

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לְעֹנֶנִי

כתב־עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה
פרך שלושים ותשעה
תשליה

ירושלים

הוצאת האקדמיה ללשון העברית

פ ש ו נ נ ו

נערך בידי ד"ר א' צפרוני ז"ל (תרפ"ט—תרצ"ד)
בידי פרופ' נ"ה טור-סיני (תרצ"ד—תשי"ד)
בידי פרופ' ז' בן חיים (תשט"ו—תשכ"ה)
בידי פרופ' י' קוטשר ז"ל (תשכ"ו—תשל"ב)

יוצא לאור ארבע פעמים בשנה
על ידי ועד הפרסומים של האקדמיה ללשון העברית

מזכיר המערכת: מאיר מדן

העורך: שרגא אברמסון

האחריות לדעות המובעות במאמרים על מחבריהם

ת י י י י י

כתובת המערכת: האקדמיה ללשון העברית, ירושלים, ת"ד 3449

התוכן

63	- על צירופי לשון אחדים בסליחה -אל נא רפא-	שרגא אברמסון
21	- והנה "ישב" ו"שוב" כמו "יטב" ו"טוב"	אברהם אהוביה
37	- סמדר	שמואל אחיטוב
192	- ניקוד ההגדה של פסח במחזור ויטרי	אילן אלדר
295, 123	- משקל, בניין, תבנית	ישראל בן-דוד
51	- עם מאמרו של ר' ויס ז"ל	זאב בן-חיים
187	- למשמעותה של קבורה -בארונים-	נחום מ' ברונזניק
217, 99	- שם-הפעולה ושם-הפועל בעברית החדשה	רות ברמן
	- למילון התלמודי: יב. פטיליא; יג. פרא, פרה;	ח' וח' גוגנהיימר
59	יד. איסתונסין; טו. האסטו	
163, 5	- מונחים קדומים בתורת כהנים	יהושע מ' גרינץ
41	- גרסאות בכ"י ברברני (של החומש השומרוני)	רפאל ויס ז"ל
263	- המטונים והסינקדוכה	דב לנדאו
	- פרקים בתולדות המילונות העברית החדשה:	ראובן מירקין
99	א. התחלותיו של מילון בן-יהודה (סיום)	
	- היסודות העבריים בניבים הארמיים של יהודי	יונה צפר
272	אזרביג'אן	
236	- האיטימולוגיה העממית בעברית המודרנית	גד בן-עמי צרפתי
182	- אבנט ופטדה	חיים רבין
55	- חקרי מלים וגרסאות: פרקטיא	דניאל שפרבר

מן העבודה במילון ההיסטורי

147	- לביורר הביטויים "תלמוד" ו"תלמוד לומר"	אליקים וייסברג
	- אליף מצעית כאם-קריאה בתעודות עבריות וארמיות מקומראן בהשוואה למקורות עבריים	אלישע קימרון
133	וארמיים אחרים	

ביקורת

307	- מחקר על פירוש ראב"ע לבראשית א'	עלי איתן
153	- השלמת דקדוק עברי חדש	יהושע בלאו

הערות

320	- תוספת ותיקון	ש-א
159	- אגב קריאה	שרגא אברמסון
317	- על פרשת ספרדי ירושלמי	ישראל בן-דוד
	- שתי הערות: א. למצבת מישע; ב. על שורש שחי	שלמה יורעאל
156	באל-עמארנה	
320	הערות להערותיי	
	- הערות בלשניות, י"ד: א. החרש והמסגר; ב. עוד	שמואל ייבין
157	לעניין חילופי סומך ונסמך	
315	- ככללי לשון המקרא בפירוש רש"י לתלמוד-	שרה יפת
319	- הערות להערות	שלמה מורג
	- על המובנים של מלים במקראות, שאינן תואמות	מאיר רוטנברג
312	את מובניהן הרגילים	

לשוננו

כתב-עת לחקר הלשון העברית
והתחומים הסמוכים לה

כרך שלושם ותשעה, חוברת א-ב - תשרי-טבת תשל"ה

התוכן:

5	מונחים קדומים ב־תורת כהנים	יהושע מ' גרינץ
21	והנה י־שב־ וישוב־ כמו י־טב־ ויטוב־	אברהם אהוביה
37	סמדר	שמואל אחיטוב
41	גרסאות בכ"י ברברני (של החומש השומרוני)	רפאל נִיס ז"ל
51	עם מאמרו של ר' נִיס ז"ל	זאב בן-חיים
55	חקרי מלים וגרסאות: פרקטיא	דניאל שפרבר
59	למילון התלמודי: יב. פטיליא; יג. פרא, פרה; יד. איסתונסין; טו. האסטו	ח' וח' גונגהיימר
63	על צירופי לשון אחדים בסליחה -אל נא רפא-	שרגא אברמסון
73	פרקים בתולדות המילונות העברית החדשה: א. התחלותיו של מילון בן-יהודה (סיום)	ראובן מירקין
99	שם-הפעולה ושם-הפועל בעברית החדשה	רות ברמן
123	משקל בניין, תבנית	ישראל בן-דוד

מן העבודה במילון ההיסטורי

	אל-ף מצעית כאם-קריאה בתעודות עבריות וארמיות	אלישע קימרון
133	מקומראן בהשוואה למקורות עבריים וארמיים אחרים	
147	לברור הביטויים -תלמוד- ויתלמוד לומר-	אליקים וייסברג

ביקורת

153	השלמת דקדוק עברי חדש	יהושע בלאו
-----	----------------------	------------

הערות

156	שתי הערות: א. למצבת מישע; ב. על שורש שחי באל-עמארנה	שלמה יורעאל
157	הערות בלשניות, י"ד: א. החרש והמסגר; ב. עוד לענין חילופי סומך וגסמך	שמואל ייבין
159	אגב קריאה	שרגא אברמסון

כתובות המחברים המשתתפים בחוברת זו

פרופ' יהושע מ' גרניץ, רחוב טשרניחובסקי 56, ירושלים

אברהם אהוביה, קיבוץ נצר סירני, 70395

שמואל אחיטוב, רחוב הרב ברלין 38, ירושלים

פרופ' זאב בן-חיים, שדרות הרצל 117, ירושלים

פרופ' דניאל שפרבר, רחוב האר"י 10, ירושלים

Dr. E. and H. Guggenheimer 426, Wilson St., W. Hempstead,

N.Y. 11552, U.S.A.

פרופ' שרגא אברמסון, גן רחביה 1, ירושלים

ראובן מירקין, רחוב טשרניחובסקי 35, ירושלים.

ד"ר רות ברמן, מושב בית חירות, דואר כפר-ריתקין, 40291

ישראל בן-דוד, רחוב אלקלעי 11, ירושלים

אלישע קימרון, רחוב המעפילים 7, ירושלים

אליקים וייסברג, רחוב בית וגן 105, ירושלים

פרופ' יהושע בלאו, רחוב הפלמ"ח 15, ירושלים

שלמה יורעאל, רחוב טשרניחובסקי 17א', הרצליה 46499

פרופ' שמואל ייבין, רחוב אבן עזרא 24, ירושלים

דפוס רפאל חיים הכהן בע"מ, ירושלים

מִצְבּוֹ בְּנֵי מִשְׁהָ זֵל

האקדמיה ללשון העברית

מבכה את פטירת חבריה

הסופר והמבקר הדגול

שלמה צמח ז"ל

— כ"א במרחשון תשל"ה —

החוקר והמורה

גדעון נחמיה הנמן ז"ל

— ח' בכסליו תשל"ה —

מונחים קדומים ב"תורת כהנים"

דברי הקדמה

הביקורת שאנו נוהגים לקרוא על שמו של וְלֵהֲאוּן, באה לכאורה חמושה בכלי זין ממקצועות הרבה, אבל גם היא הניחה, שפוחה הוא בעיקר מצד הלשון, ולמען האמת לא קמה אלא מתוך דקדוקי לשון וחילוקי לשון, שנתנה אותם עניין למקורות או לאסכולות שונות. ואע"פ שביקורת הביקורת והמחקר שמבחוץ נטלו הרבה מכוחה ומזויה, וטעמה לא עמד בה, הרי יש לפחות "מקור" אחד שהיא מאמינה שהוא קיים: "חוקת הכהנים", או אולי יותר נכון אם נתפוס לשון ראשון, שהיה מהלך משכבר בישראל, "תורת כהנים". הדברים הבאים מתפנים לבדוק פרשה זו של הלשון. יש בידינו היום חומר חדש ורב כל כך, שלא שיערהו ראשונים ואף לא יכלו לשער, שהדברים נראים זרים ותמוהים עד לאחת, כששוב ושוב חוזרים היום על סדרי זמנים וקביעות מוכחות מתוכן על כל צעד ושעל ע"פ עדויות מצויות בידינו מזה שנים.

החומר החדש המוצע בזה בא כוללנית משתי רשויות-לשון. רשות אחת היא של מצרים. הדעה, שהשפעת לשון מצרית ניכרת בסיפור על יוסף או בסיפורים על ישיבת ישראל במצרים ובחומר החוקי שלאחריו, הייתה רווחת כבר בראשית האימפוטולוגיה. אולם ההשפעה הגדולה מאוד, שנודעה לתורת וְלֵהֲאוּן על מהלך המחקר, גרמה לכך, שאימפוטולוגים, וכמוהם אשורולוגים, משכו במשך הזמן ידם מפל דין ברשות זו, ושוב לא נדרשו לפרשה זו אלא למקוטעין. רק בדור אחרון ראינו בודדים, שחזרו ונדרשו לפרשה זו במחקר והסיקו מסקנות חשובות. איש יהודה! מזה, וְגוֹט מזה, ובאחרונה ק"א קיטשן מאנגליה הם עדים לפעילות

A.S. Yahuda, *The Language of the Pentateuch in its Relation to Egyptian*, 1. 1933. החיסרון העיקרי בספרו של יהודה היה בשתיים: שהפליג להשקאות מצריות בסיפורי ה"ראשית" (בניגוד לעדות הפתוב גופו); ושפירש ע"פ המצרית בטיימס ומליצות שהם עבריים ביסודם, אלא שהיו להם מהלכים במצרים של המלכות החדשה. פירוש הדבר: ההשקאות עצמן נכונות, אלא שהביאור ההיסטורי להשואה הוא בהתפשטות ההשפעה העברית במצרים של אותם ימים. אבל יהודה צודק בכל זאת בעניינו במסקנתו, שמכאן ראייה שמליצות אלו היו חיות בזמן שישראל ישבו במצרים.

מחודשת. באחרונה דן בלשונות אלו גם למבדן והעלה נקודות מעניינות, מתוך השואה להתפתחות המלה המסוימת במהלך תולדות הלשון המצרית הארוכות². – מצד אחר, הביא א"א שפייר תרומה משלו לקדמות לשון תורת כהנים מתחום הבבליה הקדומה³.

החומר המוצע בזה אינו בא למצות את המידות, אלא להעלות מספר הצעות לשורה של מלים או מונחים בחורת כהנים, שלא נמצאה להם אטימולוגיה הולמת עד כאן, והם נראים מתבארים יפה וכענין מתוך השואתם למלים ולשרשים מצריים שלא שמו להם לב. כוחן של הצעות אלו הוא גם בכך, שהן נוגעות בכלים וחומרים וכו', שלפי עדות התורה גופה הם ילידי התקופה, שישראל ישבו בה במצרים או – מיד אחריה – במדבר.

רשות אחרת הן המלים, הצירופים והמליצות, שבאים במקורם מן הלשון העברית, או מתבארים מן הלשון העברית הקדומה – שהייתה גם לשון האבות, בעודם בארם נהרים – או שיש להם סמיכות פרשיות ללשון אוגרית הספרותית או אף לאכדית. הצד השווה שבכל הצעות אלה, מכאן או מכאן, היא העובדה המכרעת, שאנו מוצאים בהם, שכמו בכל לשון חיה, אף מונחים אלה בתורת כהנים (או צירופים או מליצות) נתונים לשינויים ומתחלפים באחרים כיוצא בהם, הבאים מתחומי לשון אחרים, או – עם היעלם המסיבות שהולידום – יש שהם בטלים ועוברים מן העולם. וכך יש בידינו לעמוד על מוקדם ומאוחר, וניתן לנו בוחן לקביעת הזמנים. יש שהמלה מתקיימת, אך ברשות אחרת, בשירה, ואילו בפרוזה היא נדחית ומתחלפת במלה אחרת; אך יש שגם השירה מדירה הנאה ממנה, כיון שלשונה אינה מובנת עוד לבני הדור. כללו של דבר: על פי הרוב – או פעמים רבות – יש בידינו קנה-מידה לקביעת זמן, המסייע בידינו להתחילת בבירור על זמן חיותה של אותה מלה או צירוף ולהעמיד דברים על חזקתם מתוך עדות פנימית וחיצונית גם יחד.

הבחינה היא לשונית וזמנית. בירור טכני של מונחים אינו מן העניין כאן.

2. J. Vergote, *Joseph en Égypte*, 1959. מטפל בסיפורי יוסף (עיקר מסקנתו, שהסיפור הוא מימי הממלכה החדשה, ועשוי היה להיכתב או שנכתב ממש ע"י משה). K.A. Kitchen, בשורה של מחקרים ומאמרי ביקורת ובספרו *Ancient Orient and Old Testament*, למבדן (Lambdin, *Journal of American Oriental Society* 1953, 148ff.). הראה, שהצורה העברית של המלים טבעת, יאור, חזרת אל מעבר לתקופת עמארנה, ואילו אחו' נשאלה עוד הרבה לפני כן. מן הראוי להוסיף, שאותו דבר ניתן להוכיח גם לגבי המלה היחידאית במקרא סות (ברא' מט, יא). אביא את החומר במקום אחר. 3. המאמרים נקבצו באוסף שיצא אחרי מותו ע"י פינקלשטיין ומ' גרינברג.

א. החומר המצרי

א. אֲבִנֹט

מן השורש המצרי בנט (bnd) = עטף¹.

אבנטו של הפהן הגדול חגר את הכותונת והיה עשוי מעשה רִקֶם (שמות כח, לט), שש משור ותכלת וארגמן ותולעת שני – מעשה רִקֶם (לט, כט). גם לבני אהרן היו אבנטים (כח, מ), אלא ששאלה היא (ונחלקו בה חז"ל, יומא יב ע"א-ב), אם אף שלהם היה עשוי פלאיים כשל הפהן הגדול או שלא היה אלא של בד (בוץ)², ושאלה פיוצא בה נתעוררה ע"י מפרשים³ בטיבם של ארבעת הפגדים שלבש הפהן הגדול שעה שנכנס 'לפנים', שבכולם – ובהם גם באבנט – נאמרה לשון 'בד' (ויק' טז, ד).

המלה אֲבִנֹט, מלבד במקראות שמדברים בבגדי כהונה, חוזרת עוד פעם בישעיהו (כב, כא) במי שנועד להיות 'אשר על הבית' של המלך, אליקים בן חלקיהו (שם, פס' כ): 'והלפשתי פִתְנָתְךָ (של שבנא) וְאֲבִנֹתְךָ אחזקנו'. מסתבר, שאף אבנט זה היה עשוי מעשה רִקֶם.

השימוש במלה 'אבנט' אפשר שנמשך כל ימי הבית הראשון. מאז העלייה מן הגולה הוחלף השם במלה הבבלית הַמִּין⁴.

B.H. Stricker, *Acta Orientalia* 15 (1937) 1 ff.; Th. O. Lambdin, *JAOS* 73 145ff, 1953; Erman-Gradow, *Wörterbuch der ägyptischen Sprache* (= Wb) I 465.

2. והש' רמב"ן לשמות לט, כט (מהדורת שעוועל).

3. רש"י במקומו בויקרא פירש: 'מגיד שאינו משמש לפנים בשמונה בגדים, שהוא משמש בהן בחוץ, שיש בהן זהב לפי שאין קטיגור (אהרן משעשה העגל) נעשה סניגור, אלא בארבעה) ככהן הדיוט, וכולן של בוך'. שונה מזה הרש"ם (שמות כח, לה: ולפי שציוה הקב"ה – ויק' טז, יז – יוכל אדם לא יהיה באהל מועד בבואו לכפר בקדש עד צאתו, לכן ציוה הקב"ה): 'נשמע קולו בבואו' (ויתרחקו השומעים משם); והראב"ע (ויק' טז, ד, ולא הזכיר האסוד והחשן ומעיל האסוד, כי כבר הזכיר 'נשמע קולו בבואו אל הקדש', שמות כח, לה), ועי' ב'מחוקקי יהודה' לויקרא טז, ג על הדעות השונות במדרשים, וכן ויקרא רבה כא, ז (מהד' מרגליות). לדעה המובאת ברש"י יש בלא ספק טעם רב באופן התפילה של הקדמונים, שהיו מראים עצמם עניים ואביונים במעמד כזה (השוה 'כי לא בזה ולא שקץ ענות עני ולא הסתיר פניו ממנו ובשועו אליו שמע' – תהי' כב, כד, ומעין זה כח, טז; לד, ז ועוד). הלבוש הלבן היה סמל לטהרת הרוח (ישע' א, יח).

4. הש' קדמוניות III, סעיף 156: 'משה קרא לה אמנם אבנט, אך אנו למדנו מן הבבלים לקרוא לה המין' *Μουσης μεν ἀβηνήθη αὐτήν ἐκάλεσαν, ἡμεῖς δε παρὰ τοῦ ἑβραίου καλοῦμεν Βαβυλωνίων μεταθήκοτες ἑμείαν αὐτήν καλοῦμεν*; ולזה משנה סוכה, ב, ג: 'מבלאי מכנסי הכהנים ומהמיניהן היו מפקיעים'.

ב. אבנים טובות - שמות כח, יז-כ

1. אַחְלָמָה

מן המצרית חנמ'ת, שכרגיל מתרגמים בו: יִשְׁפָּה (אספס), אדום או חום, והיא אבן הבאה מפוש. תרגום השבעים מתרגם "אחלמה" - *ἀμέθυστος*, והיא אבן בעלת צבע ארגמן בהיר כעין גוף היין (שנחשבה כסגולה נגד השכרות; פירוש א-מתיסטוס = בלתי-משכר).

2. לֶשֶׁם

מן המצרית נשמ'ת (במגדיר של אבן או סימן רבוי) - פצלת-שדה ירוקה⁵. בתרגום השבעים תורגם *λεγυριον* (בעל צליל רך), אך סבורים שזה שיבוש מן *λικυριον* המכוונת ל-opal, אבן ירקרקת במראה להבה.

3. נֶפֶךְ

מן המצרית מפכ'ת (בכתיבים שונים), שיש לזהותה עם אבן turquoise. השבעים תרגמו *ἀσθαξ*, אך זו אבן מצבע אדום-כהה, carbunculus של הוולגאטה. מפכת הופקה מן המחצבים בסיני, מג'בל מע'רה ומצראבית אל ח'אדם, מקדמי הדורות מאז התקופה הניאוליתית, הברדית והקדם-שושלתית⁶. המלה נֶפֶךְ נשאלה אחר כך לאשורית בצורת infiki. לֶמְבִּדִין⁷ העיר לעניין השאלה הזו, שמכאן משמע שלעברית נשאלה המלה קודם שנשתנה הצליל u ל-i, ואילו לאשורית רק לאחר מכן.

4. פִּטְדָּה

בתרגום השבעים נמסרה המלה *τοπαζιον* ובולגאטה topazius, ואין ספק שהתרגום נכון, שהרי לפנינו ודאי אותה מלה בשיכול הגאים. לפי הלשון באיוב (כח, יט): "לא יערכנה פטדת כוש ובכתם טהור לא תסלה", באה הפטדה מפוש. לעדותו של סטראבון⁸ נמצא הטופז ב"אי הנחשים", שמאחר *Βερενικη* ולפני מקום "אוכלי הדגים והנודים"⁹ ונקרא כך על שום מעשה שהיה⁹. את הטופז עצמו מתאר סטראבון כאבן שקופה נוצצת כזהב, שקשה

5. A. Lucas, *Ancient Egyptian Materials & Industries*, London, 1948.

6. כניל (ע' הע' 2).

7. *τεωραφικον* XVI, 6, וע' גם Diodorus Siculus III, 39, 4-5. שניהם ע"פ

אנתרקיזס.

8. והוא האי שפליניוס *Naturalis historia* (37, 107f.) קורא לו Topazius insula.

9. שהיו בו נחשים רבים, עד שבא מלך "ושחרר אותו" מהם *καὶ ἐλευθέρωσε*. כרגיל סבורים, שזהו האי, שמדבר בו הסיפור המצרי על "האניה הטרופה" שמראשית הממלכה התיכונה (ע' במבוא לסיפור ב"מבחר הספרות המצרית העתיקה" שלי).

לראותה ביום: $\lambda\lambda\theta\omicron\varsigma \delta\epsilon \acute{\epsilon}\sigma\tau\iota \delta\iota\alpha\varphi\alpha\eta\eta\varsigma \chi\rho\upsilon\sigma\sigma\epsilon\upsilon\delta\epsilon\varsigma \acute{\alpha}\pi\omicron\sigma\tau\iota\lambda\beta\omega\nu \varphi\acute{\epsilon}\gamma\gamma\omicron\varsigma$: $\delta\sigma\sigma\omicron\nu \mu\epsilon\theta\iota \eta\mu\acute{\epsilon}\rho\alpha\nu \mu\epsilon\nu \omicron\upsilon \theta\acute{\alpha}\delta\delta\iota\omicron\nu\varsigma \iota\delta\epsilon\iota\nu \acute{\epsilon}\sigma\tau\iota$.

סבורים, שהאי האמור אצל סטראבון הוא האי הנקרא היום ג'זירת וַבְּרִיד, במרחק 55 ק"מ מזרחית מְרַאס בְּנָאס שבחוף המצרי של ים סוף (הים האדום), שם מצוי כריזולית בצבע ירקרק צהוב.

אין אפוא ספק, שאף מלה זו מקורה מצרי (או כושי), ועכ"פ דרך הלשון המצרית הגיעה לישראל. ואכן כל מבנה המלה וצירוף אותיותיה פטדה (הה' האחרונה באה במקום ת קדומה, כרגיל במצרית מאז הממלכה התיכונה), לא ייתכנו בעברית¹⁰, וצורתה מצרית מובהקת (או כושית?), וכנראה באה במקום מלה מצרית מעין pddt (שאמנם לא נרשמה במילוין)¹¹.

נמצא, שמכלל האבנים הטובות הנזכרות בכתובים הנ"ל שפתורה (שמות כח, יז-כ), כמה מהן צורתן העברית ברורה: בכלל זה אֲדָם, בְּרֶקֶת (ביחזקאל כח, יג כבר קיבלה המלה צורה ארמית: בְּרֶקֶת¹²), יְהִלָּם. כנגדם, מְרִשֵּׁשׁ, מוצאה אולי פוניקי או כְּרֵתִי(?)¹³; ואילו יִשְׁפָּה באה מאיזה מקור צפוני (אם כי זכר לה במילוין הבבלי בצורת aban ašpu, iašpu)¹⁴. שְׁבוּ וְשָׁהּ ידועות מבבלית בצורת šubu, šamtu¹⁵. ספיר ידועה באותו שם ליונים; בתרגום השבעים – $\sigma\acute{\alpha}\lambda\varphi\epsilon\iota\omicron\varsigma$ (האם יש לה קשר ל"שפיר" הארמי? הש' "ספיר" גורתם – איכה

10. השוה לזה מנחם בן סרוק במחברתו (הוצאת סליפאוסקי), עמ' 10: "אלה הן האותיות אשר לא נקבצים ולא נחברים יחד". והשוה לזה ד' ילין, דקדוק הלשון העברית, הכתב והניקוד, עמ' 31 ואילך.

11. Kohler, ZAW 55, 168-169, טוען אמנם שהמלה באה... מסאנסקריט, הואיל ובה יש מלה pīta, שמובנה כחום. אבל גם אם כך, כי או מה? האם קראו המצרים או ישראל את האבן שהובאה אליהם מכוש (או ממצרים) בשם סאנסקריטי דוקא? ומה על הדלית? מלבד מה שעדיין נשארה שאלה (לפי בעלי המילונים של סאנסקריט), אם בכלל יש למלה זו שורש בלשון הודית.

12. המלה מצויה גם בלשון המצרית הרעמססית M. Burchardt, Die altakananäischen Fremdwörter und Eigennamen im Ägyptischen II, Nr. 363.

13. הש' "אגיות תרשיש", שפירושה, כנראה, אגיות מפליגות בים (באוקיינוס). בעלי השבעים וחז"ל (ר' לזה מאמרו של מרדכי מישור, לשוננו, תמוז תשל"ב, 318-319) והתרגומים הארמיים לנביאים ראשונים (חוץ מירמיה י"ט) מתרגמים "תרשיש" לעולם כמו "ים". כנראה הניחו, שהתיבה וזה למלה הקדם-יונית (כרתית?) שהיונים הגהו $\theta\acute{\alpha}\lambda\lambda\alpha\sigma\omicron\varsigma$ (= ים), או שגורה ממלה זו.

14. ע' בערכו, W. Von Soden, Akkadisches Handwörterbuch I אצל 14. הש' לזה מאמרי "ארץ החוילה" וכו', מוצאי דורות, עמ' 43. 'השעה' הובא בדורות הראשונים מארץ מלוח'ה הרחוקה (מחבש. או לפי שיטה אחרת – מהודו).

ד, ח) 16. בבבליה קראו לה *lapis lazuli*, ובלשונות אירופיות *lapis lazuli*. שליש משמות האבנים הטובות הבאות בחושן, מוצאן אפוא מצרי.

ג. אִיפָה

מן המלה המצרית איפת *ipt* – מידה של תבואה הכוללת 4 חקאת¹⁸.

ד. אָפֶד

בצורת האפוד פרוכות כמה וכמה שאלות. אולם באשר למלה "אפוד" נוספו בדור האחרון כמה מקורות חדשים, שעשויים, כנראה, לסייע למצוא פתרון למוצא האטימולוגי. המדקדקים הראשונים (כגון ר' יונה בן גנאח בספר השרשים ורד"ק בספר השרשים שלו) הניחו, ששם העצם הוא משני, ואינו אלא הסתעפות מן הפועל אפד (שמות כט, ה; ויק' ח, ז), שמוצאו "חגור". האחרונים נוטים להפוך את הסדר ולראות בפועל גזור-שם. מלבד אפוד קיימת צורה אָפֶדָה (שמות כח, ח; לט, ה; וכן ישע' ל, כב: "אפדת מסכת זהבך"¹⁹) – כנראה באותה הוראה. התרגומים הארמיים תרגמוהו "אפודא", או – כך הסורי – "פדתא"²⁰. וספק, אם הם מעתיקים או מפרשים. אולם, כאמור, יש לנו פעת חומר ממקורות עתיקים הרבה²¹. במכתבים אשוריים מקאפאדוקיה (מש' 1950 בערך לפני סה"ג) מדובר על מלבוש חשוב בשם *epadum, epattum* (ברייבוי *epadatum*). במכתב אחד מתבקש הנמען לשלוח שלושה מהם מהעיר פֶלֶח'ד. בשני נאמר: "שלח אפוד אחד לַמְמוֹנִי" = *e-pa-da-am ana ummiānija* (פלוני) מביא לך אָפֶדָם אחד ושמונה בגדים רגילים²². זה היה אפוא *a costly garment* (לשון המילון של שיקאגו). שוב, בטקסט מאוגרית מן המאה הי"ד בערך – מדובר על "אפד" (בכתב של אותיות), ששווי 25 שקל²³ (מחיר עבד בימי יוסף היה 20 שקל, ובימי משה – 30);

16. האבן נופרת גם בקינה על מלך צור ביחזקאל כח, יג.

17. ע' עוד לכלל שמות אלה חיהיים אצל J. S. Harris, An Introduction to the Study of Personal Ornaments of Precious, Semi-Precious and Imitation Stones used through Biblical History, *The Annual of Leeds University Oriental Society* 4, 44–83, pp. 1963. לפי ח' רבין (לשוננו לעם, ק"מ–קמ"א) ספיר וברקת (!) באו מן ההודית.
18. A.H. Gardiner, *Egyptian Grammar* 266, 1.; *Papyrus Willbour* I. 18 ידוע מומן.

19. לאחרון השוה שופ' יח, יד, יח. "אפוד ... ומסכה".

20. בשבעים מתורגם אפוד *ἐφουδ* (העתק בלבד), או ע"י *ἐπωμυς* (שכמייה?).

21. Chicago Assyrian Dictionary IV 183a; Von Soden, *Akkad. Handwört.* 222a.

22. 1 TUG e-pa-dum 8 TUG.HIA PN naš'akkum (CAD ib).

23. RŠ 21. 184 (Virolleaud).

וברשימה אינונטארית²⁴ נמנה אפד יחד עם שולחן, אלפים וצאן וכו'. (אמנם הרשימה מקוטעת הרבה²⁵). מוצא אחר הציג באחרונה א' פרידריך במונוגרפיה על "האפוד והחושן באור המזרח הקדום"²⁶. הוא מניח, שהמלה באה מן השורש המצרי אֶפֶד, שביסודו (בצורה "פדו-), יש לו מובן של "ארבע", ובכתיבו "אֶפֶד" הוא מסמן לבוש של בד בצורה מרובעת, או עשוי (לפי הגלגה מן המגדיר) מארבעה חוטים.

מלבד המלה הרגילה "אֶפֶד" קיים גם צירוף "אֶפֶד נֶתָר" = אפוד אלוהי, והמדובר לפי שתי הרשימות שנוכר בהן בגד, שנתנו עם המת לשום צורך שהיא²⁷. השערתו של המחבר הנ"ל היא אפוא, שהמלה "אֶפֶד" המצרית, הנוכרת בימי הממלכה התיכונה, ושעיקר הוראותיה היו בגד של בד בתבנית מרובעת, או בגד של בד בעל ארבעה חוטים, נכנסה לעברית של ישראל במצרים²⁸. גלוי, שבעדויות עתיקות אלו אין כדי לשמש עדות לצורת האפוד, שכבר תהו עליה פרשנים קדמונים²⁹. אולם דבר אחד ברור: שם זה משמש למין בגד יקר, שרק נכבדים בעם – נדיבים או כהנים – נשאוהו, וערכו – בכסף ובחשיבות שעטה על גושאו – היה מרובה; ודבר אין לו – לפחות מלכתחילה – עם מסכה³⁰.

24. *Yahweh, PRU II (1957) 182 = UT 1152:3 mdt(?)n. ipd.*
 25. יש עוד טקסט אחד מאוגרית, המזכיר את השורש "אפד", והוא טקסט מיתולוגי על האלה ענת (*UT 67: 1:5*, עמ' 178), אולם ביאור המלה מפוקפק. כתוב "אפדך", ולפי העניין עשוי להתפרש כנוכח מן שם-העצם אפד. אך גם כפועל; ואף זה אינו ברור די צורכו. גורדון במילון ב-*UT* ואיסטלייטנר במילון *Wörterbuch der ugaritischen Sprache* מתעלמים מטקסט זה לחלוטין. גורדון אינו מביא אפד מטקסט זה, ואיסטלייטנר, שעדיין לא ידע את הטקסט של *RŠ 21.184* אינו זוכר כלל שרש אפד.
 26. Ingolf Friedrich, *Ephod und Choschen im Lichte des Alten Orients*, 1968.
 27. Erman-Gradow, *Wb. I*, 71: Art Leinen ("Viergewebe") auch *ifd ntr II*.
 28. vierseitiges Leinenstück, Laken; Faulkner, *A Concise Dict. of Middle Egyptian*, 1962, p. 17.

28. בייחוד, שעוד כמה מלים מצריות, שנוכרו בזיקה לחושן ואפוד כגון ש, אבנט, חשב, ציץ מצויות במצרית של או (ר') הטבלה בסוף ספרו של פרידריך, עמ' 73.
 29. הש' לשון רש"י לשם" כח, ג: "ואפוד לא שמעתי ולא מצאתי בבריתא פירוש תבניתו ולבי אומר לי וכו'" (ור') בהמשך בפסוק ו' הסברו של רש"י, וכנגד זה פירושו של הרשב"ם, וזולתם עד הספר הנ"ל של פרידריך).

30. כפי שטען תירש: *H. Thiersch, Ependytes und Ephod, Gottesbild nud*.
Priesterkleid im alten Vorderasien, 1936. אם כי מילונם של קהלר-באומגרטנר במהדורתו משנת 1967, כשעיקר החומר הקדום כבר היה לפניו, והוא גם מרמז לו, עדיין ממשיך לכתוב: *das neuere sprachliche u(nd) archäologische Material entscheidet f.e. gemein vorderasiatisches Kürsartiges metallisches sakral-Gewand*

מציאותו של שם זה עוד בתקופת אשור העתיקה מחייבת, שהוא קדום מיסודו בלשון – ולכך מסייע גם שימוש הפועל לחגירת האפוד. אך עצם הדבר, שרק בתקופת יוצאי מצרים נודעה לו חשיבות בישראל, מסייעת (או עשויה לסייע) להנחתו של פרידריך ביסודה, אך לא בדרך שהוא עצמו מציע; היינו, לא שהמלה מצרית היא ראשונית, וממצרים נתפשטה לארצות אחרות בצפון. בדוחק יש לנו עדות על השפעה מצרית כזאת בתקופת הממלכה התיכונה ועל בגד חשוב, הנקרא בשם זה במצרים. אבל קרוב להניח, שהשימוש של שם מצרי דומה לעניין בגד עשוי מכמה חוטים ומרובע בצורתו סייע לקיים את השם הקדמון, שבא במסורת בני שם ועבר – בין יוצאי מצרים – לעניין בגד חשוב לפהן הגדול, העשוי מעשה רוקם מכמה חוטים, וצורתו קרובה לזו. כנגד זה הצירוף אפוד בד, שבא אצל שמואל – ואח"כ אצל דוד ומשרתים אחרים בקדש, שאינם כהנים גדולים (שם א ב, יח; כב, יח; שם ב ה, יד) – אינו אלא גלגל ועיבור צורה מן אפוד המצרי, שציין מין בגד של בד. להשערה זו מסייעת העובדה, שאף בד עצמו, (עי' בערך הבא) מוצאו, כנראה, מצרי. וכך סתם אפוד, בלא פניו נוסף, הוא תמיד – במקורות הקדומים שמחוץ לתורה (שמואל ב, כח; יד, יח [ארון = אורים], מא, [תמים = תמים]³¹; כא, י; כג, ט; ל, ז) ועדיין כך בהושע ג, ד, שם נסמך ליתרפים (וה' ישע' ל, כב), – הבגד האוראקולי, שנשא הכהן הגדול, שעל פיו שאלו בה' והוא גם התכלית של האפוד של גדעון; וגם האפוד של מיכה משמש את הכהן (שופ' יח, כ)³². ואילו אפוד בד אינו אמור אלא בעבודה, ואין לו דבר לאוראקולון. וכאמור, גם מקורו הלשוני הוא כנראה נפרד.

erst e. Gottesbildes (Ri 8₂₇) dann e. Kultdieners, zuletzt als hohepriestlicher Ornat(!) – אין צריך לומר, שהדברים האחרונים לא באו מן החומר הארכיאולוגי והלשוני החדש, אלא הם העתקה בת 150 שנה מאז פאטקה (ע' כבר *Die Religion des Alten Testaments*, Theil I S. 267) וולהאון, ללא זיקה לחומר ארכיאולוגי או לשוני כלשהו. נד תירש, השוה מה שכתב פרידריך בספרו הנ"ל, עמ' 44. וכו'.

31. ב"שבעים" שלפנינו לספר שמואל (שהיה, כנראה, מעין נוסח 4QSam של מערות קומראן). שעי' הרוב נוסחו מורחב משל נוסח המסורה של אותו ספר, כתוב (תחת ארון אלהים שבשם יד, יח בנה"מ) בפשטות אפוד. אם זה מקורי או לא, מבחינת הפירוש ודאי הוא הנכון (השוה כבר אברבנאל למקומו). וכן היריעה רחבה בפסוק מא. הנוסח שם: ה' אלהי ישראל למה לא ענית את עבדך היום. אם בי או ביונתן בני העוזן הבה אורים. ואם כה תאמר בעמך ישראל, הבה תומים. תמים במסורה היא אפוא תמים, וזה מכון לאפוד.

32. לאפוד כאוראקולון בפועל ע' שופ' ח, כו; שם, יז, יח; שמואל יד, ג ושם יח, [ארון אלהים = אורים]; כג, ה ט; ושם, ל, ז.

האפוד המבואר בתורה עדיין היה – עם שאר הבגדים המפורשים בכתוב שמות (כח) – מבגדי הכהן הגדול של בית שני. אבל הוא איבד את ערכו האוראקולרי כבר בתקופה קדומה. כבר ברשימת העולים מבבל (עזרא ב, טו) מדברים ב"כהן לאורים ולתמים" כעל דבר שמחוץ למציאות. אך למעשה אין זכר לשאילה באפוד, לפחות מאז ימי דויד האחרונים.

ה. בד

למלה זו יש במקרא כמה וכמה משמעויות, המתייחסות במוצאן ללשונות³³ ולעניינים שונים לחלוטין³⁴. פה נעמד רק על שניים ממובניה כפי שהם באים בתורה: (1) חומר עשוי מפשתים; (2) מוט למשא.

במובן הראשון נמצאת המלה רק בתורה למן שמ' כח, מב ועד ויק' טו, כג, וממנה בצירוף "אפוד בד" בדור שמואל ודוד – לשימושם של משרתים בקודש (עי' למעלה ערך "אפוד"). בתורה מדובר בפרטות על מכנסי בד (ויק' טו, ד) ועל כותונות ואבנט ומצנפת מבד (שם, שם), שהכהן לובש ביום הפיפורים, ועל מכנסי בד של כהנים (שמ' כח, מב) בעבודתם (ויק' ו, ג), ובכלל על "מדו בד" של הכהן (שם). המלה חוזרת "פתאום" אצל יחזקאל, אבל הפעם לא ביחיד אלא בריבוי ובמובן מיוחד במינו: לא כלבוש של בני אדם, אלא של מלאכים: "האיש" – המלאך הבא להכשיר את החורבן – "לבוש בדים" (ט, ב, ג, יא; י, ב, ו). מיחזקאל הוצא איתו צירוף לשון לדניאל העברי (דנ' יב, ו, ז) בהיפוך הכונה: האיש "לבוש הבדים" מבשר "קץ הפלאות". המלה יצאה אפוא כבר בימי יחזקאל מן השימוש היום-יומי לחלוטין, ואף יחזקאל עצמו אינו משתמש בה אפילו לצורכי קודש (ואצ"ל של חול). כשהוא קובע תורת כהנים לעתיד לבוא, הוא כותב: בגדי פשתים ילבשו... פארי פשתים יהיו על ראשם ומכנסי פשתים יהיו על מתניהם (מד, יז-יח), ואין זכר ל"בד" ואין זכר ל"שש" – שני המונחים, הרווחים כל כך בתורה אצל בגדי הכהונה – אע"פ שיחזקאל מכיר גם זה וגם זה (על שש ראה לקמן בערכו), ואף קובע מקום מוצא השש (הבזק, כל אחד במקומו. ר' בערך שש). תרגום השבעים והוולגטה תרגמו "בד" *linea, lino*, ואילו "שש" – תרגמו *byssus, βύσσως* (בד מובחר). לעומת זאת התרגום הארמי מתרגם את שניהם לעולם, "בוצא", וכנראה, בדין. כפי שניכר מחילופי הכתובים בזה (השוה שמות כח, לט "מצנפת שש", כנגד ויק' טו, ד

33. הש' ההשערות אצל KB².

34. עי' החלוקה בספר השרשים לריב"ג ובמילונים החדשים יותר ובקונקורדאנציות (של מאנדלקרן וכו').

יבמצנפת בד-; ויק' ו, ג (מִדּוֹ בַד-); טז, ד (כַּתְנֵת בַּד-) כנגד שמות כח, לט (הכַתְנֵת שֶׁשׁ); ובייחוד משמות לט, כז-כח: יויעשו את הכַתְנֵת שֶׁשׁ מעשה ארג לאהרן ולבניו... ואת המצנפת שֶׁשׁ ואת פארי המנבעת שֶׁשׁ, ואת מכנסי הַבַּד שֶׁשׁ משור-. וכך פירשו בתלמוד: ר' תנן רבנן: ר'ד - שיהיו של בוך- (ובחים יח, ע"ב), אלא שבלשונם לא היה שימוש למלה כזאת, וע"כ הם שואלים: ממאי דהאי בד כתנא הוא? (מנין ש"בד- זה פשתן הוא?) והתשובה: השם "בד-" בא מדרך יצירת הפשתן - דבר העולה מן הקרקע בד בבד- (בנבעול יחידי - ובחים, שם). ואכן מלה כזאת לא הייתה מצויה, לא רק בארמית (הבבלית)³⁵, אלא גם לא בפניקית. בכתובת כלמו בר חיא (825 בערך לפני סה"נ) קורא לפשתן רגיל "כתן", ומבחין בינו לבין "בץ" (ומי כל חזי כתן למנערי ובימי כסי בץ³⁶). ברור, שזוהי המלה "כַתְנֵת" העברית, "כתן" או "כַתְנֵת", כתנא הארמית³⁷ ו- *χίτων* היווני, והוא kitu(m) הבבלי במובן פשתן, בד, לבוש בד וכד'³⁸.

מעתה, אם בלשונות השמיות שבסביבה אין "בד-", מניין אפוא באה מלה זו לכתובים הקדומים? התשובה היא: המלה באה לנכון ממצרים. דומני, שהמלה באה מן הצירוף המצרי *bd³ nḥbs*, שתרגמו האנגלי הוא *stiff roll of linen*³⁹. לשם הברור אביא כאן את הדין של בֶרְסֵטְד בנשא - בלשון - בפירושו ל"גמא המנתחים ש"ש אדון סמית"⁴⁰, המיוחס לימי סוף השושלת ה"ב ותקופת ההיקסוס זה לשונו:

Stiff rolls' is a difficult term to define with exactness. It is a rare and archaic word otherwise found only in the oldest religious texts, where it twice occurs as a spar of a ship (Book of the Dead, Naville 99,20 Aa, and Lacau, *Receuil de Trav.* 30.67.N.150)⁴¹. The second passage is a Coffin

35. אף על פי ש-*KB²* כותב: *ety?mdh ja, ? ar batt grobes Gewand*: *batta schneiden!* אבל עד כמה שאני רואה, מדובר בתלמוד - שבת קי ע"א (בלשון יאסטרוב) על untillable cuts in the valley or field (עי ערך בתוא, שם), ועדיין יש גרסאות מגרסאות גם לכתנא וז:

36. Donner-Röllig, *Kananäische und Aramäische Inschriften*, Nr. 24, 11. 12-13.

(= מי שלא ראה "כתן" למנעורי, בימי כוסה בוך-).

37. 26²⁰ 42¹⁰ 20⁵ Cowley, *Aramaic Papyri* ר' לזה: ויניקוב, מילו

הכתובות הארמיות (ברוסית), "פאלסטינסקי סבורניק", 1962.

38. במילון של פון זודן *AHW* צוין "Sum. LW." (שאלה שומרית).

39. Faulkner, *A Concise Dictionary of Middle Egyptian*, 86.

40. *The Edwin Smith Surgical Papyrus*, published by J.H. Breasted, 1930 C11.

V 13 (p. 239).

Text list of parts of a ship which are identified by the ancient text with the various members of Osiris or of some other divinity.

Bd₃w identified with the phallus of Osiris which is so often shown in reliefs during erection. This doubtless indicates the stage of the bd₃w. We must conclude that it means a post-like roll of linen of sufficient stiffness to hold the broken nose in its proper or normal position.

נמצאנו למדים מכאן, שבמצרית קדומה הייתה מצויה המלה בד⁴², שמשמעה היה מגילת פשתן, ומצד אחר – כלונס, מוט. שתי משמעויות אלו הולמות בקירוב רב את מובנו של בד בתורה: פשתן מעובד מזה, ומוט למשא מזה.

מן האמור בזה ניתן ללמוד, שהבד מעיקרו פירושו מארג קשה בלתי נכפף, כפי שנטו לפרש הפרשנים והמדקדקים מאז, אם כי האסמכה באה ממקור אחר⁴³. מציאותה של המלה בכתבים דתיים מצריים קדומים בעיקר, ומשמעות הלואי הדתית שנשמרה גם במלה העברית שבתורה, בשתי הוראותיה, שעברו ללשון ותרבות אחרים, דומני, שזה סימן מסייע חשוב לנכונות הזיהוי. שש – מלה ששימושה כללי, וגם חילוני, שמרה גם היא את הגון היסודי בעברית.

ו. הין

מן המלה המצרית hnw הנו, מידה ללח⁴⁴ בערך 5.03 ליטר. בתורה היא אמורה בעיקר בזיקה ליינ ושמן (...-בלול בשמן... רבע ההין ונסך רביעית ההין יין – שמ' כט, מ; והש' ויק' כג, יג; במ' טו, א-י; כח, ה, ז, יד). אך כבר ישעיה משתמש במקום ההין הרגיל בחורה, במלה בת – (כי עשרת צמדי כרם יעשו בת אחת – שם ה, י). וכבר בספר מלכים בא במידת היין: אלפים בת יכיל (מל-א ז, כו); ובמידת הכיור: ארבעים בת יכיל (לח).

41. הכתיב הוא: בצא (ור' בהערה הבאה).

42. bd₃ ראי, לכאורה, להעתיק בצא או בץ (או: בטא, בט), אבל מאחר שרבות מאוד מן המלים הפוללות d כבר נהפכו בימי הממלכה התיכונה ל-d (גם אם לא נכתבו) אנו יכולים ללא קושי ליהנות גם בזה מן הספק, כשהמדובר בטקסט קדמון.

43. מאנדלקרן בקונדקורדאנציה שלו כותב, שהבד נקרא בשם זה אחרי הניפוצ והסריקה, כטעם בדי עץ. באופן פולל זה נכון, אם כי לאחר האמור בזה נראה, שהשורש מונח בלשון אחרת, וזאת עברית. בדי גפן אינם מוטות כבדים להסעת שלחן ומזבח וכו'.

44. עי' Gardiner, *Egypt. Grammar*, §266. לפי גארדינר, שם, שימש ההין במצרים

ויחזקאל משנה פסוק שמקורו בויק' יט, לו 'מאזני צדק, איפה צדק והין צדק' אל: 'מאזני צדק ואיפת צדק וכת צדק... (מה, י). וכן הוא אומר בהמשך: 'האיפה והכת חכן אחד יהיה לשאת, מעשר החמר הַכֶּת, ועשירית החמר – האיפה' (מה, יא); ובהמשך: 'וחק השמן הַכֶּת; השמן – מעשר הַכֶּת מן הכר עשרת הַכֶּתִּים חמר, כי עשרת הַכֶּתִּים חמר' (שם, יד), ואילו 'הין' אינו מזכיר. אמנם כאן וכאן יש שעודנו מבליע 'וין במשורה תשתה ששית הַהין' (ד, יא). ובתורת כהנים – שלו עודנו אומר: 'ושמן הין לאיפה' (מו, ה, ז, יא). אבל זה רק מוכיח, שלפנינו זכר לשוני ספרותי ארכאיסטי, שבמציאות הוא נשכח והולך. וכך עולה גם מן המשנה. בעדיות א, יג נמסר: 'הלל אומר: מלא הין מים שאובין פוסלין את המקוה, שאדם חייב לומר בלשון רבו. ושמאי אומר: תשעה קבין; וחכמים אומרים לא כדברי זה ולא כדברי זה, אלא⁴⁵ עד שבאו שני גרדיים משערי האשפות שבירושלים והעידו משם שמעיה ואבטליון, ששלשת לוגין מים שאובין פוסלין את המקוה'. כלומר, שמלים 'עאדם חייב לומר בלשון רבו, תוספת ביאור הן לדברי הלל, ובאות להסביר, מה ראה הלל, שהשתמש בלשון ארכאית, שאינה קיימת במציאות, ועל זה השיבו, שהלל תפס בזה לשון רבותיו, שהם השתמשו בלשון ספרותית זו, ומהם קיבל. רבותיו אלה אולי בבבלים היו, ובפיהם⁴⁶ עדיין נהגה לשון התורה⁴⁷. אבל הגרדיים משער האשפות בירושלים ששמעו מפי שמעיה ואבטליון – שחיו בארץ – השתמשו בלשון המהלכת בעם, ולא אמרו 'רבע ההין' כבתורה, אלא 'שלושת לוגין'⁴⁸. אותו דבר נשמע גם ממשנה אחרת. במנחות ט, ב (כ"י קאופמן) נאמר: 'שבע מדות שללח היו במקדש: הין וחצי ההין ושלישית ההין ורביעית ההין וכו'. ר' אלעזר בר' צדוק אומר: שנתות היו להין וכו'. רבי שמעון אומר: לא היה שם הין, אלא מדה יתרה שללח ומחצה היה שם, שבו היה מודד למנחת כהן גדול: לוג ומחצה בבקר ולוג ומחצה בין הערבים'. הרי שקרוב לשמוע, שכבר באמצע ימי בית ראשון יצאה המלה (והמדה) 'הין' מן השימוש, ובמקומה אמרו בת או לוג. ולא עוד שאם נתפס פעניין לשון בעל ס' מלכים, המוסר בתיאור כלי

45. לשון קצרה במקום 'אלא שלושה לוגין' – ע"י אלבק בהשלמותיו לנויקן, 475.

46. 'הש' דרך משל את העברית הספרותית שבעתון או ספר היוצא בחו"ל, לעומת העברית שבעיתונות הארץ.

47. וכך מעיד גם יוסף בן מתתיה בקדמוניות ג' 234: *ὁ δὲ εἰν μέτρον ἀρχαίων Ἑβραίων*.

= ההין היא מידה עתיקה של העברים.

48. אמנם, לפי הגרסה של התוספתא א, ג, אמרו גם הלל וגם שמאי: 'מלוא הין מים שאובין', אלא שזה נתן בה מידה של 12 לוג חוה של 36. לפי זה יוצא, שבכלל היה ערך ההין ממוקפק בידם. לפי חשבוננו של יוסף (קדמוניות ג, סעיף 197) הכיל ההין בחשבוננו כ-7.56 ליטרים.

המקדש ודאי לשון מקורו (או מקורותיו) הספרותי מימי יסוד הכלים בימי שלמה נשמע, ששינוי זה כבר מגיע הוא לראשית ימי המלוכה. ההרצאה על המקדש נלקחה מרשימה ארכיונית או מדברי שלמה- (מל-א יא, מא)⁴⁹.

ז. זר

בכל המקרא באה המלה רק בס' שמות, פרקים כה (פס' יא, כד, כה), ל (פס' ד) ולז (פס' ב, יא, כו, כז) בזיקה לארון, לשולחן ולמזבח הקטורת. התרגומים הארמיים מתרגמים דיר (כך ת-א⁵⁰ יוב-ע), או- לפי גרסה אחרת⁵¹ - זיר, וכרגיל מפרשים אותו⁵² crown, rim. אבל "זירא" בסורית היא ענק, והפשיטתא הסורית מתרגמת זר במקומו (וכן: נור) - כלילא⁵³. במילון של קהלר- באומגארטנר⁵⁴ (מהדורה ב') נאמר, כי זר בארמית וגם זר בטיגרית הוא Knopf, וכי zirru באכדית הוא Schilfrohrhag, ורק ב-P⁵⁵ עניינו Randleiste. אבל מאחר שלא נופר זר בכל המקרא אלא ב-P, וכאן מדובר בשפה המקפת את הכלי, מה יועילו לנו Halskette (ענק), Knopf (כפתור) ו-Schilfrohrhag (פר לגידול קנים)? הנכון שמלה זו, שהמדובר בה בחפץ שנעשה בידי אומנים יוצאי מצרים, מוצאה ממצרית, והיא המלה המצרית dr-, drw, שמוכנה end, boundary, limit [יותר נכון כדוגמה המובאת ממגילת סא.ג.הת (Sin. B 197) - גלגל אבנים מסביב לקבר], side (of body, enclosing wall, flank⁵⁶, chariot etc.)⁵⁷.

הפועל dr- מובנו עצר, עיכב; והמליצות הגוורות מן השם, כגון drw nn - ללא גבול; r drw - הפול. כל גוני המשמעויות האלה הולמות מאין כמותן את המכוון בכתוב: שפה מקפת מצד אל צד. זו לא מלה נדרפת, שאפשר להעתיקה בדרך העברה לשם קרוב בתוכן או בצורה, אלא היא גופה מראה על ההיקף והקצה.

49. אם כי אפשר שגם לכך גם גודל הבת במקרה המדובר.

50. מהדורת ברלינר.

51. שם II 27, וכן בקונקורדאנציה של קאסאווסקי.

52. כך במילון התלמודי של יאסטרוב.

53. זה גם פירושו של רשי.

54. Sir u. Sy. u. tig WB 495b zer, (סורית) zira Halske, ar Zirr (ארמית) Knopf; LW akk. zirru, Schilfrohrhag, (Zimmern 31.36 CAD 21 B Ca) nur bei P

Randleiste

55. P הוא "תורת הכהנים" לפי חלוקת הביקורת הוֹלְהֵאֲוֹנִית.

56. התרגומים אצל Faulkner כנ"ל.

57. לשון Gardiner, *Eg. Gram.*, p. 604

כתיב המלה המצרית היא בהעתק הרגיל באגיפטולוגיה d_r . כרגיל באה d זו פגד צ, ט, ועוברת לפעמים במשך הזמן ל- d (ד). אבל מצויות דוגמאות רבות למדיי, ש- d זו באה פגד ז עברית. כך זרת (ר' בסמוך), וכך זית, המועתק במצרית dt ; וכך בשם העיר עזה, הנכתב במצרית קאדאטה (היינו קזה/גזה) [אין ג במצרית]. וכך הוא בשם העברי עזר, הנכתב edr ; בפועל חפז – הנכתב hfd ; וכן גרזן, הנעתק $krdn$.

ח. זרת

מן המצרית דרת drt = יד. ההשוואה ידועה מזמן⁵⁸ ומקובלת. העובדה, שהמצרים השמיטי בכתב כבר בממלכה העתיקה את האות ר, מלמדת, שבדיבור אמרו דת⁵⁹. מלבד שמ' כח, טו: לט, ט באה המלה בשמרא יו, ט, בישע' מ, יב, וביחז' פעם אחת (מג, יא).

ט. חשב

חשב האפוד (שמ' כח, כז-כח; כט, ה; לט, כ; וי' ח, ז) וגם: חשב אפדתו (שמ' כח, ח; לט, ה) – מן המצרית hbs = לבוש, פיסוי, כסה, חבש. $hbs hr$ = חבש פנים (השוה איוב מ, יא)⁶⁰. לכאורה, מצוי הפועל חבש- גם במקרא במובן עטף, קשר, אגד. השוה יחבשת להם מגבעת' (שמ' כט, ט), ויחבשך בשש' (יחז' טז, י), פארך חבוש עליך' (שם כד, יז), ועוד הרבה. אך הנטייה לשיכול – אם כי היא מצויה פעמים גם בתוך העברי – שלמה – שְמֵלָה; כבש – פֶּשֶׁב – שכיחה ביותר בשרשים מקבילים בין המצרית לעברית (ר' לקמן בפֶּשֶׁב), ומכאן סיוע למוצא המצרי; אילו בא מן העברי – היינו מצפים ליחבש'. מלבד זה אין החשב, ככל הנראה, חגורה כאבנט. אלא לבוש המקיף את כל הגוף⁶¹.

י. טֹטֶפֶת * (שמות יג, טז; דבר' ו, ח).

אין קץ להשערות מסביב למלה זו. אולם הצורה הבלתי עברית – צירוף ט-ט-פ אינה מניחה ספק באשר למוצא הזר. וכמו בשם פֶּטְדָה אף כאן מסתברת מלכתחילה הנחת אטימולוגיה מצרית. ואכן, במצרית יש לנו פועל ddf טפף-⁶²,

58. עי' Lambdin, *JAOS* 73, 1953, 145.

59. אך אפשר שאלה שני שרשים? עי' *AZ* 50, 91.

60. Erman-Gradow, *Wb. d. äg. Spr.* V 526.

61. עי' בפירושו של שד"ל לשמ' כח, ח. אמנם לא מן הנמנע כי יחשב' גופו הוא חלק מן הירושה העברית-שמית בתוך המצרית, אבל זו שאלה לחוד, ואינה עניין לזמן ישיבת ישראל במצרים.

62. גם d , גם d עשויים לעמוד במקום ט (או להיעשות ט). הש' hdb = טבח; $šndt$, $šndt$ = שיטה; $dnit$ = טנא.

שמוכנו עמוד בקצה השער צטפ(ת), טטפ(ת). וזה הולם מאין כמוהו את הלשון בשמ' יג, טז: יהיה (לאות על ידכה), ולטוטפת בין עיניך. זה תואם בדיוק את ההלכה המקובלת, שמקום הנחת תפילה של ראש הוא ממקום שהשערות מתחילות לצמוח (ואם הניח מקצתה על המצח במקום, שאין שערות גדלות, לא יצא וברך לבטלה). תכשיט הטוטפת, כנראה, היה מצוי תמיד, שהרי עדיין בלשון המשנה היא מצויה (משנה שבת ר', א: 'לא תצא [אשה]... לא בטוטפת-'), ואף מדובר בצורתה 'טוטפת המוקפת לה מאון לאון' (שבת נו, ע"ב)⁶³.

יא. יָעָה

המלה באה במקרא - ורק פה היא נופרת - בריבוי. מזה שלוש פעמים בתורה (שמ' כז, ג; לח, יג; במ' ד, יד), וכמה פעמים בשאר המקרא בהרצאות מראשית הבית ומסופו [מל"א ז, מ, מה (= דה"ב ד, יא, טז); מל"ב כה, יד; יר' נב, יח], ע"פ רוב יחד עם המזרקות ופעמים - בהרצאת החורבן - ליד המזמרות. מלבד השם מצוי גם פועל, הנמצא פעם אחת בישע' (כח, יז): וְיָעָה בְּכֶד מַחֲסֵה כֹזֵב, וסתר מים ישטפו. המתרגמים הארמיים תרגמו את השם במשמע מגרפות ('מגרופיתא' וכד'), 'שגוטל' בהן את הדשן' (לשון רש"י⁶⁴), ולפי העניין פירשו המדקדקים הראשונים כך את הפועל ('עבר ויסיר' - רד"ק, ספר השרשים; גרף - הפרחון, במחברת הערוך). אך מהי האטימולוגיה?

כבר אצל מאנדלקרן, בערך הפועל יָעָה, נוסף הביאור: ויש דוגמתו בערבית בואו ת' הי"ד בהוראת אספה' (פלומר ועו). ועל אטימולוגיה זו חזר מילונם של קהרל-באומגארטנר, ומפרש sweep, sammeln, collect וגם sweep together. אבל, לפי אטימולוגיה זו, שאמנם ניתן בה סימן שאלה ליד הפועל האחרון, עלינו לומר, שהברד יאסוף את מחסה הכזב. מה המוכן? הנכון, שלפנינו פועל מצרי ידוע, יעי, שפירושו⁶⁵ גם 'רחץ' וגם fortwaschen, beseitigen. פלומר: גרף, שטף. הפעלים היחידים ההולמים את הכתוב בישעיה, שבו בא וְיָעָה כנגד יִשְׁטָפוּ, ובהמשך: יִכְפֹּר בריתכם את מות / וחזתכם את שאל לא תקום. בסוף הפסוק הבא (יח) שוב מדובר על 'שוט שוטף' ('כי יעבר והייתם לו למרמס'). ובהמשכו: 'מדי עברו יקח אתכם'. כדאי להוסיף שהפועל יעי יש לו מובן מושאל: שילח חמתו, סערת רוחו. מסתבר עוד, שלא הפועל גזר מן השם, אלא להפך, השם גזר מן הפועל: הפלי השוטף הגורף גזר מן הפועל

63. ראי להעיר שלפי חלוקת בית-הולאהאון אין 'טטפת' משל P. אבל אע"פ שאין אנו חיים מפי אלה (והדברים יבוארו עוד בפרטות). לא נמענתי מלציין זאת כאן, בתוספת ע"י סימן *.

64. הכתוב בישע' נמסר בתרגום על ידי ביאור פאראפראזי.

65. Erman-Gradow, Wb. I, 39.

במשמע זה. המלה בטלה לפחות עם חורבן המקדש. ברשימת העולים הראשונים מבבל כבר אנו מוצאים במקום יָעִים את השם כְּפֻרִים (עז' א, י) – ודאי מן השורש הבבלי-ארמי כִּפַּר – קנח, טיהר (הש' זבחים כה ע-א; חולין ח', ב⁶⁶). כִּמּוּבֵן, בעל דה-י, המדבר בלשון דורו, נוהג אף הוא מנהג זה גם כשהוא מדבר בבית ראשון (דה-א כח, יז⁶⁷). הש' לזה שם כט, ז: השימוש במלה אֲדַרְפָּנִים⁶⁸.

(המשך יבוא)

66. וכבר ראה הרמב"ן (ברא' לב, יז), שִׁכְפֻרִים הוא לשון ארמית: "זה שם המזרקים בבבל" (ע"י בהערה הבאה).

67. אמנם רש"י (ברא' ל"ב, כ) מזהה את הכפורים עם המזרקים וכן הרמב"ן (ר' לעיל) ושניהם סומכין על האמור בזבח' כה, א; שם, ג, ב, ומנחות ז, ב: "במאי מקנח, אמר אב"י בשפת מזרק, כדכתיב "כפור זהב". אבל מזרקות נזכרים באותו כתוב בדה"י כח, יז ע"י "כפורים", ואילו "יעים" אין שם.

68. עם הביאי את הדברים לדפוס, נתעוררתי על מאמרו של א"ש יהודה Hebrew Words of Egyptian Origin, (JBL 1947, 83ff.), שבו כבר נרמז לשורש המצרי של "יעה" (אף הובא צירוף "יעה של רגלים" מהמילון של ארמן-גראפוב I 39, אבל זה לא חייב כל עיקר את קהלר ואת באומגארטנר).

והנה "ישב" ו"שוב" כמו "יטב" ו"טוב"

עין במשמעים של השורש שוב

עיקר משמעו של הפועל שָׁב המקראי הוא, כידוע, כמשמע הפועל חָזַר של לשון חז"ל: בא למקום שיצא ממנו: "ושבו בנים לגבולם" (יר' לא, טז); או למצב שהיה שרוי בו לפניו: "ישוב לימי עלומיו" (איוב לג, כה)¹. ויש שָׁב שאינו מתפרש כך, אלא במשמע יָשַׁב, נָח, שָׁקַט, עָמַד וכד'. וכבר עמדו על כך מפרשי המקרא ובעלי המילונים – ראשונים ואחרונים. הנה מצאנו במחברתו של מנחם בן-סרוק, כי שָׁב מתחלק לז' מחלקות... החמישי – בשובה ונחת תושעון (יש' ל, טו), שובה ה' רבבות אלפי ישראל (במד' י, לו) – לשון מרגוע ומנוחה המתה. פירוש דומה למלים משורש שוב אנו מוצאים בספר אותיות הנח והמשך של ר' יהודה חייג', ובספר השרשים של ר' יונה אבן ג'נאח, ובפירושיהם של ר' אברהם אבן עזרא והרד"ק, ובעל מצודת דוד, ושד"ל, ורוב המפרשים החדשים. ואלה הכתובים (לפי סדר הופעתם במקרא):
 "דבר אל בני ישראל וישבו ויחנו לפני פי החירלת..." (שמ' יד, ב) – אין שיבה זו כמשמעה, כי אם לשון שיעמדו מנסוע" (ארליך).

1. ההגדרות והמובאות על פי א' אבן-שושן, המילון החדש.
 2. על היחס שב – ישב אומר שד"ל בפירושו ל"ושביה" (יש' א, כז): "והנה ישב ושוב כמו יטב וטוב, יק ונוק, יעץ ועוץ".
- ולפי גזניס-קאוטש (Hebrew Grammar 30 g-h) יש שרשים תלת-עיצוריים, שניכר בהם בסיס דו-עיצורי, והם בעיקר השרשים העלולים, והוא מביא דוגמאות של שרשים (roots) דו-עיצוריים, אשר שימשו בסיסים של שרשים (stems) תלת-עיצוריים, כגון: דך – דָּכָה, דָּכָא, דוּך, דָּכַך; קץ – קָצַץ, קָצָה ועוד; הם – נָחַם, נָחַם, נָחַם, נָחַם. י"ל פלצ'י (J. L. Palache, Semantic Notes on the Hebrew Lexicon, translated from) (the Dutch by R. Y. Z. Werblowsky, Leiden 1959) מסביר (בערך "שוב") את היחס שב = חָזַר (בערב אל האהל) – שב = נָח כמעטק סמאנטי: שב = חָזַר < שב = נָח. והוא מצביע על תופעה דומה בשורש רנע = רָנַע = חָזַר < רָנַע = נָח.
- וראה א' ליונשטם, תרביץ כ"ה (תשט"ז), 470 ואילך, המתרגם את המליצה האוגריתית "אַחַבְנִי אֶנֶכ וְאַחַ וְנַחַּה בְּאַרְת נַפְשִׁי" (עלילת בעל, טקסט III 49, 18-19): אשוב (במשמע אָשַׁב) אנכי ואנוח ותנוח בקרבי (בחזי) נפשי; ואת המליצה הפניקית "שבת נעמת ונחת לב" (כתובת קאראטפה, II, 7-8): שובה (במשמע ישיבה) נעימה ונחת לב. "בשובה ונחת" של יש' ל, טו הוא לדעתו קיצור המליצה הפניקית.

“שובה ה' רבבות אלפי ישראל” (במד' י, לו) – “לשון מרגוע ומנוחה” (מנחם בן-סרוק).³

“וְשָׁב ה' אֱלֹהֶיךָ אֶת שְׁבוּתְךָ וְרַחֲמֶךָ” (דב' ל, ג) – “השם ישיב שבותך. ועל דעת רבי יהודה המדקדק הראשון – כי הוא יניח, והטעם: ימצא מנוחה לנשבים, ויתן להם רחמים, ואחר כך ישוב ויקבץ” (אבן-עזרא); “ענין השקטה והנחה, כאשר כתבם רבי יהודה” (רד-ק).

“והוא כלכל את המלך בְּשִׁיבָתוֹ במחנים” (שמ-ב יט, לג) – “כמו בישיבתו במחנים, וחסר פא הפועל מן השם, כמו שחסר מן המקור בשבתו” (רד-ק, ור' יהודה חיוג' כלל פתוב זה ב-עניני שני' בו שב עניניו: נח, שקט. ויונתן תרגם כאן: “במיתביה במחנים”, כאילו נאמר “בשבתו”⁴).

“צִיּוֹן בַּמִּשְׁפָּט תִּפְדֶּה וְשִׁבְיָהּ בַּצְדָּקָה” (יש' א, כו) – “כִּמּוֹ וְיֹשְׁבִיָּהּ...” (שד-ל). “בְּשִׁבְיָהּ וְנַחַת תִּשְׁעוֹן, בַּהֲשִׁקֵּט וּבִבְטָחָה תִּהְיֶה גְבוּרַתְכֶם!” (יש' ל, טו) – “לשון מרגוע ומנוחה” (מנחם בן-סרוק).⁵

“האמר לירושלם: תִּשָּׁב, וְלַעֲרֵי יְהוּדָה: תִּבְנֶינָה; וְחִרְבוֹתֶיהָ אֶקְוֶם” (יש' מד, כו) – “תושב – שישבו יושביה עליה. תושב שרשו ישב” (רד-ק).⁶

“כִּי הִנֵּה ה' בָּאשׁ יבֹא... לְהָשִׁיב בַּחֲמָה אִפּוֹ, וְנִעְרָתוֹ בַּלְהִי אִשׁ” (יש' סו, טו) – “הנכון לְהָשִׁיב מן נשב (Lowth), שאם הוא משורש שוב, יהיה טעמו שקיטת הכעס, כמו והרבה לְהָשִׁיב אִפּוֹ (תה' עח, לח). וגזיוס נדחק לפרש: להשקיט כעסו אחרי עשׂוֹתוֹ נִקְמָתוֹ, וזה לא יתישב על גוערתו בלהבי אש... ותרגמתי כדעת גזיוס, ועודני בספק בין שני הפירושים” (שד-ל).⁷

“אם תשוב, ישראל, נאם ה', אלי – תשוב” (יר' ד, א) – “תנוח במקומך ותשקוט. הלא תראה שהוא אומר: אם תסיר שקציץ מפני – ולא תגוד” (ר' יונה אבן ג'נאח).

“אם ישוב – ולא ישוב?” (יר' ח, ד) – “אם ישבו אל ה' – ולא ינוחו במקומם, ולא ישקטו?” (ר' יונה אבן ג'נאח).

“אם תשוב – וְאֶשִׁיבָךָ, לִפְנֵי תַעֲמִד” (יר' טו, יט) – “ואשיבך כמו למעלה ד, א” (שד-ל).⁸

3. “שובה”, שנאמר בנח הארון, מקביל ל“קומה”, שנאמר בנסוע הארון.

4. השה שמ-ב טו, ח: “בְּשִׁבְתִּי בַגְּשׁוּר” תרגם יונתן: “בְּמִיתְבִּי בַגְּשׁוּר”.

5. “שובה”, “נחת”, “השקט” ו“בטחה” הם סינונימים, וכולם ניגוד למושג מלחמה.

6. “תשובה”, “תבנינה”, “אקומם” הם סינונימים.

7. הפירוש השני (“להשיב אִפּוֹ” = להשקיט כעסו) מסתבר: אחרי שה' ישפוט את עובדי האלילים בחימה ובלהבי אש, ישוב (= ינוח) אִפּוֹ, תשקט גערתו. והשה יחו' טו, מב: “הנחת חמתי בך – וסרה קנאתי ממך, ושקטתי, ולא אכעס עוד”.

8. כלומר: “תשוב” = “לא תגוד”.

9. “תשוב השני לשון ישיבה” (שד-ל ליר' ד, א).

"ונמצאתי לכם, נאם ה', וְשִׁבְתִּי אֶת שְׁבוֹתְכֶם... (יר' כט, יד) – אֲשִׁיבְכֶם לשלוחכם ולהצלחתכם הקודמת" (מ"צ סגל); "כנראה שהמלה שבות באה כאן בהוראת שובה בפיטוי שובה ונחת" (א"ש הרטום).

"הנני מושיעך מרחוק, ואת זרעך מארץ שבִּים. וְשָׁב יַעֲקֹב וּשְׁקֵט, וּשְׁאֵן וְאֵין מַחֲרִיד" (יר' ל, י) – וּמָאז וְהִלָּאָה יֵשֵׁב יַעֲקֹב בְּשׁוּבָה וְנַחַת וְהִשְׁקֵט וּשְׁאֵן, וְלֹא יִמָּצָא עוֹד מִי יַחֲרִידוֹ" (מצודת דוד)¹⁰.

"הנני שָׁב שְׁבוֹת אֱהֱלִי יַעֲקֹב" (יר' ל, יח) – ה' יֵיחַ לֵאֱהֱלִי יַעֲקֹב, יִמָּצִיא לָהֶם מְנוּחָה (על פי אבן עזרא, המבאר את דעת ר' יהודה המדקדק הראשון, בפירושו לדב' ל, ג); "ענין השקטה והנחה, כאשר כתבם ר' יהודה" (רד"ק בספר השרשים)¹¹.

"אם שָׁוֵב תִּשְׁבוּ בָאָרֶץ הַזֹּאת – וּבִנְיָתִי אֶתְכֶם וְלֹא אֶהְרַס, וְנִטְעַנְתִּי אֶתְכֶם וְלֹא אֶתּוֹשׁ" (יר' מב, י) – "שוב – מקור בחסרון פ־א הפועל, ומשפטו בתשלום: ישוב. ואף על פי שאין המנהג במקור שהוא בזה המשקל – בנחי הפ־א – לבא חסר, הנה כמוהו: ידעתי כי כל תוכל (איזב מב, ב) – כמו יכול" (רד"ק).

"גם יהודה שת קציר לך בְּשׁוּבֵי שְׁבוֹת עַמִּי" (ה' ו, יא) – "לא על הפדייה מגלותם דיבר הנביא, כי אין כאן מקומו וענינו. אכן טעם המלות: אם יבוא יום שיעלה על מחשבתי להשקיט את ישראל ולתת להם מרגוע מצרתם..." (ב"צ ויינקאפ, תנ"ך כהנא).

"וְאֵתָהּ בִּאלֹהֶיךָ תָּשׁוּב" (ה' יב, ז) – "אם תרצה באלהיך תשוב, כלומר תנוח, כמו: בשובה ונחת תושעך" (רד"ק).

"וְשָׁבוּ יֹשְׁבֵי בְצִלּוֹ, יַחֲיוּ דָגַן וּפְרִיחוֹ כִּנְפֵן" (ה' יד, ח) – "יש מפרשים ישובו – ינוחו כמו: בשובה ונחת" (רד"ק).

"על שלשה פשעי דמשק ועל ארבעה לא אֲשִׁיבְנִי" (עמ' א, ג. השוה גם שם, ו, ט, יא, יג; ב, א, ד, ו) – "... אִם לֹא אֶתָּן לּוֹ שְׁלוֹם וּשְׁקֵט (מלשון שובה ונחת)" (א"ש הרטום)¹².

10. "שב", "שקט" ו"שאנן" הם סינונימים; וכולם ניווד ל"מחריד (במלחמה)".

11. בהמשך הפסוק מסביר הנביא, מהי שיבת שבות אֱהֱלִי יַעֲקֹב: "ונבנתה עיר על תלה, וארמון על משפטו ישב".

12. פירושו זה של א"ש הרטום, שנאמר בהיסוס, מסתבר.

מהו המושא של "לא אשיבנו"? יש אומרים (מצודת דוד בעקבות רש"י): גמול הנביא אמר בתמיהה: על פשעים אלה לא אשיב לו גמולו בראשו? ויש אומר (אשר ויחזר בפירושו): לא אשיב אפוא ממנו. ואחרים (מניוס-בוהל, קויפמן) סבורים: את הנזרה שגורתי לא אשיב; או (מ"צ סגל): את העונש לא אשיב. וכל הפירושים האלה רחוקים הם מפשט הכתוב, שהרי "גמול" ו"אף", ו"נזרה" ו"עונש" לא נאמרו בו, והכינוי של "אשיבנו" ודאי שאינו חוזר אלא אל שם שנוכר לפני כן, והוא "דמשק" (ובהמשך: "עזה", "צור" וגו'). באמור הנביא "... לא אשיבנו" התפן לומר: את עם דמשק לא אשיב.

יְשָׁבְתִי אֶת שְׁבוֹת עַמִּי יִשְׂרָאֵל, וּבְנוֹ עָרִים נִשְׁבּוּ... (עמ' ט, יד) –
 אַעֲמִיד בַּהֶשְׁקֵט וּמִרְנוּעַ אֶת בְּנֵי הַשָּׁבִי שֶׁל עַמִּי (מִצְוֹת דוד).
 כִּי שָׁב ה' אֶת גֹּאֲן יַעֲקֹב כַּגֹּאֲן יִשְׂרָאֵל... (נחום ב, ג) – אִם כְּדַבְּרֵי ר'
 יוֹנָה זֶל-יִהְיֶה יוֹצֵא כְמוֹ: וְשָׁב ה' אֶת שְׁבוֹתָךְ, וְהַדּוּמִים לוֹ; וְאִם כְּדַבְּרֵי ר'
 יְהוּדָה יִהְיֶה עֹנֵן הַנַּחָה וְהַשְׁקֵט... (רד"ק).
 כִּי יִפְקֹדֵם ה' אֱלֹהֵיהֶם וְשָׁב שְׁבוֹתָם (צפ' ב, ז) – יִמְצִיא לָהֶם מְנוּחָה (ר'
 יְהוּדָה חִיּוֹנ')¹³.

יְהוֹשְׁבוֹתִים כִּי רַחֲמַתִּים (זכ' י, ו) – מְלָה מוֹרַכְבַּת מִן הַוִּשְׁבָּתִים מִן יֵשֵׁב,
 וּמִן הַוִּשְׁבוֹתִים מִן שׁוֹב, וְשְׁנֵי הַעֲנִינִים נִכּוּנִים כֹּאן, ר־ל: כִּי יֵשִׁיבם אֶל אֶרְצָם
 וְיֹשִׁיבם שָׁם בַּהֶשְׁקֵט וּבִבְטָחָה (רד"ק).
 יְשָׁבְתָם וְרֵאיתָם בֵּין צָדִיק לְרָשָׁע... (מל' ג, יח) – וְשָׁבְתָם = וְיִשְׁבְּתָם
 (אֶשׁ הַרְטוּם)¹⁴.

קוֹמָה ה' בֶּאֱפֹךְ... וְעוֹרָה אֵלַי מִשְׁפָּט צִוִּית! וְעַדֹת לֵאמֹים תִּסּוּבְכֶךְ – וְעַלִּיהַ
 לְמָרוֹם שׁוֹבָה! (תה' ז, ז-ח) – שָׁב (מִן שׁוֹב = יֵשֵׁב) עַל כֶּסֶּא הַמִּשְׁפָּט בְּמָקוֹם רֵם
 מֵעַל הַעֲדָה (מִצַּסְגָּל). וְהַשׁוּה רִשִּׁי: שׁוֹב וְשָׁב בְּמָקוֹם בְּמָרוֹם. וְדָהוּד סְבוּר,
 שֶׁהַמְשׁוֹרֵר הַשְׁתַּמֵּשׁ כֹּאן בְּשׁוֹרֵשׁ שׁוֹב בְּמָקוֹם בְּשׁוֹרֵשׁ יֵשֵׁב – וּבִאֲוֹתָהּ מִשְׁמַעוֹת –
 כְּדִי לְהַשִּׁיג דְּמִיּוֹן צִלִּיל בְּשִׁלּוּשֵׁת הַצִּיּוּיִים: קוֹמָה, עוֹרָה, שׁוֹבָה!.
 בְּשׁוֹב ה' שְׁבוֹת עַמּוֹ יִגַּל יַעֲקֹב, יִשְׁמַח יִשְׂרָאֵל (תה' יד, ז = ג, ז) – ... או
 פִּירוּשׁוֹ: בַּהֲנִיחַ, מִן שׁוֹבָה וְנַחַת (רד"ק).

נִפְשִׁי יְשׁוּבָב (תה' כג, ג) – יִנִּיחַ נִפְשִׁי וְיִשְׁקִיטֶנָּה (ר' יוֹנָה אֲבָן גִּנְאָח);
 נִפְשִׁי יִשׁוּבָב בְּשׁוֹבָה וְנַחַת (אֲבָן עוֹרָא); מִעֲנִין הַשְׁקָטָה וְהַנַּחָה (רד"ק בִּסְפֵר
 הַשְּׂרָשִׁים)¹⁵.

וְלֹא אִשִּׁיב מִהוּ? הַמִּשְׁמַע הַרְגִּיל – לֹא אֲחִזְרֶנּוּ – אֵינּוּ מֵתִים לְהַקְשֵׁר הַעֲנִינִים.
 וְנִרְאֶה שֶׁמִּשְׁמַעוֹ מִסְתַּבֵּר מִהַמִּשְׁךְ הַכְּתוּב: כֶּשֶׁם שֶׁהַנְּבִיא מְבַאֵר מֵהֶם פִּשְׁעֵי דְמִשְׁק: דָּשָׁם
 בַּחֲרָצוֹת הַבְּרוּל אֶת הַגִּלְעָד, כִּךְ הוּא מְבַאֵר גַּם לֹא אִשִּׁיבֶנּוּ מִהוּ: יִשְׁלַחֲתִי אֶשׁ בְּבֵית
 חֻזָּאֵל וְאֶכְלָה אֲרָמְנוֹת בֶּן-הַדָּד... ה' לֹא יִנִּחַ לְדִמְשָׁק, הוּא לֹא יִתֵּן לָהּ מְנוּחָה, אִלָּא
 יָבִיא עֲלֶיהָ אוֹיֵב, אֲשֶׁר יַחְרִיב אוֹתָהּ בְּמִלְחָמָה.

13. הַשְׁבוֹת מִצִּיּוֹרֵת לִפְנֵי כֵן: שְׂאֵרֵית בֵּית יְהוּדָה יִרְעוּ עַל נְאוֹת הַרוּעִים שֶׁל חֶבֶל
 הַיָּם, וּבְעֶרֶב יִרְבְּצוּ בְּבֵית אֶשְׁקִלּוֹן.

14. דְּבַרִּי הַנְּבִיא מוֹפְנִים אֶל יִרְאֵי ה', שֶׁהַתְּלוּנָה לִפְנֵי כֵן: גַּם נִבְנוּ עֲשֵׂי רִשְׁעָה
 (טו). וְאוֹמֵר לָהֶם הַנְּבִיא, כִּי בְּבֹא הַיּוֹם יִבְעַר כְּתוּנָה, וְהָיוּ כָל עֲשֵׂי רִשְׁעָה קֵשׁ, וְלֹהֵט
 אוֹתָם הַיּוֹם הַבֹּא... (יט), וְלִירְאֵי ה' תּוֹרַח שֶׁמֶשׁ צִדְקָה (כ). הֵם יִשׁוּבוּ, תִּהְיֶה לָהֶם
 שׁוֹבָה וְנַחַת.

15. אֲבָל רֹאה פִּירוּשׁוֹ שֶׁל רִשִּׁי לִנְפְשִׁי יִשׁוּבָב: רִחוּחַ שֶׁהוֹפֵג בְּצִירוֹת וּבְמִנּוּסָה
 יִשׁוּבָב לְקִדְמוּתוֹ. וְנִרְאִית דַּעְתּוֹ מִדַּעְתָּם שֶׁל רִיבִיג, אֲבָן עוֹרָא וְרִדְק, וְיִכּוּלָה הִיא
 לְהַסְתִּיעַ בְּסִיפּוֹר עַל אֱלֹהֵי הַנְּבִיא אֲצֵל הָאֵלֶּמְנָה בְּצִרְפָּת: יִהְיֶה אַחֵר הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה

“וְשָׁבְתִי בְּבֵית ה' לְאֹרֶךְ יָמִים” (תה' כג, ו) – “... ויש אומרים: כמו ושקטתי... כל ימי אשב בבית ה' להכיר מעשיו...” (אבן עזרא).
 “אלהים זנחתנו, פרצתנו! אנפת – תִּשׁוּבָב לִנְנוּ” (תה' ס, ג) – “הנה עד עתה כעסת עלינו, ומעתה העמד אותנו בהשקט ובמנוחה!” (מצודת דוד)¹⁶.
 “והוא רחום... והרבה לְהָשִׁיב אִפּוֹ, וְלֹא יַעִיר כָּל חַמְתּוֹ” (תה' עז, לח) – “טעמו שקטת הכעס” (שד-ל ליש' סו, טו)¹⁷.
 “רציית ה' ארצך, שְׁבֹתָ שְׁבוֹת יַעֲקֹב” (תה' פה, ב) – “יש מפרשהו זה מענן מנוחה” (רד-ק).
 “בְּשׁוֹב ה' אֶת שְׁבִיַת צִיּוֹן...” (תה' קכו, א) – “ה' ימציא מנוחה לציּון” (ר' יהודה חייג').

“כִּי מְשׁוֹבֶת פָּתִיחַ תִּהְיֶה, וּשְׁלוֹת כְּסִילִים תֵּאבְדֶּם” (מש' א, לב) – “משובת מן בשובה ונחת, והענין: ושלות כסילים, ופירושו: מנוחת פתאים תאבדם, היא תהרגם, כי בהיות להם מנוחה יעשו רשע, וכשהם שלווים מפנעי העולם השלוח תאבדם” (הפירוש המיוחס לאבן עזרא, והוא לר' משה קמחי)¹⁸.
 “שָׁבוּ נָא... וְשָׁבוּ עוֹד...!” (איוב ו, כט) – “התעכבו! מלשון בשובה ונחת” (מצודת דוד); “... פירוש אחר: שקטו! (עמוס חכם בפירושו לספר איוב).

אלה הכתובים שמצאתי (והרשימה ודאי לזקה בחסר). בכל אחד מהם מלה, שגזרה מְשׁוֹרֵשׁ שׁוֹב, והיא נתפרשה על ידי מפרשי המקרא במשמע ישיבה, מנוחה, השקט ובטחה. ואין חולק על פירושהם זה ברבים מן הכתובים הנ"ל, מפאן שאמנם יש במקרא שָׁב במשמע יָשָׁב, נָח, וגו'¹⁹.
 ומסתבר שהכתובים רבים יותר משברשימה למעלה. בחיבורי זה מביא אני כתובים נוספים, שגם בהם יש לפרש – לדעתי – את שׁוֹב מלשון שׁוֹבָה ונחת, השקט ובטחה וכד'.

חלה בן האשה... עד אשר לא נותרה בו נשמה... ויקרא אל ה' ויאמר: תשב נא נפש הילד הזה אל קרבו!... ותשב נפש הילד על קרבו ויחי...” (מל"א יז, יז-כב). השוה עוד תה' לה, יז: “השיבה נפשי משאיהם, מפכירים יחידתיי”; איוב לג, ל: “להשיב נפשו מני שחת...”.

16. הלשון “אנפת תשובב לנו” נופל על לשון “שוב מאפך”, הרגיל במקרא. ראה להלן בגוף המאמר.

17. שים לב: “להשיב” = “לא יעיר”!

18. “מרמיק נשתמרו לנו פירושם לספר משלי ועזרא ונחמיה... שבטעות נתייחסו

בדפוסים לראב"ע” (מ"צ סגל, פרשנות המקרא, עמ' פ"ח).

19. ותמוה שמילוני המקרא ממקור גזיוס לא הצביעו על כך.

ושב ה' אלהיך את שבותך

את המליצה שב שבות שבדב' ל, ג פירש אבן עזרא על דעת ר' יהודה המדקדק הראשון – כאמור למעלה – במשמע: יניח, ימצא מנוחה. בדומה לכך פירשו המפרשים את שב שבות שפיר' כט, יד; ל, יח; ה' ו, יא; עמ' ט, יד; צפ' ב, ז; תה' יד, ז = נג, ז; פה, ב; קכו, א²⁰. ויהא זה על דעת המפרשים ההם, אם נוסיף על הכתובים האלה את כל פסוקי שב שבות שבמקרא, כי בכולם משמע המליצה הוא: מצא מנוחה – ואלה הם: יר' ל, ג; לא, כב; לב, מד; לג, ז, יא, כו; מח, מז; מט, ו, לט; יח' טז, נג; כט, יד; לט, כה; יואל ד, א; צפ' ג, כ; תה' קכו, ד; איוב מב, י; איכה ב, יד; ואולי גם יש' נב, חג.

והרבה להשיב אפו

על "והרבה להשיב אפו" (תה' עח, לח) אמר שד"ל: "טעמו שקיטת הכעס" (ראה למעלה). יש במקרא ביטויים כיוצא בו: "ושקטתי, ולא אכעס עוד" (יח' טז, מב), "ויעמד הים מועפו" (יונה א, טו), "כשך חמת המלך" (אס' ב, א), "וחמת המלך שככה" (אס' ז, י). הרי שקט, עמד, שך, ושב, כשהם נאמרים בעניין כעס, הם פעלים נרדפים, ומסתבר שכל שב שבתחום סמאנטי זה משמעו: שקט. ואלה הכתובים: בר' כז, מד-מה²¹; שמ' לב, יב; במד' כה, ד, יא; דב'

20. הצירוף שב שבות מורכב מפועל יוצא עם מושא פנימי. כן "אמר רבי יהודה המדקדק הראשון, כי כל שב שטעמו מגורת תשובה הוא פועל עומד ולא יצא בבניין הקל, רק אם היה טעמו בשלוה והשקט, כמו בשובה וחת תושעון, וכן שובה ה' רבבות אלפי ישראל – שינחם ולא ירגזו מאויב" (אבן עזרא לדיבור המתחיל "שובה ה'", במד' י, לו) – כלומר: "כל שוב, שהוא פועל יוצא, אינו לשון השבה אל מקום, או תשובה, כי אם נתינת שלווה והשקט" (ב"צ ויינקאפ, תנ"ך כהנא, לדיבור המתחיל "בשובי שבות עמי", ה' ו, יא). וכן אמר ר' יונה אבן ג'נאח בספר הרקמה, עמ' רכ, ש' 21-22: "ואמרו הנני שב שבות... זה מתעבר (= פועל יוצא)". וראה מילונו של גוניס-בוהל, ערך "שבות": "ריבו ריב ... wie ... ein Derivat von שוב ...".

בכתובת ספירה (ג' 24-25) נמצא הביטוי: "...וכעת השבו אלהן שיבת בילת אבי...". = "...וכעת השיבו אלהים את שיבת בילת אבי...". גם כאן "שיבת" הוא מושא פנימי של "השבו" (J. Fitzmyer, The Aramaic Inscriptions of Sefire, Rome 1967). המליצה "השבו... שיבת..." מקבילה למליצה המקראית "שוב... שיבת..." בתה' קכו, א.

21. "כי עין בעין יראו בשוב ה' ציון" – נראה שהביטוי "בשוב ה' ציון" שתי הוראות לו: א. בשוב ה' אל ציון (|| "מלך אלהיך", פס' ז), כתי: "כד יתיב שכנתיה לציון" וכפירושו של הרד"ק: "כי שב הכבוד לציון..."; ב. בשוב ה' את שיבת ציון (|| "משמיע שלום, מבשר טוב", שם), כפירוש ש' קרויס, תנ"ך כהנא: "בשוב – פועל יוצא, וענינו בהשיב, וכן הרבה פעמים בלשון בשוב ה' את שיבת ציון", וכפירוש מ"צ סגל: "...או: את שיבת ציון".

22. "...עד אשר תשוב חמת אחיך... עד שוב אף אחיך ממך..." תרגם יונתן בן

יג; יח; יח' ז, כו; מל"ב כג, כו; יש' ה, כה; ט, יא, טז, כ; י, ד; יב, א; יר' ב, לה; ד, ח; יח, כ; כג, כ; ל, כד; הר' יד, ה; יואל ב, יד²³; יונה ג, ט²⁴; מיכה ז, יח-יט²⁵; תה' ו, ב, ט²⁶; פ, טו²⁷; פה, ד, ו-ז²⁸; צ, יג²⁹; קו, כג; מש' טו, א³⁰; כד, יח; כט, ח; איוב ט, יג; יד, יג; דג' ט, טז; עז' י, יד; דה"ב יב, יב; כט, י; ל, ח. ואפשר שגם יר' ב, כד עניינו קרוב לענין השיב אף³¹.

מַעוֹל יִשֵּׁב יָדוֹ

כתוב בפרשת המן: "ויהי ביום השביעי יצאו מן העם ללקט ולא מצאו. ויאמר ה' אל משה: ... שבו איש תחתיו, אל יצא איש ממקומו ביום השביעי!" (שמ' טז, כז-כט). ונביא הנחמה אמר בהשפעת הכתוב הזה: "אם תָּשִׁיב משבת רגליך, עשׂות חפצִיךָ ביום קדשי... וכבדתו מעשׂות דרכיך, ממצוא חפצִיךָ ודבר דבר... (יש' נח, יג)³², ומשמע דבריו: אם תנוח בשבת ולא תצא מביתך לעשׂות חפצִיךָ ביום קדשי... כנגד "שְׁבוּ" שבתורה אמר הנביא "תָּשִׁיב רגלך"³³, והתפחן למנוחת הרגל, לאי-הפעלתה. הרי "תָּשִׁיב" = תָּנִיחַ.

הצירוף הַשִּׁיב רגל אינו מופיע עוד במקרא, ומסתבר שהנביא צירפו על פי הביטוי הידוע השיב יד, המורה אף הוא על הבאת היד למצב של מנוחה,

עזיאל: "... עד די תְּשׁוּדֹךְ רחמא דאחוך... עד דְּנִיחַ רוגמא דאחוך מינך" (פרופ' ש' אברמסון העיר את תשומת לבי לכך). והפועל שְׁדַךְ פירושו עניין השקטה (ספר ערוך השלם). וכן מפרש בעל "הכתב והקבלה": "... ואחר הנחת החמה הקשה תתעכב עוד, עד שוב גם האף, הקל מן החמה..."

23. "מי יודע ישוב ונחם" – נראה לי שהמקרא קצר, ושיעור הכתיב הוא: מי יודע, ישוב אף ה' נחם. השה שמ' לב, יב; יש' יב, א.

24. אף כאן מקרא קצר, שהשלמתו מתבארת מהמשך הכתוב: "מי יודע ישוב (מחרונו) ונחם האלהים, ושב מחרון אפיו".

25. וגם זה מקרא קצר: "... ישוב (מאפו), ירחמנו..."

26. "שובה, ה'!" – רש"י: "שובה מחרונך".

27. "שוב נא!" – איש הרטום: "מאסף".

28. "תשוב" – מאסף.

29. "שובה, ה'!" – רש"י: "מחרון אפך".

30. "ישיב (= יניח) חמה" || "יעלה אף".

31. "בְּאִוֹת נִפְשָׁה שֶׁאִפָּה רִוּחַ, תֵּאֲנֶתָה מִי יִשְׁכַּנָּה?" – שד"ל: "תֵּאֲנֶתָה לִשְׁוֹן חֲמִימוֹת";

השאלה "מי ישיבנה?" משמעה: מי ישיטנה, מי יריגענה?

32. כבר העיר על כך ב' דה-פריו בספר ויידל, עמ' 230.

ושים לב: ענין המן עלה על דעתו של הנביא, כשאמר: "ונחך ה' תמיד, השביע בצחצחות נפשך..." (פס' יא).

33. הלשון "תשיב" נוסף על לשון "שבו", וגם על לשון "משבת" שבסמוך.

על מניעת פעילותו³⁴. ובאמור יחזקאל הנביא על הצדיק, כי "מעול ישיב ידו" (יחז' יח, ח), הוא לא צייר בדבריו איש המחזיר ידו, שהושיטה לפני כן אל העֶזְלָה, אלא איש שהשאיר ידו במצב של מנוחה, שלא עשה עול. משמע זה יוצא גם מהקבלת הפתוב אל המשכו: "מעול ישיב ידו, משפט אמת יעשה בין איש לאיש" – "ישיב ידו" מקביל ל"יעשה" ומשמעו: לא יעשה. וכן אמר הנביא בהמשך: "מעני השיב ידו... משפטי עשה..." (יז) במשמע: הוא הניח ידו מעשות עול לעני, הוא לא עשה לו עול, אלא משפט עשה³⁵.

נוסיף כאן כתובים, שאף בהם מתפרש הביטוי השיב ידו – כמסתבר – במשמע: הניח ידו, לא עשה: "וידו הנטויה – מי ישיבנה? (יש' יד, כז) – איש לא ימנע ממנו "לשבר אשור בארצו" כפי שיעץ (כה).

"ואמר לשפך חמתי עליהם... וְהִשְׁבֵּיתִי אֶת יָדִי, וְאֶעֱשֶׂה לְמַעַן שְׁמִי..." (יחז' כ, כא–כב) – לא עשיתי את מה שאמרתי לעשות להם. "והשבתי את ידי" (= לא עשיתי) מקביל ל"ואעשה".

"למה תָּשִׁיב יָדְךָ?... ואלהים מלפי מקדם פעל ישועות בקרב הארץ!" (תה' עד, יא–יב) – עתה מניח אלהים ידו בקרב חיקו ואינו פועל ישועות, כפי שפעל מקדם.

"הָשִׁיב אַחֲרֵי יָמִינוּ מִפְּנֵי אוֹיֵב" (איכה ב, ג) – אדני הִנִּיחַ אַחֲרֵי יָמִינוּ וְלֹא שָׁלַח אוֹתָהּ לִפְנֵינוּ, כְּדֵי לְהַכּוֹת בָּהּ אֶת הָאוֹיֵב.

"...לֹא הָשִׁיב יָדוֹ מִבִּלְעֵ" (איכה ב, ח) – ה' עָשָׂה אֶת שַׁחֲשֹׁב לַעֲשׂוֹת.

"הִיוּ לְבָו וְאֵין מְצִיל, מִשְׁסָּה וְאֵין אֹמֵר: הָשִׁיב" (יש' מב, כב) – אֵין מִי שִׁיאֹמֵר לְאוֹיֵב: הִשֵּׁב יָדְךָ! הִרְף מִן הַבִּזְיָה וּמִן הַמִּשְׁחִיָּה!

34. כמה צירופים עם "יד" מורים על עשייה, ובייחוד על לחימה, כגון "נטה ידו" (שמו' ו, ו; ז, ה ועוד), "שלח ידו" (ג, כ), "הרים ידו" (מכה ה, ח). ועיגודים הצירוף "השיב ידו", המורה על אי-עשייה, כמוסבר למעלה. וקרוֹב לוֹ הַצִּירּוֹף "הִנִּיחַ יָדוֹ" בדברי קהלת (ז, יח; יא, ו). ובסיפור על המלחמה בעמלק נאמר: "והיה כאשר ירים משה ידו וגבר ישראל, וכאשר יָנִיחַ יָדוֹ וגבר עמלק" (שמו' יז, יא), ונדמה שהרמת ידו – ובה מטה האלהים (ט) – סימלה את התערבות ה' בקרב, והנחת ידו – כלומר: הורדתה (ראה להלן) – את הימנעות ה' מעזור לישראל. "יניח ידו" הנ"ל שני משמעים לו: יביא ידו במנוחה (ועיגודו "ירים ידו" במשמע הסמלי); יוריד ידו (והוא ניגוד ל"ירים ידו" במשמעו הפשוט). ומצאנו "נח" = יָרַד, נָפַל. כתוב: "ויעל הארבה על כל ארץ מצרים, וינח בכל גבול מצרים" (שמו' י, יד) – פֶּאֶן "יוֹנַח" מקביל ל"יעל". וכן נאמרה לשון נפילה על חניית הארבה: "ומדין ועמלק וכל בני קדם נפלים בעמק פֶּאֶרְבָּה לְרַב־שׁוֹפ" (ז, יב). והשוה עוד: "...ונחנו עליו כאשר יפל הטל על האדמה" (שמו' יז, יב) – "נח" = "נפלי"; והשוה "נחה ארם על אפרים" (יש' ז, ב) עם "על פני כל אחיו נפלי" (בר' כה, יח).

35. ועל הרשע אמר הנביא במקום המקביל ל"מעול ישיב ידו" (שנאמר על הצדיק): "...חבל לא ישיב..." (יב) במשמע: לא יחזיר – ויש בזה לשון נוסף על לשון.

"... ואין מידי מציל, אפעל ומי ישיבנה? (יש' מג, יג) – איש לא יניח ידי מלפועל.

"הן יחתף – מי ישיבנו? מי יאמר אליו: מה תעשה? (איוב ט' יב) – מי ישיבנו? עניינו: מי ישיב ידו. איש לא ימנענו מהכות פתאום (= לחתוף, לפי רש"י). ושם לב: "ישיבנו" || "מה תעשה".

"ההוא אמר ולא יעשה? ודבר ולא יקימנה? הנה בָּרַךְ לקחתי וּבָרַךְ, ולא אֲשִׁיבָנָה? (במד' כג, יט-כ). אפשר כי "לא אשיבנה" = לא אשיב ידי, ומשמע דבריו: אקיים את אשר בריך.

"הרימות ימין צריו... אף תָּשִׁיב צור חרבּוֹ..." (תה' פט, מג-מד) – ימין צריו רמה, ואילו חרבּוֹ נחה, אינה מכה אויביו³⁶.

ועל צריהם אשיב ידי

השימוש בצירוף "השיב ידו על-" לעולם לרעה³⁷, ומשמעו: הִנֵּיתָ, הנחית³⁸ ידו על פלוני, כדי לפגוע בו. והשווה את דברי ישעיהו: "והשמיע ה' את הוד קולו, ונחת זרועו יראה בזעף אף..." (יש' ל, ל), ואת תלונת המשורר: "כי חציך נחתו-בי, ותנחת עלי ירך" (תה' לח, ג). וכאן ברור, שאין לפרש את "השיב ידו על-" במשמע: החזיר ידו על-³⁹, אלא במשמע: הנחית ידו על-, כאמור. ואלה הכתובים, שביטוי זה מתפרש בהם במשמע זה:

"... וְאֲשִׁיבָה יְדֵי עֲלֶיךָ, וְאֶצְרֶךָ כְּבֶר סִינֶיךָ..." (יש' א, כה);

"עֹלֵל יַעֲזֹלְלוּ כִנְפֵן עֲאֲרִית יִשְׂרָאֵל. הָשֵׁב יָדְךָ כְּבֹצֵר עַל סִלְסֻלוֹת" (יר' ו, ט) – הפנייה לאויב: הנחת ירך על שארית ישראל כבוצר, המנחית ידו על הזוללים. והשווה יש' יח, ה.

36. הכתוב "ויהושע לא השיב ידו אשר נטה בכידון, עד אשר החרים את כל ישבי העיר" (יהו' ח, כו) – אפשר שגם הוא שייך לכאן, אף על פי שאפשר לפרש כאן את "השיב ידו" במשמע: החזיר ידו; שהרי גם כאן "השיב ידו" קשור בהפסקת המלחמה. ועוד: מעשה זה של יהושע מקביל למעשהו של משה במלחמת יהושע בעמלק (שם' יז, יא). וכנגד "השיב ידו" שביהושע נאמר במשה: "ניח ידו". וראה הערה 34.

37. כך יוצא מעיון בכתובים. וראה דברי שד"ל ליש' א, כה, הדיבור המתחיל "ואשיבה ידי עליך": "רוב שימוש המליצה הזאת הוא לרעה".

38. הקרבה האטימולוגית בין הִנֵּיתָ, הִנֵּיתָ והנחית גלויה לעין ולאוזן (וראה למעלה, הערה 2, על הבסיס הדו-עיצורי של שרשים תלת-עיצוריים רבים), והקשר בין שוב לנחת בא לידי ביטוי מובהק במליצה "בשובה ונחת תושעך" (יש' ל, טו).

39. יש מוצאים את יסוד החזרה בביטוי זה, כאלו נאמר: אכה ואשוב ואכה. כך מפרש רש"י את הביטוי ביש' א, כה ("מכה אחר מכה"), בעמ' א, ח ("אכה ואשנה"). ובמקומות אחרים (יר' ו, ט; יח' לח, יב; זכ' יג, ז) הוא מפרש: אכה שנית (לאחר שכבר הכיתי בעבר). ובמקום אחר (תה' פא, טו): אשיב מכה מפלוני על אלמוני.

וואמרת: אעלה על ארץ פרוזות... לְהָשִׁיב יָדְךָ עַל חַרְבוֹת נִשְׁבּוֹת... (יחז' לח, יא-יב).

וְהָשִׁיבוֹתִי יָדִי עַל עֶקְרוֹן (עמ' א, ח);

וְהָשִׁיבוֹתִי יָדִי עַל הַצְעָרִים (זכ' יג, ז);

...כַּמְעַט אוֹיְבֵיהֶם אֶכְנִיעַ וְעַל צָרֵיהֶם אָשִׁיב יָדִי (תה' פא, טו).

זאת אשיב אל לבי

הביטוי "השיב אל לבי" עניינו: שם (= הניח!) אל לבו, כלומר: ידע, הבין, זכר⁴⁰. ואלה הכתובים: דב' ד, לט; ל, א; מל"א ח, מז; יש' מד, יח-ט; מו, ח; איכה ג, כ-כא⁴¹.

מנחה ישיבו

בעניין הבאת מנחה לגבוה רגיל השימוש בפעלים הקריב (ויק' א, ב), הביא (בר' ד, ג-ד), הגיש (עמ' ה, כה), העלה (מל"ב יז, ד), נשא (תה' צו, ח), הניח (דב' כו, ד; שופ' ו, יח-ט) והשיב. ומסתבר שגם השיב זה אין עניינו החזיר, ואף לא נתן-וחזר-ונתן, אלא: הניח. ואלה הכתובים:

"זה יהיה לך מקדש הקדשים מן האש: כל קרבנם לכל מנחתם ולכל חטאתם ולכל אשמם אשר ישיבו לי..." (במד' יח, ט);

כי הָשִׁב תְּשִׁיבוּ לוֹ אֲשֶׁם (שמי"א ו, ג. ראה גם ד, ח, יז) – זו תשובת הפהנים והקוסמים על שאלת הפלשתים: "מה נעשה לארון ה'?" במה נשלחנו למקומו? (ב). שים לב: על הארון, שביקשו להחזירו למקומו, לא אמר: "במה נשיבנו?" אלא: "במה נשלחנו?"; ואילו על כלי הזהב, ששמו בארגו, אמרו: "השב תשיבו לו אשם-!";

"ומישע מלך מואב היה נקד והשיב למלך ישראל מאה אלף פרים..." (מל"ב ג, ד);

"... ויהי לו הושע עבד ויָשִׁב לוֹ מִנְחָה. וימצא מלך אשור בהושע קשר, אשר...

לא העלה מנחה למלך אשור כשנה בשנה..." (מל"ב יז, ג-ד);

"בני דדן..., איים רבים... הָשִׁיבו אֶשְׁכֶּרֶךְ (יחז' כו, טו);

40. השוה: "לא ידע" || "לא ישים אל לב" (יש' מב, כה), "לא שמת אל לבך" || "לא זכרת" (מו, ז), "אין איש שם על לב" || "אין מבין" (נו, א), "לא זכרת!" || "לא שמת על לבך" (יא), "אם לא תשמעו" || "אם לא תשימו על לב" (מל' ב, ב) וכן: "למען יראו וידעו וישימו (אל לב) וישכילו" (יש' מא, כ).

41. הסינונימים של "שם אל לבו" (הערה 40) הם גם הסינונימים של "השיב אל לבו" – כמתברר עם קריאת הכתובים הנ"ל. ויש בזה ראייה לחיזוק השערת, כי "השיב אל לבו" = "שם אל לבו".

“מלכי תרשיש ואיים מנחה יָשִׁיבוּ, מלכי שבא וסבא אשכר יקריבו” (תהי’ עב, י);
 “ויתנו לו בני עמון בשנה ההיא מאה ככר כסף... זאת הָשִׁיבוּ לוֹ בני
 עמון (דהיב כז, ה).
 עד כאן כל הכתובים המשתמשים בלשון הָשִׁיב להבאת מנחה⁴².

עוֹבֵר וּשָׁב

שלוש פעמים מופיע הביטוי “עֹבֵר וָשָׁב” במקרא:
 “ונתתי את הר שעיר לשממה ושממה, והכרתי ממנו עֹבֵר וָשָׁב” (יחז’ לה, ז);
 “והארץ נשמה אחריהם מעֹבֵר וּמָשָׁב, וישימו ארץ חמדה לשמה” (זכ’ ז, יד);
 “וחנתי לביתי מצבה מעֹבֵר וּמָשָׁב, ולא יעבר עליהם עוד גוש” (זכ’ ט, ח).
 את הביטוי הזה שבשלושת הכתובים מפרשים הפול במשמע עוֹבֵר וחוזר⁴³,
 ונראה שאין הכתובים מדברים אלא על עוֹבֵר ויושב.
 בארץ גושבת יושב העם בערים, ויש עוֹבְרִים מעיר לעיר לצרכים שונים
 ואם שניהם מתקיימים, הרי זה לה סימן ברכה⁴⁴. וניגדה “ארץ ערבה ושוחה”,
 “ארץ ציה וצלמות”, שהיא “ארץ לא עבר בה איש, ולא ישב אדם שם” (יר’ ב,
 ו). הנה אנו רואים, שבתאר הנביא ארץ שממה, ציין הוא שאין בה עוֹבֵר ויושב!
 וכזאת אנו מוצאים – אם במפורש ואם במרומז – גם בתיאורי ארץ שממה אחרים:
 “גשמו מסלות, שבת עֹבֵר ארצה, ... מאס ערים, לא חשב אנוש” (יש’ לג, ח) –
 אין עוֹבֵר במסילות ואין יושב בערים; “... כי נצתו (המסילות שבהרים) מבלי
 איש עוֹבֵר... ונתתי את ירושלם לגלים, מעון תנים, ואת ערי יהודה אתן שממה

42. הצירופים “השיב את אשמו”, “להשיב אשם” ו“האשם המושב” שבבמד’ ה, ז–ח
 אינם שייכים לכאן, כי אין מדובר שם על (הבאת) קרבן אשם, אלא על (החזרת)
 הדבר שבו אשם, והכונה ליהגולה אשר גזל, או את העשק אשר עשק, או את הפקדון
 אשר הפקד אתו, או את האבדה אשר מצא, או מכל אשר ישבע עליו לשקר – כמסתבר מן
 הכתוב המקביל בויק’ ה, כג–כד (כנגד “והשיב את אשמו בראשו”... נאמר שם: “והשיב
 את הגולה אשר גזל, או את העשק אשר עשק, או את הפקדון אשר הפקד אתו וגו’ –
 ושלם אתו בראשו...”). והשוה דברי רש”י לבמד’ ה, ח: “חזר וכתב כאן פרשת גזל
 ונשבע על שקר, היא האמורה בפרשת ויקרא... ישיב למי שנתחייב לו”.

43. יונתן תרגם בכל מקום: “דְּעָדִי וּדְתָאִיב”, וכן פירש סגל: “אדם שעובד... וחוזר...”;
 ובתרגום האנגלי (נוסח המלך גיימס) משמש הפועל return לתרגום הפועל שָׁב שבביטוי
 הנזכר; וה BDB מתרגם: those going to and fro.

44. כן מסופר על ארץ כנען בימי האבות: “ויעבר אברם בארץ... והכנעני אז
 בארץ” (בר’ יב, ו) – הכנעני יושב בה, ואברם עוֹבֵר בה. ועוד מסופר על אברהם
 היושב בפתח אהל, והוא מארח את האנשים העוֹבְרִים עליו (יח, א–ה). ועל אלישע
 מסופר, שהיה עוֹבֵר אל שונם, “ויהי מדי עברו יסור” אל בית האישה, שהייתה מיושבי
 העיר (מלכ’ ד, ח, יט). ועוד כאלה.

מבלי יושב - (י' ט, ט-); יונתני את ארץ מצרים לחרבות חרב שממה... לא תעבר-בה רגל אדם, ורגל בהמה לא תעבר-בה, ולא תשב - (יחז' כט, י-א) - היינו: אדם ובהמה לא יעברו בה ולא ישבו בה, לא יהיה בה עובר ויושב; ... אשר בחרבות בחרב יפלו, ואשר על פני השדה לחיה נתתו לאכלו, ואשר במצדות ובמערות בדבר ימותו... ושממו הרי ישראל מאין עובר - (יחז' לג, כו-כח) - מדובר גם פה על יושבי הערים (שנשארו בחרבות, ואשר ברחו לשדה או למצדות ולמערות) ועל העוברים במסילות שבהרים - כי יכרתו; והכרתי גוים... החרבתי חוצותם מבלי עובר, נצדו עריהם... מאין יושב - (צפ' ג, ו).

והנה דברי יחזקאל על אדום: יונתני את הר שעיר לשממה ושממה, והכרתי ממנו עבר ושב - (יחז' לה, ז) דומים לדבריו על מצרים (כט, י-א) ועל ישראל (לג, כו-כח), והם כדברי ישעיהו (יש' לג, ח) וירמיהו (יר' ב, ו; ט, ט-י), וצפניה (צפ' ג, ו). וכן דברי זכריה - והארץ נשמה... מעבר ומשב - (זכ' ז, יד) הם כדברי הנביאים ההם, והם נאמרו כניגוד לדבריו הקודמים: "... בהיות ירושלים ישובת ושלוח, ועריה סביביתה, והגב והשפלה ישב - (ו). והשוה דברי אבן עזרא לפס' יד: והזכיר הארץ נשמה הפך והגב והשפלה ישב -). הרי עובר ושב = עובר ויושב.

הביטוי 'מעבר ומשב' שבזכ' ט, ח אין הקשרו שממה. הפסוק קשה, ורבו הפירושים, המבקשים ליישב את הקשיים. מכל מקום - די לנו בשני הפסוקים האחרים, שהקשרם ברור, כדי לפרש את 'עבר ושב' כפי שפירשנו.

בלכתו להשיב ידו

העמידה קרובה למנוחה, ולא נתמה, אם נמצא שֶׁב במשמע עָמַד, או עמד מלכת. הנה כתוב: יוֹיך דוד את הדדעור... בלכתו להשיב ידו בנהר (פרת-שמי' ח, ג), ובסיפור המקביל כתוב: "... בלכתו להציב ידו בנהר פרת-דה'א יח, ג); וכן מסופר על שאול: והנה מציב לו יד - (שמי' טו, יב). הרי 'להשיב' = 'להציב' = להעמיד. וכן כתב הרד"ק: 'להשיב ידו - להשיב גבולו. ובספר דה"י: להציב ידו. אף על פי שהם שני לשונות הענין אחד.

וכתוב: וירדפו יואב ואבישי אחרי אבנר... ויקרא אבנר אל יואב ויאמר: הלנצח תאכל חרב?... ועד מתי לא תאמר לעם לשוב מאחרי אחיהם?... ויתקע יואב בשופר, ויעמדו כל העם, ולא ירדפו עוד אחרי ישראל... - (שמי' ב, כד-כח) - אבנר לא היה לו ענין בכך, שאנשי יואב יחזרו למקום שבאו ממנו, אלא שיפסיקו את הרדיפה אחרי אחיהם. ויואב נענה לבקשתו ואסף את העם סביבו (ולצורך זה תקע בשופר), וכך עמד כל העם ולא רדף עוד אחרי ישראל. ואחרי כן חזר הכתוב ומסכם ענין זה (לאחר שהפסיקו, כי סיפר - בפס' כט - על אבנר ואנשיו) ומספר: ויואב שב מאחרי אבנר (במקביל

ל-ייעמדו כל העם ולא ירדפו עוד אחרי ישראל-), ויקבץ את כל העם (במקביל ל-ייתקע יואב בשופר-). והתקבולת כיאסטית), ויפקדו מעבדי דוד תשעה עשר איש ועשהאל- (ל). מסתבר, שעם הפסקת הרדיפה אסף יואב את לוחמיו לראות מי נפקד מהם, ורק אחרי כן יילכו כל הלילה יואב ואנשיו, ויאר להם בחברון- (לב), היינו: הם חזרו לחברון. הרי שבכתוב זה משמעו: עמד.

דומה הסיטואציה בסיפור על מלחמת יואב באבשלום: ייתקע יואב בשופר וישב העם מרדף אחרי ישראל, כי חשך יואב את העם- (שמ"ב יח, טז) - העם עמד מרדוף אחרי ישראל, ועדיין לא חזר אל מחנים, שממנה יצאו למלחמה. לפני שובם מחנימה עוד עליהם לקבור את אבשלום (יז), ולשלוח שליח לבשר את המלך - כי שפטו ה' מיד איביו- (יט-לב), ורק אחרי כן יתגב העם לבוא העיר (יט, ד). הרי גם כאן שב = עמד.

ביהו' ב, טז, כב; שמ"א יז, ג; כג, כח - בכל אחד מפתגמים אלה גם כן מדובר על שיבה מרדוף אחרי-, אבל ההקשרים אינם מסייעים לנו להכריע, אם על חזרה מדובר, או על עמידה.

תבוא אל ארץ משוכבת מחרב

למעלה הבאנו את דברי מנחם בן-סרוק על -שובה ה' רבבות אלפי ישראל- (במד' י, לו), -בשובה ונחת תושעך...- (יש' ל, טז) - כי -לשון מרגוע ומנוחה המה-. ומדובר בזה על מרגוע ועל מנוחה ממלחמה: הנה פגוד -שובה ה' רבבות אלפי ישראל- נאמר שם: -קומה ה' ויפצו איביו-; וכנגד -בשובה ונחת תושעך- נאמר: -לא-כי על סוס נוס... ועל קל נרפב...- (שם טז) - והוא תיאור מלחמה⁴⁵. ועל מנוחה ממלחמה מדובר גם בכל פסוקי -שב שבות- (ראה למעלה הפרק -ושב ה' אליהך את שבותך-). ונראה לי שגם בשלושת הפתגמים הבאים משמשות לשונות שוב לתאור מנוחה ממלחמה.

-תבוא אל ארץ משוכבת מחרב, מקבצת מעמים רבים

- על הרי ישראל, אשר היו לחרבה תמיד -

45. המלה -נוס-, שנאמרה במקביל ל-תושעך-, משמעה: ניושע (ולא: נברח). השוה דברי עמוס -ואבד מנוס מקל- (עמ' ב, יד) במשמע: איש לא יינצל; ואת הכתוב בשמ' ט, כ: -הירא את דבר ה' מעבדי פרעה הניס את עבדיו ואת מקנהו אל הבתים- -הוא הציל אותם שם; ואת הנאמר על גדעון, שהיה חובט חיטים בנות -להניס- -היינו: להציל - מפני מדין (שופ' ו, יא); וכן מצאנו -מנוס- נרדף עם -מצודה-, -מנן-, -משנב- -מעוז- (שמ"ב כב, ג; יר' טז, יט). והרד"ק הזכיר (בספר השרשים שלו) את פירושו של רבי יונה אבן ג'נאח ל-על סוס נוס: "...פירושו ר' יונה מענין מתנוססות על אדמתי (וכ' ט, טז) - ענין הגובה והמעלה...".

והיא מעמים הוצאה, וישבו לבטח כלם (יחו' לח, ח) – "ארץ משובת מחרב" || "ישבו לבטח כלם" (ובדומה לכך: "מקבצת מעמים רבים" || "והיא מעמים הוצאה"); זו ארץ נחה מחרב, ארץ שיש בה מנוחה ולא מלחמה, שיש בה שבות, שובה ונחת והשקט ובטחה. כזאת אמר גם הכתוב על ליש לפני היפכשה על ידי שבת דן: שהעיר "ישובת לבטח", והעם אשר בקרבה "שקט ובטח" (שופ' יח, ז, י, כז).

"אדר תפשוטון מעברין בטח שובי מלחמה" (מיכה ב, ח) – העוברים בטח הם שובי מלחמה, הם בשובה ונחת ולא במלחמה⁴⁶. "אלהים השיבנו, והאר פניך ונושע!" (תה' פ, ד, ח, כ) – העם נתון במצב שלאחר תבוסה (השוה ז: "תשימונו מדון לשכנינו..."; יג-יד: "למה פרצת גדריה...?"), והמשורר מבקש כאלהיו להשיב את עמו, כלומר: לתת לו שבות, שובה ונחת, שקט ובטחה. והשוה דברי ירמיהו: "אם תשוב – ואשיבך..." (יר' טו, יט) ופירושו של שד"ל שם. ואין לפרש את "השיבנו" מלשון תשובה, שהרי אין המשורר מתודה על חטא כלשהו.

משובת פתאים

יש מנוחה, שאין להשתבח בה – היא שלֹת הבוטחים בכוח עצמם, היא המשובה. כי השובב – כלומר: בעל המשובה – אינו ירא את ה', שהרי הוא בוטח בעושרו ובמעמדו ובכוחו; ואין הוא חושש מפורענות שתבוא עליו, שהרי כוחו מסוגר את עיניו מראות את הצפוי לקרות.

לעניין זה אמר החכם: "משובת פתים תהרגם, ושלות פסילים תאבדם; ושמע לי ישכן בטח ושאנן מפחד רעה" (מש' א, לב-לט). למעלה כבר הבאנו את פירושו של רמ"ק לכתוב זה, לפיו "משובת פתים" = מנוחת פתיים, וכאן נצביע על התקבולת הנרדפת של "משובת" || "שלֹת" (והיא נרמזת בפירושו של רמ"ק), ועל החרוז הנוסף, המתאר את המנוגד למתואר בחרוז הראשון; "ושמע לי ישכן בטח..." – ואנו למדים מכאן, ש"משובת פתים" היא הביטחון העצמי, שאין בו יראת ה'.

וכן כל משובה. –

תִּסְרַךְ רַעְתָּךְ וּמִשְׁבוֹתֶיךָ תִּכְיַחְךָ

ודעי וראי כי רע וזר עובך את ה' אלהיך, ולא פחדתי אליך (יר' ב, יט) – "רעתך" = "משבותיך" = "עובך את ה' אלהיך" = "לא פחדתי אליך". "שובו בנים שובבים!"... שובו בנים שובבים, ארפא משובתיכם!... אכן בה'

46. יש בעוברים בטח שובי מלחמה לשון נופל על לשון "עובר ושב" (ראה למעלה), ואף משמעו של ביטוי זה (והוא: עוברים ויושבים בטח) כלול בדברי הנביא.

אלהינו תשובת ישראל! (יר' ג, יד, כב-כג) – רק לאחר שירפא משובותיהם יבטחו בה' אלהיהם, וכך יירפאו ממשבותיהם.

... כי רבו פשעיהם, עצמו משובותיהם (יר' ה, ו) – ולהלן הוא יתאר את שאננותם: כפחשו בה' ואמרו: לוא הוא! ולא תבוא עלינו רעה, וחרב ורעב לוא נראה! (יב). זו משובתם.

מדוע שובבה... ירושלם משובה נצחת? (יר' ח, ה) – ירושלים שאננה. ראשיה מרפאים את שבר העם על נקלה לאמור: שלום, שלום! (פס' יא) – חו משובת פתיים ושלות כסילים (השוה פס' ח-ט), שהרי אין שלום!

כי רבו משובותינו, לך חטאנו! (יר' יד, ז) – נביאי השקר הם המביאים עליהם את השאננות: הנה הנביאים אמרים להם: לא תראו חרב, ורעב לא יהיה לכם, כי שלום אמת אתן לכם במקום הזה! (יג. השוה גם טו).

ולא נאמר עוד אלהינו למעשה ידינו...! ארפא משובתם! (הו' יד, ד-ה) – ישראל בטחו במעשה ידיהם, בסוס ורכב, והיו שאננים. אבל משיבנו עד ה' אלהיהם (ב-ד), יירפאו ממשבותם.

ותבטחי ברעתך, אמרת: אין ראני; חכמתך ודעתך היא שובבתך (יש' מז, י) – חכמתה ודעתה גרמה לה לבת בבל להיות שלה ושאננה. והיא אכן יושבת לבטח, ואינה חוששת מן השואה העתידה לבוא (ח-ט); מן הראוי היה שחכמתה ודעתה תזהירה מפני האסון הקרב, והיא לא עושה כן, אלא משלה אותה לומר בלבבה אני ואפסי עוד⁴⁷.

בצעון בצעו... ילך שובב בדרך לבו... (יש' נז, יז) – בשאננותו בצע בצע, ועל כך קצף עליו ה'.

הראית אשר עשתה משבה ישראל? הלכה היא על כל הר גבה ואל תחת כל עץ רענן ותזני שם (יר' ג, ו. ראה גם ח, יא, יב) – ישראל הייתה שאננה, בוסתת, ולא יראה את אלהיה, היה לה מצח אשה זונה (השוה ג). והנביא קורא אליה: שובה משבה ישראל...! (יב); שובי בתולת ישראל, שבי אל עריך אלה! עד מתי תתחמקין הבת השובבה? (לא, כ-כא).

47. הפסוק 'מדוע שובבה העם הזה ירושלם משובה נצחת, החזיקו בתרמית, מאנו לשוב?' מורכב משני משפטים, שנאמרו מפי הנביא בדיבור אחד, כביכול:

א. מדוע שובבה ירושלם משובה נצחת?

ב. העם הזה החזיקו בתרמית, מאנו לשוב!

וראה דברי שד"ל בעניין זה: 'נראה לי דברי תלמידי מוהר"ר שלמה חפץ כי שובבה חוזר לירושלם. ואמר הנביא מדוע שובבה – וכוונתו לומר: מדוע שובבה ירושלם – והכניס בדבריו דרך פירוש מלות העם הזה, וסיים החזיקו בתרמית – לשון רבים – על העם שזכר'.

48. השוה לעניין זה את נבואת הנביאים מלבם, החוזים לירושלים חוזן שלום, ואין שלום: יר' ו, יד = ח, יא; יד, יג-טו; כג, יז; יחז' יג, טז ועוד.

מה תתהללי... הבת השוכבה, הפטחה באצרתיה: מי יבוא אליי (יר' מט, ד) – עמון שאננה מפני שהיא בוטחת בכוחה, על כן מכנה אותה הנביא: "השוכבה".

צאן אבדות היו עמי. רעיהם התעו, הרים שובבום... (יר' ג, ו) – הרועים שובבו את הצאן אל ההרים, כלומר: הם השלו אותן, שיכולות הן לרעות בהרים בהשקט ובבטחה; והם לא הוזהרו מפני הרעה האורבת להם שם מחיות הטרף (ו). כל זה במשל, והנמשל ידוע.

העני אליך גוג, נשיא ראש משך ותבל, ושובבתיך, ונתתי חחים בלחיך. והוצאתי אותך ואת כל חילך... (יחז' לח, ג-ד) – עלינו לשים לב לזיקה שיש בין המליצה "שובבתיך", ונתתי חחים בלחיך של יחזקאל ובין מליצת ישעיהו "ושמתי חחי באפך ומתני בשפתיך, והשיבתיך בדרך אשר באת בה" (מל"ב יט, כח = יש' לו, כט). הנה בדברי ישעיהו קדם תיאור ריסונו של סנחריב ל"השיבתיך...". ואילו בדברי יחזקאל קודם "שובבתיך" לתיאור ריסונו של גוג⁴⁹. ונראה ששינוי מקומו שינה משמעו, ואין לפרש את "שובבתיך" של יחזקאל במשמע "השיבתיך בדרך אשר באת בה" של ישעיהו, אלא – עם רשי; "אעשה אותך שובב. כל ההולך בשרירות לבו נקרא שובב...". אמר הנביא על גוג, שאלהים ישובבו: הוא יעלה על לבו מחשבת רעה (השוה י"ב) לבטוח בחילו ולעלות על ארץ פרוזת לשלול שלל ולבוז בו. זה יהיה תחילת מעשהו, וסופו – ונתתי חחים בלחיך". מסתבר כי "שובבתיך", ונתתי חחים בלחיך הוא בבחינת כלל, שסיפורו המפורט בא אחריו, והוא מתחיל במלים: "הוצאתי אותך ואת כל חילך...". וכן הוא יאמר בהמשך: "העני אליך גוג, נשיא ראש משך ותבל, ושובבתיך, וְשִׁאֲתִיךָ, והעליתך מירכתי צפון, והבאותיך על הרי ישראל. והפיתי קשתך מיד שמאלך..." (לט, ב-ג) – כאן חוזר הנביא ומפרט מהו "שובבתיך": "ושִׁאֲתִיךָ" והעליתך... ואחרי כן הוא מפרט מהו "נתתי חחים בלחיך"; "והפיתי קשתך מיד שמאלך...".

עד כאן הכתובים הנוספים, שאף בהם יש לפרש – לדעתי – את שוב מלשון "שובבה ונחת, השקט ובטחה". הבאתים כאן, ואולי יהיה בכך להבהיר כוונת וכדי לגלות סתומות במקצת הכתובים האלה.

49. נתינת חחים באף או בלחיים היא משל ללכידתו ולריסונו של מי שנהג לפני כן בשרירות לב. השוה יחז' יט, ד, ט; כט, ד; דה"ב לג, יא.
50. וְשִׁאֲתִיךָ = והִשָּׂאתיךָ. כך פירשו רש"י ואחרים. נראה שפועל זה בא בשפעל, המקביל להפעיל.

סמדר *

יש שממצא ארכיאולוגי פותר בעיה מילונית או פרשנית, או שהוא מרחיב הוראת מלה, שלא נודע לנו אלא חלק ממשמעויותיה. בחרותה - לפקח סמדר - שעל כתפו של כד גדול משכבה V א של חצור (732-740 לפני סה"נ בקירוב) ובשני - פתקים - של חרס מתל-גמרוד, יש משום תרומה לבירור משמעותה של המלה סמדר.

המלה סְמֶדֶר באה במקרא שלוש פעמים, וכולן בשיר השירים (ב, יג, טו; ז, יג). פירושה של המלה סמדר כפריחת הגפן מבוסס על הכתוב בשיר השירים ב, יג: "והגפנים סְמֶדֶר נתנו ריח", ועל התקבולת בשיר השירים ז, יג: "נשכימה לפרמים נראה אם פרחה הגפן פֶּתַח הַסְּמֶדֶר". פירוש זה מוכח גם ממסורת התרגומים, כגון סומכוס, המתרגם סמדר בשיר השירים ב, יג: *οὐρανὸν*. מובן זה של סמדר הורחב בארמית של התרגומים, בסורית ובמנדעית - לכלול בו כל פריחה, ולא דווקא פריחת הגפן. וכך מצינו בתי' לישעיהו יח, ה נָצַח מתורגם "סמדר", ובתרגום הסורי לישעיה יז, יא: "זביום נטעך תשגשג", מתורגם: "ביומא דתצבינא נפוק סמדרה". במנדעית אנו מוצאים את השימוש במלה סימאדרא, היינו סמדר, לפריחת הגפן¹, ההדס² והשיוף³. והנה פירוש זה של מלת סמדר אינו הולם את החרותה - לפקח סמדר⁴.

* שושבינים הרבה היו לרשימה קצרה זו למן הצורך הדחוף בכתיבת הערך סמדר באנציקלופדיה המקראית בשנת תשכ"ח, ברצוני להודות כאן לידידי, לפרופ' ב' עודד, שהעירני על מאמרה של ב' פארקר; לפרופ' ח' תדמור, שקרא את כתב-היד בגלגול הראשון והעיר כמה הערות חשובות; ולפרופ' ח"י גרינפלד, שהעמידני על הספרות המנדעית.

1. M. Lidzbarski, *Mandäische Liturgien*, Berlin 1920, p. 203.
2. *Ginza Raba Yamina*, 115:14; ed. M. Lidzbarski, Göttingen — Leipzig 1925, p. 128.

3. *Ginza Rabba Simala*, 10:19; *ibid.*, p. 31.

4. "ידן, " אהרונ וואחרים, חצור ב, ירושלים תש"ך, עמ' 69-71, לוחות 4 XCV; CLXXI; CLX, B. " אהרונ ורות עמירן, שם, עמ' 71, הע' 25, מעדיפים לקרוא את המלה השנייה שבחרות סמרה, ומפרשים את הכתובת: "לפקח (בן) סמרה" לדעתם סמרה היא צורה דיאלקטית ישראלית של שם הבנוי בשורש שמר. הצעתם אינה מסתברת שכן גם בחרסי שומרון הכתובים בדיאלקט הישראלי איננו מוצאים חילופי ש-ס. לדעת " נוח, שבדק עמי את הכתובת שעל הכד המוצג במוזיאון ישראל, עדיפה הקריאה סמדר.

ואף לא את הפתקים מתל-נמרוד. וכבר סבר ידין⁵, שהכד הכיל נחל כלשהו שנעשה מן הסמדר, אבל לא חש לזהותו. קוטשר⁶ העיר, כי אין סמדר אלא מין ממיני היין; ואילו אולברייט⁷ ודירינגר⁸ הצביעו, כי הכונה ליין מבושם, שהיונים קראוהו *oīnos oīvánthos*, והרומיים *oenanthinum*, והוא יין העשוי ב-*oenanthe, oīvánthē* – פרחי הגפן, ובייחוד פרחי גפן-הבר. יין זה נזכר בשמו היוני, בצורות המשובשות-אלונית, אלונית, אלינית⁹ בספרות חז"ל. וכבר נזכרו אמוראי בבל לפרש מלה זו, ופירשוה: "יין ישן ומים צלולין ואפרסמון דעבדי לבי מסותא" (עבודה זרה ל, ע"א), וכנראה אין זה פירושה המקורי של המלה. החכם הסורי בר-בהלול אומר במילונ¹⁰, כי "אונס אונתיטיס (היינו: *oīnos oīvánthos*) דביד סמדרא אורית פקחא דכרמא דבריא", כלומר: יין אונתיטיס נעשה עם סמדר, היינו פרחי גפן-הבר.

פרחי הגפן שריחם מתוק, ובייחוד פרחי גפן-הבר, שריחם עז משל פרחי הגפן המתורבתת, שימשו לבישום יינות. יין כזה הוא יין סמדר שבכד מחצור¹¹. השם סמדר ליין המבושם נשתכח משום מה, ואת מקומו ירש השם היוני.

שנה לאחר שנתפרסמה החרות מחצור פרסמה בארבארה פארקר¹² שני "פתקים" של חרס, כתובים בכתב-היתדות, שנמצאו כאחד בחפירות הארמון הצפוני-המערבי בתל-נמרוד, הוא תלה של פלח האשורית, פלח של בראשית י' יא. תוכנם של שני הפתקים הקטנים (מידותיהם 3.5×3.8 ס"מ ו- 3.5×1.5 ס"מ) וזה: לקמן העתקם ותרגומם. בפתק ND 2303 נמצא כתוב: I (= šamnu), samadiri^f Maridi arah^f Airu 21 kam limmu^m Aššur-HAL-a-ni

5. שם, עמ' 70–71.

6. קוטשר מלים ותולדותיהן, ירושלים תשכ"א, עמ' 33 (ערך סמדר).

7. W.F. Albright, *Archaic Survivals in the Text of Canticles*, apud D. Winton Thomas and W.D. Hardy (eds.), *Hebrew and Semitic Studies presented to G.R. Driver...*, Cambridge 1963, p. 2 n. 5.

8. D. Diringer, *Words and Meanings in Early Hebrew Inscriptions*, apud P.R. Ackroyd and B. Lindars (eds.), *Words and Meanings, Essays presented to D. Winton Thomas...*, Cambridge 1968, pp. 44–45.

9. ראה קוטשר, שם (ערך אלונית), על הצורה "אלונית", שנוצרה בדרך של דיסמילאציה.

10. על-פי, R. Duval, *Mots sur la Peschitta, III, Le Semadar, Revue des études juives*, 14 (1887), p. 279.

11. ונפתרה תמיהתו של א' בנרוד: "איך אפשר לעשות מסמדר יין?", לשונו לעם כנ (תש"ב), עמ' 208.

12. B. Parker, *Administrative Tablets from the North-West Palace, Iraq* 23 (1961), pp. 19–20.

שמן-סמדר (של) (האשה) מֶרֶד, כִּי־א באייר שנת 724 לפני סה"נ. ובפתק ND 2304 : MEŠ šim^f samadir ša Aḥuia (=šamnu). I – I (=šamnu). MEŠ šim^f samadir ša Aḥuia (האשה) אחיה.

המפרסמת טעתה בהערתה, כי samadir הוא צמח ארומתי, שהפיקו ממנו שמן הקרוי בשם הצמח, ומשום כך לא ידעה לזהות את הצמח שאינו קיים. מילארד¹³ היה הראשון, שהשוה את המלה העברית סמדר עם האכדית (מארמית?) samadir. אבל הוא לא צעד מעבר להשוואת המלים. אף שבחרות מחזור ובפתקים מתל-גמרוד מופיעה אותה מלה, עם זאת אין היא מכוננת לאותו חומר. בפתקים מתל-גמרוד נזכר שמן סמדר, שהוחזק בודאי בפכים קטנים, כראוי לשמן מבושם – ואופייני הוא, שבשני הפתקים מוזכרות נשים כבעלות השמן – ואילו הכד הגדול מחזור אינו מתאים לשמן רוקח.

בעולם ההלניסטי-הרומי נהגו רוקחים ובשמים להשתמש בפרחי הגפן, ובייחוד בפרחי גפן-הבר, לייצור שמן מבושם לסיכה, שנקרא, οἰνάριθον¹⁴ oenanthinum. שמן זה נזכר גם בספרות חז"ל בשמו היווני-הרומי בצורות המשובשות אלינתן, אלונית, אלונית¹⁵ כשמן לסיכת הגוף: "תני, סכין אלינתן לחולה בשבת" (ירושלמי, שבת יד, ע"ג)¹⁵. מסתבר, כי שמן זה הוא šamnu samadir, שמן סמדר.

במשנה ערלה (א, ז), שנינו: "העלים והלולבים ומי גפנים והסמדר מותרים בערלה וברבעי ובנייר, ואסורים באשרה. רבי יוסי אומר: הסמדר אסור מפני שהוא פרי". ולא נראה, שכונתו של רבי יוסי לומר, שפרחי הגפן הריהם בגדר פרי. יש ללכת בעקבות רש"י (ברכות לו ע"ב, ד"ה סמדר אסור), המפרש סמדר כשלב בגידולו של הענב: "ענבים כיון שנפל הפרח וכל גרגיר נראה לעצמו קרוי סמדר". וכך גם רד"ק בספר השרשים¹⁶. ושם יש לפרש דברי ר' יוסי על פי האמור גבי ערלה בספרא, קדושים, פרשתא ג, ג: "מאימתי הוא מונה לו? – משעת נטיעתו. פרי. פרט לעלים וללולבים ולמי גפנים ולמי סמדר". מי סמדר הוא כנראה הנזל, הקרוי ביוונית, ὀμφάκιον, וברומית, omphacium, ומכאן בלשון חכמים "אנפקינן". נזל זה הופק מענבי בוסר או מזיתי בוסר.

A.R. Millard, Recently Discovered Hebrew Inscriptions, *The Tyndale House*, 13

Bulletin 11 (Oct. 1962), p. 9.

R.J. Forbes, *Studies in Ancient Technology* 3, (V טבלה) אצל: 14

Leiden 1955, p. 32.

15. ועוד ראה ירושלמי, ברכות ג, ע"א: "דתני סכין אלונית לחולה בשבת". וכן שביעית לו, ע"ב: "יצאת אלינתן שאינה אלא לתפילין", לסוף בה תינוקות (טפליא) אחרי מילתם.

16. ע"ג 246.

בספרות חז"ל הוגדר אנפקינון: "שמן זית שלא הביאה שלישי" (שבת פ, ע"ב). אבל לפי פליניוס¹⁷ היו מפיקים אותו מענבי בוסר בגדל של גרגרי חומצה. נוזל זה שימש כמרכיב בבשמים הרבה בתקופה ההלניסטית והרומית¹⁷. מצד שני אפשר לפרש "מי סמדר" גם כמים מבושמים בפרחי הגפן, שנהגו להזותם, דוגמת הנוהג להזות מי ורדים על קהל החוגגים אצל הערבים ובכמה מעדות המזרח בישראל. וכך מצינו בירושלמי ברכות (י, עמ' ד): "רבי חלבו רב הונא בשם רב: המרבץ אלינתי (היינו סמדר!) בתוך ביתו אינו צריך לברך". ואין צריך לומר, שלא ביין או בשמן הקרויים כך מדובר כאן. לפנינו אפוא קשת משמעויות רחבה של המלה סמדר בעברית ובאחיותיה: פריחת הגפן ופריחה בכלל, יין-סמדר ושמן-סמדר, אומפקיון ואולי גם מי-סמדר¹⁸. ועוד נתרבה קשת הוראות זו בהמשך השנים¹⁹. לעומת זה לא התקדמנו בפתרון מקורה של המלה סמדר מבחינה אטימולוגית²⁰.

17. *Historia Naturalis*, XII:60.

18. אני מוצא כאן מקום לחזור בי מהשערת באנציקלופדיה המקראית ה, ירושלים תשכ"ח, טור 1052, ערך סמדר, שאפשר להבין את החרותת מחזור: "לפסק (בן) סמדר". 19. ראה מ' אלטבאואר, עוד על סמדר שעל קנקן מחזור, ארץ-ישראל י' (ספר שזר; תש"א), עמ' 64-66.

20. על מוצא המלה והאטימולוגיה שלה ראה I. Löw, *Die Flora der Juden* I, Wien 1926, pp. 70(n.**), 72-73, 122; W.F. Albright, *op. cit.*, pp. 2-3; J.C. Greenfield, *JAOS* 85 (1965), p. 257 וראה גם הצעתו המסוקפת של דהוד לקרוא סמדר [ר] באוגריתית: M. Dahood, *Biblica* 42 (1961), p. 475.

גרסאות בכ"י ברברני (של החומש השומרוני)

כ"י ברברני (1 Barberini) הוא מכתב-היד החשובים ביותר של החומש השומרוני. כתב-היד, שהוא מראשית המאה השלוש-עשרה לסה"נ, נקנה בדמשק בשנת 1631¹ ע"י N.F. de Peiresc, ידידו של החוקר הנודע יוסף סקאליגר (Scaliger), וניתן במתנה לקארדינאל ברברני². הוא בן שלושה טורים (Triglot – שלשה לשונה³) והוא מכיל: (א) את הנוסח השומרוני העברי, (ב) את התרגום הערבי של החומש השומרוני, (ג) את התרגום הארמי של החומש השומרוני, הכול בכתב העברי הקדום⁴. כתב-יד זה צולם לאחרונה ע"י ישראל בן אברהם צדקה, שומרוני מחולון⁵. מאחר שכתב-היד חסר במקומות רבים⁶, השלים צדקה את הדפים החסרים מתוך כ"י של הבריטיש מוזיאום (Or. 7562) או מתוך כ"י בית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים (שומרוני 1). כתב-היד המקורי הושלם ע"י ידיים מאוחרות.

1. כך נרשם בסוף החומשים שמות ובמדבר: "בחדש רביע אחרון שנת ארבע ועשרים ושש מאות למלכות ישמע[אל]".
2. ראה: J.A. Montgomery, *The Samaritans, The Earliest Jewish Sect*², New York (1968), p. 290.
3. כנאמר בסוף ספר דברים. ובסוף שמות: "שלשה לשונים".
4. כ"י קדום זה תיארו חוקרים שונים. ראה מראי-מקום הרשומים אצל מונטגומרי (ראה הערה 2, לעיל), עמ' 291 הערה 42.
5. [חמישה חומשי תורה] א. המקור ב. תרגום ערבי ג. תרגום ארמי (הנוסח השומרוני). תצלום כתב-היד של המאה הי"ג [אטיקן 1 Barberini]... חולון, 1970–1966.
6. מכתב-היד המקורי חסרים הדפים המכילים את: בר' א, א – לד, כב (עד: אחד); לה, יבס (וינחם) – לט, יט (עד: עבדך); שמ' ד, יט (במדין) – ז, טו (עד: היאר); ט, כט – י, א (עד: אליהם); יב, לו (מצרים) – יג, ז (עד: הימים); כא טו-לז (עד: מכרו); כג, יחל (ולא ילין) – כו, יא; כז זל (והיו) – כח, ה (עד: הזהב); כט, כג – לב, יג (עד: השמים); לד, לד (לדבר) – לה, כב (הביא); לט, ט (היה) – לא (עד: מלמעלה) מ, יא-לד; ו' א, י (אל פתח) – ג, טו (עד: נחוח ליהוה); ה, א-ו, י (עד: הוא); ז, יא-ח, טו (עד: את הדם); ח, לב-ט, יז (עד: ממנה); יב, ח (תמצא) – יג, כ (עד: הכהן); יג, מא-נט; יד-לט (וראה) – יח, כא; כג, מבס (כל) – כה, יט (פריה); כז, ד-לד; במ' א, א-טו; ב, ג (דגל) – טו (יהוה); ד כח (ומשמרתם) – מט; ו, ט (ראשו) – ז, כג; ז, עב-ח, ב; יד, מ (אמר להם) – כא, יב (היום); דב' א, י (והנכם) – כט (לא); כח, סח (והתמכרתם) – לא, יב (העם); לב, יט (מכעס) – לג, ט (ומנעד).

כתב-יד זה, הנמצא בספריית הואטיקן, היה לפני בליני (מספרו: 504) ולפני פון גאל⁸ (בציין: M). בהכנים את מהדורות החומש השומרוני שלהם. בליני מזכירו ב-*variae lectiones* שלו 48 פעמים בכל החומש, בעיקר בספר דברים (37 פעמים)⁹, בעוד שבכל ארבעת החומשים האחרים לא הביאו אלא 11 פעמים¹⁰. כיו"ב מזכירו לעתים פון-גאל, שתיאר את כתב-היד¹¹. מכל מקום, השניים הביאו רק מעט מגרסותיו של כתב-יד ברפריני 1 (להלן: כ"ב) במקומות שהוא שונה מכתב-היד השומרוניים האחרים.

במאמר זה רשמתי את גרסאותיו של כ"ב, השונות מאלה שגרשמו בידו פון-גאל במהדורתו האקלקטית, ואף לא הובאו באפאראט חילופי הנוסחאות שלו. אגב כך השויתי את הנוסח עם המובא במהדורותיהם של בליני, של פרץ-קאסטרו (לספר דברים)¹² ושל צדקה¹³ ועם העדות שבעל פה-אצל בן-חיים¹⁴.

בראשית

1. לה, כא: אהלו = בליני, צדקה. פון גאל: אהלה = נה"מ (= נוסח המסורה). בכל המקומות האחרים (בר' ט, כא; יב, ח; יג, ג), שהפתיב בהם אהלה בנה"מ, אצל פון גאל = אהלו.

2. לו, טז: אני מבקש = בליני, צדקה. פון גאל: אנכי = נה"מ.

3. לט, כב: האסורים = בליני, צדקה. פון גאל: האסורם. נה"מ:

האִסִּירָם.

4. מ, יג: ונתתה = בליני, צדקה. פון גאל: ונתת = נה"מ. השוה גם להלן, מס' 90.

B. Blayney, *Pentateuchus Hebraeo-Samaritanus*, Oxonii 1790, p. X. 7

A.F. von Gall, *Der hebräische Pentateuch der Samaritaner*, Giessen 1918 (repr. 8

Berlin 1966), pp. xvi-xvii.

9. ז, יב; יט; ח, יג; טו; ט, יד; יא, יד; יב, ג; יב, יד; טז, כג; טו, יח; יא, ג; יא; כ, ה-ח, י, יד; יט; כא, ז; כ, כב; א, כה; ו, כו, ח, יד; כו, יג; כח, כב (פעמיים), לו, מ, נו, סג; כט, ח; לא, יב, יח; לב, י.

10. בר' לד, ל; לה, י; מח, ד; מט, י; שמ' ו, טו; ט, יט; טז, יד; יח, ו; כא, יח; כב, לא; ו' כא, יח.

11. ראה הערה 8.

F. Pérez Castro, *Séfer Abiša'*, Madrid 1959. 12

13. חמשה חומשי תורה נוסח יהודי-שומרוני, עם הדגשה מדויקת של השינויים בין שני הנוסחאות... לפי כתב-יד שומרוני עתיק מן המאה האחת עשרה. ערוכים בידי אברהם ורצון צדקה. [5 חלקים]. תל-אביב תשכ"ח-תשכ"ח. ספר דברים הוא על פי תצלום של... ספר אבישע.

14. ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, כרך שלישי ספר ראשון: הקריאה בתורה, ירושלים תשכ"א, עמ' 33-164.

5. מא, כא: ומרהן. פון גאל: ומראהן = בליני, צדקה. נה"מ: ומראיהן. להשמטת אל-ף בכ"ב ר' גם להלן, מס' 21.
6. שם מו: שלשם שנה. פון גאל: שלשים = בליני, צדקה, נה"מ.
7. מה, כז: ותהי רוח יעקב. פון גאל: ותחי = בליני, צדקה, נה"מ.
8. מו, כא: מחפים וחפים. פון גאל: מפים וחפים = נה"מ. בליני, כתב-יד: מאפים = צדקה.
9. מט, י: שלה = בליני, צדקה. פון גאל: שילה = נה"מ.
10. שם, יא: כסותו = בליני, צדקה. פון גאל: כסותה. נה"מ: סותה (פתיב), סותו (קרי). גם בשמ' כב, כו הכתיב בכ"ב כסותו (= פון גאל).
11. שם, יג: עד צידן = בליני, צדקה. פון גאל: על = נה"מ. בתרגום השומרוני: עד. גרסת עד גם בכתב-יד עבריים (והיא גרסת הסבירין), והייתה גם לפני כמה מפרשני ימה"ב כמו רש"ב (ועי' מנחת שי) וכן בתרגומים השונים.
12. ג, כד: והאלהים = בליני, צדקה¹⁵. השוה גם נ"ש (= נוסח שומרוני) לפס' כ. פון גאל: ואלהים = נה"מ.

שמות

13. ב, ד: לדעת = בליני, צדקה. פון גאל: לדעה = נה"מ.
14. ד, ט: האותת. פון גאל: האתות (= בליני), האותות = כתב-יד אצל בליני, צדקה. נה"מ: האתות. הכתיב הנ"ל בכ"ב גם בפס' יז. והשוה להלן, מס' 71.
15. ז, כח: בבתיך = בליני, צדקה. פון גאל: בביתך = נה"מ. אך בהמשך, בהוספה שבניש (הביצוע), גם פון גאל: בבתיך, וכן ח, ה, ז.
16. ההוספה שלאחר ט, יט: מגיפתי. פון גאל: מגפתי = בליני, צדקה (וכן הכתיב בכ"ב לפס' יד).
17. שם, כ: הינס! (בהשפעת ה"ירא-?) פון גאל: הניס = בליני, צדקה, נה"מ.
18. שם, כא: לא שם לבו אל דבר יהוה = נה"מ. פון גאל: על = בליני, צדקה.
19. יג, ז: לא יראה לך חמץ = בליני, צדקה. בלא ו"ו החיבור גם בכתב-יד עבריים ובתרגומים (ע', וולג'). פון גאל: ולא, וכן הוא בנה"מ.
20. טו, טז: ובנדול זרועך = בליני, צדקה, וכן בעדות שבע"פ אצל בן-חיים¹⁶. פון גאל בגד(ו)ל. נה"מ: בגדל.

15. וכן הוא בכ"י שומרוני שצילום קטע ממנו הובא במאמרו של R.T. Anderson.

RB 77 (1970), Pl. xxxi, 1.6.

16. שם (ר' הערה 14), עמ' 58.

21. שם, כב: ויוציהו. פון גאל: ויוצ(י)אהו = בליני, צדקה. נה־מ.

וִיצָאוּ.

22. י, ד: להעם. פון גאל: לעם = בליני, צדקה, נה־מ.

23. כ, י: לא תעשה בו כל מלאכה = בליני, צדקה. פון גאל < בו = נה־מ. בו גם בתרגומים (ע', וולג'), וכן בנ־ש בעשרת הדיברות שבדברים (ה, יד).

24. ההוספה שלאחר כ, יז: שמח (טעות!). פון גאל: שמה.

25. שם, כ: בא אלהים. פון גאל: האלהים = בליני, צדקה, וכן הוא

בנה־מ.

26. ההוספה שלאחר כ, כא (מתוך דב' ה, כח): היטבו; וכן הוא בדב'

שם בכ־יב. פון גאל: הטיבו (= כתב־יד אצל בליני), היטיבו¹⁷ = בליני, צדקה; וכן בנה־מ לדב' שם. השוה להלן, מס' 93.

27. כב, כה: אם חבל תחבל את שמלת רעך = בליני, צדקה. פון גאל > את = נה־מ.

28. ל, ז (בנ־ש בין כו, לה-לו): הנורת! פון גאל: הנרות (כתב־יד: הנירות).

29. כח, מא: והלבשת את אהרן אחיך. פון גאל: והלבשת אתם את

אהרן אחיך = בליני, צדקה, בן חיים¹⁸, וכן הוא בנה־מ.

30. לב, כח: כשלת אלפים = בליני, צדקה. פון גאל: אלפי = נה־מ.

31. לד, ג: צאן ובקר = בליני, צדקה. פון גאל: הצאן ובקר. נה־מ: הַצֵּאן וְהַבָּקָר.

32. שם, כד: כי הוריש גוים רבים מפניך. פון גאל: אוריש (= כתב־יד

אצל בליני, צדקה), אורש. בליני: אורש. נה־מ: אוריש. חילופי א-ה בין כתב־יד שומרוניים הם דבר רגיל. ראה, למשל, במהדורת פון גאל לבר' כא, כד; כב, יז; כו, מ; שמ' ח, ה; יט, ד; דב' לא, יח וכו'. השוה גם להלן, מס' 61.

33. לה, לד: ואליאב. פון גאל: ואהליאב = בליני, צדקה. כ־י אחד

אצל בליני: והליאב. נה־מ: וְאַהֲלִיאָב; וכן הכתיב בכ־יב, למשל, לו, א הסמוך.

34. שם, לה: לעשות בכל מלאכת חרש = בליני, צדקה (השוה 33). וכך

בכתב־יד עבריים רבים. פון גאל: כל = נה־מ.

35. לו, יז: היריעה האחת הקיצונה = בליני, צדקה. פון גאל: < האחת =

נה־מ.

17. וכך הכתיב בציטוט הפס' בקטע מקומראן 4 (Florilegium). ראה:

J.M. Allegro, *Qumran Cave 4, I* <4Q158-4Q186> (DJD V), Oxford 1968, p. 57.

18. שם, עמ' 51.

36. לט, מ: ואת מיתריה. כך גם בס"א¹⁹. פון גאל: את = בליני, צדקה. נה"מ: אַת מִיתְרִיו.

ויקרא

37. ז, ב: יורקו (= בליני, צדקה). פון גאל: יורק = נה"מ.
 38. יא, כא: אשר לו כרעים = בליני, צדקה. פון גאל: לא. גם התרגום השומרוני ('דלה) - כמו התרגומים האחרים - משקף את הקריאה לו. נה"מ: לא כתיב, לו קרי.
 39. יט, לו: מווי = כתבי"ד אצל בליני. פון גאל (וכן צדקה): מאוני = נה"מ. לכתיב מווי השוה 'מונים' במגילת ישעיהו א' מ, יב, וכן בדיאלקטים ארמיים²⁰.
 40. כא, כא: לא יגש להקריב לחם אלהיו = בליני. פון גאל: ... את לחם אלהיו. נה"מ: לא יגש להקריב (כא) לחם אלהיו... (כב).
 41. כב, ח: נבילה. פון גאל: נבלה = נה"מ. וכך בכ"ב לדב' יד, כא. הכתיב נבילה בשני כתבי"ד שומרוניים ו' ז, כד; יז, טו; דב' שם (ר') פון גאל).

42. כה, נ: המכר לו = בליני, צדקה. פון גאל: המכרו לו = נה"מ.

43. כו, כח: חטאיתכם (!). פון גאל: חטאתיכם = נה"מ.

במדבר

44. ג, כו: עבדתו. פון גאל: עבדתו = נה"מ. הכתיב עבדה מצוי בכתבי"ד שומרוניים במקומות שונים (בר' כט כו; ל, כו; שמ' א, יד; ה, ט וכו'. ר' אצל פון גאל).
 45. שם, לא: והמסך והכיור וכנו. שתי התיבות האחרונות אינן אצל פון גאל; אך ישנן אצל בליני וצדקה, והן נוספות על נה"מ.
 46. ד, כו: את מיתריהם. פון גאל: ואת = בליני, צדקה, נה"מ.
 47. יא לב: וישחטו להם שחוטה = בליני, צדקה. פון גאל: וישחטו להם שחוט (כתבי"ד: שחוטה). נה"מ: וַיִּשְׁחָטוּ לָהֶם שְׁחֻטָּה. גם התרגום השומרוני (יונסטור) משקף את הקריאה וישחטו²¹.

19. ר' כ"ד גינצבורג, חמשה חומשי תורה..., לונדון תרס"ו, עמ' 142.

20. ע"י י' קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים

המלח, ירושלים תשי"ט, עמ' 141.

21. גרסת ג"ש משתקפת גם בדרשת אל-תקרי לפסוק. ראה לאחרונה:

S. Talmon, "Aspects of the Textual Transmission of the Bible in the Light of Qumran Manuscript", *Textus* 4 (1964), p. 128 note 99. "גיל, ספר אבישע", בית מקרא מ"ד

(תשל"א), עמ' 77-78.

48. יג, כו: ויארומ(!). פון גאל (וכן צדקה): ויראום = גה־מ.
 49. ההוספה מדב' א, כו ואי' לאחר יג, לג: ובענן יומם = בליני, צדקה
 וכן בנה־מ לדב' שם, שם. פון גאל: וענן יומם, אך בדב' שם: ובענן.
 50. יד, כג: מנצאי(!). פון גאל: מנאצי = גה־מ.
 51. כא, כ: הנשקף = בליני, צדקה; השוה כג, כח. פון גאל: הנשקפה.
 גה־מ: וְנִשְׁקָפָה.
 52. כב, יא: להחלם(!). פון גאל: להלחם = גה־מ.
 53. כג, ג: יריאני(!)²² פון גאל: יראני = גה־מ.
 54. שם, ד: המזבחות = בליני, צדקה. פון גאל: המזבחת = בנה־מ.
 55. שם, ח: קבו = בליני, צדקה. פון גאל: קבה = גה־מ.
 56. שם, ל: על המזבח = בליני, צדקה, בן־חיים²³. פון גאל: אל²⁴. גה־מ:
 בְּמִזְבֵּחַ.
 57. כו, מ: לנעמן ... הנעמני = בליני, צדקה. פון גאל: הנעמי = גה־מ.
 58. שם, מה: למכיאל(!). פון גאל: למלכיאל = גה־מ.
 59. שם, מח: ליצחאל(!) ... היצחאלי(!). פון גאל (= בליני, צדקה):
 ליחצאל ... היחצאלי = גה־מ.
 60. כז, יד: במירבת (!) העדה. הטעות אולי בהשפעת מי מריבה־ שבהמשך
 הפסוק. פון גאל: במריבת = גה־מ.
 61. לא, כד: וטארתם. פון גאל: וטהרתם = גה־מ. השוה למעלה, מס' 32.
 62. לג, טו: מעפידים(!) טעות בשל דמיון של ע־ר. פון גאל: מרפדים
 (= גה־מ), מרפדים.
 63. שם, לב: בהר הגדגדה. וכן לג: מהר הגדגדה = בליני, צדקה.
 וכך בע' ובולגאטסה. פון גאל: בחר, מחר. גה־מ: בחר הַגְדָּד, מִחַר הַגְדָּד.
 64. שם, נב: כל משיכתם(!). פון גאל: כל משכיתם, משכיותם. גה־מ:
 מְשִׁיכָתָם.
 65. לד, ד, ה, ח, ט, יב: תוצאיתו = בליני, צדקה. פון גאל: תוצאתו,
 תוציאיתו. גה־מ: תוֹצְאָתוֹ.

דברים

66. א, ח: לאבותיכם. פון גאל: לאבתיכם = בליני, צדקה, = בנה־מ.
 67. שם, לב: מאמנים (= בליני, ספר אבישע, צדקה). פון גאל: מאמינם
 = גה־מ.

22. השוה אצל בן־חיים, שם, עמ' 84; yarrīyyāni.

23. שם, עמ' 86.

24. והעיר שם בן־חיים: "במהדורת פון גאל כתוב אל, ודאי טעות היא".

68. ג, י: ממלכות עוג. פון גאל: ממלכת = בליני, צדקה נה"מ. השוה שם ד, יג: ממלכת עוג. בנה"מ בכמה מקומות (יה' יג, יב, ל, לא) מְמַלְכֹת עוג.
69. שם, כא: את אשר עשה = בליני, צדקה, בן-חיים²⁵. כך גם במספר כתבי-יד עבריים. פון גאל: את כל אשר עשה = נה"מ.
70. ד, טו: דבר יהוה אליכם = בליני, ספר אבישע, צדקה, נה"מ. השוה ד, יב. פון גאל: ... אלהיכם.
71. שם, לד: באותות. פון גאל: באותות (= בליני, צדקה), באותות (= כתבי-יד אצל בליני). נה"מ: באהת. הכתיב הגל חוזר בכ"ב גם: ו, כב; ז, יט; ח. אצל בליני רשום כ"ב רק אצל ז, יט; כו, ח. השוה גם למעלה, מס' 14.
72. ו, יא: בורות = בליני, צדקה²⁶. פון גאל: ברות, בירות. נה"מ. וב'רת.
73. שם, כג: אשר נשבע יהוה לאבותינו = בליני, צדקה, בן-חיים²⁷. פון גאל < יהוה = נה"מ. השוה ז, יג.
74. ז, יג: אשר נשבע יהוה לאבתיך = בליני, צדקה, בן-חיים²⁸. פון גאל < יהוה = נה"מ.
75. ח, יב: בתים. פון גאל: ובתים = בליני, צדקה, בן-חיים²⁹, נה"מ.
76. שם, יג: כסף. פון גאל: וכסף = בליני, צדקה, בן-חיים³⁰, נה"מ.
77. שם, טז: למען ענותך (= בליני, צדקה, בן-חיים³¹, נה"מ. פון גאל: ולמען.
78. שם, יט: ועבדם(!). פון גאל: ועבדתם = נה"מ.
79. ט, יד: ואמחי = כ"י אצל בליני. פון גאל: ואמחה = בליני, צדקה, נה"מ. בכ"ב לשמ' יז, יד: אמחה; ובדב' כה, יט: תמחה.
80. שם, כה: ואת ארבעים הלילה (= בליני, ספר אבישע, צדקה, בן-חיים³², נה"מ. פון גאל: וארבעים הלילה.
81. יא, ל: אלון מורא = בליני, ספר אבישע, צדקה, בן-חיים³³. פון גאל: אלוני מורא. נה"מ: אֱלוֹנֵי מֶרָה. בהוספה שבניש לאחר שמ' כ, יז (מתוך דב' יא) גם אצל פון גאל: אלון מורא. השוה גם בר' יב, ו.
82. יב, ב: הגבחות. פון גאל: הגבעות (כתבי-יד: הגבחות) = בליני, ספר אבישע, צדקה וכך נה"מ.

25. שם, עמ' 97.

26. שם, עמ' 106.

27. השוה גם אצל R.T. Anderson (ר' הערה 15), Pl. XXIX, l. 1.

28. שם, עמ' 109.

29. שם, עמ' 110.

30. שם.

31. שם, עמ' 111.

32. שם, עמ' 113.

33. שם, עמ' 117.

83. שם, ג: ואשיריהם. פון גאל: ואשריהם = בליני, ספר אבישע, צדקה, נה-מ. פרץ-קאסטרו רשם בטעות את כ"ב: ואשיריהם.
84. שם, ה: את שמו שמה. פון גאל: ... שם = בליני, צדקה, נה-מ.
85. שם, יא: ותרומתיכם (= בליני, ספר אבישע [ו]ת[ר]ומתיכם, צדקה). פון גאל: ותרומתיכם. נה-מ: וְתִרְמַת יְדָכֶם.
86. שם, יג: בכל המקום = בליני, ספר אבישע, צדקה, בן-חיים³⁴. פון גאל: בכל מקום = נה-מ.
87. שם, יז: דיגנך. פון גאל: דיגנך (= נה-מ) וכן הכתיב בספר אבישע, דיגניך (= בליני). הכתיב דיגנך חוזר בכ"ב, השוה: יד, כג; יח, ד. השוה גם כתב-יד אצל פון גאל, ז, יג; יא, יד. אצל בן-חיים: ³⁵digānāk.
88. יד, כח: תוצי את (האפלוגראפיה?). פון גאל (= בליני, ספר אבישע): תוצא (כ"י: תוציא = צדקה וכ"י אחד אצל בליני). נה-מ: תוציא.
89. טו, ז: תכפץ = בליני, ספר אבישע, צדקה. פון גאל: תקפץ = נה-מ. וכבר העיר בן-חיים, ש-הכתיב תקפץ במהדורת פון גאל טעות דפוס הוא³⁶.
90. שם, יז: ונתתה = בליני, ספר אבישע, צדקה נה-מ. פון גאל: ונתת.
91. טז, ה: באחד שעריך = נה-מ. פון גאל: באחת = בליני, ספר אבישע, צדקה, בן-חיים³⁷. אך יז, ב גם בכ"ב: באחת שעריך (נה-מ: באחד), וכן יח, ו; כג, טז.
92. יח, ח: על האבות = בליני, ספר אבישע, צדקה, בן-חיים³⁸. נה-מ. פון גאל: ועל.
93. שם, יז: היטבו. פון גאל: הטיבו (= כתב-יד אצל בליני, ספר אבישע, צדקה), היטיבו (= בליני, נה-מ). והשוה לעיל, מס' 26.
94. יט, יא: ונס אל אחת מן הערים האלה = בליני, ספר אבישע, צדקה, בן-חיים³⁹. פון גאל > מן = נה-מ.
95. כ, ח: אל ביתו. פון גאל: לביתו = בליני, ספר אבישע, צדקה, נה-מ, וכך בפס' ה, ו, ז. בכ"ב בכל ארבעת הפסוקים: אל ביתו; וכן בפס' ה, ו בכ"י אחד אצל פון גאל.
96. כא, ז: ועיניו(!), טעות (השמיט את הנרין). פון גאל: ועיניו = נה-מ.
97. שם, כג: תלוי = נה-מ. פון גאל: תלאי (= בליני, ספר אבישע, צדקה), תלואי (= כתב-יד אצל בליני⁴⁰), תלאוי.

35. שם, עמ' 119, וכן עמ' 108, 116, 123, 130.

34. שם, עמ' 118.

37. שם, עמ' 126.

36. שם, עמ' 124.

39. שם, עמ' 131.

38. שם, עמ' 130.

40. לכתיב זה השוה תלאים, תלואים בניש לדב' כח 66 (נה-מ: תלאים).

98. כב, יז: שם לה = בליני, ספר אבישע, צדקה. פון גאל: לה שם. נה"מ: שם (< לה).
99. כד, יג: בשמלתו = בליני, ספר אבישע, צדקה, בן-חיים⁴¹. פון גאל: בשלמתו = נה"מ.
100. כה, יא: וחוקה⁴². פון גאל: והחזיקה = בליני, צדקה, נה"מ.
101. כו, ה: ועצום = בליני, ספר אבישע, צדקה, בן-חיים^{42א}. כך בכתבי-יד עבריים ובתרגומים אחדים. פון גאל: עצום = נה"מ.
102. כח, כב: אביודך. פון גאל: אב(י)ד(ו)ך (= בליני⁴³), הבידוך (= כתבי-יד אצל בליני, ספר אבישע, צדקה). נה"מ: אַבְדֶּךְ.
103. שם, מח: עול ברזל = בליני, ספר אבישע, צדקה⁴⁴. פון גאל: על = נה"מ⁴⁵.
104. שם, נג: יציקו לך = בליני, ספר אבישע, צדקה⁴⁶, בן-חיים⁴⁷ וכן הוא בנה"מ, ובהמשך בפס' נה, נו (נה"מ: יָצִיק לך). פון גאל: יציקו (< לך).
105. שם, סג: ולשמיד. פון גאל: ולהשמיד = בליני, ספר אבישע, צדקה, נה"מ. הכתיב לשמיד בהבלעת ה"א ההפעיל מצוי בנה"מ ליש' כג, יא.
106. שם, סח: באונות. פון גאל: באונות (= כתבי-יד אצל בליני, ספר אבישע, צדקה, נה"מ), באונות (= בליני).
107. לא, כח: הקהילו = נה"מ. פון גאל: הקהלו (= בליני, צדקה, וכנראה ספר אבישע), הקילו, הקהליו.
108. לב ה: שחתו לא לו בני מום = בליני, ספר אבישע, צדקה, בן-חיים⁴⁸. השוה ע'. פון גאל: שחתו לו לא בני מום. נה"מ: שָׁחַת לו לא בְּנֵי מוֹמִים.
109. שם, י: יצרנהו (= ספר אבישע נה"מ). פון גאל (= בליני, צדקה, בן-חיים⁴⁹): ויצרנהו.

41. שם, עמ' 140.

42. השוה אצל בן-חיים, עמ' 141: wāzzlqa.

42א. שם, עמ' 142.

43. השוה בן-חיים, שם, עמ' 146: abbldok.

44. וכך בקטע שנפרסם ע"י באיֶה: (M. Baillet, "Une feuille du Pentateuque Samaritain a l'Abbaye de Beuron", RB 70 [1963], p. 231)

45. בנה"מ על תמיד חסר.

46. וכן אצל באיֶה (ר' הערה 44), לוח IV, שורה 2.

47. שם, עמ' 149.

48. שם, עמ' 158.

49. שם.

100. שם, טז: יכעסהו = נה"מ. פון גאל: יכעסהו, יכעסהו (= בליני, ספר אבישע, צדקה).

111. לג, ז: קראני (!) ראמי קרניו. פון גאל: וקרני... = בליני, ספר אבישע, צדקה. בכ"י אצל פון גאל: וקראני (!)⁵⁰. נה"מ: וקרני ראם.

112. לד, ד: לאבותיך. פון גאל: לאבתיך = בליני, ספר אבישע, צדקה, בן-חיים⁵¹. נה"מ > לאבתיך.

נרשמו כאן 112 קריאות או גרסאות של כ"ב, שפאמור אינן נזכרות במהדורות של פון גאל. אחדות מהן זהות לגרסה, המופיעה במהדורת בליני או צדקה, בשתייהן או באחת מהן, ובאשר לספר דברים גם בספר אבישע. אותן קריאות של כ"ב, בעיקר אותם כתיבים שהם שגיאות ברורות⁵² – מיוחדות הן לכ"י זה. אך דומה, שמכלל 55 קריאות של כ"ב, שאינן בשום מהדורה של החומש השומרוני, יש אחדות, שניתן לראות בהן משום גרסאות של ממש (ואין פֶּונתנו לחילופים של כתיב חסר ומלא: 6, 14, 16, 26, 41, 66, 71, 83, 93, 112; או לכתיבים שומרוניים: 44, 87): 36, 46, 68, 75, 76, 84, 91, כשבכמה מהן כ"ב = נה"מ.

כבר נכתב כנגד מהדורת החומש השומרוני של פון גאל, שהיא אקלקטית, ולמעשה הרכיב המהדיר נוסח (שומרוני) שלא היה מעולם, ומכל מקום אינו מיוצג בשום כתב-יד. נחוצה מהדורה דיפלומתית, המבוססת על כתב-יד אחד, קדום ומהימן, בצירוף אפאראט ביקורתי של חילופי גרסה⁵³ (בדומה למהדורת פרץ-קאסטרו לספר דברים). נוסף על כך, פון גאל לא השתמש בכתב-יד רבים, שהיו מצויים בספריות אירופה⁵⁴, ובודאי לא היו לפניו בראשית המאה כתב-יד קדומים של החומש השומרוני, העומדים זה שנים לרשות החוקרים (כגון: ספר אבישע, שההדיר פרץ-קאסטרו, כתב-יד שומרוניים, המצויים בספריית רֶילנדס שבמאנצ'סטר).

מן הרשימה הנ"ל ניתן ללמוד עוד באשר למהדורת פון גאל:

(א) הוא אינו רושם את כל החילופים מכתב-היד שהשתמש בהם.

(ב) ב-53 מן הדוגמאות שנמנו ברשימה וזה גרסת פון גאל לגרסתן של

50. והשוה אצל בן-חיים, עמ' 163.

51. שם, עמ' 164.

52. כתוצאה מחילופי הגרוניות (א-ה: 32, 61; א-ע: 18; ה-ח: 7, 24; ח-ע: 82), השמטת גרוניות (א-5, 21; ה-25, 33, 100, 105; ח-59) או הוספתן (ה-22, 111; ח-8); חילוף אותיות דומות (ע-ר: 62), האפלוגראפיה (29, 88, 96), השמטת אותיות שונות (58, 78), ובעיקר שיכול אותיות (17, 28, 43, 48, 50, 52, 53, 60, 64, 102, 110).

53. ראה: S. Talmon, *Textus* 3 (1963), p. 72 note 17.

54. ראה: C. W. Dugmore, *JThS* 36 (1935), p. 132.

מהדורות אחרות. אולם ב-35 דוגמאות⁵⁵ – ובעוד 5 מבחינה חלקית⁵⁶ – שונה הגרסה שאצל פון גאל מן המהדורות האחרות, ואינה מצויה בשום מהדורה אחרת. יתרה מזו, בכל המקומות הללו גרסת פון גאל = גה"מ, ודבר זה מביא אותנו לחשוב את הנוסח שאצל פון גאל לטעות – וכבר ציין פרץ-קאסטרוב בסימן שאלה (באפאראט) כמה מ-גרסותיו של פון גאל⁵⁷ – או נוסח ש-נתהוה בהשפעת נוסחת המסורה. כל זה מצריך זהירות יתר בשימוש במהדורת פון גאל.

55. ברשימה: 1, 2, 4, 8, 9, 11, 12, 13, 15, 19, 20, 23, 27, 30, 34, 35, 37, 38, 41, 42, 45, 54, 55, 57, 63, 67, 69, 73, 74, 81, 89, 94, 99, 101, 103.
 56. 10, 14, 47, 51, 108.
 57. דב' טו 7 (מס' 89), יט 11 (94), השוה גם ט 25 (80).

זאב בן-חיים

עם מאמרו של רפאל נִיס, זיכרונו לברכה

הנוסח השומרוני של התורה נדפס לראשונה בפרך השישי של המקרא מרובה הלשונות (פוליגלוטה) בפאריס בשנת 1639 על פי כתב-היד האחד שנודע בימים ההם והוא שמור בבית הספרים הלאומי של אותה העיר. כתב-היד נכתב בשנת 746 להג'רה (1345/6 למניין הנוצרים). נוסח זה חוזר ונדפס על פי אותו כתב היד במקרא מרובה הלשונות של לונדון בשנת 1657. בשתי המהדורות ניתן הנוסח בכתב שומרני, כלומר באות דפוס שהיא חיקוי גרוע של האות המשמשת בכתב-היד. בשנת 1790 הוציא בנימין בלייני את הנה"ש (עי' במאמרו של ריס, הערה 7) והדפיס אותו כה"י, וזאת הפעם באות ה-אשורית, עם קצת חילופי נוסח מתוך כתב-היד של הנה"ש שנודעו בימים ההם.

מהדורות אחרות. אולם ב-35 דוגמאות⁵⁵ – ובעוד 5 מבחינה חלקית⁵⁶ – שונה הגרסה שאצל פון גאל מן המהדורות האחרות, ואינה מצויה בשום מהדורה אחרת. יתרה מזו, בכל המקומות הללו גרסת פון גאל = גה"מ, ודבר זה מביא אותנו לחשוב את הנוסח שאצל פון גאל לטעות – וכבר ציין פרץ-קאסטרוב בסימן שאלה (באפאראט) כמה מ-גרסותיו של פון גאל⁵⁷ – או נוסח ש-נתהוה בהשפעת נוסחת המסורה. כל זה מצריך זהירות יתר בשימוש במהדורת פון גאל.

55. ברשימה: 1, 2, 4, 8, 9, 11, 12, 13, 15, 19, 20, 23, 27, 30, 34, 35, 37, 38, 41, 42, 45, 54, 55, 57, 63, 67, 69, 73, 74, 81, 89, 94, 99, 101, 103.
 56. 10, 14, 47, 51, 108.
 57. דב' טו 7 (מס' 89), יט 11 (94), השוה גם ט 25 (80).

זאב בן-חיים

עם מאמרו של רפאל נִיס, זיכרונו לברכה

הנוסח השומרוני של התורה נדפס לראשונה בפרך השישי של המקרא מרובה הלשונות (פוליגלוטה) בפאריס בשנת 1639 על פי כתב-היד האחד שנודע בימים ההם והוא שמור בבית הספרים הלאומי של אותה העיר. כתב-היד נכתב בשנת 746 להג'רה (1345/6 למניין הנוצרים). נוסח זה חוזר ונדפס על פי אותו כתב היד במקרא מרובה הלשונות של לונדון בשנת 1657. בשתי המהדורות ניתן הנוסח בכתב שומרני, כלומר באות דפוס שהיא חיקוי גרוע של האות המשמשת בכתב-היד. בשנת 1790 הוציא בנימין בלייני את הנה"ש (עי' במאמרו של ריס, הערה 7) והדפיס אותו כה"י, וזאת הפעם באות ה-אשורית, עם קצת חילופי נוסח מתוך כתב-היד של הנה"ש שנודעו בימים ההם.

מהדורות אלו שימשו את מחקר הנוסח השומרוני עד לעשור השני של המאה הזאת. בינתיים נודעו כתבי-יד רבים של הנהג-ש ונעשה הצורך במהדורה מדעית פורח גדול. צורך זה ביקש אוגוסט פון גאל (ע"ש, שם, הערה 8) למלא. ביסוד מהדורתו (1914–1918) הניח כמעט כל כתבי-היד של הנהג-ש שנודעו אז – אותם הפתובים במגילות קלף ואותם הכתובים על נייר, שלמים ומקוטעים – וליות את הנוסח בשלושה מדורים "ביקורתיים" הכוללים חילופי נוסח (א) לאותיות, (ב) לניקוד, (ג) לסדרי "מקרתה" – הם טעמים פביכול.

מהדורה זו, שהכול נוקקים לה היום, שוקצו בה עמל רב וחריצות, ובכל זאת יצאה פגומה מתחת ידי המהדיר. את שעושה את המדורה פגומה נעשה מתוך פגנת המקור. המהדיר קבע לעצמו עיקרון שלא לייסד את הנוסח על כתבי-יד מסוים ולדקדק במסירתו בדפוס, משום שמצא טעויות סופרים בכל כתבי היד ובייחוד לא מצא דקדוקי סופרים בעניין מלא וחסר. לפיכך שם בפנים אותו הנוסח שבחר לעצמו וראהו "נכון". דרך זו אולי אפשר להסכים עמה, אם יש בידי המהדיר ידיעה שלמה של הלשון ושל הפרשנות כמסורתם של השומרונים, ועל כן יש בכוחו לשפוט מה יקרב ומה ירחק. ידיעה זו לא הייתה לו ולא הייתה בזמנו.

מתוך הטעות הראשונה בא המהדיר לכלל טעות קשה הימנה: בבחירת הנוסחאות דאג ל-שמירה קפדנית על כללי הדקדוק העברי (במבואו, עמ' LXVIII) והדקדוק העברי פירושו בעיניו: הדקדוק כפי שהוא משתקף ממסורת הטברנים ומתואר בכונן ספר הדקדוק למקרא מיסודו של גוניס. על פי העיקרון הזה העדיף המחבר פתיבים מסוימים אפילו הם לאו דוקא שכיחים בכתבי-היד מפתיבים אחרים, שגורים, מפני שהללו "נכונים" ומכוונים לדקדוק. נעלמה ממנו הבנת זיקתו של הנוסח השומרוני לכלל הלשון שבמסורת השומרונים, הוה אומר למבטאם המיוחד.

עיסוקי בנהג-ש מכאן ובמסורת לשונם מכאן לימדוני שבלעדי הבנת זיקת הנהג-ש ללשונם, בלעדי ידיעת מבטאם של השומרונים בכל מלי התורה ממש, המלה בפסוקיה השונים, לא תיתכן היום מהדורה מדעית של הנהג-ש הראויה לשמה. שכן מלה מסוימת בתורה הנראית על פי מסורת הטברנים שוה בכתובים שונים עשויה להיות שתי מלים שונות במסורת השומרונים, ובכונן זה יש שייבדלו הבדל פלשהו גם בכתוב, או שתתגלה המגמה לבדלן בכתוב כדי שלא יתערבבו בקריאה ובפירוש. דבר זה יראה לשאינו בקי במסורת השומרונים חוסר עקיבות של סופר כתב-היד במסורת כתיבתה של המלה.¹

1. דברים מפורטים תמצא בספרי "עברית וארמית נוסח שומרון" כרך רביעי, פרק 0.13, הנמצא בדפוס. על עניין השפעת המבטא על סופרי כתבי היד של הנהג-ש כבר

דומה אני כי כבר בשלה השעה להתקין מהדורה חדשה של הנה"ש מיוסדת על כל הנתונים החדשים שבידנו, הן מצד מסורת השומרונים ללשון התורה והן מצד תרגומים ופרשנות, כפי שנודעו מאז פרסם פון גאל את מהדורתו. ואמנם הצורך במהדורה חדשה מורגש היטב. בינתיים אף נעשו מעשים, שמקצתם יש בהם כדי להועיל ולקדם הכנת מהדורה חדשה:

בשנת 1959 הוציא פרץ קאסטרוב את "ספר אבישע" (עי' שם הערה 12), והוא כתב-יד קדמון ומקודש בעיני השומרונים, בתצלום ובתעתיק לאות האשורית. כתב-היד הוא כידוע מקוטע וגם מטולא-טלאי מאוחר על גבי קדום – ובמקומות לא מעטים אינו קל לקריאה.

עדת השומרונים בארץ-ישראל החלה בדור האחרון להשתמש בטכניקה החדשה של שכפול כתב-יד, שכן הצורך בספרי התורה והסידורים גדול, והעמדת כתב-היד להם, כנהוג היה עד עתה – יקרה ולא כל אדם זוכה להשיגם. מתוך כך נולדו גם מהדורות חדשות של ספרי התורה שהוכנו בידי שומרונים.

בשנת 1959 הוציא אברהם בן נור הצפרי חומש שומרוני; בשנים 1961–1965 הוציא רצון בן בנימים צדקה חומש שומרוני בכתב "אשורי" עם הנוסח היהודי, טור לעומת טור, ובהבלטה מיוחדת של החילופים שבין שני הנוסחים.

אותו הסופר הוציא בשנים 1966–1973 גם חומש שומרוני (בכתב שומרוני) של שלוש לשונות: המקור, תרגומו הארמי ותרגומו העברי.

בשנים 1966–1973 הוציא ישראל בן גבריאלי (גמליאל) צדקה אף הוא את החומש השומרוני בשלוש הלשונות: מקור, תרגומו הארמי ותרגומו העברי. ביסוד מהדורתו הניח את כתב-היד המפורסם הנמצא בספריית ואטיקאן והידוע בשם כתב-יד ברברני (חלקו הישן נכתב בשנת 1226), והגדיל לעשות על ידי שלא העתיקו אלא צילמו ועל ידי כך זיכנו בכתב-יד חשוב מאוד של הנה"ש בעינו. כל אותם המקומות החסרים בכתב-יד ברברני ניתנו ע"פ כתב-יד אחר. אף הוא חשוב. אותו כה"י נמצא במוזיאון הבריטי וסימנו OR.7562. גם זה חומש של שלוש לשונות.

וכאן המקום להזכיר שבספרי "עברית וארמית נוסח שומרון" כרך ב' פורסמה "מחברת נוסחאות התורה" (עמ' 405–435) ובה נוסחאות רבות עניין מתוך כתב-יד בלתי ידוע; וכן מילון "המליץ" (עמ' 437–616) שאף הוא יש בו,

עמדתי ב"לשוננו" טו (תש"ז) 76, וחזרתי על דעה זו במקומות אחרים כנגד הדעה ההפוכה. ועתה רואה אני אותה גם במאמר A. Murtonen, On the Interpretation of the matres lectionis in Biblical Hebrew (Abr-Nahrain XVI, 71–72).

ובייחוד בתרגומו הארמי, כדי ללבן נוסחאות של הנה"ש. בפרך השלישי ספר א פורסם ספר דברים וכן פרשיות משאר ספרי החומש בתעתיק, שמטרתו להביע אח המבטא בקריאת התורה. כאמור לעיל, אף זה חומר שהכרח לשקלו בשעת עריכת המהדורה. בקרוב יהא החומר הזה נתן בידנו בשלמותו, ולא במבחר בלבד.²

כלל הנתונים החדשים מאז נתפרסמה מהדורת פון גאל יש בו כדי לעזור ולעודד לחקור את הנוסח השומרוני של החומש ולהעריכו הערכה חדשה. ההערכה החדשה דין הוא שתשתלב במה שנודע מחקר מגילות ים המלח ומחקר ספרות חז"ל.³

ואמנם רפאל ויס זיכרונו לברכה כבר בהיותו תלמיד באוניברסיטה העברית גילה עניין רב במסורת השומרונים ובחומש השומרוני במיוחד. מדי פעם בפעם חזר לשאלות אלה בדיני הסמינריונים ואף חיבר בשנת תש"ך חיבור סמינריוני בשם "הנוסח השומרוני ונוסח המסורה – השוואה", חיבור העוסק בפרקים השיריים שבתורה. חיבור זה הגישו לפרופ' ש' טלמון במסגרת לימודיו בחוג למקרא. בשנת תשכ"ט פרסם (בהוצאת אוניברסיטת חיפה) "לקט ביבליוגרפיה על השומרונים" כחומר עזר לתרגיל "השומרונים והנוסחה השומרונית של התורה" כן נזקק לעניין הנה"ש במאמרים שונים.

ביום י' במרחשון תשל"ה נעקר רפאל ויס מבית משפחתו ומן החבורה והוא בדמי ימיו. מלא רעיונות ושאיפות היה, לקדם ולהגדיל את מחקר הנוסח השומרוני, אבל פגע בו חולי אנוש וקיפד את פתיל יצירתו. בעזבונו דפים, שרשם בהם תיקונים למהדורת פון גאל ובעיקר מילואים לחילופי נוסח מתוך כ"י ברברני הנ"ל, שרק בחלק ממנו השתמש פון גאל לצורך מהדורתו (ע"י במבוא, עמ' XVII). צדקה עשתה מערכת לשוננו שהסכימה לפרסם את הדפים האלה ולעשותם נפש לחוקר הצעיר שלא זכה להוציא את מחשבתו לפועל ולא זיכנו במחקר מוגמר על הנה"ש מידיו.

2. הפרך החמישי של הספר שנוכר בהערה הקודמת כולל כל התורה במבטא השומרוני עם קונקורדנציה, ואף הוא הכנתו קרובה לגמר.
3. על הנוסח השומרוני בויקה למובאות מן המקרא בתלמוד הירושלמי כתב י' ויניקוב בקובץ Palestinskij Sbornik משנת 1966, עמ' 74–90.

חקרי מלים וגרסאות

פרקטיא – *πρακτεία*

בבראשית רבה א' י"ב. על הפסוק בראשית א, א, "בראשית ברא אלהים את השמים ואת הארץ וג'", אנו מוצאים את דרשתו של ר' יודן בשם אקילס, ח"ל: לזה נאה לקרא אלוה. בנוהג שבעולם, מלך בשר ודם מתקלס במדינה ועדיין לא בנה להם דימוסאות ועדיין לא נתן להם פרקטיאה. כך היא הגרסא בכ"י ל². והנה המלה האחרונה שבקטע זה מופיעה בשינויים רבים, כגון: פרקטיא ע, פרדיסות ב, פרוחבטיות א¹ ר² 3, פריבטיות ע, פריבטאות ל⁴ פ⁴ (וכן אף בכ"י ואתיקן 60 שלא היה בפני תיאודור)⁵, פרביוטות גרסת דפוס ראשון⁶. אולם לכשנעזין בהן היטב, נראה, כי את מקצתן עלינו לדחות כבלתי-מקוריות, עד שבסופו של דבר ניתן להעמידן על שתי נוסחאות עיקריות, המשקפות שתי מסורות של דרשה זו. כך למשל, אפשר להבחין מיד, כי הגרסה "פרדיסות" שבכ"י ב⁷ אינה אלא פרי ניסיון של מעתיק אחד "לתקן" נוסח שהיה קשה בעיניו. נראה, כי מאחורי גרסה זו עומדת הגרסה "פריבטיות" באחד מדרכי הפתיב שלה, וכפי הנראה בנוסח שעמד בפני המעתיק הופיעה מלה זו בצורה משובשת, והוא שגרם לו לתקנה. כמו כן הגרסה "פרוחבטיות" המופיעה בא¹ ובכ² – למעשה לפנינו שתיים שהן אחת, עיין לעיל הערה 3 – מפוקפקת היא. שהרי הנוסח שם הוא "בנה פרוחבטיות"⁸, ופרוחבטיות אין אדם בונה אלא ממנה. מי שגורס "פריבטיות" גורס "בנה", "בנה לה", או "בנה להם", ואילו מי שגורס "פרקטיאה"

1. מהדורת תיאודור, עמ' 10.

2. = לונדון, British Museum, Add. 27169.

3. א¹ = כ"י אוקספורד 147. ר² = הפירוש שבכתב-יד זה. הרי שבמקרה זה שתי הגרסאות אינן אלא עדות אחת.

4. עיין בחילופי הגרסאות שרשם תיאודור שם.

5. תודתי לד"ר מ' סוקולוף על הערה זו ואחרות.

6. עיין בהוספות ותיקונים שבסוף המבוא לבראשית רבה, ח"ב, עמ' 127. מאת הר"ח אלבק.

7. גרסת כ"י בגליון מדרש אביא ויניציאה שכ"ז באוצר הספרים אשר לבית מדרש לרבנים בברעסלוי.

8. עיין בחילופי הגרסאות, שרשם תיאודור בעמ' 10 שם. על המלה "פרוחבטיות", עיין בלעהווערטער של ש' קריס (להלן LW), ב' עמ' 482, ערך "פרוחבטיי".

גורס 'נתן'⁹. ע"כ נראה, כי הגרסה 'בנה ברוחבטיות' מבוססת על מקור שבו היה כתוב 'בנה פריבטיות', ומלת 'פריבטיות' השתבשה ל-'פרובטיות' בשינוי קל¹⁰.

נותרו לנו אפוא שתי מסורות שונות של הדרשה הנ"ל. מסורת אחת אומרת: בנה פריבטיות; והשנייה: נתן פרקטיאה. ואכן כך הביא הערוך ערך 'פרבטאות'¹¹ וז"ל: בריש ב"ר (= בראשית רבה): עדיין לא בנה לה פריבטאות. ספר אחר: לא נתן להם פרקטיא, עכ"ל.

הנוסחה הראשונה 'לא נתן להם דימוסיות ולא בנה להם פריבטיות' (בשינויים קלים) משמעותה ברורה. 'דימוסיא' הוא בניין ציבורי (או בניינים ציבוריים) – *δημοσία* – ואילו 'פריבטא' הוא בניין פרטי (או בניינים פרטיים) – *privata* (עיין במילונים). שניים אלה מופיעים יחד הרבה בספרות חז"ל כמעין צמד מלים¹². אולם הנוסח השני קשה יותר. עיקר הקושי הוא בפירושו של המלה 'פרקטיאה' (ה). המפרשים כבר התלבטו בו רבות. הר"ר נפתלי הירש ב"ר שמעון מוינה, בפירוש המלים הזרות שלו למדרש רבה דפוס וילהרמסדורף תל"ג, פירש 'פרקטיא בריכות'. תיאודור, שהביא פירוש זה, הוסיף אחריו סימן שאלה¹³. אולם ברור, כי הר"ר נפתלי נתן את פירושו לפי הבנתו את מלת 'דימוסיות' שבצלע הראשונה של המשפט. מאחר ש-'דימוסיא' מופיע הרבה בספרות חז"ל במשמעות (משנית) של ביח מרחץ (ציבורי)¹⁴, הבין המפרש, שלבית מרחץ ראוי לספק מקורות מים. מתוך כך הגיע לפירושו 'בריות'. פירוש זה הוא, כאמור, ע"פ הבנת העניין, וללא כל שימת לב לבעיה האטימולוגית. ר' שמואל קרויס, עם היותו חכם בלשן, הלך גם הוא בעקבות פירוש זה. אמנם לא רשם לו ערך 'פרקטיאה' ב'לעהנווערטער' הגדול שלו, ברם בתוספות הערוך השלם שבעריכתו, ערך 'פרבטאות'¹⁵, כתב: ואדבר בו (בעניין פרקטיא)¹⁶ בע' פרקטן. ובערך 'פרקטן'¹⁷ הביא את דבריו של האיראניסט הגדול גייגר, המפרש את

9. ע"ש.

10. יש ליפזר כי האותיות ו' וי' מתחלפות תכופות בכתב-יד, ויש לפעמים שכלל אין להבדיל ביניהן. א"כ ההבדל העיקרי בין 'פריבטיות' ו'פרובטיות' הוא באות הו"ו שב'פרובטיות', וע"כ נראה כי יש לפנינו שיבוש כל שהוא.

11. ע"ש ר', עמ' 408 א-ב, (= ע בחילופי הגרסאות שציינו לעיל).

12. עיין LW ב', עמ' 488 ב' ערך 'פריבטא'.

13. במ"י (= מנחת יהודה) שם, עמ' 11.

14. עיין ב-LW ב', עמ' 206 א' ערך 'דימוסיא'.

15. עמ' 334 ב'.

16. ההוספה במקף שלי. – ד"ש.

17. שם עמ' 334ב'.

מלת 'פרקטן' על פי לשון פהלוי במשמעות של 'תעלת מים, צינור של מים, בור של מים, יאור'. ברם כמה רחוקים הדברים זה מזה.

קוהוט¹⁸ פירש את המלה 'פרקטיאה' היונית *πράξις*, ותרגמו 'פעולה'. ואף על פי שמלה זו אולי מתאימה מבחינת הבנת העניין, במשמעות של מסחר¹⁹ (ולא סתם פעולה, כפי שהביא קוהוט), אין היא מתאימה כל עיקר מבחינת צורתה, אלא א-כ נשבש את הגרסאות. שהרי אין 'פרקטיאה' מקבילה ל-*πράξις* היונית, שהייתה צריכה להופיע כ-פרכסיס או כמשהו הדומה לזה. יתר הפירושים שניתנו עד כה דחוקים הם עוד יותר²⁰.

נראה לי, כי אין צורך בכל הגעה, ואף לא להביא ממרחקים לשונות של ארץ פרס, אלא שיש לפנינו מלה יונית נדירה, שנשמרה כאן בשלמותה ובכתיב מדויק. הצורה 'פרקטיאה' (או 'פרקטיא') מקבילה ל-*πρακτία* או *πρακτεία*²¹ היונית, שהוא לשון הרבים של *πρακτεῖον*. והנה מלת *πρακτεῖον*, בצורת הרבים *πρακτία*, נתגלתה בכתובת יונית מסוף המאה החמישית או מראשית המאה השישית בבצרה שבסוריה²². וכך לשונו של הקטע החשוב לענינו²³:

Ὡστε τὰ πρακ -
τία τῶν δοῦναι -
κῶν μηκέτι τι -

18. עה"ש ר', עמ' 408 ב'.

19. Liddell, Scott & Jones (= LSJ2) עמ' 1459 א, ערך *πράξις*.

20. לדוגמה, בגליון כ"י לונדון מפרש, שפרקטיאה הוא כבוד (עיין במ"ש שם עמ' 11). בכר, מובא על ידי תיאודור שם, אומר כי ציל לא נתן להם פרוקופיוס וע"ע במקבילות לדרשה זו שהביא תיאודור שם. ועיין בפירוש (המיוחס ל)רש"י שבבראשית רבה שם ובנוסחתו.
21. הסימנים *-eia* ו-*-ia* הן שוות במשמעות, ואין ביניהן אלא הבדל דיאלקט בלבד.

22. ראה *Publications of the Princeton University Archeological Expedition to Syria*, 1904-5 and 1909, Division III. Greek and Latin Inscriptions, Leyden, Section A, E. Littmann, D. Magie and D.R. Stuart, 1921, no. 562 (להלן Publications).

הכתובת כבר פורסמה מספר פעמים לפני כן ב- CIG 8798 (Wetzstein nos. 81-5; Ewing, PEF, 1895, p. 351, no. 179; Waddington, no. 1906. (frag. C)). הכתובת היא חלק מצו מלכותי (imperial decree) של הקיסר אנאסטסיוס הראשון (491-518).

23. קטע זה נמצא ב- *Djami' il-'Omarī* בבצרה. עיין ב- Publications שם עמ' 251 שורה 35 ואילך. הוא קטע קטן מתוך צו מלכותי ארוך שחלק גדול ממנו נחשף בסדרת כתובות שנתגלו ב- *Koser il-Hallābāt*. עיין Publications שם כתובת מס' 20. המקבילה לקטע שלנו נמצאת (בצורה לקיאה וחלקית) בקטעים מס' 1-7 שורה 10, (Publications שם עמ' 29).

πράσασθαι ἅλ -
 λὰ κατὰ βαθμὸν
 ἀνύεσθαι οὕτ [ως.]

המלה *πρακτεῖον* מופיעה עוד פעם אחת (בלבד, כפי הנראה)²⁴ ב-Glossae Basilic. שם פירשו: *Domicilium τῶν πρακτόρων, Στατιονες, τα*; *πρακτεῖα τῶν δημοσίων τελῶν*. כך, שאי אפשר לפרש את *πρακτεῖα* שלנו במשמעות של מקום, אלא מובנו מעמד או משרה. ועל כן יש להבין את דברי Glossae במשמעות של: office of the tax collectors, positions in the public magistracies that the *posts* of the duciani be no longer sold but be held according to grade as follows ... ש- *πρακτεῖον* מציין מעמד או מינוי רשמי²⁷. אכן מלה זו, שהייתה ידועה רק מכתובת אחת, של סוף המאה החמשית בערך, ומן Glossae שמימי הביניים, נשתמרה לנו אף בדרשתו של ר' יודן מן המאה הרביעית²⁸. דרשתו זו של ר' יודן בשם אקילס באה ללמדנו, כי בנוהג שבעולם מלך בשם ודם מתקלס במדינה שבנה עוד טרם בנה לה בניינים ציבוריים (דהיינו שירותים), וטרם תיקן לה סדרי הממשל הציבורי. לא כן הקב"ה, ממשברא את צרכי עולמו, כלשונו של המדרש, והשליט בו סדר, כלומר שקבע בו חוקות הטבע, רק אז הזכיר את שמו. בראשית ברא, ואחר כך - אלהים.

24. מלה זו אינה מופיעה באוצר הגדול (Thesaurus) של Stephanus, ואף לא בלקסיקונים של Hesychius, Suidas ו-Sophocles.
 25. מובא על ידי Du Fresne & Du Cange ב- *Glossarium ad Scriptores Mediae et infimae Graecatis* (Paris & Leipzig, 1865), ערך *πρακτεῖον*, עמ' 1220.
 26. ב- Publications שם עמ' 31.
 27. LSJ, עמ' 1458 ב, ערך *πρακτεῖον*.
 28. ר' יודן היה אמורא ארץ-ישראלי בן הדור הרביעי (פעל בשנות 330-360 לערך). את הדרשה הוא מביא בשמו של אקילס-עקילס, (עיין בחילופי הגרסאות אצל תיאודור שם). דבר המעורר מחשבה בקשר לזהותו של אקילס-עקילס זה. אמנם עיין ב"ז בכר, אגדת אמוראי ארץ-ישראל, ג/א (הל-אביב תר"ץ) עמ' 220, בהערה 6 שם, שרואה בו את העקילס המפורסם, בן זמנו של ר' מאיר. אולם אם דרשה זו היא מיסודו של עקילס, בן המאה השנייה, נראה כי אין הניסוח שלפנינו אלא מעשהו של ר' יודן.

למילון התלמודי

יב. פטיליא

המלה מופיעה חמש פעמים:

משנה כלים טז, ה: פטילייה טמאה.

תוספתא מעשר שני א, י: דיתבאות¹ של תמרה ופוטליאות ודרוסות של תמרה אין אוכל כנגדן.

ירוש' נב ע"ד: חותל של תמרים פטוליא של תמרים יצאו לחולין.

תוספתא שבת יב, טו: חותל של תמרה ופטיליא של גרוגרות מקטע ואוכל.

ירוש' שבת י ע"ג, טו ע"א: חותל של תמרים ופטיליא של תמרים קורע ומתיר. לפי פירוש הגאונים לסדר טהרות, המובא גם בערוך, פטיליא הוא סל לתאינים מיובשות ואין המלה בנדון זהה עם פטילי, מחבת. כל המילונים החדשים (חוץ מיאסטרוב, הגזור את המלה משורש ארמי) מזהים פטיליא עם *patella*, -ae, f. *πάτελλα*, עם ההסבר, בלשוננו של קרויס, "קערה, בלשון התלמודים: סל".

patella היא מלה לאטינית, שחדרה גם ליונית המאוחרת, והוראתה היא "קערה, מחבת, קערה לבישול במעט נוזל" והיא מלת הקטנה של *patina*, -ae, f. "קערה רחבה, מחבת". ספר הבישול של אפיקיוס (ספר II, IV) משתמש גם במלה *patina* וגם במלה *patella* לתאר לא רק כלי בישול, אלא גם מאכלים מסוג פשטידה העשויים בכלים האלו. אך לא נמצא הוראה של "סל" או של "פירות מיובשים" למלים *patina* ו-*patella*. לפיכך אפשר לקבל *patella* כהסבר למלה השנייה, פטילי, המופיעה בפירוש הגאונים, אבל לא ל"פטיליא" של המקורות בנדון.

כנראה, ההסבר של "פטיליא" ניתן בתוספתא מ"ש, ופוטליאות ודרוסות של תמרה". המלה דרוסות, גוש של פירות מיובשים ודרוכים, כנראה² היא תרגום של המלה הורה פוטליאות ומסמנת גם את חומר האריזה הסטאנדארטי,

1. פרופ' ליברמן גרס ריכבאות, כלומר מכבדות.

2. ראה מאמרינו: למילון התלמודי, ה. זיתי גלוסקאות המגולגלים, "לשוננו", כרך לו, ע' 23-24; מורתא, "לשוננו", שם, ע' 109-110.

שמשתמשים בו בתהליך העשייה ושנמכר עם הגוש בלי מחיר נוסף, כמו שהבחין פרופ' ליברמן³. לפיכך אנו מציעים לזהות פטיליא עם η , $\pi\alpha\lambda\acute{\alpha}\theta\eta$, "גוש של פירות שמורים", שהיא המלה היוונית המקבילה ל-דרוסות. המלה $\pi\alpha\lambda\acute{\alpha}\theta\eta$ היא תרגום השבעים, ל-דִבְלָה, המלה התנ"כית המקבילה ל-דרוסות. $\pi\alpha\lambda\acute{\alpha}\theta\eta$ המוזכרת אצל אתניוס (500d, IA) נעשית ממך של אלק, שהיה נלקח ביחד עם העלים, ושהיה נדרס בצורה של $\pi\alpha\lambda\acute{\alpha}\theta\eta$ סורית. אפשר להניח, שהעלים היו למכסה חיצוני של הדבלה.

אף על פי שאין להרבות בשיפולי אותיות משוערים להסברים של אטימולוגיות, ראוי לציין, שהעיצורים כגון ל, ו, ר עשויים לשנות את מקומם במלה כמעט בכל הלשונות; ראה, למשל, הספרות והדוגמאות אצל Leumann-Hofmann-Szantyr *Lateinische Grammatik*, 1. Metathese, p. 99, Reziproke Fernversetzung, p. 179, ואצל קרויס, כרך א, 114–115.

ג. פרא, פרה

המלה (בהוראה 1 אצל לוי וקרויס) מופיעה כמה פעמים בירושלמי:

מגילה עג ע"א: חד פרה חד.

עירובין כ ע"ב: חמשה אלפין פרא מאת.

כתובות ל ע"ב, דמאי כד ע"ג, חלה נח ע"ד: פרא ציבחר.

ע"ז מג ע"ד: כולהון פרא חד.

תענית סו ע"ד, ר"ה נח ע"ב, כלאים כח ע"ג: פרא מיכן.

כלאים כט ע"ד: נסב שורה פרא שורה לשתי פרא שורה לערב.

ופעם אחת בבראשית רבה (כ, יב): ופרה מן מה דאת לביש.

הוראת המלה, לדעת רא"פ, היא פחות, כמו שהעלה פורגס⁴, הגזור את

המלה משורש ארמי פר, הנמצא לפי דעתו בפעלים פרר, פרד, ברא.

הדעה הזאת מקובלת גם על תיאודור, על יאסטרוב, ועל דאלמאן (במילון).

לוי מזהה את המלה עם היוונית $\pi\acute{\epsilon}\rho\alpha$, "מעבר", ומוספיא, קוהט וקרויס

רומזים למלת-היחס היוונית $\pi\alpha\rho\acute{\alpha}$, "חוץ, מחוץ, מעל". בריל, בביקורתו על

המילון של לוי ב-Jahrbücher, כרך ח, מזהה פרא עם הלאטינית *parum*,

"מעט מדי".

3. תוספתא כפשוטה, זרעים, ע' 721.

4. Porgès, Revue de: Dalman, Gustav, Grammatik des judisch-palästinischen-
sischen Aramäisch nach den Idiomen des palästinensischen Talmud und
Midrasch, des Onkelostargum (cod. Socini 84) und der jerusalemischen Targume
zum Pentateuch. Leipzig 1894. (REJ 30, p. 154).

לפי דעתנו, פרא במקורות בנידון זה היא אמנם המלה היונית *παρά*, שמשמשים בה בהוראה שונה, "פחות", המיוחדת למקורות מזמן הקיסרות הרומית (חלק מהוראה III.b אצל לידל-סקוט), והמושפעת, כנראה, מן הלאטינית *parum*, "מעט מדי", ודרגת היותר שלה היא *minus*, "פחות". במקביל למובאה מעירובין אנו מוצאים בכתבי הנוצרים תרגום של "ארבעים חסר אחד", *τεσσαράκοντα παρὰ μίαν* (2 Ep. Cor. 11.24). במקורות לא-יהודיים אנו מוצאים מקבילה לקטע מע"ז אצל פלוטארכוס (20 *Cato minor*), *πάντες παρ' ἑνα*, "כולם חסר אחד". מן הפסקה מעירובין ("חמשת אלפים חסר מאה") אנו רואים, שצורות אלו נבנות בדוגמת השימוש הלאטיני במספרים, כמו *undeviginti* (= "unus de viginti"), 20-1 (= 19); *undequadraginta* (= "unus de quadraginta"), 40-1 (= 39). ההוראה הזאת המאוחרת של המלה *παρά* אל *parum* והמקבילות בבניית מספרים בדוגמת "x minus 1" לא נזכרה במילונים היוניים.

ד. איסתונסין

המלה מופיעה פעם אחת בירושלמי מעשר שני נו ע"ב: רבי הושעיא מסק תלתא איסתונסין ומפרק על פימן.

מדובר כאן על הדין, שכרם רבעי ונטע רבעי נפדים בשומה, כמה אדם מוכן לשלם בעד היבול, אם הוא צריך לשלם גם הוצאות האיסוף וההובלה לעיר. לפי דעת ר"ב מוספיא, ובעקבותיו לוי, קוהוט, קרויס, איסתונסין הם *ἀστυνόμοι, οἱ* שפקחי המשטרה (משטרת הדרכים, הבניינים, השירותים הציבוריים, כמו שמבואר אצל אריסטו, קונסטיטוציה של אתונה, L.1), שאין להם עסק לשוק, יבואו בהמונים (באתונה היו חמישה בעיר, וחמישה בנמל פיריאוס) כדי לחוות דעתם על כרם. אצל דיון קאסיוס *ἀστυνόμος, ὁ* הוא תרגום יוני של *praetor urbanus*, ראש המנהל המשפטי בעיר רומי.

יאסטרוב מתקן את הטקסט וקורא "תלתא סיטוניסין", שלושה סיטונאים. אין לתיקון בסיס במקורות. נוסף לזה, המלה סיטון (*σιτώσης, ον, ὁ*) מופיעה כמה פעמים בירושלמי בהוראתה ביונית "סיטונאי תבואה"; אין לסיטונאים עסק עם כרם או פרדס.

רא"פ מפרש: "אסתונסי" הן בני אדם הבקיעים בשומא ושמנו לו הפירות בניכוי הוצאות הנוכרים ופרק להו על פיהם". פירוש זה מתקבל על הדעת לפי הענין, אבל אין הוא מסביר את גזירת המלה. לעומת זאת, הפירוש האטימולוגי של בעל "פני משה" אינו משכנע: "איסתונסין. מלשון איסתניס הוא שהן רגילין באכילת פירות ובקיאין בשומתן".

מאחר שהוראת המלה איסתוננסין היא אדם השם דבר לפי ערכו (הכספי)־ אנו מעדיפים לגזור את המלה מן השורש הלאטיני, *aestimo* (*aestumo*), *-avi, atum*־ שום, הערך, קבוע, אמוד־. משתמשים בפועל *aestimo* בהוראות הנל בענייני כלכלה ומשפט בכל הספרות הלאטינית. מן הצורה איסטוננסין נראה, שהמלה מבוססת על שם־הפועל *-antis, aestimans*־ אדם השם, המעריך־). ולא על *-oris, aestimator*־ שמאי, מעריך־.

הוראת המשפט בידון תהיה אפוא: רבי הושיא לקח שלושה אנשים (הדיוטות) לשומה ופדה על פיהם־.

טו. האסטו

הביטוי מופיע בירושלמי בשני מקומות מקבילים (שביעית לה ע־א; סנה' כא ע־ב) בקריאה הפותחת דיבור ישיר: האסטו שרא לכך־.

בעל פני משה־ מזהה את המלה האסטו עם המלה הארמית התנכית הַצָּדָא (דניאל ג, יד), שגם היא מלת־קריאה. אולם הצורה של האסטו בשום אופן אינה ארמית.

יעקב לוי במילון, ערך האסטו (כרך I, ע' 240 b), מסביר את המלה כיונית *ἔστις* פל מי־; אך המלה היונית היא כיני זוקק, ולפיכך אינה מתאימה. פליישר בהערה לערך הנל במילון של לוי משער, שהיא פרסית *hastāu*־ ממשיות־, מלה שהוראתה אינה מתאימה ביותר, ובכלל מלה פרסית מסתמא אינה מופיעה בירושלמי כדיבור ארץ־ישראלי. בריל בביקורת למילון של לוי מציע *ἵσθι, ἵσταθω*־, ציווי של הפועל *οἶδα* (ידוע). ואין זה מתאים. קוהוט, בעקבות ז' פרנקל, מביא *iste*־, זה שלך, זה כאן, כיני רומן, שאינו מתאים למשפט. לוי גינצבורג, המציין שלפי כ־י רומי הדובר הוא שומרוני, מסביר (תוס' הערוך השלם) האסטו במלה *ἀσύστατος*־, לא עקיב־. זה קשה להתאים לצורת המלה והמשפט. יאסטרוב מכריז על המלה כעל שומרנית, בלי הסבר נוסף. קרויס מביא *σῖττα*־, קריאה של רועים להחיש עדריהם.

לפי דעתנו, ההסבר הנכון ניתן ע־י יעקב לוי כהשערה, בפרך הרביעי של מילון, ערך קובעתא (ע' 251), כמלת־קריאה לאטינית *heus-tu*־ שמע נא־, אתה שם־. משתמשים במלה למשוך תשומת לבו של מישו (למשל, *Plaut. Curc.* 3.21 ובמקומות אחרים). משתמשים באותה מלה בצורה כמעט זהה, *heus* (העו, *heus-tu*) *həʃ, həʃ -ty* בניבים אֶלֶמָאניים בשווייץ (שהייתה פרובינקיה רומית).

על צירופי לשון אחדים בסליחה "אל נא רפא"

סליחה זו רשום עליה "סליחה לתחלואי ילדים", ונהוג לאמרה בסליחות בפרק "זכור רחמך", ויש מנהגות שאומרים אותה אף במנחה של יום הכיפורים, כגון במנהג ליטא. אמנם בסידור "עבודת ישראל" של בער עמ' 595 כתוב: אם הילדים הקטנים נחלו בתחלואים בר מינן, אז מוסיפים כאן (ב"זכור רחמך"). ואם נכון הוא, שהסליחה נוסדה ל"תחלואי ילדים", יש קצת מן התמה, שבקונטרס מיוחד שניתקן באמשטרדם בשם "סליחות להתפלל לחולי הילדים שקורין רובליז" (אמשטרדם 1797)¹, לא נכללה הסליחה "אל נא", והרי ידועה היא הסליחה במנהגות של כל התפוצות, לרבות אמשטרדם.

הסליחה מיוסדת על סדר א"ב, ואות תי"ו נכללה במחרוזת האחרונה – שובנו תוקף ליראתך – כמות שנמצא הנוסח הזה בכמה כתבי-יד ודפוסים. צונץ לא ראה אלא נוסח, שלא נמצאה בו התיבה "תוקף", ועל כן כתב², שהסליחה מגיעה עד אות ש בלבד. אלא שיש נוסחאות, כגון נוסח פולין, שהוסיפו בסליחה עוד מחרוזת אחת מפורשת לאות ת – "תענה לקוראך" וכו' – ומסיימת: "כמו שענית למרדכי ואסתר" וכו'.

אין מחבר הסליחה ידוע, אלא שנמצא מחבר אחד שהוסיף בה מחרוזת אחת ואף חתם בה את שמו: חיים בן משה, עיין "דרך חיים", שולחן ערוך לעוברי דרכים, חיברו ה"ר חיים בן משה ליפשיץ, וזלצבאך 1705³. לענייננו נעמוד כאן על צירופי לשון אחדים שבסליחה.

1. זה לשון השער: בעוה / סליחות / להתפלל על חולי הילדים / שקורין רובליז / שישלח ה' להם רפואה שלימה בקרוב / ויסיר חרון אפו אמן / (סימן המדפיס) / באמשטרדם / נדפס / אצל הבחור בן המנחה כהר"י יוסף פרופס כ"ץ ז"ל / בשנת יהיו לרצון אמרי פינז לפ"ק (תקנ"ז, 1797). כל הסליחה מכילה 4 דפים. בידי רצון שבזכות מזמורי תהלים שקראנו לפניך וכו' הוצרכו כמה מרעין בישין, וכן "זהסר ממנו מפת הראבלים המהלכת בקרב המחנה אשר בעונותינו הרבים נעה עד הנפש ואבדו בחטאינו כמה מחמדי עין בנים ובעוה עוללים ויונקי שדים" וכו'. [דף 1 ע"ב בגוף הסליחה נדפסו: (א) "אבות אכלו בוסר ועל כן שיני הבנים תקהינה", לר' שמעון בן החבר רבי משלם זלמן שליט"א (אוצר השירה והפיט ח"א, עמ' 239, סי' 188; חלק ד, עמ' 258, לסימן הגיל. לדברי דוידון יש להוסיף שבמחרוזת הראשונה של הא"ב אם בעון אכילת דברים שאינם מתוקים יש עוד חתימת שם המחבר, שמעון, פעמיים: "שממה עשיתם והנם גשתיים; ש"מע עתירתנו וברא גיב שפתי").

2. L. Zunz, Literaturgeschichte..., עמ' 288 סימן 79.

3. עיין אוצר השירה והפיט ח"א, עמ' 179 סי' 3870, וחלק ד, עמ' 247, לסי' הגיל.

א. זְרוּעַ חֲשׂוּף

דגלי עם פדויי בְּזֹרֹעַ חֲשׂוּף

הצל מִנֶּגֶף ואל יהיו לִשְׁסוּף

ותענה קריאתנו ולמעשה ידיך תכסוף

ענו כשענית לאבותינו על ים סוף.

הפירוש פשוט: הצל מִנֶּגֶף (או: מִאֲנָף) את שבטי (דגלי) העם שפדית אותם בזרוע. המפליא לכאורה הוא השימוש בְּזֹרֹעַ חֲשׂוּף, היינו זרוע בלשון זכר, והרי זרוע לשון נקבה הוא בכל המקרא כולו⁴. ולא עוד, אלא שאותו צירוף "זרוע חֲשׂוּף" נמצא במקרא בלשון נקבה: וזְרוּעָה חֲשׂוּפָה, יחזקאל ד, ז. כלום חידושו של הפייטן הוה הוא, שהפך לשון זכר ללשון נקבה, או שקדמו לו אחרים?

ואמנם מצאנו כבר לקליר, שהשתמש בצירוף "זרוע חֲשׂוּף" ובאותו חרוז: ים סוף. בפיוט לגשם בחלק שמתחיל "יפתח ארץ לִישַׁע", באות פ':

יֵדְךָ פִּתַח בְּזֹרֹעַ חֲשׂוּפָה⁵

לפִּתּוּחַ אוֹצֵר אֶסּוּף

מִים פִּקּוּד לְצִיָּה כִסּוּף⁶

בְּזִכֵּר עֲנִית יָם סוּף.

ובמקום אחר, בקינה לתשעה באב, שמתחילה "איכה את אשר כבר עשוהו":

לְאֻמוֹתם לִבְבוֹ עוֹלָלֵי סוּף

אִיזָה יוֹם הַכִּסּוּף

לְבָם הַבֵּין לְשׁוֹרֵר מִסּוּף

ה' יִמְלֹךְ בְּזֹרֹעַ חֲשׂוּף.

וקרוב לודאי, שהפייטן האלמוני בסליחה לקח מדברי הקליר, ועיין לקמן.

השפעת לשונו של הקליר נראית ברור בקרובה של ר' משה בר' קלונימוס

4. נוסח אחר: מִאֲנָף, ועיין לקמן.

5. מן השימוש "יִפְתּוֹז וְזַעֲי יָדָיו" (בראשית מט, כד), הוֹרְעֵי עַמִּים יִשְׁפּוּטוּ (ישע' נא, ה) אין ראיה ל"זרוע", שהוא לשון זכר, כידוע.

6. בפירוש המיוחס לרשי לשאילת מטר, "תרביץ", שנה ז, עמ' 215 פירש: "מגולה לשו' חשף", כלומר רמז לישעיה נב, י: "חשף ה' את זרוע קדשו". ולא הזכיר את המקרא ביחזקאל.

7. אם הפירוש הוא "פִּקּוּד את הַצִּיָּה", צריך לומר שהשתמש ב"ציה" בלשון זכר, והוא חידוש. בפירוש הגי' (הערה 6) כתוב: "פִּקּוּד מִים לְצוּרֵךְ צִיָּה וְחוֹרֵב". לפי זה אפשר, שיש כאן העברה במחשבה מלשון חורב ללשון ציה. ומה "חורב" לשון זכר אף "ציה" לשון זכר. ועדיין צריך עיון ובירור.

אימת גוראותיך בשדה ציון כהשלחת (במחזור נקבעה ליום אחרון של פסח של גלויות), בקטע שמתחיל תחבולות עש רב עצה וגבורה:

יושב בשמים שחק והלעיג למו וכו'

חו כי בא יום גמולימו

וזאת תחת זאת נקמת עוללימו

ולעשות בהם משפט הכתוב בחסוף

השב גמולם כודו בעם הכסוף.

דרך היסב לגאולי בְּזֹרֵעַ חֲשׂוֹף,

גלגלם המדברה דרך ים סוף.

כלומר ה' הסב את הגאולים שגאלו בזרע חשוף דרך ים סוף. אף כאן ישנם חרוזים פסוף, חֲשׂוֹף, ים סוף, כמו אצל הקליר. ר' משה לא חשב להשתמש תדיר בִּזְרֹעַ בלשון זכר, שהרי מצאנו לו באותה קרובה, בחלק שמתחיל "איום וגורא מי לא ייראך", שם אמר חֲשָׁפוֹ זֹרֵעַ אשר מאד גְּדֵלָה. ולמה השתמש בִּזְרֹעַ פעם בלשון זכר ופעם בלשון נקבה? על כורחנו עלינו לומר, שתחילה פייט בלשון הקליר שנרמזה לו, ולאחר מכן על פי הלשון הרגיל במקרא וברוב המקומות בספרות שלאחר המקרא, עיין לקמן.

בוא וראה, ר' שמעון בר' יצחק הושפע שפע רב מלשונו של ר' משה בר' קלונימוס⁸, וכשהוא נזקק לאותו עניין שפייט בו ר' משה וצריך היה לחרוז ים סוף בשאר לשונות, אמר:

וּבְרֹחַ יְהִיר זְעֻזְעָתָ ים סוף.

אמר כביר להמם בְּשָׁסוֹף

ושפת למעני בְּיָמִין חֲשׂוֹף.

שינה כאן מזרע חשוף לִיְמִין חֲשׂוֹף, אף על פי שאף ימין לשון נקבה הוא, אלא אם כן נאמר, שנסתייע בלשון הכתוב יְמִינך ה' נאדרי בִּפְחֵי (שמות טו, ו) שלפי תרגום אוגלוס וקצת מפרשים נאדרי הוא לשון זכר לִיְמִינך. ואף על פי שבאותו פסוק נאמר יְמִינך ה' תִּרְעַץ אויב, אין בכך כלום, שאפשר שִיְמִינך השנייה פירושה: בימין. ואף מצאנו דוגמה ללשון זכר ולשון נקבה בפסוק אחד, כגון: רוח גדולה וחזק באה... (מלכים א' יט, יא), רוח

8. עיין, למשל, מה שהראיתי במאמר "אמרי חכמה ואמרי איש", בספר חיובל ליל ולזוטניק "מנחה ליהודה", ירושלים תשי"ז, עמ' 29, על הביטוי "אילו סינו מלא שירה והלל, וכל שערות ראשו לשונות להתפלל" וכו'. שכיוצא בו אמר ר' שמעון בר יצחק בקרובה לשביעי של פסח, בסילוק שמתחיל "חסדי ה'": "וכל שערות אדם פיות ולשונות". ועיין שם עוד בעניין הלשון הזה.

גדולה באה... ויגע (איוב א, יט), ועוד כיוצא בו, כידוע. בקרובה "אותותך ראינו" לרש בר' יצחק בחלק שמתחיל "שבטי יה הוצאת לפדיום" אמר הפייטן "עורי עורי זרוע יד הגדולה", ואין לדעת אם "הגדולה" כינוי ל"יד" אם "לזרוע". על כל פנים לשון הכתוב בישיעה נא, ט כאן.

ואצל ר' יוסף אבן אביתור (?) בסליחה על עשרה הרוגי מלכות, (ברנשטיין, "סורא" ירושלים תשי"ד, עמ' 30), מצאנו לשון אחר לכל אותם החרמים:

אאלוף הגות מדוי בלב שסוף

אצפצף עצם עון עם כסוף

אספסוף ללא זכרו חוצן החסוף

וימרו על ים בים סוף.

כאן נראה, שבכונה נטה אבן אביתור מלשונו של הקליר, שידע אותו בלי ספק, כדי שלא לומר זרוע בלשון זכר.

אבל ר' יוסף אלברדאני, החזן המפורסם מבגדאד, גנזי שעכטער, חלק שלישי, עמ' 95, אומר: ים סוף בקע / ופרעה שקע / בורוע חסוף. (כל החלק הזה של י"ב שורות חזרו "סוף", וממילא מובן שיש בו אף שסוף, כסוף, ים סוף) ועוד אמר (שם, עמ' 117):

שתו זרועה חסוף.

והאשכנזי ר' אפרים בר' יצחק מרגנשבורג, בפיוטו "אסיר אלקנה אביאסף" (הברמן, ידיעות המכון לחקר השירה העברית בירושלים. ספר חמישי, עמ' קכו, טור ד), אמר:

יצאו חפשים בזרוע חסוף

ורודפים היו לשסוף

ויגע בים סוף.

ואף ר' אברהם בן-עזרא בפיוט "אל תכונתך נכספו אנשים" (דיואן, מהדורת איגר, עמ' 75, טורים 30-31, בחלק שמתחיל "אתה אל מסתתר לך המלכות תאות", אמר:

ביציאת מצרים לא נכון לבם בזרוע חסוף⁹

כי כך כתוב וימרו על ים בים סוף¹⁰.

9. איגר ציין לישיעה נב, י "חשף ה' את זרוע קדשו" (והפסוק הזה הובא בפנים הפיוט, עמוד 63, טור 76), ולא ליחזקאל.

10. עיין לעיל אצל ר' שמעון בר' יצחק. ראב"ע אף אמר (דיואן הנ"ל, עמ' 118): "ראה תראה בסוף, מי אפור ואאסוף, ימין מחוללת, אחשוף (צירף אף את הפסוק ישיעה נא, טו).

ואף בפועל סתמי מצאנו לבן-גבירול, שאמר (רשב"ג, מהדורת ביאליק-רבניצקי ספר ששי, עמ' עד):

מזרק וגם סף, בבית פרחים יאסף
ושומרי הסף, יהי זרועם נחשף
ונותני שיר נכסף, ישירן שיר לאסף
ויחזיקו במגור כלי נבל וכנור
ויהמו כצנור¹¹ בשער נקנור
וגם על הר גליל.

וכיוצא בו הפייטן הארץ-ישראלי ר' משה, (זולאי, ידיעות המכון לחקר השירה העברית בירושלים, ספר חמישי, עמ' קנ):
עד שיפוח חוסן מלכות אדום הנדבר
חילה זרועה יושבר¹².

"זרוע" עם פועל סתמי בלשון זכר נמצא אף בפיוט אחר, ויש לומר בו דבר. בפיוט "אהבו את ה' חסידיו איתניי" (כן צ"ל, ולא "איתנייה"), מחזור ויטרי, עמ' 568, נמצאת מחרוזת אחת (עמ' 569), וזה לשונה:

11. צנור הוא אף כלי שיר, ולפי זה אפשר שצ"ל: "יהמו בצנור". ואף על פי שהלויים לא היו עומדים בשער נקנור - ע"י מידות ב, ה. דוגמה לזה נמצא אף בפיוט לר' יוסף בן אביתור "עדה נא אלהים צדקה וכשרון" ("חזונים", דף כט ע"א; "סיני" כרך לא, עמ' רצח, טורים 21-24):

מקדשך האר בשמן המאור
נטה אליו שלום כזרם וצנור
סלסולך נסלסל בשער נקנור
עלי הגיחן בכנור.

ועיין בפיוט "יצלצלו חובבים קול שמחה וגילים" (מחזור ויטרי, עמ' 298), בסוף הפיוט (שם 299): "זמרה וקול תודה בנבל וכינור, גן יען עם יגע בצבור, שערים יפתחו ושער נקנור תבואנה תופפות מדביר ומרגלים".

וכבר תוקן בהערה שם בשם שוח"ה "יגע בצנור" ע"פ שמ"ב ה. אבל לא פירש, מה טעם יש כאן למליצה זאת. כנראה, חשב המתקן לומר, שהעם אשר יגע בצינור, כלומר יכבוש את ירושלים, הוא גן יען.

אבל פשוט יותר לומר, שפירוש צנור כאן הוא כלי שיר. ע"פ שמ"ב, בפירושו של מנחם בן סרוק. והוא כשימוש בפיוטו של ר"י טוב-עלם, "אריות הדיחוי" (וולת לשבת ג' שאחה"פ, ס"י עבודת ישראל, 738): "לאכל נהפך כנורי, מתי אגע בצנורי, ואתה תאיר גרי".

צנור, כלי שיר, נמצא אף בסליחה "יסיפיה השבויה", שפתי רעות, ליחורנו תרכ"ה, קלב ע"ב: "קחי כנור ובצנור בבית אל קול תעבירי". (ואולי צ"ל "וכצנור", והוא רמז לתהלים מב, ח "לקול צנוריק", ואם כן צנור כאן הוא זרם מים).

12. לשון יחיד ל"חיל" ול"זרוע" גם יחד.

בורוע מפוז

שכני בדד

נדבותיו מדד בשעלו -

כלומר, ה' השוכן בדד, בורועו המפוז, מדד בשעלו (ישע' מ, יב) את גשם נדבותיו (תה' סח, י). הפייטן כתב "מפוז", ולא "מפוזות", אפשר על שם "ויפוז" שהוא צורת לשון זכר.

שם הפייטן לוי ברבי צדוק, וחתום בראשי המחרוזות: אני לוי ברבי צדוק חזק. ואין אנו יודעים עליו דבר חוץ מן הפיוט הזה. אבל מחרוזתו "מפוז" עם "בדד", "מדד" - מוכח, שהיה מבני צרפת, שפיטאג, פידוע, ד כעין ז. "בורוע מפוז" פירושו בורועו החזק, כמו שפירשו רס"ג, ריב"ג וראב"ע "ויפוז" שבבראשית.

מסופק הוא מה שנמצא בפיוט שהדפיס ע' פליישר קובץ על יד (המחודש) כרך שביעי, ירושלים תשכ"ח, עמ' 53:

זימן שבע ארצות ועליהם שת משא

חזיקם על גיבים ותלאם בורוע ידו¹³ המנושא.

אפשר ש"מנושא" הוא סתמי כמות אצל רשב"ג, אבל אף אפשר ש"מנושא" הוא כמו "מנושאה", כגון "ולא נשא אותם הארץ" (בראשית יג, ו) לדעת קצת, וכמו "בשגה שָׁצָא מלפני השליט" (קהלת י, ה)¹⁴. הננו רואים, שבדרך כלל נמצא לשון זכר אצל זרוע בפיטוי "זרוע חשף", ועל כן נראה קרוב לודאי, שהשפעתו של הקליר יש כאן.

ולמה שינה הקליר מלשון זכר ללשון נקבה?

קשה לומר שהחרוז דחקו לומר בדרך שאמר, שהרי לא חסרו לו לקליר תיבות וחרוזים לחרוז עם ים סוף. כבר ראינו לפייטן אחר, שהשתמש ב"חצץ" כדי שלא לומר לשון זכר ל"זרוע". ולא עוד, אלא שמצאנו לפייטנים שהביעו אותו רעיון ואותו עניין במלים אחרות, כגון בקרובה לתענית ציבור (נוסח ארץ-ישראל) "קרב אורך לעניה ונצל ממכת שאיה" (מחזור רומא, שד"ל, חלק שני, דף רע"ב):

קרב הדרך ולא נסוף

ואויבך שית פקנה וסוף

כשענית לאבותינו על ים סוף

עננו ושובנו ולא נסוף.

13. ידו ליתא בנוסח אחר.

14. ורגיל הרבה בלשון חכמים - איני נכנס כאן לפירוש כל הטורים שבחלק זה, שיש לפרשם אחרת, לפי דעתי, ממה שפירשם המהדיר.

או מה שאמר הפייטן האיטלקי ר' מנחם בן מרדכי קוריצי ביוצר "אבליל אלף שמני" (שירמן, ב"דיעות המכון לחקר השירה העברית", ספר א, עמ' 110)¹⁵:

נהג בכבדות לבסוף

יד הגדולה בחשוף

נסים בבז¹⁶ וכיסוף

טבעו בים סוף.

ועיין אף בפיוטו של ר' בחיי (מחזור ויטרי, עמ' 189, סי' רך) "הנה כעב

טל בציה":

יד חסדך אל תאסוף

חרועך יה תחסוף

ולביתך אל תכסוף

שלישיה.

וכן בפיוט "ויושע ה' אבן ישר", מחזור ויטרי, עמ' 573.

שובב כקדם זוריי לסוף

לכנס מארבע נדחים ולאסוף

מושל בגבורה ורועך חסוף

החסינו בשלומך ואותנו תכסוף.

ולמה אמר בכל זאת את הלשון הזה? אמנם אין זה יוצא מן הכלל, שפייטן מחליף צורות לשון שבמקרא מלשון זכר ללשון נקבה ולהפך. אבל כאן אפשר שיש להסביר את הדבר אחרת: מצאנו זרוע בלשון זכר כבר בלשון חכמים: בחולין פי' מיד שנינו: "אזיהו הזרוע, מן הפרק של ארכובה עד כף של יד, והוא של גזיר וכנגדו ברגל" וכו'. ובתוספתא שם פי' ז, יא: "הזרוע זה זרוע ימין" (אף בבבלי חולין קלד ע"ב) וכן בתוספתא שבת פי' ט, כט: "מנין לזרוע שהוא יד". ובספרי במדבר פסקא לא, בין הנסים שאירעו לו לפינחס כשהמית את זמרי: "נס שמיני שנתחזק וזרעו של פינחס" (במדבר רבה פי' כה: "נתן כח בזרעו כדי שיגביה את שניהם" = תנחומא סוף פרשת בלק. בתנחומא בומר שם: "נתן כח בזרעו לטובלן". בלקח טוב: "נתן כח בזרעו של פינחס להגביה את שניהם").

ואם תאמר, שאפשר לפקפק קצת אם באמת זרוע לשון זכר כאן, או ש"זרוע" הוא מה שנוכח בתורה¹⁷, הרי בתלמוד חולין קלד ע"ב אמרו: "זרוע,

15. Mitteilungen des Forschungsinstituts für hebräische Dichtung, B.I., Berlin 1935.

16. אם הנוסח נכון פירושו "בביוץ", כמו כסוף = כיסופא = חרפה.

17. פרט לספרי במדבר.

המיומן שבזרוע, אבל אצל ירך שם אמרו: "ירך, המיומנת שבירך". כאן ברור, שהבדילו ביז ירך לשון נקבה וביז זרוע לשון זכר. אם כן בא רבא לגלות על המשנה ש"זרוע הוא" – הוא לשון זכר ממש¹⁸. ואפשר וקדוב, שלשון ארמי דרעא, שהוא לשון זכר, גרם לשינוי המין מלשון המקרא ללשון חז"ל. וכאן מקום להעיר על לשון סליחה שנדפסה בסידור רב סעדיה גאון עמ' רצה. הסליחה מתחילה "תהום השוטף על ראשי צפה", ובה נאמר:

ענה קוויך בזרועך החזק
כענית לשאול בבוק.

לכאורה אף כאן לשון זכר של זרוע. אבל באמת כל המחרוזת חוזרת בצירי או בסגול, שזה לשונה:

רפיון ידינו אנא חזק
כי נהדפנו בכל צד להזק
ענה קוויך בזרועך החזק
כענית לשאול בבוק.

אבל בכ"י אוקספורד של הסידור (הערות לסידור שם) מנוקד: תְּחַזֵּק. וסמי לשון זכר מכאן.

ב. חֲשַׁכְּם מֵאֲנָף

אֲנָף, לשון כעס, נמצא באותה מחרוזת שעסקנו בה, לפי כתב-יד אחד (הצ'ל מֵאֲנָף-), והוא רגיל בפיוט אצל הקליר ואחרים. אלא שבסליחה זאת שאנו עומדים בה צירוף אחר:

זכות צור חֲצַב (חצבנו) היום לנו תִּגַּל
חשכנו מֵאֲנָף וְנִחַנּוּ בְיוֹשֵׁר מֵעָגַל
טהר טומאתנו ולמאור תורתך עינינו גל
ענו כשענית ליהושע בגלגל.

"לחשוך מֵאֲנָף" (= מִכַּעַס) הוא צירוף חדש, אולם אף הוא כבר נמצא אצל הקליר. בִּיקְשַׁט שְׁעִינָת עֵץ- ליום א של סופות מצאנו:

בנשק לראשם סִפּוֹת
וּמֵאֲנָף לְהִקָּם חֲשַׁכָּת.

והצירוף "חשכם מֵאֲנָף" נמצא אצל ר' משולם ב"ר קלונימוס. ביוצר ליום הכיפורים, בסליחה שמתחילה "אחדת יום זה בשנה", אנו מוצאים:

18. אמנם בכ"י מינכן כאן הנוסח "זרוע המיומנת", אבל אין ספק שבא בשנרה מ"ירך המיומנת" שלפניה.

חֲשִׁכִּים מֵאֲנָף בְּלִי לִהְיוֹתֵם.

ודאי אף כאן מכוחו של הקליר בא הצירוף. אלא שלא ידענו מי קדם למי, בעל הסליחה עלום השם או ר' משולם.

ג. מִתְּמָם מֵרָחֵם

כִּיּוֹצֵא בִּסְפֵק זֶה הוּא הַסְּפֵק לַעֲנִיץ הַצִּירוּף מִוֹתָמָם מֵרָחֵם שֶׁבִּסְלִיחָה. נֹאמֵר כֵּאֵן:

מוֹתָמָם מֵרָחֵם שֶׁרָשִׁיו אֵל תִּקְמַל.

הִינֵנו, יַעֲקֹב שֶׁהִיָּה תָם מֵרָחֵם אִמּוֹ, הִינֵנו שֶׁנִּקְרָא אִישׁ תָּם, וְעוֹד שְׁנוֹלָד מֵהוּל (עֵיץ אֲבוֹת דְּרַבִּי נֹתָן פֶּ"ב: "אֵף יַעֲקֹב יֵצֵא מֵהוּל, שֶׁנֹּאמַר: יַעֲקֹב אִישׁ תָּם יֵשֵׁב אֱהָלִים". וְעֵיץ שֶׁם שׁוֹרָה שְׁלֵמָה שֶׁל "תָּמִים").

וְצִירוּף זֶה (אִמְנָם בְּצוּרָה אַחֲרֵת בְּמִקְצֵת) נִמְצָא אֵף הוּא בִּקְרוּבָה שֶׁל ר' מְשׁוּלָם בְּאוֹתוֹ חֵלֶק שֶׁמִּתְחִיל "אַחֲדַת יוֹם זֶה בְּשָׁנָה":

הַתָּמָם מֵרָחֵם יוֹשֵׁב אֱהָלִים

(בְּמַחְזוֹר לַיּוֹם הַכִּיּוֹפּוֹרִים מֵהַדוֹרֵת ר־ד גּוֹלְדֶשְׁמִידֵט לֹא נִתְפָּרֵשׁ הַבִּיטוּי "מֵרָחֵם" לֹא בִּפְיוּט וְלֹא בִּסְלִיחָה).

"מוֹתָמָם", כִּיּוֹנֵי לִיעֲקֹב, נִמְצָא כְּבָר אֲצֵל יוֹנִי; עֵי ש' וִידֵר, סֵפֶר הַיּוֹבֵל לְדוֹב הָלֵר, עִמ' 34:

מוֹתָמָם אֲשֶׁר תָּם נִקְרָא.

ד. מְשׁוּי מִמִּים

שְׁמוֹ שֶׁל מֹשֶׁה עַל שֶׁם "כִּי מִן הַמַּיִם מִשִּׁיתִּיהוּ" מִשָּׁךְ אַחֲרָיו כִּיּוֹנִים כְּגֹן "מִוְמוּשָׁה" (כְּגֹן גִּזִּי שֶׁכֶּטְעַר, חֵלֶק שְׁלִישִׁי, עִמ' 62; סֵפֶר רִס־ג, יְרוּשָׁלַיִם תִּשְׁ-ג, עִמ' תרפ: צו לְמוֹמֶשֶׁה, וְלֹא "לְמוֹ מֹשֶׁה"); "מִוְמוּשָׁה" (גִּזִּי שֶׁכֶּטְעַר, שֶׁם, עִמ' 118; "נֹחַה בְּנֵי מִוְמוּשָׁה"). וּבִסְלִיחָה שְׁלֵנוּ אֲנִי מוֹצֵאִים אֶת הַכִּיּוֹנִי "מְשׁוּי מִמִּים": עוֹדֵדֵנוּ (נוֹסַח אַחֵר: עוֹרֵנוּ) בְּצִדֵּק מְשׁוּי מִמִּים וּכְפָר זֶדֶן וּמִשְׁגָּה.

וּכִיּוֹצֵא בּוֹ מִצָּאֵנוּ אֵף בִּפְיוּט לְר' שְׁמוּאֵל הַשְּׁלִישִׁי בֶּר הוֹשַׁעְנָא מֵאֲרֵץ יִשְׂרָאֵל, (בְּמֵאָה הִיא), "גִּזִּי שֶׁכֶּטְעַר", חֵלֶק שְׁלִישִׁי, עִמ' 57; "לְמַלְכֶם צַעֲקוּ יִהְיֶה וְאִפְרִים, וְעֵנִי וְאִמְרוּ לְמְשׁוּי מִמִּים" וכו'.

בְּמִלּוֹן בֶּן-יְהוּדָה, עִמ' 3358, כְּבָר הוֹבֵא לִשְׁוֹן הַקְּלִיר בִּיּוֹצֵר לְפִרְשֵׁת שְׁקָלִים, בְּחֵלֶק "אוּ מֵאֵז זְמוּת":

גִּדַּת בֶּכֶן לְמְשׁוּי מִמִּי שַׁעַל.

וּבִפְיוּט לְגֶשֶׁם, "זְכוּר אֲבִי":

זְכוּר מְשׁוּי בְּתַבַּת גִּמָּא מִן הַמַּיִם.

וכן נמצא כיוצא בו בפזמוני האנונימוס, מהדורת פליישר, סימן שצ: משוי
מִיאֹרָה.

וְ־מִשׁוּי־ סתם בפיוטו של אדונים ב־ר נסים מפאס (זולאי, ״סיני״, כרך כט,
עמ' לד):

וראשי הישיבות וסדר מנהגם רבונם מְשׁוּי.

מְשׁוּי עוֹד בסליחה ״זכור ברית אב המוֹנִי־ (אוצר השירה והפיוט, כרך ב,
עמ' 212, סי' 114):

זְכוֹר מְשׁוּי נעלה ונשא מוריד המון בכניסה.

וְ־מִשׁוּי מִים־ בפיוט, שנתפרסם ב־הספרות־, כרך ב, עמ' 405:

מאוד גידל מְשׁוּי מים.

וכבר נמצא צירוף זה בבראשית רבה, פרשה צח: ״רבנן אמרי, אתה חטאת
במים יבוא משוי ממים ויקרבך, יחי ראובן ואל ימות״.

פרקים בתולדות המילונות העברית החדשה

מאמר ראשון

התחלותיו של מילון בן-יהודה (סיום)*

מהדורה ג

א. מחברות א-ד

בתשעה בנובמבר 1898, בהיותו בקושטא, כתב בן-יהודה באיגרת אל אשתו אשר בירושלים:

...ומלבד זה עלי עוד לכתב ולסדר את המלון כי אמנם החלטתי החלטה גמורה וחזקה, לעבד עתה בחבור המלון עבודה קבועה, בכל יום שעות אחדות, וגם בזה אני מקוה רק לעזרתך. אני חושב כי אמצא סוף סוף עוד מעט כסף לתכלית זו, ונוכל להחל בהדפסה, אך על כל פנים עלי החובה לעבד בחבור הספר ולהשלים המלאכה. כי הזמן הולך, השנים חולפות, ומי יודע כמה עוד אחיה, ואימתי אשלים את המפעל הזה אשר בלעדיו לא אחשב כי עשיתי, כי מלאתי חובתי לעמי בחיי⁴³.

בסוף חודש אוגוסט 1900 הופיעה ידיעה זו בעיתונו של בן-יהודה: "החל לצאת לאור ספר הגדול מלון הלשון העברית בזמן הזה, חבר א' בן-יהודה"⁴⁴. בראשית דצמבר של אותה השנה יצאה המחברת הראשונה של המילון⁴⁵, וזה תוכנה: השער החיצון, שכתוב בו: "מלון הלשון העברית בזמן הזה / חברו אליעזר בן-יהודה / מחברת א' (א - אגורי) / ירושלים / א' תתליב לגלותו / בדפוס 'ההשקפה'".

השער הפנימי, המפרט את תוכן המילון. ראה להלן השוואת שער זה אל השער המפורט של מהדורה ב.

* ראה "לשונונו" כרך ל"ז (תשל"ג), עמ' 165-186.

43. מקור האיגרת בידי הגב' דולה בן-יהודה-ויטמן. תצלומה מוצג ב"יד אליעזר בן-יהודה" שליד האקדמיה ללשון העברית.

44. "העברי" שנה 15, גיליון 60, כ"ט באב אלף ותתליב [תר"ס, 24.8.1900].

45. ב"העברי" שנה 16, גיליון 7, א' בכסליו אלף ותתליב [תרס"א, 23.11.1900] הופיעה ידיעה זו: "מלון הלשון העברית בזמן הזה, המחברת הראשונה תצא בשבוע הבא". בגיליון 8, ח' בכסליו [30.11.1900] נאמר: "המחברת הראשונה (א - אגורי) תשלח להמנויים בשבוע הבא". בגיליון 9, כ"ב בכסליו [14.12.1900] כתוב: "המחברת הראשונה יצאה ונשלחה להמנויים".

ההקדשה, שהיא חזרה על ההקדשה של מהדורה ב. שינוי אחד ראוי לציון הרי זו חתימת ההקדשה. במהדורה ב: עבדך המחבר. במהדורה ג הושמטה מלת 'עבדך'.

ההקדמה (עמ' ז-יד), רובפה העתקת ההקדמה של מהדורה ב כמעט ללא שינוי, ומיעוטה תוספת דברים חדשים, שנפרטם להלן. דעת קצת חכמי לשון עברית (עמ' טו-יז), מכתבי הסכמה מאת חכמי ישראל באירופה. מקצתם כבר נדפסו בהקדמה של מהדורה ב. ההקדמה ומכתבי ההסכמה חזרו ונדפסו כלשונם ב-המבוא הגדול, עמ' 7-16, 39-41. גוף המילון (עמ' 1-36) המכיל, כאמור בשער החיצון, את הערכים א - אָנְרִי.

כעבור ארבעה חודשים, בראשית אפריל 1901, יצאה המחברת השנייה⁴⁶. בראשה (עמ' יט-כב, כלומר המשך עימוד ההקדמה שבראש מחברת א) באה תחילת מאמרו של בן-יהודה "יצירת מלים חדשות בלשונו (מהמאמרים בשאלה זו שנתפרסמו ב-הצבי" שנת שש עשרה בהגליונים כ"א, כ"ג, ל"ט, מ"ו, מ"ח)-⁴⁷. גוף המילון (עמ' 37-78) מכיל את הערכים אגט - אוב.

כעבור ארבעה-עשר חודשים, בראשית יוני 1902, יצאה המחברת השלישית⁴⁸. בראש המחברת מצורף פתק ובו כתוב: "מפני נסיעתי לרוסיה בענייני המלון נתאחרה מחברת זו כל כך". המחברת השלישית (עמ' 79-122) מכילה את הערכים אוב - אח.

כעבור חודשיים, בראשית אוגוסט 1902, יצאה המחברת הרביעית⁴⁹. בראשה (עמ' כג-כו) סיום כאמרו "יצירת מלים חדשות בלשונו". גוף המילון (עמ' 123-166) מכיל את הערכים אח - אין.

46. ב-הצבי" שנה 16, גיליון 17, י"ד בניסן אלף ותתל"ב [תרס"א, 4.4.1901] כתוב: "המחברת השניה יצאה לאור ותשלח להמנוים". בגיליון 18, כ"ג בניסן [13.4.1901] נאמר: "המחברת השניה יצאה לאור ותשלח להמנוים. הדפסת מחברת ג' החלה".

47. כאן נפלה טעות וצ"ל: "הצבי שנה חמש עשרה". הגליונות כא-מח נדפסו בין כ"ט בשבט אלף ותתל"א לחורבן [תרס"ו] לבין ד' בסיון שבאותה השנה. במקביל נדפסו הדברים ב-השקפה" שנה שלישית, גליונות ח-יד [י"ט באדר א' אלף ותתל"א לחורבן - י"ב באייר שבאותה השנה].

48. ב-השקפה" שנה שלישית, גיליון כ מיום א' בסיון אלף ותתל"ג לחורבן [תרס"ב, 6.6.1902] כתוב בראש הגיליון: "מלון הלשון העברית, המחברת השלישית יצאה ותשלח להמנויים".

49. ב-השקפה" שנה שלישית, גיליון כח מיום ה' באב אלף ותתל"ג לחורבן [תרס"ב, 8.8.1902] כתוב בראש הגיליון: "מלון הלשון העברית בזמן הזה - המחברת הרביעית יצאה ותשלח להמנויים".

השער. עניין מיוחד יש בהשוואת השער המפורט של מהדורה ג אל קודמתה, שכן הוא משמש אספקלריה מעט לשינויים שחלו ממהדורה למהדורה.

מהדורה ג

מלון

הלשון העברית

בזמן הזה

כולל:

א

(א) כל מלות הלשון העברית שבתנ"ך, והמלות העבריות ומספר רב מיתר המלים שבתלמוד ומדרשים, וכל המלים שבספרי הפוסקים, המחקר, החכמות, הפיוטים השירה והמליצה עד ימינו אלה.

(ב) גדר כל מלה לכל משמעותיה, ותרומה בצרפתית וגרמנית.

(ג) עדויות ודוגמאות מכל הספרות, לכל פרטי משמעות המלה ולכל צניה ולכל דרכי שמוש הלשון בה.

(ד) מדרש מלים, באו בו חקירות והיות בדבר צורת המלות ומשקלן, מקורן, פרושן ודיוק משמעתן, על פי דמיון ללשונות האחרות האשורית הערבית והסורית, לפי המחקרים החדשים של חכמי לשונות בני שם, ולפי מחקרי המחבר בעצמו.

ב

המלות שנתחדשו בזמן האחרון,

ומספר רב של מלים אשר יצר המחבר למושגים ישנים וחדשים אשר לא מצא להם כלל מלים בספרותו או שהמלים אשר מצא אינן טבועות במטבעת הלשון העברית.

ג

שמות הנרדפים, ובמושגים כלליים המלות השיכות להם עפ"י דמיון ושתוף הרעיון, למען יוכל אדם למצא המלה המבקשה גם אם אינה ידועה לו.

מהדורה ב

מלון

כללי, שלם ומפורט

ללשון עברית

מתרגם צרפתית וגרמנית

כולל

כל מלות הלשון העברית בתנ"ך, תלמוד ומדרשים, ספרות הפוסקים, המחקר החכמות והמדעים השירה והמליצה עד ימינו אלה.

וכל המלים החדשות שנתחדשו בימינו למלא ולהשלים החסר בלשון העברית לכל מושגי העת החדשה.

וזה חדש:

לכל מושג כללי קבוצת כל המתיחסים, למען יוכל כל אדם למצא מלה לא ידועה לו לכל מושג שהוא מבקש.

הבה נבחון את ההבדלים העיקריים שבין שערי שתי המהדורות. הבדלים אלו אינם בגדר תעמולת המחבר, המבקש לחשב את ספרו על הקהל. א. מה פשר תוספת המלים 'בזמן הזה' כלום נתפח בן-יהודה לומר שמילונו מילון סינכרוני ולא היסטורי? תשובה שלילית לשאלה זו אנו מוצאים בשער האחורי של מהדורה ג, הכתוב צרפתית Dictionnaire de la Langue Hébraïque ancienne et moderne, כלומר 'מילון הלשון העברית העתיקה והחדשה'. הרי זה ממש נוסח השער העברי שבמהדורה הסופית של המילון משנת 1908. אין לנו אלא להבין שהמלים 'בזמן הזה' מכוונות לאוצר המלים של הלשון העברית שבכל התקופות (כמפורט בהמשך השער) כפי שנודע ליודעיו ולחוקריו בדורו של בן-יהודה.

ב. התוספת 'המלות העבריות ומספר רב מיתר המלים שבתלמוד ומדרשים' מכוונת בעיקר אל המלים הארמיות שבספרות התלמודית, שבן-יהודה מביא במילונו בעיבור צורתן⁵⁰. במחברת הראשונה בלבד נוספו לפחות 10 ערכים כאלה: אָבָא⁵¹(א), אֶבֶד(ב), אֶבְלָג(ג), אֶבְנָה, אֶבְנָה(ד), אֶבְצוֹן(ה), אֶבְקָה(ו), אֶבְרָא(ז), אֶנְדָה(ח), אֶנְדָן(ט), אֶגֶר(י). בכל הערכים הללו בן-יהודה מביא מובאות, שלשון ארמית⁵². עניין מיוחד יש בשני ערכים מסוג זה, הנמצאים במחברת השנייה: א. הפועל אדם בבניין נפעל, שמקומו בסוף הערך אָדָם לפני מדור 'השייכים'. הגדרתו 'הָאָדָם, הראה עצמו בדמות אדם' ומובאת 'וליהוש שמא שד הוא, אֶר־ יהודא כשראו לו דמות אדם. אינהו (השדים) נמי אידמוי אידמו (פעמים שעושים עצמם בדמות אדם, רשי. גיטין סו.)'; ב. הפועל אָדַש, שהוא ערך לעצמו: 'עֲתִיד יֵאָדַש, צווי אָדַש, – היה דומם ולא חשש למאומה, ולא יכפת!'] לו מאומה...: ההוא דהוה קאמר ואזיל, טוביה דשמע ואדיש חלפיה בישתא

50. ראה מאמר זה, 'לשוננו' תשל"ג, עמ' 180–181.

51. (א) 'יער' בארמית; (ב) 'תרנוול גדול', בארמית אבכא; (ג) 'אבן יחבטו עליה הכובסים את התכבסת במוזר', בארמית אובלא; (ד) 'החלל העליון של כל אחד משני חדרי הלב... ובהשאלה, אבנת (אובנת) הלב, כח הדמיון לראות דברים שאינם במציאות לפני העיניים', בארמית אבנתא, אובנתא; (ה) 'יגיעה ועיפות יתר מדי', בארמית אובצנא; (ו) 'עניבה מחלקת ומתרפה או לוחצת ככל אשר ימשכו יתר...', בארמית אבקתא; (ז) 'תהי': באמת, בודאי, אין ספק בדבר...', בארמית איברא; (ח) 'מוט של סבילים כפוף באמצע ישאוהו על כתף אחת או שתי הכתפים ושימו שני משאות בשני קצותיו', בארמית אנדא; (ט) 'עשב מר נותן כעין שרף אשר ריחו דומה לריח השום', בארמית אנדנא; (י) 'בנין חזק, מבצר', בארמית אנורא.

52. בסוף הערך אֶבְנָה יש שתי מובאות מרבנו חננאל, ובהן הצירוף 'באובנתא דלבא' נטוע בתוך הקשר עברי. בערך אֶבְקָה יש שלוש משמעויות. בשתי המשמעויות הראשונות לשון המובאות ארמית. בשלישית, שמקורה רבנו חננאל, כתוב: 'כל דבר שהוא נקוב להכניס בו דבר אחר קורין אותו אבקתא'.

מאה (סנהד' ז.), לאמר, אשר השומע (חרפתו, קללתו) ואֲדָשׁ, ואינו שם לבו, ואינו מתפעל. – סבא סבא, אכול ואדיש (ירוש' פאה דף יח עמוד ג), זקן זקן, אכל ואֲדָשׁ, ולא יכפת [1] לך שום דבר אחר. מדרש מלים. בלשון סורית אדש, והשם אדרשותא ואדש, ופרושם שתיקה ולא התפעלות... מכל זה נראה ברור כי הכונה בהפעל אדש איננה שתיקה פשוטה, ושלוח יש הרבה מלים אחרות בלשוננו, כ־א שקט הרוח, שאינו מתפעל ואינו חושש למה שהוא רואה ושומע. ועל סמך זה בניתי שני השמות אדיש ואדישות, עי' במקומם. עד כאן לשונו של בן-יהודה⁵³.

ג. בן-יהודה מבליט את מפעלו הכפול: מחקר הלשון (ולפי מחקרי המחבר בעצמו) (הפיזור במקור) ויצירת מלים חדשות (ומספר רב של מלים אשר יצר המחבר).

ד. הזכרת התרגום לצרפתית ולגרמנית הועתקה מן הכותרת אל סעיף קטן ב, ללמדנו שאין כאן מילון רב-לשוני, אלא מילון עברי-עברי, שהתרגום בו הוא חלק של הגדרת משמעות המלה.

ה. בן-יהודה מצניע במקצת את תכליתו השימושית של מילונו, ובמקום המלים 'למלא ולהשלים' החסר בלשון העברית שבשער מהדורה ב הוא מרחיב את הדיבור על חידושי עצמו.

ו. על האמור בסעיפים הקטנים ג ו-ד ידובר בהרחבה בהמשך המאמר. הערכים שנוספו במהדורה ג. השינוי הבולט ביותר לעין, שנשתנתה מהדורה ג ממהדורה ב, הרי זה היקפה: היא גדולה פי שניים וחצי, או פי שלושה, מקודמתה⁵⁴. בן-יהודה מעיד על השינוי ומסביר אותו בסיום הקדמתו:

... המחברת אשר הוצאתי אז⁵⁵ לאור היתה רק דוגמה, רק נסיון, והרגשתי אז בעצמי כי לא זהו המפעל בשלמותו, כאשר דמיתיו לי. ואולם, במשך הזמן שעבר למן העת ההיא ועד היום עלה בידי להשיג הרבה מספרי קדמונים שלא זכיתי קדם לראותם, וככל אשר הוספתי לקרא ולנצל את כל הטוב הצפון בהם כן הלך הלך ורחק חוג חבורי לפני. ובמסעי בארפה בשנה העברה קבלתי פני אחדים מגדולי חכמינו ואראם חלק מכתב היד אשר היה אתי, ויאמרו כלם פה אחד כי עוד לא היה כמפעל הזה בלשוננו ויחזקו ויאמרו את לבי לעבודתו, אף העירו את עיני בהערות רבות ... ותוצאת כל זה הוא ה'מילון' במתכנתו ובצורתו המחלטת

53. השהה מעשה זה למעשהו של בן-יהודה בפועל אֶנֶש שבמהדורה ב. ראה הערה

50.

54. במהדורה ב 48 עמודים, והיא מסתיימת בערך אֶזֶר (תחילתו בלבד). במהדורה

ג ערך זה נמצא בעמ' 113. השטח המודפס גדל ב-20% לערך. אף מספר סימני הדפוס גדל בשל הקטנת האותיות.

55. כונתו למהדורה ב.

הנכחית, ואחשב, כי בסקירה אחת יראה הקורא את ההבדל העצום בין המהדורה הזאת ובין הדוגמה הראשונה (ההקדמה, עמ' יד).

וכאן בן-יהודה מונה ומפרט חמישה הבדלים, שמהדורה ג נבדלת מקודמתה:

א. הערכים הרבה יותר מפורטים ומעובדים.

ב. מספר העדים לכל משמעות גדול יותר.

ג. המובאות ארוכות יותר.

ד. המובאות מן הספרות המאוחרת סדורות בסדר פרונולוגי.

ה. נוסף מדור להערות אטימולוגיות, פילולוגיות ודקדוקיות.

בעמ' 1-18 של מהדורה ג (הערכים א – אַבלות) באים 85 ערכים – ערכים ראשיים, ערכי משנה וראשי תיבות – מהם 45 שנמצאים גם במהדורה ב ועוד 40 שנוספו במהדורה ג. תוספת זו חשובה להבין את דרכו של בן-יהודה המילונאי. במהדורה ב הובאו ערכים השייכים, בעיקר, לאוצר המלים הבסיסי של הלשון העברית: אָב, אַב, אָבד, אַבְדָּה, אַבְדּוֹן וכיו"ב, רובם מאוצר המלים שבמקרא. במהדורה ג הובאו גם הרבה מלים נדירות, מהן מלים הנמצאות בספרות התלמוד והמדרש, כגון אַבְבִּית, אַבְדּוּמָה, אַבּוּל, אַבְט, אַבְט, אַבְט, אַבְיָדן ועוד, מהן מלים הנמצאות בפיוט, כגון אבב (הָאֲבִיב), אַבּוּר, אַבְח, אבח (אַבַּח) ועוד, מהן מלים הנמצאות בספרות ימי הביניים, כגון אבה (הַתְּאַבָּה), אַבּוּ, אַבְטַח ועוד, ומהן מלים מחדשות⁵⁶, כגון אַבְבּוֹר, אַבְחָנֶק, אַבְיאוֹר ועוד. תוספת נכבדה זו היא פרי העבודה העצומה, שהשקיע בן-יהודה באיסוף החומר למילונו בשנים שפין מהדורה למהדורה, ואולם היא גם מסמנת את המעבר ממילון שימושי למילון מדעי היסטורי.

מלבד המלים הארמיות ומלבד המלים הנדירות, שכבר נזכרו, ראוי להזכיר ארבעה סוגים נוספים של ערכים, שרושםם כמעט אינו ניכר במהדורה ב:

א. מלים במשקל אפעלה, פגון אבדלה, אבחנה, אבטחה.

ב. צירופים. במהדורה ב שלושה צירופים רשומים פערכים לעצמם: אָבּוּב רֶעָה, אָבּיר לָב, אֲדִנִּי הַשְׁדָּה. במהדורה ג נוספו שמונה צירופים, הרשומים פערכים לעצמם; מהם שלושה שנופרו במהדורה ב פערכי משנה בתוך הערך אָב: אָב בֵּית דִּין, אָב וָקָן, אָב חֶרֶג; ומהם חמישה שבאו לראשונה במהדורה ג: אָבְשִׁיחַ הוֹדִי, אָב צָרְעַת, אָדָם קִדְמוֹן, אֲדָמַת זָרוֹן, אֲוִיר קִדְמוֹן. מקומם של הצירופים, שבמהדורה ג הם ערכים לעצמם, על פי סדר האלף-בית של שני רכיביהם: אָב בֵּית דִּין מקומו אחרי אָבְבִּית ולפני אָבֶד; אָב וָקָן בא אחרי אָבֶז ולפני אָבוּר; אָב חֶרֶג בא אחרי אֲבַחֵק ולפני אֲבֶט; אֲבִשִׁיחַ הוֹדִי בא

56. נוסף למלים שחידשו בן־יהודה ובני דורו, כגון אבום, אבץ, אדיב, אדיש, אהדה וכיו"ב, הנמצאות גם במהדורה ב.

בעמ' 12, סמוך לאחר אַבְטָט, ואילו אַב צָרַעַת בא בעמ' 26, מרוחק מן הערך אַב שבעמ' 2-4. ניכרת אפוא התגברות המגמה להביא צירופים אידיומאטיים כערכים לעצמם, אלא שלא תמיד ברור מה טעם צירופים כמו אַב זָקֵן ודומיו קובעים ערכים לעצמם, ואילו צירופים כמו אַב הַזֶּקֶן, אַב הַטּוֹמָאָה, אַב מְלָאכָה אינם קובעים ערכים לעצמם.

ג. במהדורה ב נפקד מקומם של ראשי התיבות בין ערכי המילון. במהדורה ג הם רשומים כערכים לעצמם, ומקומם על פי האלף-בית של אותיותיהם: א-א (אדוני אבי, אי אפשר, אין אומרים, אשת איש), א-א-ב (אי אמרת בשלמה), א-א-ז (אדוני אבי וקני), א-א-כ (אלא אם כן), א-ב-ד (אב בית דין) וכיו"ב. כל הערכים הללו אין בהם מובאות אלא פענוחם בלבד.

ד. רמיזות. במחברת הראשונה שבמהדורה ג צורות הבינוני במשקל פֻּעַל ושמות הפעולה נרמזים ממקומם שעל פי האלף-בית אל מקומם בערכי הפעלים, כגון: אָבֹד, בינוני מן אבד; אָבֹד, שה"פ מן אבד; אָבֹל, שה"פ מן אָבֵל⁵⁷; אָבֹס, בינוני פעול מן אבס; אָבִילָה, שה"פ משרש אבל; אָבִיסָה, שה"פ מן אבס; אָבִיקָה, שה"פ מן אבק. המעניין הוא שלא תמיד אנו מוצאים את הצורה הנרמזת בערך הפועל. למשל אָבִיסָה אין בפועל אבס, וכיוצא בו אָבֹל. בהמשך עבודתו זנח בן-יהודה עיקרון זה, והביא את שמות הפעולה ואחדים מן הבינונים במשקל פעול כערכים לעצמם, שמקומם במילון על פי סדר האלף-בית של אותיותיהם. למשל, אָגַד (סוף מחברת א); אָגִידָה, אָגִירָה, אָהֹב, אָהִילָה (מחברת ב); אָוִי (מחברת ג); אָחֹי, אָחֹר, אָחִיָּה, אָטִימָה (מחברת ד).

הערכים המשותפים לשתי המהדורות. אף השואת הערכים המשותפים למהדורה ב ולמהדורה ג מראה שהיקפם גדל במהדורה האחרונה במידה ניכרת מאוד. יש ערכים שגדלו פי שלושה ויותר. למשל, הערך אַב תופס במהדורה ב 48 שורות ובמהדורה ג 133 שורות; הפועל אָבֵל (בשלושת בניניו: קל, הפעיל, התפעל) גדל מ-14 ש' ל-39 ש'; הערך אָבֵל גדל מ-21 ש' ל-62 ש'; הערך אָבֵן (בלא מדור ה-שייכים) גדל מ-20 ש' ל-300 שורות! בן-יהודה כותב בדבריו הקדמתו למהדורה ג:

כל הערכים הרבה יתר מפרטים, מעבדים ומחטבים, ויתר יורדים לעמקן של משמעות המלים לכל פרטיהן (ההקדמה, עמ' יד).

הבה נבדוק ערך מן הערכים המשותפים לשתי המהדורות, למשל הערך אַב. במדור הראשון של הערך, המפרט את צורותיו השונות, אין הבדל ניכר

57. תן דעתך להבדל שבניקוד: פעם ניקד כדרך צורת הנסתר שבעבר אבד ופעם כדרך צורת המקור אבֵל.

בין המהדורות, אך גם ההבדלים הקטנים עשויים ללמד משהו על שיטתו של בן-יהודה:

מהדורה ב	מהדורה ג
אָב, שׂוֹן, סְמִיכּוֹת אָבִי.	אָב שׂוֹן, סְמִי' אָבִי, וגם אָב.
כְּנוּיִים: אָבִיךָ-ךָ, אָבִיו, אָבִיךָ, אָבִיךָ.	כְּנוּיִים: אָבִי, אָבִיךָ-ךָ, אָבִיו, אָבִיךָ.
אָבִיכֶם-ן, אָבִיחֶם-ן.	אָבִיכֶם-ן, אָבִיחֶם-ן.
מִר אָבוֹת, סְמִי' אָבוֹת,	מִר אָבוֹת, סְמִי' אָבוֹת,
כְּנוּיִים: אָבוֹתִי, אָבוֹתֶיכֶם-ן.	כְּנוּיִים: אָבוֹתִי, אָבוֹתֶיךָ, אָבוֹתֶיךָ-ן.
אָבוֹתֶיךָ, אָבוֹתֶיךָ-ן.	אָבוֹתֶיךָ, אָבוֹתֶיךָ-ן.

ההשקפה מראה שבמהדורה ג נוספו שלוש צורות: צורת הנסמך אָב, צורת היחיד בכינוי המדבר אָבִי וצורת הרבים בכינוי הנסמך אָבוֹתֶיךָ. צורת אָב נמצאת במקרא פעמיים בלבד בשני פסוקים סמוכים (בראשית יז ד-ה), לעומת צורת אָבִי שנמצאת פשוט פעמים. במהדורה ב הביא בן-יהודה את הצורה השכיחה במקרא. צורת אָבִי שכיחה במקרא, ולכן לא ברור מדוע לא הובאה במהדורה ב. הצורה אָבוֹתֶיךָ איננה במקרא, והובאה במהדורה ג למען שלמות הנטייה, אלא שגם הצורות אָבוֹתֶיךָ, אָבוֹתֶיךָ אינן במקרא, ואף על פי כן הן מובאות בשתי המהדורות. לעומת זה, יש במקרא צורות, אָבִיךָ, אָבוֹתֶיךָ, שלא הובאו כלל, לא במהדורה ב ולא במהדורה ג. מכאן אתה למד ששני מיני שיקולים הנחו את בן-יהודה בהבאת צורותיו של הערך: הצורות הנמצאות במקרא ושיקולים דקדוקיים של מיצוי דרכי הנטייה. בשניהם אנו מוצאים יתר עקביות במהדורה ג מבקודמתה.

חלוקת הערך למשמעויותיו. במהדורה ב שמונה משמעויות לערך אָב (ראה מאמר זה, עמ' [21] בתדפיס), במהדורה ג שלוש-עשרה משמעויות (בלשונו של בן-יהודה 'משמעות'):

(א)-(ד) [מהד' ב = מהד' ג];

(ה) [מהד' ג בלבד] יועץ, מורה, רב ... וקריאה של כבוד וחבה מתלמיד

לרב, מצעיר לגדול, מעבד לאדוני;

(ו) [מהד' ב (משמ' ה) = מהד' ג];

(ז) [מהד' ג בלבד] התחלה להתהוות שום דבר;

(ח) [מהד' ג בלבד] מקור לדבר אחר⁵⁸;

(ט) [מהד' ג בלבד] דבר שהוא עקר במעלה, בחשיבות⁵⁹;

58. הכונה לצירוף 'אב הטומאה', שלא הובא כלל במהדורה ב.

59. הכונה לצירופים 'אב הנוק' ו'אב מלאכה', שהובאו במהדורה ב במשמעות (ו).

ראה להלן משמעות (יא).

(י) [מהד' ג בלבד] דוגמה ללמד ממנו [!];⁶⁰

(יא) [מהד' ב (משמ' ו) = מהד' ג];⁶¹

(יב) [מהד' ב (משמ' ז) = מהד' ג];

(יג) [מהד' ב (משמ' ח) = מהד' ג];

סדר המשמעויות של הערך אָב נקבע על פי שלושה בחנים:
א. הבוחן הסמנטי: תחילה המשמעות היסודית ולאחריה המשמעויות המסתעפות ממנה.

ב. בוחן התפוצה, שהוא כרוך, כנראה, בבוחן הסמנטי: תחילה המשמעויות, ששימוש הערך נפוץ בהן ביותר, ולאחריהן המשמעויות הרווחות פחות.
ג. הבוחן ההיסטורי: תחילה המשמעויות המשמשות במקרא ולאחריהן המשמעויות הנמצאות בספרות שלאחר המקרא.
הטבלה שלפנינו ממחישה את שלושת הבחנים:

המשמעות	מובאות מן המקרא	מובאות מספרות חז"ל	מובאות מספרות יה"ב
(א)	20	3	2
(ב)	12	—	—
(ג)	1	1	—
(ד)	3	—	—
(ה)	7	—	—
(ו)	—	3	1
(ז)	—	1	—
(ח)	—	3	1
(ט)	—	3	—
(י)	—	3	—
(יא)	—	—	2
(יב)	—	2	—
(יג)	—	—	1
סה"כ	43	19	7

בולט מספר המובאות הגדול שבשתי המשמעויות הראשונות. אין סתירות בין הבוחן ההיסטורי אלא במקרה אחד בלבד: משמעות (יא) מתועדת מספרות ימי

60. הכונה לצירופים 'בנה אב' ו'בנין אב', שלא נזכרו כלל במהדורה ב.
61. במהדורה ב באים כגון הצירופים 'אב הנזק' ו'אב מלאכה', שמקומם במהדורה ג במשמעות (ט), ואילו במהדורה ג באות כגון עדויות של אָב במשמעות (יא) שלא בצירופים אידיומטיים, אלא בשימוש חופשי.

הפנינים, ואילו משמעות (יב) – מספרות חז"ל. נראה שגבר כאן הבוחן הסמנטי על הבוחן ההיסטורי, שכן משמעות (יא) מתקשרת אל קודמותיה יותר משמתקשרת אליהן משמעות (יב).

אנו למדים שבמהדורה ג לא רק נוספו משמעויות לערך אָב, אלא אף נתפרטו בה משמעויות שכבר הובאו במהדורה ב במצורף. יתר על כן, במהדורה ג – בתוך המשמעות הנדונה – יש חלוקת משנה, שתפקידה כפול: א. היא מפרטת גוני משמעות דקים, הבאים תחת קורת ג אחת בחלוקת המשמעויות הראשונה; ב. היא מפרטת את דרכי שימוש המלה בהקשריה ובצירופיה. למשל, משמעות (א) של הערך אָב. במהדורה ב אין חלוקת משנה, ואילו במהדורה ג חומר העדויות מתמין כדלקמן: תחילה גיש המובאות למשמעות העיקרית ('אדם שיש לו בן או בת הוא אב ביחס אליהם'); אחר כך בא פירוט זה:

– ויקראו אב גם לאבי האב ...

– ויאמרו אב גם ביחס לבעלי חיים ...

– ובהשאלה גם בצומחים, האילן ביחס להענפים ... הענפים ביחס להעלים ...

– וגם בדוממים, וכל דבר ביחס למה שנאצל ממנו ...

העדים. קרוב להניח שפירוט היתר במהדורה ג, הן בחלוקת המשמעויות העיקרית והן בחלוקת המשנה שבתוך המשמעות הנדונה, כרוך בכמות העדים שהצטברה בידי בן-יהודה למן צאת מהדורה ב. הוא כותב בהקדמתו למהדורה ג:

הרביתי להביא עדויות לכל משמעה ומשמעה, בכל מקום אשר נדמה לו [1] כי העדות הזאת תאיר איזה אור יתר על המלה ועל דרך ההשתמשות בה, ולא חשתי שמא ימצא הקורא דוגמה אחת מהדוגמאות מהתנך או מתלמוד ומדרשים יתרה, כי אמרתי מוטב שאחטא פעמים בִּיתֵר ולא יִלְקֶה הַמֶּלֶךְ – פעם אחת בחסר במקום הצריך. ונהגתי בזה מנהג מחברי המִלּוּנים הגדולים בלשונות אחרות, כמו האקדמיה וליטְרָה בלשון הצרפתית, גרים ודר' סנדרס בלשון הגרמנית. ובהיות כי המלון לא נועד רק להיות פרוש להתנך והתלמוד וכו', אלא לתת להמבקש מושג נאמן ממשמעות המלים והדרך אשר השתמשו בהן רבי הלשון, לא יכלתי לנהג מנהג מחברי ספרי השרשים שקדמוני, המביאים לדוגמה מהתנך קטעי פסוקים ומסתפקים לפעמים בשתיים שלש מלים, שאין בהן שום רעיון שלם, ועפ"י רוב החפץ באמת להבין כונת המלה שהוא מבקש ומה דרך שמושה, עליו לחפש הכתוב כלו במקומו. פעמים רבות הרגשתי בעצמי עד כמה העדויות המקטעות האלה אינן מספיקות, עד כמה לא תשבע מהן הנפש, וימה דעלך סני לחברך לא תעבדי, ואמר גם בזאת מוטב שהחטא בִּיתֵר מבחסר, וגם בדבר זה היו לי למופת מחברי המִלּוּנים המפרסמים, שאינם גמנעים מהביא פסוקים שלמים מגדולי הסופרים (ההקדמה, עמ' יד).

טענתו של בן-יהודה כלפי מחברי המילונים שקדמוהו – המביאים לדוגמה

מהתנך קטעי פסוקים ומסתפקים לפעמים בשתים שלש מלים – אינה לגמרי הוגעת, שכן הוא עצמו חטא בדבר זה במהדורה ב של מילונ. שם, למשל, משמעות (א) של הערך אָב מודגמת בשתי דוגמאות בלא ציון של מקור כל שהוא ('אברהם אבי יצחק, יצחק אבי יעקב ועשו', 'אברהם ושרה הם אבות יצחק') ובשלוש מובאות מקוטעות מן המקרא בציון מראה מקומן: 'בין אב לבתו' (במדבר ל, יז), 'כמני היום אב לבנים' (ישעיה לח, יט), 'פקד עון אבות על בנים' (שמות לד, ז).

ואולם, אם נתעלם משכחתו של בן-יהודה באשר למעשהו במהדורה ב, נמצא את דבריו מכוונים יפה למעשהו במהדורה ג. השוואת שתי המהדורות בערך אָב במשמעות (א) מעלה ארבעה הבדלים:

א. במהדורה ב אין חלוקת משנה של העדים על פי גוני הוראותיהם ושימושם. במהדורה ג חומר העדויות מחולק לחמישה מדורים, כמפורט לעיל.

ב. במהדורה ג הושמטו הדוגמאות שבלא ציון המקור.

ג. לעומת שלוש המובאות מן המקרא שבמהדורה ב יש במהדורה ג 25 מובאות: עשרים מן המקרא, שתיים מן המשנה, שתיים מן התלמוד הבבלי ואחת מתשובות הריב"ש.

ד. בין המובאות גם אותן שהובאו כבר במהדורה ב, אך ראה איזה הבדל: מן הכתוב במדבר ל, יז הביא במהדורה ב שלוש תיבות בלבד ובמהדורת ג שלוש-עשרה (פלומר, הפסוק פולו להוציא את שלוש התיבות האחרונות שבו); מן הכתוב בישעיה לח, יט הביא תחילה ארבע תיבות ועתה – אחת-עשרה (הפסוק פולו). רק במובאה האחרונה לא שינה, והביא בשתי המהדורות אותן חמש התיבות מכלל 22 התיבות שבפסוק השלם.

ארבעה הבדלים אלו שבין המהדורות אנו מוצאים גם במשמעות (ב) של הערך אָב:

מהדורה ב		מהדורה ג
אבי המשפחה, האמה:	א	אבי המשפחה, האמה:
אברהם הוא אבי כל ישראל.	1	
אברהם יצחק ויעקב הם אבות עם ישראל.	2	
ולשם וכו' אבי בני עבר (בראשית י, כא).	3	ולשם וכו' אבי כל בני עבר (בראשית י, כא).
אברהם יצחק ויעקב הם אבות עם ישראל.	4	ותלד הבכירה בן ותקרא שמו מואב, הוא אבי מואב עד היום (שם יט, לז).
ולשם וכו' אבי בני עבר (בראשית י, כא).	5	ואלה תולדות עשו אבי אדום (שם לו, ט).

וּבְמִיר, בְּכָלֶּל הָאֲנָשִׁים שֶׁהָיוּ לַפְּנִינִי:	ב	וַיֹּאמֶר אֲבוֹת עַל הָאֲנָשִׁים שֶׁהָיוּ לַפְּנִינִי:
אֲבוֹתֵינוּ חֲטָאוּ וְאִינָם וְאִנְחָנוּ	6	אֲבוֹתֵינוּ חֲטָאוּ וְאִינָם וְאִנְחָנוּ
עֲוֹנוֹתֵיהֶם סָבְלוּ (אִיכָה ה, ו).		עֲוֹנוֹתֵיהֶם סָבְלוּ (אִיכָה ה, ז).
בְּךָ בִּטְחוּ אֲבוֹתֵינוּ, בִּטְחוּ וְתַפְלְטְמוּ	7	
(תְּהִלִּים כב, ה).		
וְעַם מִלַּת בֵּית: בֵּית־אֲב, בֵּית־אֲבוֹת,	1	וְעַם מִלַּת בֵּית: בֵּית־אֲב, בֵּית אֲבוֹת:
כָּל אָנָּשִׁי הַמִּשְׁפָּחָה:		אָנָּשִׁי הַמִּשְׁפָּחָה הַיוֹשְׁבִים בְּבֵית אֶחָד:
	8	נָשִׂיא בֵּית־אֲב (בַּמִּדְבָּר ג, כד).
וְנָשִׁי [!] בֵּית־אֲב לַמִּשְׁפָּחוֹת הַקֹּהֲלִית	9	
אֲלִיצָפָן בֶּן עֲזִיָּאל (בַּמִּדְבָּר ג, ל).		
וְקָח מֵאֵתָם מִטָּה מִטָּה לְבֵית־אֲב	10	
(שֵׁם יז, יז).		
וּבֵית־אֲבוֹת:	ד	
בַּעֲשֵׂר לַחֲדָשׁ הַזֶּה וַיִּקְחוּ לָהֶם אִישׁ	11	וַיִּקְחוּ לָהֶם אִישׁ שֶׁהָיָה לְבֵית אֲבוֹת
שֶׁהָיָה לְבֵית־אֲבוֹת שֶׁהָיָה לְבֵית (שְׁמוֹת יב, ט).		(שְׁמוֹת יב, ט).
חֲמִשָּׁת רֹאשֵׁי בֵּית־אֲבוֹת (דִּה"א ז, ז).	12	
וּבְכַנְיָיִם:	ה	
אִישׁ עַל דְּגָלוֹ בְּאוֹתוֹת לְבֵית־אֲבוֹתָם	13	
יַחֲנוּ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל (בַּמִּדְבָּר ב, ב).		
וּבְלִי מִלַּת בֵּית בַּמִּשְׁמָעָה זֹאת:	ו	
וַיִּקְרְאוּ רֹאשֵׁי הָאֲבוֹת לַמִּשְׁפָּחָה בְּנֵי גִלְעָד	14	
(שֵׁם לו, א).		
אֱלֹה הַנְּחָלוֹת אֲשֶׁר נָחֲלוּ אֲלֵעֶזֶר הַכֹּהֵן	15	
וַיְהֻשֶׁע בֶּן נֹון וְרֹאשֵׁי הָאֲבוֹת לַמִּטּוֹת		
בְּנֵי יִשְׂרָאֵל (יְהוֹשֻׁעַ יט, נא).		

א. בַּמִּהְדוּרָה ב הַמִּשְׁמָעוֹת הַנִּדְוָנָה נִחְלָקָה לְשִׁלּוּשָׁה מִדּוּרִים, בַּמִּהְדוּרָה ג – לְשִׁישָׁה, מֵהֶם שְׁלֹשָׁה (ג, ד, ה) שֶׁהֵם פִּירוּטֵי שֶׁל מִדּוּר ג שֶׁבַּמִּהְדוּרָה ב, וּמִדּוּר גֹּסֶף (ו) שֶׁאִינֶנּוּ בַּמִּהְדוּרָה ב.

ב. בַּמִּהְדוּרָה ב אַרְבַּע מִזְבָּחוֹת מִן הַמִּקְרָא וְעוֹד שְׁתֵּי דִּגְמוֹאוֹת בְּלֹא צִיָּן מִקּוֹר כָּל שְׁהוּא. בַּמִּהְדוּרָה ג שְׁתֵּים־עֶשְׂרֵה מִזְבָּחוֹת מִן הַמִּקְרָא. הַשְּׁמִטָּה הַדּוּגְמָאוֹת שֶׁבְּלֹא צִיָּן הַמִּקּוֹר.

ג. מִזְבָּחָה מִס' 11, הַנִּמְצָאָה בְּשְׁתֵּי הַמִּהְדוּרוֹת, נִתְאַרְכָּה מִ־6 תִּיבוֹת בַּמִּהְדוּרָה ב ל־11 תִּיבוֹת בַּמִּהְדוּרָה ג. בְּמִקּוֹם מִזְבָּחָה מִס' 8 שֶׁבַּמִּהְדוּרָה ב, שֵׁשׁ בָּה 3 תִּיבוֹת, נִמְצָאָה מִזְבָּחָה מִס' 9 בַּמִּהְדוּרָה ג, וּבָה 8 תִּיבוֹת. שְׁאֵר הַמִּזְבָּחוֹת הַמְּשׁוֹתָפוֹת, מִס' 3 וּמִס' 6, לֹא חָלּ בְּהֵן שִׁנּוּי.

במשמעות (ג) של הערך אָב ('יוצר ומחדש דבר שלא היה קודם בעולם') יש סטייה מן המגמה הברורה שלא להביא עדים בלא מקור. בשתי המהדורות באה דוגמה זו:

מהד' ב: החכם הפוקריטיס היוני הוא אבי חכמת הרפואה.
מהד' ג: החכם אבוקרט היוני היה אבי חכמת הרפואה.
סיכום מספר העדים של הערך אָב למשמעויותיו מעלה תוצאה זו:

מקור העדות	מהדורה ב	מהדורה ג
מובאות מן המקרא	8	43
מובאות מספרות התלמוד והמדרש	7	19
מובאות מספרות ימי הביניים	1	7
מובאות מספרות ההשכלה	3	62—
סך כל המובאות	19	69
דוגמאות בלא מקור	9	1

מקור העדים. 43 העדים של הערך אָב במהדורה ג, שמקורם במקרא, מתמיינים כדלקמן:

- א. 25 מובאות מן התורה: בראשית [15] – מתוך 9 במשמעות (א) ו-3 במשמעות (ב), [3], שמות [3], במדבר [6] – מתוך 4 במשמעות (ב), [1], דברים [1].
- ב. 13 מובאות מן הנביאים: יהושע [2], שופטים [2], שמואל [1], מלכים [4] – כולן במשמעות (5), ישעיה [2], ירמיה [2].
- ג. 5 מובאות מן הפתובים: תהלים [2], איוב, איכה, דברי הימים.
- 19 העדים מספרות התלמוד והמדרש מתמיינים כדלקמן:
- א. 8 מובאות מספרות התנאים: 1 מספרי, 7 מן המשנה (פלאים, שביעית, מעשר שני, שבת [2], ב"ק, כלים).
- ב. 8 מובאות מספרות האמוראים: 6 מן הבבלי (שבת [4]⁶³, יומא), 3 מן הירושלמי (שבת, יבמות, נדרים).
- ג. 2 מובאות ממדרשי האגדה (בראשית רבה, ויקרא רבה).

62. אין ליחס חשיבות להשמטת שלוש המובאות מספרות ההשכלה, שבמהדורה ב הן מלוות את הצירופים 'אב זקן' ו'אב חורג', הרשומים בסוף הערך לאחר משמעות (ה). במהדורה ג הועברו שני הצירופים הללו למדור ה'שייכים', שערכיו באים בלא עדים.

63. אחת המובאות מבבלי שבת, שהיא הראשונה משלוש העדויות של משמעות (י) 'דוגמה ללמד ממנו', לשונה ארמית: 'א"ר אבוהון דכולהו דם (שבת כב). מובאה זו הושמטה מן המהדורה הסופית של המילון משנת 1908.

ד. מובאה אחת מספר יצירה.

7 העדים מספרות ימי הביניים מקורם (על פי סדר הופעתם בערך): תשובת ר"י בר ששת; ר"נ נדרים נב;; רש"י, שבת; מכתב בני חסדאי לקהילות קשטיליה ע"ד ספר המורה; רמב"ם, הלכות תפילה; רמב"ן, שמות; עמנואל. חידוש נוסף שאנו מוצאים במהדורה ג, חידוש שהפך אבן יסוד בגישתו ההיסטורית של בן-יהודה אל מקורות הלשון העברית, הוא הבאת דברים בשם אומרם ולא רק בציון מראה מקומם במקור הספרותי, כגון במובאה השנייה שבמובאות למשמעות (א) של הערך אב: חזקיהו, ישעיה לח, לט⁶⁴. סדר המובאות שמן המקרא. בהקדמתו לא פירש בן-יהודה את דרכו בעניין זה. הבה נתבונן בעדויות למשמעות (א) של הערך אב. מתוך 25 המובאות 19 הראשונות באות כגוש אחד, בלא חלוקת משנה של גוני המשמעות והשימוש. כמעט בלא יוצא מן הכלל (יש רק סטייה אחת קטנה) המובאות מסודרות על פי הצורה הדקדוקית של מלת הערך, כמפורט בראש הערך, ולא על פי סדר ספרי המקרא.

2-1	אב	(במדבר ל, יז; ישעיה לח, לט ⁶⁵);
3	אבי	(בראשית לד, ו);
4	אב	(בראשית יז, ה);
5	אבי	(בראשית מה, ג);
6	אביו, אבי	(בראשית כב, ז) ⁶⁶ ;
7	אביך	(בראשית כד, כג);
8	אביכם	(בראשית מה, יז-יח);
9	אביהם	(בראשית לו, לב);
12-10	אבות	(שמות לד, ז; דברים כד, טז; ירמיה לא, כח);
13	אבות	(שמות ו, כה);
14	אבותי	(בראשית מח, יא);
15	אבותינו	(בראשית מו, לד);
16	אבותיכם	(במדבר לב, ח);
18-17	אבותם	(יהושע ד, כא, שופטים כא, כב);
19	ואבותיהם	(ירמיה יט, ד).

64. כדאי לציין, שבמהדורה הסופית של המילון הושמט הציין 'חזקיהו' ממראה המקום.

65. צ"ל ישעיה לח, יט.

66. אם בחר להביא כתוב זה בזכות צורת אבי מדוע לא הביאו קודם מס' 5, ואם בחר בו בזכות צורת אביו מדוע לא הביאו לאחר מס' 7, כמתחייב מן הסדר הדקדוקי? נראה שעשה פשרה, והביאו ביניהם.

אנו רואים, שהסטייה היחידה היא צורת אָבוֹתָם, שהוקדמה לצורת אָבוֹתֵיהֶם, בעוד שבראש הערך הסדר הפוך. ועוד דבר, מאחר שהערך אָב הוא מן השכיחים במקרא, בן־יהודה בוחר לו פסוקים, שצורת הערך נמצאת בהם בלא אותיות השימוש⁶⁷, להוציא את המובאה מס' 19, שיש בה ו־ו החיבור⁶⁸.

סדר המובאות מספרות התלמוד והמדרש. אף בענין זה לא פירש בן־יהודה את דרכו. אין לנו אלא ללמוד מעשייתו. במשמעות (ח) של הערך אָב יש שלוש מובאות מספרות חז"ל, והן באות בסדר זה: משנה מעשר שני ('אב הטומאה'), ירושלמי שבת ('אב הטומאה') ומשנה כלים ('אבות הטומאות'). אנו למדים מכאן, שהקובע העיקרי את סדר המובאות אינו לא סדר המקורות ולא, דרך משל, סדר המסכתות שבמקורות השונים של הספרות התלמודית (מעשר שני, שבת, כלים), אלא דוקא שימושה של המלה הנדונה במקורות המובאים: תחילה צורת היחיד של הצירוף 'אב הטומאה' ולאחריו צורת ריבוי. רק כאשר שני עדים לאותו שימוש עצמו, רק אז סדרם כסדר המקורות (משנה, ירושלמי). בדומה לזה אף במשמעות (י): בבלי ('אבוהן דכולהו דם'), ספרי ('זה בנה אב'), ושוב בבלי ('זה בנה אב') – תחילה השימוש החופשי של מלת אָב במשמעות (י) ולאחריו השימוש האידיומאטי 'בנה אב' על פי סדר המקורות (ספרי, בבלי).

סדר המובאות מספרות ימי הביניים ומספרות ההשכלה. בענין זה בן־יהודה מעיר בהקדמתו:

על הערכים החדשים והערכים מהמלים שנתחדשו אחרי התלמוד לא אדבר מאומה, כי הם מדברים לעצמם. רק אעיר כי עד כמה שיקלתי עמלתי להביא הדוגמאות עפ"י סדר הדורות מהקדמנים ועד כה (ההקדמה, עמ' יד).

כפי שהוער בהערה 14 של מאמר זה ('לשוננו' תשל"ג, עמ' 176–177), הערך אָדוֹת רוב עדיו מספרות ימי הביניים ומספרות ההשכלה. משום כך ראוי לבחון את המובאות שבערך זה גם במהדורה ג. יש בו 32 מובאות (לעומת 18 שבמהדורה ב):

א. 8 מובאות מן המקרא (מתוך 10 שיש בסך הכול במקרא!). 6 מתוכן כבר הובאו במהדורה ב, ועתה נוספו עוד שתיים⁶⁹.

67. זו, ככל הנראה, הסיבה שמבין שני הכתובים היחידים, שצורת אָב נמצאת בהם (בראשית יז, ד–ה), הביא את השני דוקא, שכן בראשון הצורה אָב באה בצירוף אות השימוש למ־ד.

68. תמיהני מדוע בחר כתוב זה דוקא, שהרי צורת אָבוֹתֵיהֶם, בלא ו־ו החיבור, מוזמנת במקרא 26 פעמים, ואילו צורת וְאָבוֹתֵיהֶם, בוי"ו החיבור, מוזמנת רק פעמיים. 69. אינו מקרה שערך אָדוֹת אין בו עדויות מספרות חז"ל, שכן מלה זו אינה

ב. 18 מובאות מספרות ימי הביניים. במהדורה ב יש 6 מובאות מספרות זו – שתיים מתוכן אינן נמצאות במהדורה ג, ולפיכך נוספו בה 14 מובאות חדשות. ג. 6 מובאות מספרות ההשכלה. אף במהדורה ב יש 6 מובאות מספרות זו, אלא שרק 4 מתוכן נותרו במהדורה ג, ולפיכך נוספו בה 2 מובאות חדשות. אנו למדים אפוא שלא רק תוספת עדים יש במהדורה ג לעומת קודמתה, אלא אף השמטת עדים, שהובאו במהדורה ב: נוספו 18 עדים, הושמטו 4 עדים ונתקיימו 14 עדים. התוספת הגדולה מלמדת מה רבה הייתה יגיעתו של בן-יהודה באיסוף החומר למילונו. ההשמטות מלמדות שהיה בררן בבחירת העדים. מובאה שהובאה במהדורה ב, ושוב לא נראתה לו די חשובה להביאה במהדורה ג, לא חס עליה ועל טרחתו בה והשמיטה.

מה סדר המובאות של הערך אדות במהדורה ג? ערך זה שלוש משמעותות ב:

(א) במשמעות זו 9 עדים, והם באים בסדר זה: שניים מן המקרא (בראשית, יהושע); שלושה מספרות ימי הביניים (יוסיפון, ר' אהרן הקראי, עמנואל); ארבעה מספרות ההשכלה (א"ד לבנון, שד"ל, שלום הפהן, פרץ סמולנסקין). (ב) במשמעות זו 6 עדים, כולם מן המקרא וזה סדרם: בראשית [2], שמות, במדבר [2], ירמיה.

(ג) במשמעות זו 17 עדים: 15 מספרות ימי הביניים (ראה פירוטם להלן) ולאחריהם שני עדים מספרות ההשכלה (מאפו ויל-ג). סדר המובאות שמן ספרות ימי הביניים חשוב כאן לעניינו משום ריבוי העדים מספרות זו: מנחם בן סרוק; חסדאי אבן שפרוט; ספר הישר [2]; יוסיפון [3]; תולדות אלכסנדר; ריה"ל; רמב"ע; ידעיה הברדשי; עמנואל [2]; זכריה בן סעדיה אלצ'הרי; מאיר אלדבי. בתוך כל משמעות מן המשמעותות שבערך אדות שמר בן-יהודה בקפדנות על סדר התקופות: מקרא, ספרות ימי הביניים וספרות ההשכלה. במובאות שמן המקרא שמר, שלא כבערך אב, על סדר ספרי המקרא, אם מפני שבמשמעות (א) סדר הצורות תואם את סדר הספרים (אדות – בראשית; אדוטי, אדוטיך – יהושע) ואם מפני שבמשמעות (ב) בכל 6 המובאות צורת הערך אחת היא (אדות), ובאין צורות שונות הסדר הוא סדר ספרי המקרא. אף בתוך המובאות שמספרות ימי הביניים ומספרות ההשכלה שמר, בדרך כלל, על סדר הדורות.

משמשת בלשון חכמים. במהדורה הסופית של המילון משנת 1908 כל 32 המובאות של ערך אדות שבמהדורה ג נמצאות, ונוספו עליהן עוד 7 עדויות: אחת מן המקרא ושש מספרות ימי הביניים. יש אפוא במהדורת 1908 בסך הכול 39 מובאות: 9 מן המקרא, 24 מספרות ימי הביניים, 6 מספרות ההשכלה. מאחר שבמקרא מלת אדות נמצאת, כאמור, עשר פעמים, כדאי לציין שהכתוב היחיד, שבן-יהודה אינו מביאו במהדורת 1908 של מילונו, הוא שופטים ו, ז: ויהי כי ועקו בני-ישראל אל ה' על אדות מדין.

למשל, במשמעות (א) הביא תחילה את מנחם בן-סרוק בן המאה העשירית למניין הכללי, ולאחריו את בן דורו הצעיר ממנו, את חסדאי אבן שפרוט. אחר כך קבע את מקומם של ספר הישר, יוסיפון ותולדות אלכסנדר. אחריהם הביא את ריה"ל ואת רמב"ע, שניהם בני סוף המאה האחת-עשרה וראשית המאה השנים-עשרה. אחריהם הביא את ידעיה הפניני ואת עמנואל הרומי, שניהם בני סוף המאה השלוש-עשרה וראשית המאה הארבע-עשרה. רק בסוף העדים מספרות ימי הביניים נתחלפו לו, משום מה, הדורות: הקדים את ר' זכריה אלצ'הרי, בן המאה השש-עשרה⁷⁰, ואחר את ר' מאיר אלדבי, בן המאה הארבע-עשרה. אף במשמעות (ב), במובאות מספרות ההשפלה, איחר את שלום הכהן (1771–1845), שנולד כימי דור לפני אדום הכהן (1794–1878) ולפני שד"ל (1800–1865).

העדים מספרות ההשפלה. עדים רבים מספרות זו, ובעיקר מספרי מדע שבה, נמצאים בערכי הריאליה, כגון בערכים אבן ואילן, בצירופים שרכיבם הראשון 'אבן' או 'אילן'. צירופים אלו רשומים, כפי שיפורט בסעיף 'מדור השייכים', בסוף הערך פערכי משנה. בצירופי 'אילן' 7 מובאות, כולן מספרו של שמשון בלוך 'שבילי עולם'. בצירופי 'אבן' 35 מובאות: 4 מן המשנה ומבבלי; 11 מספרות ימי הביניים – ומתוכן 6 מספר הקאנון; 20 מספרות ההשפלה: יהושע סירקין, מערכת הדומם⁷¹ [6 מובאות]; ברוך לינדא, ראשית לימודים [5]; דוד פרישמן, תרגום ספרו של ברנשטיין⁷² [4]; יוסף [שיינק, תולדות הארץ [2]; ש"י אברמוביץ, תולדות הטבע [1]; ד"ר שמעון בריינין, אורח לחיים [1]; ד"ר רובין, אבן החכמים [1].

מדרש מלים. במהדורה ב ההערות האטימולוגיות באות בגוף הערך

70. על פי 'האנציקלופדיה העברית' כרך 16 (תשכ"ג), עמ' 851: 'ר' זכריה (יחיא בן סעדיה) אלצ'הרי (רע"ט[?] – שם"ט[?], צנעא), מגדולי החכמים והסופרים של יהדות-תימן במאה ה-16'. ב'יהודה מביא מספרו של אלצ'הרי ס' המוסר על פי קבץ על יד חלק א דף כא'. בערך הנוסח שבאנציקלופדיה העברית נאמר: 'בימי מלחמת התורכים והתימנים (1568–1573) נאסר [...] ובתקופת מאסרו חיבר את ספרו הידוע ביותר, "ספר המוסר".'

71. שם ספרו של סירקין רשום במובאות השונות בצורה שונה: מערכת הדומים, מערכת הדומם, מעה"ד. העדר עקביות ברישום שמות החיבורים ניכר הרבה גם בערכים אחרים, בייחוד במובאות מספרות ימי הביניים ומספרות ההשפלה, ועיין גם בהערה 72. הכונה לספרו הגרמני בן עשרים הכרכים של אהרן ברנשטיין, שיצא בתרגום עברי בשם 'ידיעות הטבע', ורשה 1881–1891. ב'יהודה רושם את שם התרגום בצורה שונה בכל אחת מארבע המובאות: תרגום ספרו של ברנשטיין, תרגום תוה"ט [= תורת הטבע?] של ברנשטיין, תרגום תוה"ט לברנשטיין, תרגום ספר תוה"ט של ברנשטיין.

לפני מדור המתייחסים. במהדורה ג נקבע להן מדור מיוחד בתחתית העמוד.
בן-יהודה כותב בהקדמתו:

קבעתי מדור מיוחד בירכתי העמודים לכל ההערות בדבר מקורי המלים ודמיונם
בשאר לשונות המזרח וחקרי הלשון ושניי הנוסחאות והנקוד, וכו', וקראתי לההערות
האלה בשם: מדרש מלים. את ההערות האלה קצרתי עד כמה שיכלתי, ולא
נכנסתי במרמ פחות או יתר גדול אלא במקום ההכרח (ההקדמה, עמ' יד).

סיכום מספר ההערות שבשתי המהדורות, בערכים א – אַבְלוּת, מעלה תוצאה

זו:

מהדורה ב	מהדורה ג
מספר ההערות	18 (פי שלושה)
מספר השורות	115 (פי שניים)

כל 18 ההערות שבמהדורה ב, התופסות בה 115 שורות, נמצאות גם
במהדורה ג, אלא שכאן הן תופסות 75 שורות בלבד. הרי זה מאשר את דבריו
של בן-יהודה, שבאמת ניסח את הערותיו במהדורה ג ביתר קיצור מבקודמתה,
למשל, בערך אב:

מהדורה ב	מהדורה ג
(הצורה הקדומה של השם הזה היתה אבו, אבי, וזוה באה הסמיכות אבי. ובלשון ערבית, שהיא בכלל נשארה הרבה יתר קרובה להלשון הקדומה של בני שם, נשארה עוד גם הצורה אבו יחד עם הצורה המקצרה אב, יש עוד הפעל אבא, אבאווה, ואבוא, ואבוה, לאמר: היה אב, ואבי, קרא אדם בשם אב. ותאבי חשב אדם לאב). [במקור 8 שורות]	מדרש מלים. שם משתף לכל לשונות בני שם וצורתו הקדומה אבו, כן באשורית, בערבית ובסורית. ולכן הסמיכות אבי. [במקור 3 שורות]

או, בערך אב:

מהדורה ב	מהדורה ג
(בארמית וסורית איבא, פרי האדמה, האילנות. וכן בערבית אלאב, חציר, מרעה, וכל מה שתצמיח האדמה. ולפי דעת פרופסור דר' פלישר בהנהגות המלון לתלמוד ומדרשים ללוי, השרש הזה דומה לשרש הבב	מדרש מלים. בארמית וסורית איבא, פרי האדמה, האילנות; ובאשורית אמבו, ואנבו: אנבי קירי אקרא, פרי יקר לנן. ובערבית אלאב, חציר ומרעה וכל מה שתצמיח האדמה. [במקור 4 שורות]

בערבית, שפרושו נשימת הרוח,
ומזה הסתעף מושג הצמיחה
ההציצה, ומזה אב, ואבב בארמית,
ואבוב. [במקור 8 שורות]

או, בערך אַבְטִיחַ (במהדורה ג הכתיב: אַבְטִיחַ):

<p>מדרש מלים. בסורית בטיחא, בערבית בטיח'. [במקור שורה אחת]</p>	<p>(בערבית בטיח'. והנה להשרש בטח' יש בערבית משמעת היה עב, שמן, והשם בטח'ה: עובי, שומן, נסות הגוף ועביו. ולפי דעת בעלי השרשים, הסתעף מהמושג הזה השם אבטיח לפרי האדמה הנו' על שם צורתו). [במקור 5 שורות]</p>
--	--

או, בערך אַבִּיחִן:

<p>מדרש מלים. משרש אבה שהיתה לו, כנראה, בקדמות הלשון משמעת בקש, היה צריך לאיזה דבר. ובסורית אבינא. [במקור 3 שורות]</p>	<p>(השם אביון נגזר מהפעל אבה עוד בקדמות הלשון, בהיות עוד להפעל משמעת היה צריך לאיזה דבר, בקש איזה דבר, כמו שנוכר במקומו. וכן בלשון ערבית נגזר כל השמות של עניות מפעלים שיש להם משמעת צרך, וכן נגזר מפעל שאל בערבית שאל – קבצן). [במקור 7 שורות]</p>
--	---

במדור 'מדרש מלים' יש הערות הנוגעות לצורת המלה הנדונה במסורות
הקריאה השונות⁷³, הן לצורת ראש הערך עצמו והן לצורתה של מלת הערך
שבאחת המובאות. למשל, בהערה לערך אַבָּא ('יער') נאמר: 'קריאת הספרדים
והאשכנזים, והתימנים קוראים אַבָּא, פלומר קבע את צורת הערך על פי קריאת
הספרדים והאשכנזים. או, למשל, במשמעות (ב) של הפועל אָבַד בבנין פיעל
'(כמו אָבַד') הוא מביא עדות מן התלמוד הבבלי: 'מרגלית טובה היתה בידכם
ובקשתם לְאָבְדָהּ, ומעיר לצורת 'לְאָבְדָהּ': 'הקריאה המקבלה'. בערך אָבַד
הוא רושם ליד ראש הערך את צורת המשנה אָבַד (באותיות קטנות משל ראש
הערך) ומעיר: 'נקוד לוי ודלמן אָבַד, וכך קריאת הספרדים והרשי"פ [רשי-
פין]. לפי הקריאה המסורה של האשכנזים אָבַד'.

73. השוה 'לשוננו' תשל"ג, עמ' 185, הערות 39–40.

סוג נוסף של הערות במדור 'מדרש לשון', הנוגע לתרגומי שאילה מלשונות אירופה המודרניות, אנו מוצאים בעיקר בצירופי המלה אָבֶן:

אָבֶן אֵוִיר תרגום השם הלעזית [!]. aérolithe.

אָבֶן אֱלֹהִית לפי השם הצרפתי pierre divine.

אָבֶן אֵש תרגום השם הגרמני Feuerstein.

אָבֶן גֵּהֶם לפי השם בלעז Höllenstein, pierre infernale וכן בערבית חִגֵּר גֵּהֶם.

אָבֶן קִיָּה לפי השם בלעז pierre à cautère.

מדור השייכים. בדומה למדור 'המתייחסים'⁷⁴ שבמהדורה ב אף כאן המלים, השייכות לשדה הסמנטי של ערך מאבות הערכים, רשומות במרוכז בסופו של אב הערך. למשל, במהדורה ב מדור המתייחסים של הערך אָבֶן נחלק לשלושה: (א) שמות ופעלים כללים; (ב) מיני אבנים לא יקרות; (ג) מיני אבנים טובות. במהדורה ג אוחדו (ב) ו(ג) לקבוצה אחת - (ב) מיני אבנים, ובהערה לה נאמר:

אגתי באגורה זו את כל השמות למיני האבנים הנמצאים בתנך וספרות התלמוד ורוב מה שבא בספרות המאוחרת; שמות מחודשים הבאתי מה שחשבתי ליתר נחוץ, והנחתי את השאר לחלק ההוספות שיבא בסוף כל כרך (גוף המילון, עמ' 21).

הרי שחשב בן-יהודה על נספח בסוף כל כרך של מילון, ובו חומר שלא ראה להביאו בגוף המילון.

וכן בערך אֵילָן, בקבוצה (ב) של מדור השייכים 'מיני האילנות', באה הערה זו:

ברשימה זו נקבצו רוב השמות מתנך, תלמוד ומדרשים ומהנמצא בספרות כמו שהם, אעפ"י שמקצתם אין דעתי נוחה, וקצת שמות חדשים עפ"י השמות שבלשון ערבית. ומלואים לרשימה זו יבואו בהוספות (שם, עמ' 162).

במהדורה ב, בקבוצת 'מיני אבנים לא יקרות' הובאו 16 צירופים, שרכיבם הראשון המלה אָבֶן. מקומם של צירופים אלו על פי האלף-בית של הרכיב השני: אָבֶן-בָּחַן בא אחרי בָּזֶלֶת ולפני גָּבֶס וכיו"ב. במהדורה ג הביאם בן-יהודה במרוכז בראש קבוצה (ב) של מדור השייכים, מאחר שעל פי רכיבם הראשון אָבֶן מקומם באות א, אך חזר והביאם שוב במדור בפני עצמו, שבא אחר מדור השייכים של הערך אָבֶן. הפעם הגדירם והוסיף להם מובאות, כדרכו בערכי המשנה שבשאר הערכים. דרך אגב, מספר צירופי 'אבן' שבמדור

74. פרט מעניין: במהדורה א פותרתו של מדור זה 'השיכים לזה' או 'השיכים'. במהדורה ב פותרתו 'המתיחס לזה'. במהדורה ג, בדומה למהדורה א, פותרתו 'השיך לזה', 'השיך', 'השיכים'. לפיכך קראנו לסעיף זה 'מדור השיכים'.

השייכים 28 (לעומת 26 שבמהדורה ב), אך 7 מהם הושמטו, משום מה, במדור ערכי המשנה. לעומת זה, נוספו במדור ערכי המשנה 7 צירופי 'אבן', שאינם במדור השייכים, ובתוכם צירופים שעל פי תוכנם אינם בגדר 'מיני אבנים', כגון אָבֶן יָזַן, אָבֶן שְׁעוֹת וכיו"ב, ולפיכך אין מקומם במדור השייכים. וכן בערך אֵילָן, בקבוצה (ב) של מדור השייכים 'מיני אילנות', הובאו 10 צירופי 'אילן', ורובם [7] הובאו שנית כערכי משנה אחר מדור השייכים, והפעם הם מבוארים ומתועדים.

בסוף הערך אָדָם, לפני מדור השייכים, נמצא מדור מיוחד, ובו פתגמים שהמלה אָדָם משמשת בהם. כותרתו 'קצת משלים בנוגע לאדם'. באים בו 15 פתגמים, רובם ככולם מן המשנה ומתלמוד בבלי, כגון: אדם קרוב אצל עצמו, אין אדם מת וחצי תאוותו בידו וכיו"ב. בן-יהודה ראה להפריש מובאות אלו משאר עדים שבערך אָדָם, כדי לרכון ולהבליטן⁷⁵.

ב. מחברות ה-1

לאחר צאת המחברת הרביעית, בראשית אוגוסט 1902, חלה הפסקה ארוכה, שנמשכה קרוב לשלוש שנים. המחברת החמישית הופיעה בתחילת חודש יולי 1905⁷⁶. היא מכילה את הערכים אֵין – אֵלֹוֹהַ (עמ' 213–260). בפנייה 'להקהל הנכבד' שבראשה בן-יהודה מסביר את פשר העיכוב:

אחרי המחברת הרביעית נאנסתי להפסיק להדפסה מפני חסר אמצעים, כי המעיים שהשגתי ברוסיה לא הספיקו כדי הדפסת המחברות, ובפרט שקצתם לא קימו הבטחתם.

הוא מונה את החידושים הרבים שבה לעומת קודמותיה (ראה להלן) ומסיים: על פי התכונה החדשה הזאת יש הרבה להוסיף ולתקן גם בארבע המחברות הראשונות, ועל ידי זה יוספו עליהן כחמשים עמוד. ולכן דלגתי על המספר הזה

75. בסוף סקירת מהדורה ג, מחברות א-ד, ראוי להעיר על תופעה נדירה, שמצאתי בערכים הראשונים שבמחברת הראשונה: בערך הפועל אָבֶד, ליד בניין הפעיל, רשום: "high. causat. גרם שיאבד". בערך הפועל אָבַל, ליד בניין הפעיל, רשום: "גרם שיֵאָבַל, causat.". לא ראיתי מקומות נוספים, שיש בהם ציון דקדוקי מעין זה.

76. תאריך ההקדמה שבראש המחברת החמישית 'בראש חדש תמוז אתתלו לגלותנו'. א' בתמוז שבאותה השנה חל בתאריך 4.7.1905. באיגרת שכתב בן-יהודה אל פרופ' באכר שבבודפשט ביום י"ד בתמוז תתל"ו נאמר: "אדוני הנעלה דר' באכר, שלח אני את המחברת החמישית מהמלון שנדפס עתה". האיגרת נדפסה ב'מכתבי אליעזר בן יהודה (ירושלם) אל פרופ' באכר (בודפשט), מוציאים לאור דר' דוד שמואל לאוויגנר, תוצאה מיוחדת מתוך ספר היופרון 'אנטל מארק', קאלאשוואר תש"ד. תודתי לפרופ' ש"ד לויגנר, שהעיר את תשומת לבי לפרסום זה והשאלני את תדפיס מאמרו.

והתחלתי מספר עמודי המחברת הזאת מן 213⁷⁷ ומיד כשיהיה לאל ידי הועד העוסק בהוצאת המלון לאור להדפיס את המחברות ההן במהדורה חדשה וימלא מספר העמודים החסרים⁷⁸.

המחברת השישית, שהיא האחרונה במהדורה זו, נדפסה תחילה בהמשכים בעיתונו של בן-יהודה 'השקפה' בחודשים ספטמבר-דצמבר 1905⁷⁹, ואחר כך הופיעה כמחברת לעצמה. היא מכילה את הערכים אלוה - אָמץ (עמ' 261-308). המעיין בשתי המחברות האחרונות מרגיש מיד בהבדל הגדול שביניהן לבין ארבע המחברות הראשונות. פחות ערכי המלים הזרות (ארמיות, יוגיות, רומיות ופרסיות) מספרות התלמוד והמדרש גדלה ביותר. אמנם כבר במרוצת המחברות הקודמות גברה המגמה להביא ערכים של מלים ארמיות בצורה עברית. כך, למשל, בעוד שבמחברת א יש עשרה ערכים כאלה, הרי במחברת ד מספרם מגיע לשלושים. ואולם אין להשוות מצב זה למתרחש במחברות ה-ו. יש בהן עמודים רבים, שערך עברי הוא יקר המציאות עד כדי כך, שלפעמים מתקבל הרושם כאילו לפנינו מילון של המלים הזרות בספרות התלמוד והמדרש. בעשרת העמודים הראשונים של המחברת החמישית (עמ' 213-222) מניתי 52 ערכים, מהם 16 ערכים עבריים ו-36 ערכים של מלים זרות⁸⁰, וכן 64 רמזות, מהן 3 רמזות של ערכים עבריים ו-61 רמזות של ערכים לא-עבריים (ראה בתצלום עמ' 217 של מחברת ה המובא כאן).

בן-יהודה מסביר את השינוי בפנייתו 'להקהל הנכבד' שבראש המחברת החמישית. לאחר שהוא מספר על עבודתו באיסוף החומר למילונו בספריות אירופא ובספריות המדעיות שבירושלים, הוא כותב:

בחיבות רבה פתחו ראשי בתי הספרים האלה את שעריהם לפני, ויכולתי לתת לעבודתי תכונה יותר מדעית. מלבד התקון הזה באיכות מלאכתי, עשיתי בה השגויים והתקונים האלה:

77. לאמתו של דבר הוא דילג על 46 עמודים, מעמ' 167 ועד עמ' 212.

78. יציין, למען הקוריוז, כי במהדורה הסופית של המילון משנת 1908 החומר הפלגל בארבע המחברות הראשונות של מהדורה ג מגיע שם עד עמ' 189, ולא, כפי שהעריך בן-יהודה, עד עמ' 212.

79. החל ב'השקפה' שנה שישית, גיליון ק מיום ח' באלול אלף ותתל"ז [תרס"ה, 8.9.1905]. וכלה ב'השקפה' שנה שביעית, גיליון יח מיום כ"ד בכסליו אלף ותתל"ז [תרס"ו, 22.12.1905]. בגיליון האחרון נדפסו העמ' 305-306 של המילון. איני יודע אם נדפסו באחד הגיליונות הבאים של 'השקפה' גם העמ' 307-308, המסיימים את המחברת השישית, שכן בטופס שבספרייה הלאומית בירושלים חסרים הגיליונות כא, פה-פו של 'השקפה' שנה שביעית.

80. ארבעה מתוך עשרת העמודים הנזכרים כאן [216-217, 219-220] יש בהם בסך הכול 5 ערכים עבריים לעומת 29 ערכים של מלים זרות.

81. בן-יהודה נוהג לכתוב מלת 'יותר' בלא וי-ו. למשל, בהקדמתו למחברת

א) אם אמנם הספר הוא בעקרו מלון הלשון העברית, אך למען יהיה מספיק לקורא בספרות התלמודית ורוצה לדעת פרוש כל המלים שבספרות זו, היה בדעתי בתחלה ליחד בסוף הספר חלק מיוחד להמלים מלשון ארמית ויונית ורומית ופרסית שבתלמודים ומדרשים. אך פרופיסור דר' דלמן העיר אותי כמה לא נח הדבר למבקש מלה לחשב קדם איה מקומה אם בגוף הספר או בחלק המיוחד, והחלטתי, עפ"י עצתי, להכניס את כל המלים האלה לתוך גוף הספר, ולפרשן בקצור ולהסתפק במשל אחד או שנים במקום הצרך. אך למען הבדילן מאוצר המלים העבריות, המלים ההן נדפסות באותיות קצת יתרות⁸¹ קטנות, וסגורות במסגרת כזה []. בהמלות הארמיות, בפרט בנוגע לצורתן ונקודן, סמכתי ביותר⁸² על פרוש דר' דלמן בערוך החדש שלו. בהיוניות והרומיות היה לי לעינים ספרו של דר' ש' קרויס, Gr. und Lat. Lehnwörter, וההערות המחקמות של דר' עמנו⁸³ לו שבספר הזה.

ב) ע"י השני הזה יכלתי לתקן עוד תקון חשוב בבחינה המדעית. בהיות שעקר מטרתי בחבור המלון הוא תחית לשונו, היתה מגמתי להעשירה בכל האפשר מאוצר הלשון הארמית שבספרותו, ובכונה זו הבאתי במחברות הקדמות מלים ארמיות בצורה עברית, אף שאינן נמצאות במקורים עבריים בסגנון עברי בשום מקום, והבאתי המשלים להם מהמקורים הארמיים, וזה, מבחינה המדעית, לא יתכן, וכבר ערער על זה החכם פרופיסור דר' בכר. אך עתה אוכל לצאת ידי שתי התביעות, וגם אותן המלים הארמיות שלפי דעתי צריכים אנו להכניס לתוך לשונו מובאות בצורתן הארמית כשאר המלים הארמיות, ובערך מיוחד כתובה המלה בצורה עברית מסמנה בצדה בסימן זה ⁸⁴.

שינוי נוסף בשתי המחברות האחרונות, הכרוך כנראה בריבוי המלים הזרות, הוא גידולו הניכר של המדור "מדרש מלים". לדוגמה, בעשרים העמודים הראשונים של מחברת א יש 59 הערות, התופסות 233 שורות, ואילו בעשרים העמודים הראשונים של מחברת ה יש 89 הערות, התופסות 457 שורות – לא זו בלבד שגדל מספרן של ההערות האטימולוגיות, הפילולוגיות והדקדוקיות, אלא אף נתארכו. הסברו של גידול זה אנו מוצאים בדבריו של בן-יהודה בראש המחברת החמישית:

ד) שמי לבי יותר⁸⁵ מקודם לפרושי הקדמונים, בפרט לפרושי הגאונים שאצלם היתה עוד מסורת הלשון חיה, והבאתי פרושיהם וכן פרושי שאר גדולי המפרשים הראשונים והחדשים לפי סדר הזמנים, באופן שיש לכל מלה דברי הימים של

הראשונה תיבת "יתר" (= יותר) נמצאת 16 פעמים ואף לא פעם אחת בכתב "יותר", למשל: "הדמיון התמידי הזה יקבע במחשבת הקורא יתר ויתר את ההכרה עד כמה קרובות שתי הלשונות". לעומת הכתיב הקבוע בלא וי"ו שבמחברת א בולט הכתיב הקבוע בו"ו שבמחברת ה.

⁸² דוגמאות של ערכים בסימן \circ הם: איר ("צורה עברית להשם אִירָא שלקמן"); אֶפְלָת (שם עברי להשם אוכלא, והוא משקל שמות המחלות); אָכַם ("משקל עברי מן אוכם"); אָפָה, מֶאָפָה ("שטען אָפָה – צורה עברית של הפעל הארמי אכף, מיכף"); אָלָם ("משקל עברי מהשם אולמא") וכיו"ב.

הפרושים שפרשו אותה גדולי המפרשים, וכמוֹכֵה הבאתי במדרש מלים החקירות והמורֵם של הקדמונים והחדשים בדקדוק כל מלה.

ה) טרחתי לקבוע הנקוד האמתי של המלים מהמשנה והתלמודים עפ"י הקריאה המסורה של הספרדים והאשכנזים והתימנים, ועפ"י הנקוד של המשניות המקודות כ"י בפרמה, ועפ"י הנקוד של קצת מלים במשניות עם גוף הפרוש הערבי של הרמב"ם, ונקוד קצת מלים במשנה של מתניית דבני מערבא מהד' לו, וקצת קטעים מנקדים שנתפרסמו בהקבץ JQR.

ו) את המלים הערביות והיוניות המובאות בספר נתתי בגופן של הלשונות הללו. אך מפני שאין גבה האותיות האלה שיש לנו בהדפוסים פה דומה לגבה האותיות העבריות שבדפוס שנדפסה בו המחברת נאנסתי לתת במדור לבדן מתחת למדרש המלים.

חידוש אחר בשתי המחברות האחרונות, שבן־יהודה אינו מזכירו כלל בדבריו הקדמתו, הוא רישום שורשי המלים וגזריהם כערכים לעצמם. למשל: אֶכַל והגזורים: אָכַל, אָכִילָה, אָכְלָה, אָכְלָה, מֵאֲכָל, מֵאֲכָלָה, מֵאֲכָלָה, מֵאֲכָלָה. ולא רק שרשים, שיש מהם פעלים, אלא אף שרשים, שכל גזריהם שמות, כגון השורש איש⁸³ או השורש אכר⁸⁴ ממנו אָכַר.

מקובל הוא שבן־יהודה מביא במילונו הגדול (משנת 1908 ואילך) עדים, שזמנם לכל המאוחר מדורו של יל־ג [1892–1830]. מלים ומשמעים שנתחדשו בדורו של בן־יהודה, ובכלל זה חידושי שלו עצמו, הוא נוהג להביא בלא עדים ובתוספת הערות⁸⁵. משום כך יש עניין לציין שבערך אָכַר שבמחברת החמישית של מהדורה ג, לאחר ההגדרה והתרגום לצרפתית ולגרמנית, רשם בן־יהודה מראה מקום זה: תרס"ב ל' אייר, ללמדך שלא פסל עדות, שזמנה עצם ימי כתיבת המילון⁸⁶.

* * *

כברת דרך ארוכה עבר בן־יהודה המילונאי למן שנת תרמ"ז, שנה שנתפרסמו בה הדפים הראשונים של מילונו, ועד שנת תרס"ה–תרס"ו, כאשר נדפסו שתי המחברות החותמות את ניסיונו השלישי להוציא את המילון. תכליתו המוצהרת

83. הצורות הפועליות איש, איש, מאיש נתחדשו בשנים האחרונות.

84. העדויות לצורות הפועליות התאכר והתאכרות, שאבן־שושן מביא במילונו החדש, נלקחו מחיבורים של אחד־העם וברנר, אשר נדפסו לראשונה בשנים תרע"א–תרע"ב.

85. כגון יוכבר השתמשו הרבה במלים האלה בהעתונים ובספרים (מהד' 1908, ערך אָדִיש), או יוכבר נתקבלה המלה ... ונתפשט השמוש בהן בין מדברי עברית וגם בספרות בזמן האחרון (שם, ערך אָהֶדָה).

86. במהדורת 1908 הושמט מראה מקום זה, ותחתיו נרשם: נוהג בדבור העברי בא"י ומצוי בהעתונים.

הראשונה של החיבור – תחיית הלשון העברית – לא נשתנתה במרוצת השנים, אך דמותו פשטה את צורת המילון השימושי, שנועד לקהל הרחב, ולבשה צורת מילון מדעי היסטורי. תמונת השינוי עולה בבירור מכל מה שהובא במאמר זה. עדות נוספת היא הופעת מילון הכיס⁸⁷ של בן-יהודה בשנת 1901, בעצם ימי הדפסת המחברות הראשונות של מהדורה ג'⁸⁸. מילון הכיס בא למלא את התפקיד, שנועד תחילה למילון הגדול. בן-יהודה כותב בהקדמתו למילון הכיס:

האדון יוסף רעזניקובסקי שאל ממני עוד בתחילת הקיץ העבר לחבר לו מלון עברי קטן, שבעקרו יהיה מיסד על חקירותי בחבורי הגדול 'מלון לשון העברית בזמן הזה' ושתבאנה בו כל המלים מהתנ"ך ורוב המלים מהספרות התלמודית והספרות החדשה שנהגו סופרינו להשתמש בהן והמלים מלשונות הזרות המקובלות בכל הלשונות, וגם המלים שחדשתי אני בעצמי וסופרים אחרים בזמן האחרון, ושיהיה הכל מתורגם בלשון אשכנזית המדוברת בקרב היהודים ובלשון רוסית... המלים מהתנ"ך והתלמוד ומדרשים שבאו בספר זה מבוארות, כאמור למעלה, עפ"י החקירות שלי בחבורי הנוכר ולכן ימצאו הקוראים בהרבה מלים מלבד המשמעות המקובלות עוד משמעות חדשות שלא נזכרו בספרי המלים עד כה. על מה סמכתי בזה מבואר בחבורי הנוכר. אך מלים רבות נאנסתי להניח במשמעותן המקבילה בלבד. מפני שהחדושים שנתחדשו לי בהן צריכים למופתים וראיות שאין להם מקום במלון שמושי כזה. המלים מהספרות שלאחרי התלמוד ועד כה ... הובאו על פי המקורים הרשומים בחבורי הגדול. ויכול הקהל להיות בטוח באמתות כל מלה ובדיוקה... הקהל יוכל לסמוך בלי פקפוק על המלון הזה, יען לכל מה שמובא בו נמצאות בספר המלון הגדול שלי ראיות מספיקות מכל מקצועות ספרותנו העתיקה והחדשה.

87. השם 'מילון כיס' לקוח מן השער הרוסי של המילון הזה, שתרגמו לעברית: 'מילון כיס עברי-רוסי'.

88. וזה לשון השער העברי: 'מלון עברי / מתרגם אשכנזית המדוברת בין היהודים ורוסים / מכיל כל המלים שבתנ"ך, המלים מתלמוד ומדרשים ומהספרות שלאחרי התלמוד עד ימינו אלה / והמלים המחודשות והמלים הזרות המצויות בהספרות העברית / חבר א. בן-יהודה מירושלים / עם הגהת התרגום הרוסי מאת הרב החכם יהושע שטיינבערג / משנית על האינסטיטוט למורי ישראל בוילנא / ווילנא תרס"ב / בדפוס י. פראָזשניקאָוו. בשער הרוסי נקובה שנת 1901. אישור הצנזורה ניתן בתאריך 6.3.1901.

שם-הפעולה ושם-הפועל בעברית החדשה

קיום לתיאור הקבלתם התחבירית

ביבליוגרפיה

בן-אשר, מרדכי (תשכ"ז, 1967). "על שם הפעולה העברית, לשוננו לעם, י"ח, ד-ה.
-- (תשל"ג, 1973). "על שם הפעולה והמקור". עיונים בתחביר העברית החדשה.
חיפה, הוצ' הקיבוץ המאוחד, עמ' 34-53.
בנודיד, אבא (תשט"ו, תשט"ז, 1956). "שם הפעולה ומשמעותו", לשוננו לעם, ו' ד, ו,
ח-ט; ד' א, ג, ד.

-- (תשכ"ז, 1967). לשון מקרא ולשון חכמים. תל אביב: הוצ' דביר.
הר-זהב, צבי (תשל"ג, 1954). דקדוק הלשון העברית מימות ילדותה עד הזמן שפסקה
מלחיות בפיה של האומה בהסקת מסקנות ללשון שבימינו. תל אביב, הוצ' מחברות
לספרות, כרך שלישי, חלק שני.
מירקין, ראובן (תשכ"ב, 1962). "אי + שמות-הפעולה בעברית הספרותית החדשה",
לשוננו כ"ז, עמ' 217-220.

פרץ, יצחק (תשי"ט, 1959). תחביר הלשון העברית. תל אביב, הוצ' מסדה. מהדורה
עשירית.

-- (תשכ"ז, 1967). משפט הזיקה בעברית לכל תקופותיה. תל אביב, הוצ' דביר.
קדרי, מנחם צבי (תשכ"ה, 1965). "לתחביר המקור הנטוי בלשון המקרא". ספר סגל.
ירושלים, הוצ' החברה לחקר המקרא בישראל.
רבין, חיים (תשי"ח, 1958). "לחקר העברית הספרותית החדשה", לשוננו כ"ב, 246-257.
רובינשטיין, אליעזר (תשל"א, 1971). הצירוף הפועלי: עיונים בתחביר ימינו.
תל אביב, הוצ' הקיבוץ המאוחד.
רוזן, חיים (תשט"ז, 1956). העברית שלנו - דמותה לאור שיטות הבלשנות.
תל אביב, הוצ' עם עובד.

BOWERS, E. (1969). "The Deep Structure of Abstract Nouns". *Foundations of Language*
5, 5, pp. 520-533.

CHOMSKY, NOAM. (1961). "Some Methodological Remarks on Generative Grammar",
Word, 17, 2.

-- (1964). "Current Issues in Linguistic Theory" in: Fodor & Katz (eds). *The Structure of Language: Readings in the Philosophy of Language*, pp. 50-118.

-- (1965). *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge, Mass: M.I.T. Press.

-- (1970). "Remarks on Nominalization", in: Jacobs & Rosenbaum (eds).
Readings in Transformational Grammar, pp. 184-221.

* אני מודה למר ראובן מירקין, שהואיל לעיין ברשימתי זו לפני שהוגשה לדפוס,
העיר הערות חשובות ומועילות והסב את תשומת לבי לכמה תיקונים רצויים.

- FRASER, BRUCE (1970). "Some Remarks on the Action Nominalization in English", in: Jacobs & Rosenbaum (*ibid.*), pp. 83-98.
- JACKENDORFF, RAY S. (1969). "An Interpretative Theory of Negation", *Foundations of Language*, 5, 2.
- KIPARSKY, R.P.V. & KIPARSKY, C. (1970). "Fact", in: Bierwisch & Heidolph (eds.) *Progress in Linguistics*.
- KLIMA, EDWARD S. (1964). "Negation in English", in: Fodor & Katz (eds.), *Ibid.*
- LAKOFF, GEORGE (1969). *Stative Adjectives and Verbs in English*. Report No. NSF-17, Cambridge, Mass: Harvard Computational Laboratory.
- LANGACKER, RONALD (1969). "On Pronominalization and the Chain of Command", in Reibel & Schane (eds.) *Modern Studies in English*.
- LEES, ROBERT B. (1960). *The Grammar of English Nominalizations*. Bloomington: Indiana University Press.
- LYONS, JOHN (1969). *An Introduction to Theoretical Linguistics*: Cambridge: Cambridge University Press.
- NEWMAYER, FREDERICK J. (1970). "The Derivation of English Action Nominalizations", in *Papers from the Sixth Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society*.
- POSTAL, PAUL (1970). "On Coreferential Complement Subject Deletion", *Linguistic Inquiry* 1, 4, pp. 439-500.
- ROSEN, HAIM B. (1962). *A Textbook of Israeli Hebrew*. Chicago: Chicago University Press.
- ROSENBAUM, PETER S. (1967). *The Grammar of English Predicate Complement Constructions*. Cambridge, Mass: M.I.T. Press.
- SCHWARTZ, ARTHUR O. (1970). "On Interpreting Nominalizations", in: Bierwisch & Heidolph (*ibid.*) pp. 295-395.
- WASOW, THOMAS & THOMAS ROEPER (1972). "On the Subject of Gerunds", *Foundations of Language* 8, 1, pp. 44-62.

1. הערות מבוא

בעין מיוחד לנושא השמות הפועליים בעברית החדשה¹ הצבעתי על ההקבלה בין שני מבנים לשוניים, המגלמים תכונות של פועל ושל שם גם יחד: שם-הפועל ושם-הפעולה. הקבלה זו כבר ציינה חוקרי העברית², אך

1. הכונה היא לעבודת הדוקטור (האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשל"ג), עסקתי בה בניתוח (המושגת על הדקדוק הגראטיבי-טראנספורמאטיבי) של ארבע צורות לשוניות, שהמשותף להן הוא, שהן מגלות גם תכונות שמניות וגם תכונות פועליות. הצורות הנדונות הן: הבינוני; שני סוגים של שם-הפועל - כפי שיתוארו בקצרה בהמשך - ושם-הפעולה.

2. ראה, למשל, בן-אשר תשל"ג, עמ' 39: (בן-אשר, תשל"ג, ברשימה הביב-ליוגראפית לעיל). ככללי התפוצה של שם-הפעולה והמקור החבור אינם ברורים כל צורכם לפי שעה. די אם נציין כאן, כי ישנן כל האפשרויות: מקרים, שבהם הכרחי

עדיין אין בידנו תיאורה המפורט במסגרת הבלשנות החדשה. רשימה זו מיועדת לתאר בחינות נבחרות של ההקבלה הזאת ולקבוע את ההגבלות החלות עליה. בדין הנזכר בהערה 1 לעיל הבחנתי בין שלושה מבנים נפרדים, ואלו הם: א. שם-הפועל infinitivus (להלן: לשה-פ) – הוא המקור הנטוי בצירוף תחילית ל-, דוגמת: לפקד, להפקד, להתפקד, להפקיד; ב. שם-הפועל gerundium (להלן: שה-פ) – הוא המקור הנטוי ללא התחילית ל-, דוגמת: פקד, הפקד, התפקד, הפקיד; ג. שם-הפעולה (להלן: שמן-פ) – הוא שם-עצם מופשט הגורר מיסוד של פועל והמביע משמע של 'פעולה' או 'מצב', דוגמת: שמירה, הישמרות; חידוש, התחדשות; הפעלה. לפני שניגש לדין בנושא גופו, נבקש להעיר הערות מספר להבהרת המושגים הנ"ל:

(א) שלא כמקובל אנו מבחינים הבחנה מפורשת בין שני סוגי שם-הפועל, שנוהגים לטפל בהם טיפול אחיד. בהנמקת גישה זו דנתי בהרחבה במקום אחר. כאן אסתפק בציון כמה תכונות בולטות, המבדילות בין שני המבנים הנדונים. (ב) לשה-פ משמש בעיקרו בתוך משפט נתון כגרעינו של צירוף, הבא להשלים פועל או תואר וכנושא-המשפט, כגון: (1) הדגמת תפקידיו התחביריים של לשה-פ. א. גרעין של מבנה השלמה לפועל: 1. דן רצה לקבל את התפקיד.

שם-הפעולה, כגון: גילויי-שמחה, טייסי-ניסוי, עסק בנהיגת מונית; מקרים, שבהם הכרחי המקור החבור, כגון: מסרב למלא, צריך לשבת, עומד להתפוצץ; ויש מקרים, שבהם אפשריים שני הצירופים, כגון: מקום ישיבה – מקום לשבת, הצליחו לפוצץ – הצליחו בפיצוץ. כאשר שני הצירופים אפשריים, קיימים חוקים מסוימים של שינוי מלת-היחס המוצרכת. אני מקוה לדון בהם בהודמנות אחרת.

קביעה שונה בפי רוזן (Rosen, עמ' 324): (המקור הנטוי בלי ל-, ר"ב) "The syntactic function of a gerund corresponds in everything to that outlined for action nouns (שם-הפעולה – ר"ב) in (an earlier section); the examples given there may consequently be reworded as follows (although such replacement produces expressions that are stylistically not too common): אנהנו מודיעים על הכניסו את יוסף לחברתנו; האם אתם מעוניינים בהסתלקנו?"

3. פרק 8 בעבודת הדוקטור (ראה הערה 1) מוקדש לשאלת 'מקומו של המקור הנטוי בדקדוק העברית' והוא כולל סעיף העוסק בהבחנה בין שני סוגי שם-הפועל. מן הציטוטים המובאים בהערה 2 לעיל מסתבר, כי בן-אשר נוהג על פי המסורת המקובלת והוא כולל את שני הסוגים בדין אחיד. לא כן רוזן, המיחד את המונח 'גרונד' לצורה השנייה – היא שה-פ שלנו.

2. החברים שכנעו את דן לקבל את התפקיד.
3. הילדים ניסו לפתוח את הקופסה.
4. הוא נוטה לזלזל בזולת⁴.
- ב. גרעין של מבנה השלמה לתואר:
 5. כדאי (לך) לקבל את התפקיד.
 6. אסור (לנוסעים) לעשן באוטובוס.
 7. נעים להימצא במחיצתו.
 - ג. נושא-שטח⁵:
 8. לקבל את התפקיד (זה) יהיה כדאי לך.
 9. לעשן באוטובוס (זו) עברה.
 10. להימצא במחיצתו גורם לי הנאה.

תכונה נוספת, המייחדת את לשה-פ היא, שלעולם לא יופיע בצירוף נושא מפורש. כך, למשל, שם-העצם דן הוא נושא-העומק של לשה-פ לקבל הן במשפט 1 והן במשפט 2 לעיל – כשבמבנה השני שם-העצם דן מופיע על פני השטח כמושא של שכנע ולא כנושא של לקבל. כמו כן במשפט ה-בטחתי לדן לבקר מחר אצל רינה – הפנינו אני הוא הנושא האמיתי הן של הבטחתי והן של לקבל.

ג) שה-פ gerundium נבדל מצורת infinitivus מכמה בחינות. ראשית, בתפקידו המובהק בעברית בתימינו הוא משמש במערך הבא:

(2) ההרכב הטיפוסי של צירוף בעל שה-פ:

4. את ההשלמות המסומנות בפניור בקבוצה א' בדוגמה (1) אפשר לחלק לקבוצות-משנה על פי טיב הפועל הראשי, (רצה, שכנע, ניסה, נטה). כך, למשל, רצה נבדל מן שכנע בכך, שבמשפט הראשון לא חייב להיות מושא מפורש ואילו במשפט השני המושא את דן הוא עניין של חובה; פעלים מסוג ניסה, נטה נבדלים מפעלים כגון רצה, שכנע בין השאר בכך, שאינם מקבלים משלים הכולל פועל מפורש: השה דן רצה שתקבל את התפקיד לעומת *הם ניסו שתפתח את הקופסה. אולם לצורך דיוגנו כאן החשוב הוא, כי כל הפעלים הנ"ל אמנם מקבלים השלמות בצורת צירוף בעל שם-הפועל (האינפניטיב). לדיון נרחב במבני השלמות פועליות שונות ראה רובינשטיין.

4א. המושג 'נושא-שטח' משמש בדקדוק הטראנספורמאטיבי לתיאור מרכיב שמי, הממלא תפקיד במבנה הממשי כנושא הדקדוקי של משפט נתון – במקביל לייחסת הנומינאטיב של הדקדוק המקובל. ב'מבנה-העומק' המופשט יותר יהיה לכל פועל 'נושא-עומק' – הוא הנושא האמיתי או הלוגי שלו. אולם נושא זה עשוי להישמט, בהתגלגל מבנה-העומק המופשט לצורת מבע ממשי. כך, למשל, במבע כמו 'הילד שהביא את הספרים נשאר בביתו' – שם-העצם הילד הוא נושא-השטח של המשפט כולו והוא נושא-העומק הן של הפועל הביא והן של הפועל נשאר, אף שעל פני השטח אינו מוזכר אלא פעם אחת.

[מלת-יחס + שה-פ + צש + X]

(האותיות צש מצינות 'צירוף שמני', כלומר ביטוי, אשר שם-עצם משמש לגביו גרעין. במבנה מסוג (2) לעיל צש הנידון משמש בתפקיד הנושא של הפועל ששה-פ גזור ממנו. האות X מצינת השלמה בלתי מוגדרת של לשה-פ. מצב זה אפשר להדגים כלהלן:

(3)

X	צש	שה-פ	מלת יחס
	החשכה	רדת	ב-
			א. ברדת החשכה:
			ב. עם סיים השגריר את
	השגריר	סיים	תפקידו:
את תפקידו			ג. לאחר עלותם למטוס: לאחר
למטוס	ם-	עלות	ד. לפני שובנו ארצה: לפני
ארצה	נו-	שוב	

הבדל מובהק בין שני סוגי שם-הפועל הוא אפוא, כי לשה-פ (האינפניטיב) אסור שיופיע בצירוף נושא הפועל שהוא גזור ממנו, ואילו שה-פ (הגרונד) אסור שיופיע בהיעדר נושא מפורש. ההבדל השני הוא מצד התפקיד התחבירי של כל אחד מן המבנים הנידונים. בניגוד ללשה-פ כמתואר ב-(2) לעיל – שה-פ (הגרונד) משמש שימוש מובהק כמשלים בלתי-מוצרך (מודיפיקאטור) למשפט שלם, כגון:

(4) הדגמת תפקידו האדורביאלי של שה-פ (הגרונד)

1. א. שלושת החשודים נעצרו לפני עלותם למטוס.
- ב. לפני צאתו לישראל נפגש השגריר עם שר-החוץ האמריקני.
2. א. הוא הגיע ארצה מיד לאחר קום המדינה.
- ב. לאחר שובו מחו-ל הוא יחליט על מסלול לימודים מתאים.
3. א. השגריר קיבל אלפי מכתבי אהדה עם סיימו את שרותו.
- ב. עם רדת השמש החלו החיילים להסתער על יעדיהם.
4. א. 62 ניספו בהתרסק מטוס מעל הרי האלפים.
- ב. בדברו על ירדן ולבנון אמר שר הבטחון פי...⁵.

5. ההבדל בין הדוגמאות שבקבוצה א' לקבוצה ב' לעיל הוא בכך, שהביטוי המסומן – המשמש תפקיד של השלמת-רשות (מודיפיקאציה אדורביאלית) לגבי המשפט כולו – מופיע במקרה הראשון בסוף המשפט ובמקרה השני – בראשיתו. אפשרות כפולה זו של סדר המרכיבים של המשפט היא כללית ביותר בשפה. השוה:

א. יצאנו לטייל אמש. ב. אמש יצאנו לטייל.

הרבינו לטייל כשהיינו צעירים יותר. כשהיינו צעירים יותר הרבינו לטייל.

יש הרבה ילדים קטנים בבית שאנו בבית שאנו גרים בו יש הרבה ילדים.

גרים בו.

(ד) ההבדל שבין שני סוגי שם-הפועל בולט במיוחד, כשהם משמשים בצירוף הפיני הדבוק, כגון:

(5) שני סוגי שם-הפועל בצירוף פיני דבוק:

סיים + נסתר: לסיימו \neq בסיימו

סגור + נסתרת: לסגרה \neq בסגרה

הסגיר + מדבר: להסגירני \neq בהסגירני

סיבת ההבדל היא, כי אצל לשה"פ חייבת הסיומת להיות פיני המושא; אצל ש"ה"פ (הגרונד) – היא פיני הנושא. אפשר להבהיר את זה כלהלן (האות X מסמנת צירוף שמני בלתי-מוגדר – נושא העומק מכאן ומושא-העומק מכאן).

(6) 1. א. לסיימו נובע מהיסוד: X סיים אותו.

ב. בסיימו נובע מהיסוד: הוא סיים X.

2. א. לסגרה נובע מהיסוד: X סגר אותה.

ב. בסגרה נובע מהיסוד: היא סגרה X.

3. א. להסגירני נובע מהיסוד: X הסגיר אותי.

ב. בהסגירני נובע מהיסוד: אני הסגרתי X.

(ה) ש"ה"פ משמש בלשון ימינו לפעמים גם בתפקיד נוסף על תפקידו האדורביאלי, שזוכר בסעיף ג' לעיל. עשוי הוא אף לנהוג כשם-עצם רגיל, המופיע בלי מלת יחס – בניגוד לדוגמאות ב'-(3) ו-4) לעיל. הדוגמאות הבאות לקוחות מן העיתונות היומית:

(7) הדגמת היקרותו של ש"ה"פ השמני

א. בואו של רופא ליישוב נידח זה מסמל ...

ב. שובם של אקדמאים לארץ הוא צורך חיוני.

ג. מקרה היעלמו של הנער גרם לזעזוע עמוק בקרב התושבים.

ד. שתו לחיים על בשורת הגיע חמש הספינות לנמל הבית.

ה. הביעו תרעומת על היעדרן הפמעט מוחלט של תוכניות ...

ו. כתובת לאטינית באבן, המעידה על הימצאו של הלנין ...

ז. דה-גול מוכן להשלים עם היעלמה ההיסטורי של מדינת ישראל.

לא זו בלבד, שהצורות המסומנות משמשות ללא צירוף מלת-יחס, אלא שהן מגלמות תכונות שמניות מובהקות; למשל: הן משמשות גרעין במבנה של סמיכות כפולה, כגון "בואו של רופא" או "היעלמו של הנער" (לשאלת ש"ה"פ בתורת נסמך נחזור בהמשך הדין), והן מתוארות ע"י לואים שמניים מובהקים, כגון התארים "מוחלט" או "היסטורי" בדוגמאות ה' וז' לעיל. חשוב להעיר כאן, כי שימוש שמני זה מוגבל בעיקרו למקרים מסוימים מאוד, שבהם צורת הגרונד רגילה ומקובלת בלשון ימינו יוחר מאשר שם-הפעולה המקביל לה. כאן נכללים שרשים

“חסרים” בבניין קל – כגון הצורות בוא או שוב⁶; וכן מספר פעלים בבניין נפעל אשר אין להם מקביל בבניין קל, דוגמת היעדר, היעלם, (ואולי אין זה מקרה, שמבחינה היסטורית אין כאן בהכרח שם-הפועל של נפעל, אלא שם-פעולה במשקל הפעל); ואף צורות מספר בבניין, אשר הוא בדרך כלל בניין טראנסטיבי מובהק, דוגמת הצורה הגיע, הפעילי.

ו) ההערה האחרונה, שברצוני להעיר כרקע לדין שיובא בהמשך, קשורה היא במהותו של המבנה, שקראתי לו “שמן-פ”-הציון “שמן-פ” מוגבל מאוד, ואינו כולל את כל הצורות, שנהוג לכנותן “שמות-פעולה”⁸. במקום אחר ביקשתי

6. אך אף כאן אין קביעה זו נכונה תמיד. כך, למשל, שאלת חזרת ישראל לשיחות יארינג שימשה נושא לדין נרחב בעיתונות וברדיו בחודשי נובמבר-דצמבר 1970. הבעיה נידונה תמיד בלשון (ה)שיבה לשיחות, ולא במונחים של “שוב לשיחות” – שהרי ביטוי אחרון זה אינו אפשרי משום ההגבלות החלות על הרכבו הפנימי של צירוף בעל שה-פ (ה-גרונד) – הגבלות שנעמוד עליהן בהמשך הדין. יתר על כן ליקטתי במשך שבוע אחד את הדוגמאות הבאות מן העיתונות והרדיו:

דבר זה ייודע רק עם השיבה לכדור הארץ של שלושת האסטרונאוטים.

אם תוקם הועדה, תוקל על אקדמאים רבים השיבה ארצה.

כך טוען מנהל הלשכה לאקדמאים בניו יורק, המטפל בסידור שיבת אקדמאים לארץ. נכון, שעד היום נמנעים מהשימוש בצורת שם-הפעולה ביאה במקום בוא, מלבד בביטוי הקבוע “ביאת המשיח” – אולם הסיבה ודאי נעוצה במשמע המיוחד המיוחס למלה ביאה.

7. גם רוזן מצביע על תופעה זו, כשהוא מבחין בין פעלים “עומדים”, החסרים צורת שם-פעולה לבין כל שאר הפעלים בלשון. כך, למשל, הוא מעיר, כי “Intransitive verbs that have no action noun use the gerund in every style of Israeli Hebrew.” (Rosen, p. 424). לדעתנו אין קביעה זו עולה בקנה אחד עם עובדות השימוש בלשון כיום. הוא מביא את שתי הדוגמאות בוא, היכנס להבהרת טיעונו. בבעיה המיוחדת של הצורה בוא (בניגוד לצורה המקבילה שוב) נגענו בהערה 6 לעיל. אשר לצורה היכנס – שתי הדוגמאות הבאות מן העיתונות היומית סותרות בבירור את קביעת רוזן: אחרי כניסת בן-אהרון לתפקידו (ידיעות אחרונות);

עם כניסתו של גוגאר יארינג לסיבוב חדש של שיחות (הארץ).

אשר לפעלים אחרים שהזכרתי, המקיימים את התנאים שקובע רוזן, מעניין לציין, כי הסופר איתמר יעוז-קסט משתמש (“בחלוץ הבית הנוסע”) פעם בצורת שם-הפועל של נעדר ופעם בצורת שם-הפעולה שלו: ישניחו בהיעדרי (עמ' 108); לאחר היעדרות מבית הספר (עמ' 118). אף שמענו בתכנית רדיו אחת (יומן החדשות):

שתו לחיים על בשורת הגיע חמש הספינות לגמל הבית.

המאורע החשוב ביותר (של שנת 1969) הוא הגעת האדם לירח.

8. לסקירות העוסקות בצורת “שם-הפעולה” המקובל מבחינה מורפולוגית ומבחינה סמנטית-תפקודית ראה בן-אשר, תשכ”ז ובנודיד תשט”ו, תשט”ז.

להגדיר במדויק את קבוצת הפריטים, שיזכו כאן לתיאור שם-עצם גזור (מפועל)-, ושיובדלו מפל השמות האחרים בלשון, הקשורים בצורות פועליות. זה סיכום ממצאי בנושא זה: שם-עצם מן הסוג הנדון הוא בעל התכונות "מופשט" ו"בלתי ספיר". הבחנה זו מוציאה מן הקאטגוריה הזאת את המלים המסומנות בפיוזור בדוגמאות ב' להלן, הנהיות מבחינת צורתן החיצונית למלים המסומנות בדוגמאות א' להלן, שאמנם אפשר לכלול אותן תחת הכותרת "שמן-פ" (הדוגמאות לקוחות מן העיתונות היומית, אם לא צוין מקור אחר).

(8) 1. א. הם שואפים ליצירת עובדות בשטחים המוחזקים.

ב. הסופר הסובייטי ממשיך לקוות, כי באחד הימים תודפס יצירתו.

2. א. ישיבתי במקום הזה יפה, כמוכן, לצורך... (בנימין תמוז, "אליקום":

ספר ההזיות, עמ' 138).

ב. ישיבת הממשלה ארכה שלוש שעות.

3. א. ...כמו הגדר סביב גוו של מיסטר בלקמן, שהפניסה לתוכו אסורה

בתכלית האיסור (חנוך ברטוב, "של מי אתה ילד", עמ' 9).

ב. הוא ירד מהמרפסת, ילך עד לכניסה הרחבה, בין שני הברושים, ושם

יחכה (ברטוב, שם, עמ' 10).

4. א. חיבור הצינורות יבוצע במכשיר מכאני.

ב. חיבור התלמיד העולה זכה לציון לשבח.

5. א. הנהגת המפלגה מופקדת בידי עסקנים זעירים.

ב. הנהגת המפלגה תקיים ישיבה מיוחדת לדון בפרשה.

אולם צירוף שתי התכונות [מופשט] = [-מוחשי] ו-[-ספיר] הוא תנאי הכרחי, אך לא מספיק, להגדרת המבנה הקרי "שמן-פ". כי הרי גם מלים כמו מנהיגות, פקידות הגזמה, השפלה עשויות לקיים תנאים אלה. (ושתי

9. מושג זה נדון בהרחבה בחלק הרביעי והאחרון של עבודת הדוקטוראט שלנו (ראה הערה מס' 1 לעיל): פרק 11 - "הרקע לתיאור שם-הפעולה בעברית" - כולל דיון מפורט בנושא "ייחודו של שמן גזור"; פרק 12 - "תכונותיו של שמן-פ": פועליות לעומת שמניות - מבקש לתאר את שם-הפעולה הגזור ולקבוע את מעמדו בתורת יחידה שמנית מובהקת, השומרת על שרידי יסודה הפועלי; פרק 15 - "סוגים נוספים של שמות הקשורים בפעלים" - גונע בבעית הצגתם של שמות-עצם אחרים, הקשורים אמנם ביסוד של פועל, ועם זאת אין לשייכם לקטגוריה המיוחדת של "שמן גזור" (לדוגמה, מלים כמו קתב, כתב, פתב, מכתב, מכתבה לעומת כתיבה, התפתבות; או מלה כמו קבלה במובן של אישור כתוב על תשלום מכאן ועל תורה מיסטית מכאן (וכן בבטוי הקבוע "קבלת פנים" במובן של "מסיבה") לעומת השמן הגזור - קרי "שם-הפעולה" - המתפנן לפעולת המקבל בבטוי כמו: "עם קבלתו את פרס הספרות לשנת... יצא הסופר העולה מאלמוניותו".

הדוגמאות האחרונות מתאימות אף מבחינה מורפולוגית לקבוצת הצורות המכונות בדרך כלל 'שמות-פעולה' – וראה בעניין זה את המאמרים המוזכרים בהערה מס' 8. נזדקקנו אפוא להגדרה מדויקת יותר וקבענו, כי כל צורה שתזכה בתיאור 'שמן' הגור מופעל¹⁰ חייבת להתפרש במספר מצומצם של משמעים, שחלק מהם נדגים להלן. משמעים אלה פוללים: עובדה, מצב, פעולה, אופן. כך, למשל, את הביטויים בקבוצה א' ב-(8) לעיל אפשר לנסח מחדש כלהלן – אך לא את אלה בקבוצה ב':

(9) הם שואפים ליצירת עובדות = הם שואפים למצב שבו ייווצרו עובדות.
ישיבתי במקום הזה יפה = העובדה שאני יושב במקום הזה יפה...
הכניסה לתוכו אסורה = פעולת הכניסה (הפעולה של מי שנכנס) לתוכו אסורה.

וכן אפשר להסביר על יסוד זה את דו-המשמעות על פני השטח של ביטוי כמו 'הליכת דן הרגיזה אותנו' פלהלן:

(10) א. הליכת דן הרגיזה אותנו, כי זה קלקל את תוכניותיו =
העובדה שדן הלך הרגיזה אותנו.

ב. הליכת דן הרגיזה אותנו, כי היא הייתה מחוסרת היגיון =
הפעולה שביצע דן בהליכתו הרגיזה אותנו.

ג. הליכת דן הרגיזה אותנו, כי היא הייתה איטית מדי =
האופן שבו הלך דן הרגיז אותנו.

קביעה זו באשר לתוכנו הסמנטי של שם-הפעולה ולדרך התפרשותו האפשרית מוציאה מן הקאטגוריה של 'שמן-פ' את כל שאר השמות הקשורים בפעלים, המביעים קשת רחבה של משמעויות, בין ששמות אלה זהים מבחינה צורנית לשמות-פעולה בין שאינם זהים. הבחנה זו מודגמת להלן:

(11) הדגמת שמות-עצם הקשורים בפעלים, שאינם 'שמי-פ'

שמות תוכן: א. החלטה, הצעה, תביעה, תקווה, הכרזה...

ב. תוכנית, רעיון, מצע, משאלה...

שמות-אירוע: א. ישיבה, פגישה, נסיעה, ביקור, כינוס, הפגנה...

ב. כנס, עצרת, מפגש, מפגן, מופע, מצעד...

10. אני מזכירה במפורש את היסוד הפועלי של צורות 'שמן-פ', כדי להוציא מן הדיון קבוצה נוספת של שמנים מופשטים, הגוזרים מיסוד של תואר, דוגמת גסות, חומרה, יופי ועוד. אף בקבוצה זו דנתי בעבודת הדוקטור (בייחוד בפרק 14) ועמדתי על הקבלתה המובהקת לקבוצת 'שמי-פ', אולם לצורך דיון זה לא אגע כלל בקבוצה שנייה זו.

לרשימה זו אפשר לצרף גם קבוצות משנה נוספות של שמות, שהמשותף לכולם הוא, שהם בגדר "שמות מוחשיים", כלהלן:

(12) סוגי שמות מוחשיים

- שמות תוצר: א. יצירה, רשימה, ציוד, ריקוד, הזמנה ...
- ב. מוצר, מאמר, כתבה, תצלום ...
- שמות מקום: א. כניסה, יציאה, יישוב, קיבוץ, שיכון ...
- ב. מושב, מטבח, מעבדה, מסעדה ...
- שמות מוסד: א. קהילה, ארגון, הסתדרות, התאחדות ...
- ב. מפלגה, קבוצה, ממשלה, משטרה ...

על רקע הערות הבהרה אלה ניגש עתה לניתוח ההקבלה בין שני המבנים האחרונים, שהוזכרו בראשית דברינו: שם-הפועל – שה-פ – ושם-הפעולה המתואר בקיום כלליים לעיל – שמן-פ'. ועוד כדאי להעיר, כי לסוגיה זו עניין מיוחד לבלשנות החדשה הכללית לאור הויכוח, המתנהל לאחרונה בקשר לדרך ההצגה שהתיאוריה הבלשנית הטראנספורמאטיבית מציגה את תופעת הנומינליזציה בכללותה. הדיון בבעיית הנומינליזציה נסב בעיקרו על ההבחנה בין שני סוגי שמנים באנגלית: א. action (derived) nominals; ב. factive (gerundive) nominals. מעניין לציין, כי אופיים ותפקידיהם השונים של שה-פ ושל שמן-פ' בעברית מצטלבים עם של שני סוגי שמנים אלה באנגלית. הוה אומר, שה-פ העברי יש שהוא חופף את gerundive nominal הלועזי, ויש שהוא נבדל ממנו; וכן להפך: שמן-פ' יקביל לעתים ל- (action) derived nominal, אך לא תמיד אפשר לזהותם זה עם זה!

2. ההקבלה בין שם-הפועל ושם-הפעולה

2.1 הערות דיאכרוניות

בעברית המקראית רווח השימוש בשם-הפועל על צורותיו השונות במכלול רחב של תפקידים תחביריים¹². ההבדל המרכזי בין שם-הפועל בצירוף ל- לבין כל צורה אחרת של שם-הפועל הוא הבדל, שנשמר, כאמור, אף בעברית של ימינו: קבוצת הצורות חסרות התחילית ל- מצריכות הופעתו של נושא מפורש, אם בצורת סיומת פרונומינאלית או בצורת צירוף שמני רגיל, הבא

11. מונחים אלה משמשים לראשונה אצל Lees. ועסקו בהבחנה גם Wasow & Roeper. Schwartz, Newmayer, Fraser, Chomsky 1970, Bowers (ע' לעיל בביבליוגרפיה).
12. לתיאור ברור וכולל, המביא דוגמאות רבות לכיסוס קביעותיו, ראה קדרי.

אחרי שם-הפועל. בדרך כלל היה השימוש בשם-הפועל ללא תחילית ל- נהוג הרבה יותר בלשון המקרא מאשר בלשון ימינו, שהוא משמש בה על פי רוב כנרעיניו הפועלי של ביטוי אדורביאלי, הבא כהשלמה בלתי-מוצרכת למשפט הראשי. יתר על כן, בעברית המקראית היה נהוג הרבה להשמיט את ל- במצבים, שבעברית החדשה אין לותר עליהם. [פיוס נוהגים לותר על תחילית זו לעתים ספורות בלבד, כגון בביטויים קבועים מעין יודע קרוא וכתוב, החל ב-X, עבור ב-Y וכלה ב-Z ואחרים, המביעים משמע של תיאור אופן: 'להשכים קום' = 'לקום השכם', 'להגמיך טוס' = 'לטוס נמוך' ועוד. אף אפשר להשמיט את התחילית ל- לפני מלת-היחס מ-, דוגמת: 'הוא נוהר מ(ל)דבר על נושא עדין זה', 'החליטו לא למנוע בעדו מ(ל)צאת את הארץ-וכו'.

אשר לעברית המשנאית - 'הצורה הפרודה' של שם-הפועל, הנעדרת כל תחילית שהיא, אינה משמשת בה כלל¹⁴. יתר על כן, עם שצורת שם-הפועל בצירוף ל- נפוצה ביותר בלשון המשנה, צורת ה-גורוד ללא ל- הופכת לנדירה ביותר¹⁵. מקומו של שם-הפועל ללא ל- הולך ותופס מבנה, אשר לשון המקרא כמעט שלא נזקקה לו: שם-הפועל¹⁶. מבנה זה הונחל אפוא לעברית החדשה מלשון המשנה.

-
13. אבא בנרדוד משווה את לשון המקרא ולשון המשנה ומביא דוגמאות רבות להוכיח את הקביעה, כי בעברית המקראית שימשו צורות אלו הן בצירוף התחילית ל- והן בלעדיה זו ליד זו. אף הוא מביא דוגמאות המראות, כי בלשון המשנה, כבספריו המאוחרים של המקרא, נעשתה התחילית ל- חובה. (ראה בנרדוד, תשכ"ו, עמ' 56-57).
 14. כך, למשל, מעיר בנרדוד: 'להגדרת מעמדה של לשון דהיי בתולדות הסגנון העברי מאלף ביותר הקושי שנתקשה בשימוש מקור הפועל הנפרד במקרא. כבר ראינו שהוא נמנע מלהעתיק את הצורה הזאת וכיצד הוא משנה בה: בעבור חקור - בעבור לחקור ... המקור הנפרד (פלומר בלי ב' כ' ל' מ' וכו') סופו שנעלם כליל מלשון המשנה, ועמו גם הצירוף התחבירי הנדון כאן'. (בנרדוד, שם, עמ' 72).
 15. עובדה זו ציינה חוקרי העברית על תקופותיה השונות. כך, למשל, 'המקור עבר ובטל קמעא קמעא מן העולם, ובלשון המשנה כבר אינו מצוי כל עיקר' (הרב-זהב, עמ' 452); 'במשנית אין משפט מורכב מצומצם מצוי, מפני שאין בה צורה של שם-הפועל' (פרץ, תשי"ט, עמ' 88) ובמקום אחר: 'במקום המקור המתחבר בתוספת ב' או כ' לציון זמן (או מצב) נוהג בלשון חז"ל פועל מפורש בקשר עם הביטוי כש-: כשנסע, כששמע ...' (פרץ, תשכ"ו, עמ' 38). 'לשון המשנה ממעטת בשמות-פועל בעלי תחיליות יחס אמיתיות ומקיימת בעיקר את הטיפוס בצירוף ל-'. (רוזן, עמ' 61).
 16. על כך מעיר פרץ: 'כמו במשנית ממלא שה"פ (בלשון ימינו. - ר"ב) את מקומו של המקור המתחבר במקרא: שמירת הן, כיבוד החוק, תקנת הלשון, השלמת הרעיון, הליכתך אחרי - ולא לכתך אחרי' (פרץ, תשכ"ו, עמ' 64). וראה בעניין זה גם את הערותיו של רוזן (Rosen, עמ' 323). אין, לדעתי, לקבוע בהחלטיות כזאת, שאין שם-

בעברית החדשה קיימות כל שלוש הצורות זו ליד זו: לשם-פ (ה-אינפניטיב), שה-פ (ה-גרונד), וכן שמן-פ' (שם-הפעולה). הראשון – כפי שציינתי בקצרה בראשית דבריי – משמש בעיקר במבני-השלמה לפעלים ולתארים גם יחד, וכן אף כנושא-השטח של משפט שלם. האחרון משמש למגן רחב של תפקידים תחביריים, בהידמותו לגרעין השמני של צירוף שמני רגיל, ובכלל הוא נוטל על עצמו חלק ניכר של התפקידים, שבלשון המקרא נועדו לשם-הפועל הרגיל, ללא ל-. ואילו שם-פועל זה (ה-גרונד) מוסיף ומשמש בעברית החדשה, אלא שהוא מצטמצם על פי הרוב למרכיב 'חיצוני' או 'אקסטר-אנקליארי' של המשפט, בשמשו גרעין של ביטויים הבאים כהשלמות בלתי-מצרכות של המשפט כולו – כמודגם במשפטים ברשימה (4) לעיל.

ניתן להציג את ההתפתחויות האלו באופן סכימתי כלהלן:

(13) שם-הפועל ושם-הפעולה בתקופות שונות של העברית

שם-הפעולה	שם-הפועל	
	ללא ל' (ה-גרונד)	בצירוף ל'
–	+	+
+	–	+
+	+	+
		חדשה

אכן, הלוח הנ"ל מסתמך על הכללות פסקניות למדיי (למשל, אין זה נכון, שצורת שם-הפעולה נעדרת מלשון המקרא כליל). אולם די בו, לדעתנו, להצביע על כיוון התפתחות מסוים, ולשמש בכך רקע נאות לדין הסינכרוני המובא להלן.

2.2 ההרכב הפנימי של צירופים בעלי שה-פ ושמן-פ' כגרעין השאלה הראשונה, שיש להתמודד עמה, כשמנסים להשוות את שם-הפועל ושם-הפעולה בעברית החדשה, היא סטרוקטוראלית, ולאו דוקא פונקציונאלית. לפני שניגש אפוא לבדיקת תפקידיהן התחביריים של כל אחת משתי צורות אלה, נעמוד על טיב המבנים שהצורות הנדונות מופיעות בתוכם. עלינו לבדוק תחילה את הרכבם הפנימי של הצירופים, ששם-הפועל או שם-הפעולה משמש לגביהם גרעין, ונעשה זאת מהבחינת הבאות: א) האם בהרכבים הנדונים חייב

הפועל ללא ל- משמש כלל בעברית של היום. אדרבא, הוא נשמר בתפקיד מוגדר ומצומצם, שבו הוא עשוי – אך אינו חייב – להתחלף בשם-הפעולה, כפי שעוד אנסה להוכיח בהמשך.

17. להבהרת ההבחנה בין מרכיבים 'פנימיים' ו-'חיצוניים' – המכונים / nuclear

extra-nuclear constituents – ראה: Lyons, עמ' 334.

להסתמן נושא-השטח של הפועל, ששם-הפועל או שם-הפעולה גזור ממנו, ואם כן – היכן? ב) האם צורות אלו משמשות במבנה הסמיכות, ואם כן – כיצד? שאלה זו חשובה לנו בין השאר, משום שיכולתו של פריט נתון להשתתף במבנה של סמיכות – הן כנרעץ הנסמך והן כלואי הסומך – היא קנה-מידה ראשון במעלה לקביעת דרגת שְׁמִיּוּתוֹ של הפריט הנדון; ג) מה הן ההשלמות המוצרכות – מבני ה־קוּמַפְלִמְטָאצִיָּה – האופייניות לכל אחת מן הצורות? האם השלמות פועליות מובהקות נשמרות לגביהן – דוגמת ביטויים בעלי ציון האקוואטיב את (דן הקים את המפעל, בהקים דן את המפעל, הקמת דן את המפעל)? ד) מה הן ההשלמות הבלתי-מוצרכות – מבני ה־מוֹדִיפִיקָאצִיָּה – האופייניות לכל אחת מהצורות – מודיפיקאטורים פועליים כגון תיאורים, או מודיפיקאטורים שמיניים כגון תארים? ה) מה הן דרכי השלילה של הצורות הנדונות?

2.21 ציון נושא-שטח

תכונה מובהקת של שה-פ (גִּירוּנִד) בעברית של ימינו כבעברית הקדומה היא הצרכתו של נושא מפורש על פני השטח, כמודגם להלן:

(14) א. בראותי את הילד.	בוא למקום הזה.
ב. בראות רינה את הילד.	בוא הרופא למקום הזה.
ג. *בראות את הילד.	*בוא למקום הזה.

(הסימן * מורה, שהמשפט אינו תקין)

חובת השמירה על נושא מפורש בעקבות שה-פ היא חובה מוחלטת בתחביר העברי, אף על פי שמבחינה סמנטית אין שמירה זו בגדר הכרח, כאשר נושא של שה-פ הוא זהה-רמיזה לצירוף שמיני אחר באותו משפט, ועל כן ניתן להבינו על פי ההקשר¹⁸. מצב זה אפשר להבהיר על פי העיון במשפטים דומים בשפה האנגלית:

(15) א. On seeing John, Alice stood still.

ב. Entering the room quietly, Alice sat down.

ג. *Entering the room quietly, nobody noticed Alice.

במשפטים הנ"ל אין כל נושא מפורש המתלווה לצורת הגִּירוּנִד של הפועל (המסומנת בסיומת -ing); במשפט ב' אין שום מלת יחס המצטרפת לפועל entering; ואילו משפט ג' אינו תקין, משום אי-זהותם של נושאייהם של שני

18. בדקדוק הטראנספורמאטיבי אפשר להגדיר קשרים אלה הגדרה מפורשת על פי תהליך של 'השמטת צש' (Equi-NP Deletion), כך, למשל, Rosenbaum, Postal, Sect. I, II ; 6 עמ'.

הפעלים, כאשר Alice הוא נושא של הפועל enter, אך לא של הפועל notice. נבדוק עתה את מקביליהם של משפטים אלה בעברית:

- (16) 1. א. *בראות דן, עליזה עמדה על מקומה.
- ב. בראותה את דן, עמדה עליזה על מקומה.
2. א. *היכנס בשקט לחדר, התיישבה עליזה.
- ב. *היכנסה בשקט לחדר, התיישבה עליזה.
- ג. עם היכנסה בשקט לחדר, התיישבה עליזה.
3. א. *היכנס בשקט לחדר, איש מהם לא הבחין בעליזה.
- ב. *בהיכנס בשקט לחדר, איש מהם לא הבחין בעליזה.
- ג. בהיכנסה בשקט לחדר, איש מהם לא הבחין בעליזה.
- ד. בהיכנסם בשקט לחדר, איש מהם לא הבחין בעליזה.

הביטויים המסומנים בכוכב ב-(16) מצביעים בבירור על כך, שאחד התנאים הדרושים להיווצרות צירוף שה-פ בעברית, או שניהם גם יחד, אינם מתקיימים: מלת-יחס מפורשת (קביעה שנעמוד על משמעותה מיד בהמשך) – כדי למנוע ביטויים כמו 2א, 2ב, 3א; ונושא מפורש – כדי למנוע 1א ו-3ב לעיל. (ואמנם יש שימושים בודדים של שה-פ ללא נושא מפורש, דוגמת: בהסתמך על הודעת הדובר טען פלוני ש... – אולם אלה מוגבלים לביטויים בעלי פועל בהתפעל, המשמשים תפקיד פריפוזיציונלי, כגון: בהסתמך על, בהתבסס על, בהתייחס ל-). יש לציין כי אפילו אחד משני התנאים האלה אינו הכרחי באנגלית – כפי שמגלה העיון בדוגמאות א' ו-ב' ב-(15). בעברית אם כן לעולם אין להשמיט את נושא של שה-פ, אלא שנושא זה אינו חייב להיות זהה לנושא של המשפט העיקרי. ואכן שתי הדוגמאות האחרונות ב-(16) מתקבלות במידה שווה, וכמו כן גם אלו ב-(17) – שנושא שה-פ שונה מנושא המשפט הראשי:

- (17) א. בהיכנסו לחדר קמו כל הנוכחים.
- ב. המטוס המריא לפני הגיעם לנמל התעופה.
- ג. הם נתמלאו חרדה לנוכח בואו ארצה.

שונה בתכלית דינו של שמן-פ' מבחינה זו, כפי שמסתבר מהעיון בדוגמאות הבאות (הלוקוטות מן העתונות היומית). הצורה המסומנת בקו היא שמן-גור – על פי הקריטריונים שנקבעו בראשית רשימה זו – וראיה לכך היא העובדה שבכל מקרה נשמר מבנה משלים, המתאים לפועל-היסוד שהצורה הנדונה גורה ממנו. אולם אין שום נושא מפורש המסתמן על פני השטח.

(18) כנושא שטח:

- א. ההזדקקות למוגה המפורש-נסיגה, או ההימנעות מהתנחלות יהודית בחברון לא היו פורשות עלינו ... סוכת השלום.
- ב. ההצלחה במניעת הקמת בסיסי ס-א 3 עלולה לדחוף את הרוסים...

- ג. ההישענות על חושן הבריא של העם היא תכונה נאה אצל מנהיגי המדינה.
 ד. אהבת המולדת אינה בשבילי תורה אלא ה'יה.
 פמושא שטח:
- ה. הרשויות גינו את השבתת הלימודים.
 ו. אני סולד מהניסיון למצוא חן בעיני הקהל בכל מחיר.
 ז. רבים תומכים בשיבה לקני ה-4 ליוני.
 ח. הם ימתינו רק להכרעה בנושא השני במחלוקת.
 בביטויים אדורך ביאליים:
- ט. שני חיילי צה-ל נפצעו אתמול לפנות בוקר בהיתקלות עם מחבלים.
 י. ... הנאום שנשא עם קבלת הפרס לספרות מטעם ראש הממשלה.
 יא. שיבה לקני ה-4 ליוני תוך ויתור על רמת הגולן ... פירושו להפקיר ...
 יב. את התוצאה המבוקשת נקבל על ידי השימוש בסוג אחר של כללים.
 ברור, כי אפשר היה לנסח מחדש את כל המשפטים האלה, ולהוסיף נושא מפורש לצורה המסומנת, מבלי לפגוע בתקינותו של המבע כולו. כך, למשל:
- (19) א. הזדקקות הרשויות, ב. הצלחתנו במניעת
 ג. הישענותם על ד. אהבת האדם את המולדת,
 ה. השבתת המורים את ו. נסיונה למצוא חן,
 ז. שיבתנו לקני ... ח. הכרעת ראשי המערך,
 ט. היתקלות משמר הגבול, י. עם קבלתו את הפרס,
- אולם אין נושא זה חייב להסתמן על פני השטח – ובכך שונה שמן-פ' משה-פ' (הג'רוגד-), אף כששניהם משמשים באותו הקשר תחבירי ולקסיקלי, כמודגם להלן:
- (20) 1. מעטים יסכימו ל- א. שובם של כוחות ישראל לקני ה-4 ליוני.
 ב. *שוב לקני ה-4 ליוני.
 ג. שיבת כוחות ישראל לקני ה-4 ליוני.
 ד. השיבה לקני ה-4 ליוני.
2. שני חיילי צה-ל
 נפצעו ב- א. היתקלם עם חוליית מחבלים.
 ב. *היתקל עם חוליית מחבלים.
 ג. היתקלותם עם חוליית מחבלים.
 ד. היתקלות עם חוליית מחבלים.
- מבחינה זו תפוצתו של שם-פ' מוגבלת הרבה יותר מתפוצתו של שמן-פ' – ואמנם בהמשך אבקש להראות, כי שמן-פ' יוכל לשמש בכל הקשר המתאים גם ל-שם-פ' אך לא להפך.

2.22 הסמיכות

אמרנו קודם, כי יכולתו של פריט נתון להשתתף במבנה הסמיכות היא קנה-מידה מובהק לשמניותו. אשר ל-שהפ (ה-גרונד-) מסתבר, פי: א) בתורת הנסמך – הגרעין לעולם לא ישמש במבנה של סמיכות פרודה; ב) בתורת הסומך – הסומך הלואי ישמש בעיקר במבנה הסמיכות הדבוקה; ג) יש מקום לשאול אם שהפ הוא תמיד בחזקת 'נסמך' ביחס לצירוף השמני הבא בעקבותיו – הוא נושא השטח שלו. מצב זה מודגם להלן:

(21) שהפ כנסמך:

א. דבוקה: בוא הרופא	הגיע הספינות
ב. פרודה: *בוא של רופא	*הגיע של ספינות
*הבוא של הרופא	*ההגיע של הספינות
ג. כפולה: בואו של הרופא	הגיען של הספינות

(22) שהפ כסומך

א. מקרה-היעלמו	שעת-בואו	בשורת-הגיע הספינות
ב. המקרה של היעלמו	השעה של בואו	הבשורה של הגיע הספינות
ג. *מקרהו של היעלמו	*שעתו של בואו	*בשורתו של הגיע הספינות

הדוגמאות בקבוצה ב' לעיל – ששהפ משמש בהם בתורת סומך במבנה של סמיכות פרודה – נראות לנו תקינות, למרות שבכל המקורות שבדקנו לא מצאנו אף דוגמה לשימוש זה, ועל כן ראוי אולי לסמנו בסימן שאלה. את אי-תקינותם של הביטויים בקבוצה ג' לעיל – ששהפ משמש בהם סומך במבנה של סמיכות כפולה – אפשר להסביר בכך, ששהפ בתורת יחידה בעלת אופי אינו ניתן לתהליך הפרונומינאליזציה.

שמן-פ' נוהג מבחינה זו בדומה לכל שם-עצם רגיל או בלתי-גזור בלשון: הוא עשוי לשמש נסמך בכל שלוש צורות הסמיכות. ההגבלה היחידה החלה עליו בנדון זה היא, שבתורת סומך לא ישמש שמן-פ' בסמיכות הכפולה. קביעות אלו מודגמות להלן:

(23) שמן-פ' כנסמך:

1. הסומך הוא נושא	2. הסומך הוא מושא
א. בניית דן את הבית	בניית הבית על ידי דן
ב. הבנייה של דן את הבית	הבנייה של הבית על ידי דן
ג. בנייתו של דן את הבית	בנייתו של הבית על ידי דן

(24) שמן-פ' כסומך:

א. תכנית הבנייה	בעית ההתמכרות לסמים
-----------------	---------------------

- ב. התכנית של הבנייה הבעיה של ההתמכרות לסמים
ג. *תכניתה של הבנייה *בעיתה של ההתמכרות לסמים

מעניין לציין, כי ההגבלה המונעת את הופעת שָׁמֶן-פ' בתורת סומך בסמיכות כפולה אינה נובעת מבעית הפרונומינאליזאציה, שהרי בניגוד ל-שֶׁה-פ' ובדומה לכל שָׁמֶן אחר בשפה, שָׁמֶן-פ' אמנם ניתן לתהליך הפרונומינאליזאציה. עם זאת לא נקבל ביטויים כמו: *בשורתה של הגעת הספינות, *סיבתה של הסתייגותם מן ההצעה, *תקופתו של כיבוש הארץ על ידי הטורקים. ייתכן, שאת הסיבה להגבלה זו יש לחפש במישור הסגנוני, ולאו דוקא במבנה הדקדוקי של הלשון (ראה הערה מס' 26 להלן בדבר הבחנה זו) – ועל כן נסמן את המשבצת המתאימה ב-(25) בסימן שאלה ולא בציון מינוס. כך, למשל, נקבל ביטוי כמו: *מהירותה של הבנייה נקבעת על ידי... או *התגברות ההתמכרות לסמים מדאיגה...". אולם אין זה מקרה, לדעתנו, שבשני ביטויים אלה הנסמך הוא בחזקת שם-עצם גזור – פעם מיסוד התואר מהיר, ופעם מיסוד הפועל התגבר. ההכללה המסתמנת היא אפוא, כי אין שם-הפעולה עשוי לשמש סומך אלא כשהנסמך גם הוא שם-עצם גזור (שָׁמֶן-פ' או שָׁמֶן-ת). אך הנחה זו טעונה בדיקה נוספת.

את התפלגותם של שני המבנים הנדונים בקשר הסמיכות אפשר להציג בקיום כלליים כלקמן:

(25) היקרות שֶׁה-פ' וּשְׁמֶן-פ' במבנה הסמיכות

נסמך			סומך		
דבוק	פרוד	כפול	דבוק	פרוד	כפול
+	-	+	+	+	-
+	+	+	+	+	?
שֶׁה-פ'			שְׁמֶן-פ'		

ראויות לציין עוד שתי תופעות, המייחדות את שָׁמֶן-פ' בתורת מרכיב במבנה הסמיכות. ראשית: כאשר שָׁמֶן-פ' מבוסס על פועל יוצא, המקבל צירוף שמני ביחסת אקוזאטיב (בצירוף את) עשויים להתלוות אליו שני סוגים של לואי: כבדוגמה (1,23) כשהסומך הוא נושא העומק של הפועל (דן) ואת-נצמד למרכיב השלישי (הבית); וכבדוגמה (2,23) כשהסומך הוא מושא-העומק של הפועל וציון המבצע (על ידי או בידי וכו') נצמד למרכיב השלישי¹⁹. לא כן המצב אצל שֶׁה-פ'. השוה:

19. אפשרות כפולה זו מסבירה את דו-המשמעות על פני השטח של ביטויים כגון חקירת השוטר, הנובע משני יסודות אפשריים, כלהלן:
(א) השוטר חקר X ← חקירת השוטר (את X)
(ב) X חקר את השוטר ← חקירת השוטר (בידי X).

(26) משפט-היסוד: דינה הסדירה את העניין.

- א. שמן-פ': 1. הסדרת דינה את העניין
או 2. הסדרת העניין בידי דינה
ב. שה-פ': 1. בהסדיר דינה את העניין
אך לא 2. *בהסדיר העניין בידי דינה

הדוגמה האחרונה נמנעת היא, משום שהשמן הבא מיד אחרי שה-פ' חייב להיות נושא של הפועל (במקרה זה הסדיר), ול-שה-פ' אין כידוע צורה נפרדת בבנינים הסבילים המובהקים – פועל והופעל. את הביטוי הנדון אפשר לנסח מחדש באמצעות צורת שם-הפועל של הפועל היה, כלהלן: בהיות העניין מוסדר בידי רינה. כאן אפוא הבדל עקרוני בין שמן-פ' לבין שה-פ', הנוצרים מיסוד אותו משפט בדיוק.

הנקודה השנייה שברצוננו להצביע עליה בענייננו קשורה בהגבלה אחרת, החלה על שמן-פ' במבנה הסמיכות. בדרך כלל ייוצר קשר של סמיכות בין פועל-היסוד לבין כל אחד משני השמנים המתלויים אליו – נושא ומושא – רק כשהאחרון הוא בבחינת מושא ישיר, הוה אומר מושא המצוין על ידי יחסת האקואטיב את. השוה, לדוגמה:

- (27) 1. דן קיבל את ההצעה א. קבלת דן את ההצעה
או ב. קבלת ההצעה על ידי דן
2. דן תמך בהצעה א. תמיכת דן בהצעה
לא ב. *תמיכת ההצעה בידי דן
3. דן סירב להצעה א. סירוב דן להצעה
לא ב. *סירוב ההצעה על ידי דן
4. דן הצביע על ההצעה א. הצבעת דן על ההצעה
לא ב. *הצבעת ההצעה על ידי דן

הגבלה זו אינה נוגעת כלל לדוגמה של שה-פ' כסומך, חזאת משום העובדות שצוינו לעיל (ראה דוגמה 26-ב בעניין זה).

לסיכום הסעיף הזה נפנה לשאלה, שהצנו בראשיתו: האם שה-פ' הוא תמיד בבחינת נסמך בקשר לצירוף השמני הבא בעקבותיו – הוא נושא-השטח שלו? ואמנם, יש הטוענים, כי הקשר בין שה-פ' לבין השמן הבא מיד אחריו הוא כיחס נסמך לסומכוּש. להצדקת קביעה זו יש לציין, כי שה-פ' הוא ביסודו צורה

20. לפי רוזן, למשל: "...היחס בין הצורות לפול, לקום מחד גיסא ובין בנפול,

־דבוקה (bound), ולא צורה יחפשית, שהרי לעולם לא יופיע אלא בצירוף שמן המשמש לו נושא-עומק. אולם קיימות טענות משכנעות עוד יותר, המצביעות על חולשת קביעה זו. ראשית, מבחינה פונולוגית, אין שה-פ מגלם את התכונות המציינות את צורת שם-העצם הנסמך: לדוגמה, תופעת התכוצות התנועות שלפני סיומת מיטעמת דומה היא אצל שה-פ להתכוצות החלה במערכת הפועל יותר מאשר במערכת השם²¹. אף מבחינה תחבירית אין ראיה כזאת עומדת בפני הביקורת. ברור, כי היחס בין שני המרפבים במבנה-שטח מן הסוג (שה-פ + צירוף שמני) הוא בדיוק כיהס בין פועל הנושא לבין השמן הנושא שלו, ובכך שה-פ שונה מכל פריט אחר, המשמש גרעינו של מבנה סמיכות. שהרי ידוע, שאין היחס בין נסמך לסומך ניתן בדרך כלל לפירוש חד-משמעי על פני השטח: גם כאשר הנסמך הוא שם-עצם יבסיסי או רגיל, אפשר לפרש את היחס בינו לבין סומכו בכמה דרכים – דוגמת תמונות דן, ספרי ילדים הדו-משמעיים או דוגמת מכונת אמת, מכונת גילוח, מכונת חשמל, המביעים כל אחד יחסים סמנטיים אחרים בין הנסמך לסומך. ואף כאשר הנסמך הוא בחזקת שמן גורר כמו שמן-פ, קיימת, כאמור, אפשרות של דו-משמעות על פני השטח – כאשר הסומך עשוי להיות ביהס של נושא של פועל-היסוד או מושאו, דוגמת חקירת שוטר, הענשת מפקד ועוד.

2.23 השלמות מוצרכות (מבני-קומפל־מנטאציה)

דרך נוספת לאפיין יחידה לשונית הריהי תנונה בבדיקת סוגי ההשלמות המתלוות אליה. את הנושא הזה חילקנו לשני סוגים, כשאנו מבחינים בין משלימים שהם בחזקת חובה (השלמות מוצרכות או מבני-קומפל־מנטאציה) לבין משלימי רשות (השלמות בלתי-מוצרכות או במבני-מודפיקאציה). נבדוק תחילה את מבני-הקומפל־מנטאציה, המתלויים לשתי הצורות הנדונות כאן, כשאנו משווים אותם

בקום מאידך גיסא, הוא יחס טיפוסי לסוג היחסים הנוצרים בין שמות בנפרד ובין שמות בנסמך. שם-הפועל בל, הוא היחיד משמות-הפועל במקרא העלול לבוא באופן עצמאי בלי שייצמד אליו שם מבצע הפעולה המסומנת על ידו... ואילו בצירוף ב' או כ' מן ההכרח שיצטרף לשם-הפועל שמו של המבצע במעמד תחבירי של סומך (ההדגשה שלי – ר.ב.), בין אם בצורת סיום של כינוי גוף... בין בצורת שם-עצם... (עמ' 49).

21. דוגמה שולית, הסותרת קביעה זו, היא השורש מות בבנין קל. שהרי מבחינה היסטורית צורת לשה-פ (האינפניטיב) היא הצורה הדבוקה או הנסמכת, כגון בביטוי עזר יום מותן ואילו צורת שה-פ (הגרנד) מקיימת צורת הנפרד החופשית כגון בביטוי: מות תמות. עם זאת יש לומר, כי הצירוף במות... אינו אלא צורת הנסמך של שם-העצם מות, וכן צורת הנטייה מותי, מותו.

לפועלי היסוד שהן גזרות מהם. לשם בדיקה זו נבחין בין שני סוגי פעלים כלהלן:

- (28) א. פעלים חסרי-השלמה: התינוק ישן המפתחות נעלמו
 פניו האדימו השיעור הסתיים
 ב. פעלים טעוני-השלמה: *התינוק שבר *הרופא טיפל
 *אנחנו השארנו *הממשלה הצטרפה
- הקבוצה השנייה, פעלים הצריכים השלמה, היא אשר מעניינת אותנו כאן. ובכן, ארבעה סוגי מבנים משמשים בדרך כלל להשלמת פעלים, המכונים על פי המסורת "וצאים", כלהלן:

(29) סוגי ההשלמה המוצרכת לפעלים:

- א. צירוף שמני ביחסת את: התינוק שבר את הבקבוק.
 הם השאירו את הילדים (בבית).
- ב. צירוף שמני בסמן-יחס אחר: הרופא טיפל בנער החולה.
 הוא השפיע על בנו.
- ג. צירוף לשה-פ ('איניפניטיב'): הם רצו ללכת הביתה.
 דן החליט להישאר בבית.
- ד. משפט ש" = כ"י: הם הציעו שנלך הביתה.
 דן הסכים שהילדים יישארו בבית.

מסתבר, שגם שם-הפועל וגם שם-הפעולה הנבדקים כאן, שומרים על דרכי קומפּלֶמנטַציה פועליות מובהקות. קביעה זו מודגמת להלן בהשוואה לביטויים המובאים ב-(29) לעיל:

- (30) שה-פ' ושמן-פ' בצירוף השלמות מוצרכות:
- א. בשבור התינוק את הבקבוק בהשאירם את הילדים בבית
 שבירת התינוק את הבקבוק השארתם את הילדים בבית
- ב. עם טפל הרופא בנער החולה עם השפיעו על בנו
 טיפול הרופא בנער החולה השפעתו על בנו
- ג. ברצותם ללכת הביתה כהחליט דן להישאר בבית
 רצונם ללכת הביתה החלטת דן להישאר בבית
- ד. לאחר הציעם שנלך הביתה לפני הסכם דן שהילדים יישארו בבית
 הצעתם שנלך הביתה הסכמת דן שהילדים יישארו בבית

אנחנו רואים אפוא, כי מבחינת מבני הקומפּלֶמנטַציה המתלויים אליהם גם

שם-הפועל (ה-גרונד-) וגם שם-הפעולה נוהגים בדיוק במקביל לפועלי-היסוד שהם קשורים אליהם – ובכך שני המבנים הנדונים כאן דומים זה לזה, ובכך הם נבדלים משאר הצורות השמניות של הלשון, שאין להן מבחינה זו זיקה מיוחדת ליסוד פועלי כלשהו.

אולם לא כן המצב במבני השלמה בלתי-מוצרכים, כפי שנראה מיד בהמשך, כי בעוד ששם-הפועל (ה-גרונד-) שומר על אותם סוגי מודיפיקאטורים כפועל-היסוד, אין שם-הפעולה נוהג כך: הוא מאפשר הן מודיפיקאטור פועלי בצורת תיאור – והן מודיפיקאטור שמני בצורת שם-תואר.

2.24 השלמות בלתי-מוצרכות (מבני-מודיפיקאציה)
צורת המודיפיקאציה המובהקת של הפועל היא התיאור (ה-אדורביאל-), המתחלק כידוע לתיאורי אופן, מצב, מקום, זמן ועוד. על פי רוב יישמרו שתי הצורות הנדונות על מבנה אדורביאלי, המתאים אף לפועל שהן מזורות ממנו. מצב זה מודגם בקיצור להלן:

(31) מבני-תיאור המתלולים ל-שהפ (ה-גרונד-) ולשמן-פ':	
מקום: בָּשְׁבוּ ליד הפתח	עם היכנסו לתוך החדר
שיבתו ליד הפתח	כניסתו לתוך החדר
עד חדור החשיש אל אזורנו	עד שובם ארצה
חדירת החשיש אל אזורנו	שיבתם ארצה
זמן: לאחר היעלמו בשעות הערב	בעצור השוטר אמש את החשוד
היעלמותו בשעות הערב	עצירת החשוד אמש
עם עזבם לא מכבר ...	בלכתו כל יום לים
עזיבתם לא מכבר ...	הליכתו כל יום לים
אופן: בהיכנסו פתאום אל המשרד	בהכירו ביסודיות את בעיות האיזור
כניסתו פתאום אל המשרד	הכרתו ביסודיות את בעיות האיזור
עם התעלמו במתכּוֹן מ...	בהסדירים סופית את המשבר
התעלמותו במתכּוֹן מ...	הסדרתם סופית את המשבר

אולם כאן בולטת לעין כפילותו המיוחדת של שמן-פ', המאפשר הן תיאורים פועליים מן הסוג המודגם לעיל והן לואים שמניים מובהקים בצורת תוארי-שם. השוה:

(32) שֶׁמֶן-פ' בצירוף תיאורי-אופן ותוארי-שם:

א. הכרתו באופן יסודי את בעיות המזרח התיכון

ב. הכרתו היסודית את בעיות המזרח התיכון

א. כניסתו פתאום למשרד השר

ב. כניסתו הפתאומית למשרד השר

א. תפיסתו של יליד הארץ בצרות את יחסינו עם יהדות העולם

ב. תפיסתו הצרה של יליד הארץ את יחסינו עם יהדות העולם

א. תוך התעלמות במתכונ מן ההתעוררות הלאומית

ב. תוך התעלמות מכוונת מן ההתעוררות הלאומית

לא כן שה-פ' (הגרנד-), אשר כמעט תמיד ישמור על מהותו הפועלית בקבלו מודיפקטור בצורת תיאור-אופן (או מידה), ולא בצורת שם-תואר²². מבחינה זאת לא זו בלבד, ששמן-פ' עשוי להידמות לשם-עצם של ממש; הוא אף נבדל מכל צורה אחרת בלשון בכך, שבעת ובעונה אחת יכולות להתלוות אליו גם השלמות פועליות [דוגמת ביטויים בצירוף את כבדוגמה הראשונה ב-(32) לעיל] וגם השלמות שמניות – תארים.

2.25 דרכי השלילה

באופן רגיל נשללות הפרדיקאציות בעברית באמצעות לא או אין, המוכנסים לפני הפועל הגרעין של הפרופוזיציה הנשללת. קביעה זו חלה אף על לשה-פ' (האינפיניטיב-), אשר מבחינה זו נוהג כפועל מפורש. (השוה, לדוגמה: ידן לא ביקש להישאר בבית – ידן ביקש לא להישאר בבית). בדיקת דרכי השלילה הנהוגות בעברית של היום העלתה, כי אחת התכונות המייחדות את המושג שֶׁמֶן מזר- בעברית היא האפשרות, כי הפריט הנדון יישלל באמצעות אי-. קביעה זו חלה הן על שֶׁמֶן-פ', הגזור מיסוד של פועל – כמודגם ב-(33) להלן – והן על שֶׁמֶן-ת', הקשור ביסוד של תואר – כמודגם ב-(34) להלן²³. (הדוגמאות מובאות מן העתונות היומית).

22. קביעה זו אינה מדויקת, כשמדובר באותה קבוצה מצומצמת של שמות-פועל, שכינתי שֶׁה-פ' השמני. ראה בעניין זה סעיף ה' של הערות המבוא לעיל:

היעדרן הכמעט מוחלט של תוכניות

היעלמה ההיסטורית של מדינת ישראל

שובו הפתאומי לחיק המשפחה

בואם המידי של עולים מארצות הרוחה

23. רבין, תשי"ח, העוסק רק בדרך-אגב בדרכי השלילה, כהדגמה לשאלה המרכזית

(33) שלילת שמן-פ':

הטענה כי ישראל אשמה באי-השגת שלום או בהחמצת הזדמנויות.
חבר מושב ... הורשע באשמת זיוף עקב אי-רישום פעולה ביומן.
אי-הבנת ישראל את יהודי המערב טעונה סכנות.
היא אינה יכולה לשאת את אי-השתייכותה לשום מקום.
קנה-המידה כאן אינו שליטתנו או אי-שליטתנו על שטח מסוים.
אי-הצלחתנו לכונן מדינה יהודית בשיתוף עם הערבים.
אי-הסכמתן של שכבות מסוימות בציבור שנותר על הישגי המלחמה.

(34) שלילת שמן-ת':

אני מעדיף את אי-הביטחון המוחלט, אני מרגיש יותר טוב במצב של אי-
בטיחות.
משטר שיחרף עוד יותר את אי-השוויוניות המשוועת...
אי-הנוחות שלו לנוכח הגיליים בלטה לעין.

של מידת פתיחותם של סגנונות שונים בעברית הספרותית החדשה לירושת שלפיה
חקדמים של השפה, דן בהרחבת-מה בשימוש במלת השלילה אי-. הוא מדגים את
שימושה זה בביטויים כגון: אי-מסירה, אי-כתיבת, אי-נוכחות, אי-נוכחות, אי-
שביעות-רצון, והוא טוען, שהצורך אי-משמש כיום לשלילת שמות-עצם מופשטים.
אף מירקין, תשכ"ב, המבקר טיעונים מסוימים של רבין בפרט בדבר קביעת הזמן
שבו הוחל שימוש אי- בעברית החדשה, אינו מנסה לאפיין במדויק ובמפורש יותר את
קבוצת הפריטים הניתנים לשלילה באמצעות אי- בעברית של ימינו. אך הדוגמאות
המובאות כאן מתוך רבין וכן הדוגמאות של מירקין (למשל: אי-הבנה, אי-ביטחון,
אי-אמירה, אי-הפרזה, אי-היענות, אי-אימון, אי-המרה ועוד) כולן מצביעות
על כך, כי השימוש בצורן אי- עשוי לשמש קנה-מידה מובהק להבחנה בין שמות
גזורים – הנובעים מפסוקי-יסוד – לבין שמות-יסוד – הרשומים כשמות-עצם עצמאיים
בתוך המילון. נראה לנו אפוא, שאין ההגדרה שמות-עצם מופשטים מספיקה להגדרת
הקבוצה המורכבת מכל השמות הנשללים על ידי אי- ורק מהם. כך, למשל, יש
שמות-עצם, הנראים לנו כ"מופשטים", שאינם ניתנים לשלילה בדרך זו: *אי-אופי,
*אי-הנדסה, *אי-השפלה, *אי-מנהיגות. כדאי להעיר גם שקביעות אלו חלות,
כשהכוונה היא לשלילה בתורת תהליך תחבירי מובהק (לתיאור המושג של שלילת
פסוקי במסגרת דקדוק טראנספורמאטיבי, ראה Klima ו-Jackendorff). כשמדובר
בציון ההפך מקיומו של מצב, חסץ או תכונה, או יופיעו פריטים לקסיקאליים מתאימים
בצירוף לשני סוגי השמות המופשטים – הגזורים והיסודיים כאחד, כפי שמסתבר מהעין
בדוגמאות (א) ו-(ב) להלן בהתאמה:

- (א) שמות גזורים: חוסר הבנה, חוסר ביטחון, היעדר נכונות, היעדר הפרזה.
(ב) שמות יסודיים: חוסר אופי, חוסר הנדסה, היעדר מושג, היעדר מנהיגות.

יֵצֵא אִפּוֹא, שֶׁהַשִּׁמּוּשׁ בִּי־אִי־ הוּא מְסִימָנִי הַמּוֹכְהִים שֶׁל הַמִּבְנָה, שְׂכִינֵינוּ שְׂמָן־פ'. עֵתָּה נִשְׁאַלְתָּ הַשְּׁאֵלָה, אִם אָף תִּכְוֶנָה זֶה מִשְׁתַּפֵּת הִיא גַם לִשְׁם־הַפְעוּלָה – שְׂמָן־פ' – וְגַם לִשְׁם־הַפְעוּלָה (הִי־גֵרֻנְד־) – שֶׁ־פ? לֹא קָל לְהִגִּיעַ לַתְּשׁוּבָה חֲדָה־ מִשְׁמָעִית בְּדַבָּר שֶׁלִּילְתָם שֶׁל צִירופֵי שֶׁ־פ בַּעֲבָרִית שֶׁל הַיּוֹם, וְאָף דְּעוֹת חֹקְרֵי הַעֲבָרִית הַחֲדָשָׁה נִחְלָקוֹת בְּנוֹשֵׂא זֶה²⁴. לָנוּ נִרְאָה, שֶׁהַנְּטִיָּה כִּיּוֹם הִיא לְהַתְחַמֵּק מִן הַשִּׁמּוּשׁ בִּשְׁם־פ (הִי־גֵרֻנְד־) בַּהֲקָשֶׁר שֶׁלִּילִי כִלְשָׁהּ, וְעַל פִּי רֹב יַעֲדִיפוּ הַדּוֹבָרִים לִנְסֹחַ אֶת הַדְּבָרִים נִיסוֹחַ פְּרִיפְרָאסְטִי – עַל יְדֵי הַשִּׁמּוּשׁ בִּשְׁם־הַפְעוּלָה אוֹ בְּפִועֵל מְפֹרָשׁ. בְּכָל הַחוֹמֶר הַכְּתוּב שֶׁבִּדְקָתִי מִבְּחִינָה זֶה – בְּסִיפּוֹרֶת הַעֲבָרִית הַחֲדָשָׁה וּבַעֲיִתוֹנוֹת הַיּוֹמִית – נִתְקַלְתִּי בִּשְׁתֵּי דוּגְמָאוֹת בְּלִבְד שֶׁל שִׁילֵת שֶׁ־פ בִּי־אִי:

(35) ... אוֹ מִשּׁוֹם שֶׁרָצָה לְהַעֲלוֹת עַל הַבְּמָה הַצָּגָה שְׁעַם כָּל אִי־הִיּוֹתָה שֶׁקְסִפִּירִית,

יֵשׁ בָּהּ מִשְׁהוּ מִמְּחֹזֶה שֶׁקְסִפִּירִי (דֶּרֶךְ חַיִּים גִּמּוּז, יֶהֱאָרֶץ).

... מִחִיךְ חִיךְ רָפָה כִּמְתַנְצֵל עַל אִי־שׁוֹבוֹ אֶרְצָה (יְהוּדָה עֲמִיחִי, מִי יִתְנִי

מִלֶּךְ, עֵמ' 30).

וְדָאֵי אֵין זֶה מְקָרָה, שֶׁבְּדוּגְמָה הַשְּׁנִיָּה מִשְׁמַשׁ שֶׁ־פ מִן הַסּוּג שְׂכִינֵינוּ בְּרִאשִׁית

רְשִׁימָתָנוּ שְׂמָנִי.

(הַסִּיּוֹם יִבּוֹא)

24. בְּמֵאמֶר הַמּוֹכֵר בַּהֲעֵרָה 23 לְעִיל, אֵין רִבִּין דִּן כָּלֵל בְּבַעֲיָה הַמִּיּוֹחֶדֶת שֶׁל שִׁילֵת שֶׁ־פ (הִי־גֵרֻנְד־), וְהוּא מִסְתַּפֵּק בְּצִיּוֹן הַצּוּרִן לֹא כְּמֵלֶת הַשִּׁלִּילָה שֶׁל שֶׁ־הַפְעוּלָה (הִיאִינִפִּינִטִּיב־). לְעוֹמֶת זֹאת Rosen (עֵמ' 325) מִצִּיּוֹן כִּי: "The gerund is negated in IH (Israeli Hebrew) by אי ..., but rarely so used. In BH (Biblical Hebrew) and very elevated IH style, the gerund and the infinitive are negated by בִּלְאִי."

25. כּוֹנֵנָנוּ כָּאֵן לְהַבְחִנָה בֵּין הַמּוֹשָׁגִים "acceptable" ו־"grammatical", אֲשֶׁר חֹמְסִקִי מִבְּאֵר כְּדִלְקָמֵן: "For the purposes of this discussion, let us use the term 'acceptable' to refer to utterances that are perfectly natural and immediately comprehensible without paper-and-pencil analysis and in no way bizarre or outlandish ... The more acceptable sentences are more likely to be produced, more easily understood, less clumsy, and in some sense more natural. The unacceptable sentences one would tend to avoid and replace by more acceptable variants, wherever possible, in actual discourse. The notion 'acceptable' is not to be confused with 'grammatical'. Acceptability is a concept that belongs to the study of performance, whereas grammaticality belongs to the study of competence ... Grammaticalness is only one of many factors that interact to determine acceptability. Correspondingly, although one might propose various operational tests for acceptability, it is unlikely that a necessary and sufficient operational criterion might be invented for the much more abstract and far more important notion of grammaticalness..." (Chomsky 1965, עֵמ' 10-12).

לְדִין מְפֹרָשׁ יוֹתֵר בְּשָׁנֵי מוֹשָׁגִים אֵלֶּה, רֹאה Chomsky, 1961, 1964.

משקל, בניין, תבנית

א. משקלי שוא

בערך ידקדוק עבריי שבתוך Encyclopaedia Judaica, כרך ח, ירושלים 1971, עמ' 111–112, סעיף 8, נמנים מקצת משקלי השם: פֶּל: צֵד, גֶּן. פֶּל: חָטָא, יֵד, לִיל. מֶפֶל: מָסַע, מִדָּע, מִשָּׁק. מִיפֶּל: מִידָע. מוֹפֶּל: מוֹדָע. מֶפֶל: מָסַךְ. מֶפֶל: מָסַב.

גזרת הכפולים פנייה בספרי הדקדוק, לרבות המאמר הנ"ל, עמ' 111 למטה: 'ע-ע', כלומר עיין השורש נכפלת, לכן אין בכפולים למד השורש כלל. אין משקל פֶּל נופל על צֵד, גֶּן, אלא על 'אָף', שכן שורש 'אָף' אֶנֶף, *אָנֶף < אָף. לפיכך גם המשקלים מֶפֶל, מֶפֶל אין מייצגים מָסַךְ, מָסַב. משקל פֶּל יפה לשמות יֵד, לִיל, כלומר שני שמות הללו אין להם עיין, עיצור אמצעי, אלא תנועת ē בלבד. אולם חטא חטאו העורכים בהביאם 'חָטָא' בכלל פֶּל, שכאן נאלמה למד השורש, ולא נעלמה עיין.

מָסַע, מִדָּע, מִשָּׁק (לשון מגע) אין משקלם מֶפֶל, לפי שנבלעה בהם פ־א השורש ואיננה, ועיין נכפלת, ולפי מֶפֶל פ־א נכפלת ועיין חסרה. ואילו מִשָּׁק שבמקרא, שורשו שִׁק־ק, כלומר חסרה בו למד השורש.

מִידָע, מוֹדָע, לא ייתכן משקלם להיות מִיפֶּל מוֹפֶּל. אותיות פעל מסמלות את אותיות השורש, ואי אפשר להביא בכינוי המשקל גם את הסמל, פ־א, גם את האות המסומלת, יוֹד או ויֵו. כנגד זה עיין השורש מצויה בשמות מִידָע, מוֹדָע, הלוא היא דלית, ואין עיין לא בכינוי מִיפֶּל ולא בכינוי מוֹפֶּל.

כיצא בזה במבואו של מ' בר אשר למשנה כתב יד פארמה רב, דה רוססי 497, לסדר טהרות, ה' מקור, ירושלים תשל"א. בפרק III (5), עמ' 16, כתוב לאמור: 'משקל קָל (*qall→). במקרא שמות ותארים שנשקלו ע"מ *qall מנוקדים בנפרד עפ"ר בפתח – קָל: גֵּד, טָל, טָף, צֵד, ועוד בניגוד למשקלים המקבילים *qill ← קָל (לֵב, צֵל ואחיהם) *qull ← קָל (דָּב, כָּל ואחיהם)–.

ב. פעל-קטל

ראשי המדקדקים העבריים קיבלו מן המדקדקים הערבים בסיס פעל-להורות תבניות הבניינים והמשקלים. כשהשורש שלשי והוא מגזרת השלמים הרי

הוא הולך לדקדקן למישרים. בפועל: פֻּעַל, נִפְעַל, פָּעַל, פָּעַל וכו'; בשם: פָּעַל פָּעַל, מִפְעִיל וכו', ר' תיאור השיטה ב-הורית הקורא, מהד' דרנבורג, דיבור המתחיל 'שער ידיעת בנין התיבות וצירופם', עמ' 346 וכו', וכן ס' הרקמה לריב-ג', ראש שער יא, 'בידיעת הבנינים ומקצבם בפעלים', עמ' קכד וכו'.

בערבית שורש פעל-ל כשר להורות כל תבניות הלשון, שכן עין-הערבית נכפלת כאחת האותיות. לא כן עברית, שבה אין עין מידגשת. ביקשו אחרונים להרים מכשול זה מדרך הדקדוק העברי והמירו 'פעל' ב-'קטל'. ספר הדקדוק הראשון ללשון העברית, השוקל ובונה באבני קטל, כנראה ספרו של J.A. Danz, *Compendium Grammaticae Ebreo-Chaldaicae*, שנדפסה מהדורתו הראשונה בשנת 1699.⁴

רד"ק, בספר מכלול, הטה את כל נטיות הפועל בשורש פקד. 'ואשר מצאנוהו שניא כח משאר הפעלים ונמצאו בו כל הטורים לבד מבנין פועל הכבד הוא פועל פקד- (כח, ע-ב).⁵ חבל שהניחו בעלי הלשון פיקדון טוב והלכו ונטו אוהליו של דקדוק בשדות קטל.

ג. שקילותיהם של באואר-ליאנדר ושל אחרים

'דקדוק עברי- שבאוצ' יוד' והמבוא למשנה כ"י פארמה ב' קדמם דקדוק באואר-ליאנדר, האלה 1922, ובו תמצא אותה שניאה ביתר פירוט וביתר הרחבה: בסעיף 61, עמ' 449 וכו', כותרת $qal < קל$, ותחתיה השמות: (f) יָד, דָם; (g) שָׁנָה, שָׁפָה, אָמָה, דָּלָת. 'ולכאורה כאן אף מקומם של שמות הפעולה- יָדַעַת, קָחַת, יָצַעַת. (h) אָב, אָח, חָם.

וכותרת $qil < קל$, ותחתיה: (i) בֵּן, יָעַץ, שָׁם, שָׁנִים, יָחִים; (j) מָאָה, פָּאָה. 'לכאורה כאן אף מקומם של שמות הפעולה המקוריים של פעלים עלולים מוזרת פיג, פירי: יָת, שָׁבַת, לָדָה, שָׁנָה, חָמָה, יָדָה (יוכך גם הזכר יָעָה-), יָצָה, עָדָה, יָצָה, קָבָה.

ובעמ' 453 כותרת $qall < קל, קל$, ותחתיה: (w) עָם, הָר, גָּד, קָש, פָּח, שָׂר, טָל, טָף, כָּף, סָף, צָב, שָׁק, קָב, בָּד, כָּר, פָּר, פָּז, גָּב, סָמִים; (x)

2. J. Derenbourg, *Manuel du Lecteur*, ברבעון *Journal Asiatique*, פאריס,

אוקטובר-דצמבר 1870, עמ' 309-550.

3. ספר הרקמה לר' יונה אבן ג'נאח, בתרגומו העברי של ר' יהודה אבן תבון, הוציאו לאור מ' וילנסקי, מהדורה שנייה, ירושלים תשכ"ד.

4. לפי דקדוק באואר-ליאנדר, עמ' 41, הערה 2.

5. כל ההבאות מס' מכלול שהובאו במאמר זה, ממהדורת פ'ורדא תקניג הובאו.

שָׁרָה, צָמָה, אָמָה, כָּפָה; (y) רַב, רַע, דִּי, קָל, תָּם, בָּר, קָר, דִּל, רַק, דָּק, רָךְ, לַח, מָר, צַח, צָר, חָם, עֹז, גֶּן, צָר, מָק; (z) מָצָה, צָרָה, חֲמָה, חָלָה, שָׁמָה, קָרָה, כָּלָה, מָדָה; (a') בּוֹ, חָג, צָמָה, דָּכָה, מָסָה (לשון תמיסה), בָּתוּת, צָרָה, בָּזָה, סָבָה.

ובעמ' 454 כותרת qill- < קל-, ותחתיה: (b') אָם, לָב, קָן, צָל, שָׁן, אָש, נֶס, חָץ; (c') פָּנָה, נָצָה, צָנָה; (d') שְׁמוֹת-פְּעוּלָה שְׁמוּנִים מְפועֵלִי ע-ע': גֹּן, חֹן, קָץ (מן קצץ); (e') גָּזָה, גָּרָה, רָגָה, עָדָה, דָּבָה, זָמָה.

ובעמ' 455 כותרת qull- < קל-, ותחתיה: (f') דָּב, כָּל, חָר, תָּף, מָח, מָר, שָׂר (צִינּוֹר הַטְּבוֹר), אָמָה, גָּלָה; (g') שְׁמוֹת-פְּעוּלָה שְׁמוּנִים מְפועֵלִי ע-ע': חָק, רֶן, חָר, חָקָה, סָכָה. (h') רַב, תָּם, רַע, בָּר, רָךְ, קָל, עֹז. עד כאן.

הכותרות qal, qil, qall, qill, qull גזרות משורש qll, ומשמען שחסרה אות שורש השנייה. כלומר לשון qill < קל נופל על חֶף, עֹז, שֵׁשׁ, חֶטֶה, שֶׁן ארבעה שמות הללו אמנם l שלהן, כלומר אות שורש השלישית, נכפלת תמורת t, היא אות שורש השנייה, שנבלעה: חֶף > *חֶחֶף, עֹז > *עֹזֶן (עֶזֶן), שֵׁשׁ > *שֵׁדֶשׁ, חֶטֶה > *חֶטְסָה (חֶטְסָה). כל השמות שהבאנו למעלה משם באוּאָר-ליאנדר אין כותרותיהם הולמות אותם. מה נפשך. אם כינוי של העיצור השני בכפולים l, כגון qill, אמור מְפועֵלִי ל-ל. אם אתה כותב שְׁמוֹת-פְּעוּלָה שְׁמוּנִים מְפועֵלִי ע-ע' (ר' למעלה), אמור מעתה qillt.

קניג לא נכשל כישלונם של באוּאָר-ליאנדר ושל תלמידיהם, אלא היה תופס זהירות בעצמו והיה נוקט לשון ארוך. וזו הכותרת שהכתיר קניג את העמודים 39, 41 בדקדוקו (כרך ב, א, לייפציג 1895): קָטַל בְּפועֵלִי ע-ע', וכיצא בו עמ' 43: קָטַל בְּפועֵלִי ע-ע'.

ד. רד-ק

מה ראו באוּאָר וליאנדר ומה ראה בעל דקדוק עברי-שבאנצ' יוד' לשקול משקלים כדרך ששקלו? באוּאָר וליאנדר ודאי ראו ס' מכלול לרד-ק (רד ע"ב וכו') - פָּלָה: בָּצָה, גָּזָה וכו'; פָּלָה: שָׁמָה, קָרָה; פָּלָה: סָכָה, גָּלָה; פָּל: תָּם, עֹז וכו'; פָּל: דִּל, קָל וכו'; פָּל: קָן, חֹן וכו'. בעל דקדוק עברי-ודאי ראה אותו 'מכלול' (רד ע"א). מָפַל: הִמָּסָךְ; מָפַל: מָסַב; מָפַל: מָשַׁק.

אלא אחרונים כיון שקראו לכפולים ע-ע, חובה עליהם לדגש העין ולהחסיר הלמיד. ורד-ק כיון שלא כינה הכפולים ע-ע, חובה עליו להביא בכפולים למיד דגשה לפי שיטתו, שכן כתב (מכלול, קמא ע"ב): 'ואלה הפעלים פעלי הכפל והם שהעין הפעל ולמד הפעל דומות זו לזו. אלה הפעלים מפני הכפולם בשתי אותיות דומות זו לזו הפילו אחת מהן והיא עין הפעל, אך למיד הפעל נשארה'.

כיון שכן, בדין גרס רד"ק, מכלול רד ע"ב: מפלה: מגלה, מחתה וכו'; תפלה: תהלה, תפלה; תפל: תבל, תמס. אולם אחרונים כיון שלא קיבלו שיטתו של רד"ק וקראו לכפולים ע"ע, אין רשאים לשקול הכפולים במשקליו של רד"ק.

כך אפשר לנו לתרץ משגהו של דקדוק באואר-ליאנדר ושל דקדוק עבריי שבאנצ' יוד' בגורת הכפולים, שקיבלו מונחיו של רד"ק אף-על-פי שלא קיבלו שיטתו, המפלת עין השורש ומכפלת למד השורש.

לא נוכל לתרץ שקילותיהם שלא מגורת ע"ע. שכן שקל רד"ק, מכלול קצח ע"ב וכו': פעה: שפה, קצה וכו'; פעה: מאה, פאה וכו'; פעה: שי, וכו', וכן מזה המשקל אב, אח, יד וכו' (רא ע"א); פעה: בן, עץ. באואר וליאנדר שקלו שמות הללו במאזני השוא qal < קל, אף-על-פי שכל השמות הללו חסרים l, אות השורש השלישית.

רד"ק שקל במכלולו, קפח ע"א וכו': מעל: מבט, מטע וכו'; מועל: מולד, מושב, מודע וכו'; מיעל: מיטב, מישר. ולא קיבל ממנו בעל דקדוק עבריי הנ"ל, ושקל שמות הללו בטעות גמורה: מפל, מיפל, מופל.

י קוטשר, מחקרים בדקדוק לשון חז"ל [לפי כ"י קאופמן], ספר בר-אילן, קובץ העשור ב' לאוניברסיטת בר-אילן, בעריכת מ"צ קדרי, ירושלים 1969, כתב בסעיף ב' קטילה, עמ' 60 (בתדפיס עמ' 10), ב"הערות מסכמות: ייתכן כי 'לידה' המקראית (= לידה בכתיב לשון חז"ל) הורגשה כשייכת למשקל הזה. מה שהביא קוטשר מספק, ייתכן, הביא אולכהאוזן (1861), d151§, בלשון ודאי, הרי אות השורש הראשונה נופלת במשקל קטלה בשורשי פ"ו, וכן קניג II, עמ' 186. וקדם להם רד"ק, שהביא שמות הללו במכלולו לא בפרק נחי הלמד, במשקל פעה, כגון מאה, פאה, אלא בפרק נחי הפא, במשקל יעלה (קפט ע"ב). והנה הביא קוטשר במאמר הנ"ל, עמ' 67 (בתדפיס עמ' 17), לידה, עצה (ז' 'מרבה עצה' אבות ב, ז) בסעיף יא, 'משקלים סגוליים', למרות מה שכתב ב"הערות מסכמות" שבעמ' 60 (עמ' 10).

ה. פולל-פועע

בספר בן סירא, האקדמיה ללשון העברית והיכל הספר, ירושלים תשל"ג, עמ' 474, אתה מוצא כותרת 'בנין פולל', ותחתיה שמונה ערכים: חקק, כח, צות, קום, רום, ריש, שוב, שמם.

6. כאן טעה קוטשר טעות כפולה, שכן אין לשון זה מצוי בכ"י ק' כלל (הוא חסר גם במשנה מהד' לו [כ"י קמברני] Add. 470.1), גם במשנה כ"י הרמב"ם, וגם בקטע מעניית קאהיר שבאוסף אנטונין שבלינגראד, שהביא איי כץ תצלומו ב"גיוני משנה", ירושלים תשל"ד, עמ' קה).

אין לשון פולל נופל על פועלי ע"ע, כיון שבגורה זו ע"ן הפועל נשנית, ולא למיד הפועל. לפיכך השרשים חקק, שמם, לא יכירם עוד מקומם בבנין פולל. הוא הדין שם, עמ' 475, בנין התפולל. ברשימה זו עשרה ערכים. אלו הם: און, בין, גלל, חול, כול, לין, מוט, סלל, קום, שמם. רק השרשים שגורתם ע"י כותרת התפולל הולמתם, והם: בין, חול, כול, לין, מוט, קום. והשרשים און, גלל, סלל, שמם, שגורתם ע"ע, לא בשם התפולל יכוננו. קונקורדאנציה אחרת לבן-סירא העברי שיצאה באחרונה⁷ אתה מוצא בה אותם מומים שמנינו כאן.

פולל, התפולל בגורת ע"י מקבילים בגורת ע"ע פועע, התפועע. אל תאמר: דקדוקי עניות הדברים. הכול אומרים והכול כותבים 'פולל'. אין רע בדבר. אין כלום בינו לבין פועע. יש ביניהם. ייתרצצו הבנים בקרבה (בר' כה, כב), רשי: 'מה היא רציצה זו?... רבותינו דרשוהו לשון ריצה. כשהיתה עוברת על פתחי תורה של שם ועבר יעקב רץ ומפרס לצאת. עוברת על פתח ע"א עשו מפרס לצאת. אם רציצה (כתר' אונקלוס: ודחֶקֶן, וכתר' יונתן: וְאִידִּחִיקוּ), הרי תבנית התפועע. אם לשון ריצה, רץ, הרי תבנית התפולל.

ו. פועל, פועל, התפועל

מי שתצלגנה שתי אוזניו לשמע פועע, פועע, התפועע, הרשות בידו לומר: פועל, פועל, התפועל. אלא שאין כינוי זה מגדיר את הגורה, שעה שפועע, פועע, התפועע משמעו גורת ע"ע. ואמנם מובא בס' בן-סירא הנ"ל בנין התפועל, ובו שורש אחד, סגר. אם כן ראוי להעביר אליו את כל שורשי ע"ע שהובאו בבנין התפולל.

פועל, פועל, התפועל כותרות משנה הן בפרק כו שבדקדוק הלשון העברית-לצ' הר-זהב, פרק ג, עמ' 505 וכו', והביא הר-זהב בפרק זה פעלים מרובעים, שתנועתם הראשונה חולם. נמצא, כללן יחד בפרק אחד לכמה וכמה תבניות, וראיות הן לייחוד תבנית תבנית לעצמה:

(1) פועל, פועל, התפועל: יודעתי, זרמו⁸, התועשו. פעלים הללו אנו מקיימים בתבנית שבה הציבן הר-זהב.

(2) פולל: כוון, קומם. אין לשון 'פועל' נופל על שני פעלים הללו, שכן בהם ו"ו שורשית, היא ע"ן הפועל, ולמיד נכפלת⁹.

D. Barthélemy und O. Rickenbacher, Konkordanz zum Hebräischen 7.
Sirach, Göttingen 1973.

8. אפשר בנינו פועל, ולא פועל. ר' הר-זהב, עמ' 507 למעלה.

9. הודאת בעל דין כמאה עדים דמי. אלו דבריו של הר-זהב, עמ' 506, ובהם הוא מערער את הבנין שבגוה, בנין פועל: 'בנין זה ושני הבנינים שלאחריו שבפועלי

3) (הפעיל) אֹפֶעָה: שְׁאוּיָתִי. הרי זה הפעיל בגזרת פִּי לִי, ונתחלפה הֵא ההפעיל באל־ף, ויכח העתיד: תֹּנֶה, תֹּנֶה (ולא: תֹּאנֶה, תֹּאנֶה), והבינוני: מוֹנִים (ולא: מֹאנִים).

4) פֹּעֵעַ, פֹּעֵעַ, הִתְפֹּעֵעַ: יִחְנֶנּוּ, מְהוֹלֵל, אֲשֶׁתוֹלֵל. הרי זה בנין פֹּעֵל בגזרת ע־ע.

5) פָּלַן: רִיקָן (עמ' 506: "בטעות!") מן רִיק, ע־י, ונבלעה ע־ן הפועל וינִדְגָּשָׁה ל־מִד ונוספה נ־ן.

6) פוֹלָן, נִתְפֹּלֵן¹⁰: רוֹקֵן, נִתְרוֹקֵן.

כמעשהו בשם כן מעשהו של קניג בפועל בבנין פיעל בעל תנועה ארוכה, להיות תופס זהירות ולשון ארוך, והיא שעמדה לו שלא נקש בקולמוסו. עמוד 349 בדקדוקו, כרך א (1881), כותרתו: "קוֹטֵל, קוֹטֵל, הִתְקוֹטֵל של ע־ע".

ז. פלפל – פעפע

כיוצא בזה אתה מוצא בערך "לשון עברית" שבאנצ' יוד', כרך טז, ירושלים 1971, עמ' 1580 למטה: "שתי קבוצות הפעלים [היינו פועלי עו־י ופועלי ע־ע. – יב־ד] אפשר להטותן בתבנית פִּלְפֵּל וכו', כגון גִּלְגֵּל מן גִּלֵּל או טִלְטֵל מן טוֹלֵל. אחרוני האחרונים קיבלו מן המדקדקים בני אירופה: אולסהאוזן כתב בדקדוקו (1861) § 253 אחר הכותרת פִּלְפֵּל: "אין תצורה זו אלא בשורשי ע־ע ובשרשים חלולים, כגון קִלְקֵל, שִׁעֲשַׁע וכו'".

בטכר¹¹, B1055§, כרך ב (1868), עמ' 367: Hitqalqel ציווי: הִשְׁתַּעֲשַׁעו (שורש שעע).

גוניס־קאוטש (1909) § 67: "פִּלְפֵּל, כגון גִּלְגֵּל, התגלגל (מן גִּלֵּל); סִלְסִלָה; שִׁעֲשַׁע, שִׁעֲשַׁע (מן שִׁעֲשַׁע). וכן ר' שם, § 55 f. שמו של סעיף 67: "פועלי ע־ע, כגון סִבֵּב. וסעיף זה פותח (a 67): "בשרשים שמיים מרובים יש צורות פועל שאין בהן אלא שני יסודות בלבד, לצד צורות שנשתלש שורשן על ידי כפל היסוד השני (לפִּיכך פועלי ע־ע) [ההדגשה במקור הגרמני]. אך ל־מִד של "פלפל" סמל ליסוד השלישי, ולא לשני. מה נפשך: אם ע־ע, אי אפשר פלפל, כיון שאין ל־מִד כלל. אם פלפל, אי אפשר ע־ע, אלא ל־ל". אפילו קניג,

עו־י בנוי בכפילת ל־מִד הפועל, כגון רוֹמֵם – רוֹמֵם – הִתְרוֹמֵם (מן רוֹם) וכדומה, ומשום זה הולמו, לאמתו של דבר, השם פוֹלֵל ולא פוֹעֵל כמקובל.

10. ה־רֹזֶה נִקְדָּה: נִתְפֹּעֵל (עמ' 507), וכן נִתְפַּעֵל (עמ' 517), נִשְׁתַּפַּעֵל (עמ' 519) וכו'. והנכון בפתח: נִתְפֹּעֵל, נִתְפַּעֵל, נִשְׁתַּפַּעֵל, שכן התפעל שבמקרא יורשו בלשון חז"ל נִתְפַּעֵל.

F. Böttcher, Ausführliches Lehrbuch der Hebräischen Sprache, Leipzig. 11

1866–1868

שהיטיב להגדיר משקלים ובניינים (ר' למעלה), לא עלתה בידו להדוף את פִּלְפֵּל ממצבו שכבש שלא כדִין, וכתב בדקדוקו, א', עמ' 350: פִּלְפֵּל: גִּלְגֵּל-וכו, 'הַתְּפִלָּה: הַתְּגִלָּה-וכו'.

מצוה עלינו לדייק: פִּלְפֵּל נופל על עוי-, ומשמעו תבנית מרובעת שנכפל בה היסוד הראשון והשלישי, כגון טִלְטֵל > טול. ואילו גִּלְגֵּל גזרתו ע-ע ותבניתו פִּעְפֵּע, כלומר נכפל היסוד הראשון והשני.

רמז לתבנית פִּעְפֵּע תמצא ב-מאזני לשון הקדש- לראב-ע, אוֹפִינְבֹאךְ תִּקְנִיא, נז ע-ב: 'הפא והעין כפול והלמד חסר כמו תשגשי (יש' יז, יא) שהוא מן יִשְׁגָה אחו בלי מים (איוב ה, יא)-, וביתר פירוט במכלול קנ ע-א. ותבנית פִּעְפֵּע בפירוש בנה ש' אברמסון, לשוננו כט, עמ' 1279: 'זהשורש' (של 'ממשמש' [ובא]). -יב-ד) אינו 'משש' ולא 'מוש' אלא 'משי' (משה), שהזכרנוהו. וממש הוא 'פעפע' רגיל. אלא ראב-ע, רד-ק ואברמסון הביאו פעפע בגזרת ל-י, ואנו מרבים ומביאים פִּעְפֵּע בגזרת ע-ע.

אין כינוי אחד, לשון קצר, המורה מרובעים מן עוי- מזה ומן ע-ע ומן ל-י מזה כאחד. כיון שכך על הדיקן לנקוט לשון ארוך כשהוא מתכוון לפעלים טלטל, גלגל, מעין: גזרת המרובעים שבה נכפל היסוד הראשון והשני, או היסוד הראשון והשלישי. או: גזרת המרובעים בשורשי ע-ע ועו-י-.

צא ולמד מה גדול כוחו של פִּלְפֵּל, שאפילו בניין שאין בו כפלם של שני יסודות (בין פ-ע, בין פ-ל) קראוהו אנשי לשון פִּלְפֵּל. בתיאורוס הסורי של פיין-סמית, עמ' 2771, וכן במילון הסורי-האנגלי של פיין-סמית (גב' מרגליות), עמ' 396, מובא בשורש עב-ד בניין פִּלְפֵּל: עַבְדָּד, ובניין אֶתְפִּלְפֵּל: אֶתְעַבְדָּד. פִּלְפֵּל, אֶתְפִּלְפֵּל מן עב-ד הרי עֲדַד, אֶתְעַדְדָּד; ואין עַבְדָּד, אֶתְעַבְדָּד אלא פִּעְפֵּל, אֶתְפִּעְפֵּל, כלומר כפל היסוד השלישי. נמצא להם בביתם של מדקדקים האחרונים איפה ואיפה, ונמצאו שוקלים משקל ומשקל ונושאים את שמות המשקלים והבניינים לשוא.

ח. שטאדה - מתקנם של משקלים ושל בנייני ראשון ששקל ובנה באבני קטל- כהלכה שטאדה¹², ואמנם עלתה בידו לתקן מקצת עיוותי קודמיו המדקדקים. כה פתח a 1938: 'בתחום הקדום הזה של ע-ע מקבלתו של kaṭl בדרך הטבע kaṭ, בחיזוק היסוד השני, כשמיתוספות סופיות'.

דוק: 'kaṭ-, קט, ולא qall < קל, קל-, כשיטת באור-ליאנדר ותלמידיהם.

12. אני מודה לידידי מרדכי מישור, שהשים את לבי על מאמרו של ש' אברמסון לאחר שהרציתי לפניו עיקריו של מאמרי.

13. B. Stade, Lehrbuch der Hebräischen Grammatik, Leipzig 1879.

ואומר (a 236§): *kāṭkāṭ* צורת חיווק של *kāṭ*, כגון *גִּלְגֵּל*, *דִּרְדֵּר*; (237§) *kīṭkāṭ*, *גִּלְגֵּל*, ובהבלעה: *כִּפֵּר*. מן לִּה: *עוֹעִים*. נקבה: *צוֹצֵנָה*, *כִּרְכְּרוֹת*; (238§) *kāṭkīṭ*, צורות מקור: *כִּלְכֵּל*, *עֲרֵעֵר*, נקבה: *סִאסָּאָה*. (241§) *kāṭākīṭ* *קִלְקֵל*, *עֲרֵעֵר*; *kāṭākīṭ* *צִלְצֵל*.

בשקילה זו נמצא שטאדה מתקן משקליהם של ראשונים. כיצד? בהרקמה (עמ' קנה) מובאת 'ערוער' במשקל *פְּעוֹלֵל*, ולפי שטאדה משקלה *פְּעוֹפֵע* (*קְטוֹקֵט*), ואמנם אין נכפלת למִד השורש בלבד, אלא שני עיצוריו של השם נכפלים, כלשונו של ריבג (שם): 'כפול ממקום הפא והעין שלו'.

קִלְקֵל נשקל בהרקמה (עמ' קנ) ובמכלול (קפג ע-א) במשקל *פְּעֵפֵל*, כלומר שורש קלל, ובין עיין ללמִד נכנסה פ־א, הקוֹף. אך מוטב נשקול במשקל *פִּעְפֵּל* – וזוף, כִּרְכֵּם, שבהם אין נכפלת אלא פ־א השורש בלבד, ואילו ב־קִלְקֵל גם פ־א גם עיין נכפלות. לפיכך נראית שקילתו של שטאדה, ששקל *קִלְקֵל* *kāṭākīṭ* (והוא *פְּעוֹפֵע* בשיטת פע-ל), משקילתו של ריבג.

ולא קיבל בארט¹⁴ מן שטאדה, והביא בסעיף 138 *גִּלְגֵּל*, *קִשְׁקִשְׁת* במשקל *qālqāl*; *צִלְצֵלִים*, *צוֹצֵנָה* – במשקל *qīlqīl* וכו'. כיון ששמות הללו גזרתם ע-ע אין משקלם אלא *קִטְקֵט*, *קִטְקֵט* (*קִטְקֵטִת*), בכפל היסוד הראשון והשני של השורש. על מה נופל משקל *קִלְקֵל*? על *חִלְחִלָה*, שכן שורשה חיל, גזרת ע-י, ובה נכפל היסוד הראשון והשלישי, ולא הראשון והשני כבכפולים. וכן כִּדְכֵד, ששורשו כיד, לשון ניצוץ (כידוד). ולא קיבל בארט מן שטאדה, והביא (b106§) *צִלְצֵל* במשקל *qīṭālib*, והביא (b107§) *קִלְקֵל*, *עֲרֵעֵר* במשקל *qūṭālib*. ונראים דברי שטאדה מדברי בארט, ש־קטלב יפה לשם בן ארבעה יסודות השונים זה מזה, כגון פרנסה – קטלבה. ואילו 'צלצל' נכפלים בו שני יסודות הראשונים, לפיכך בבואתו *קִטְקֵט*.

בפועל פסח שטאדה על שתי הסעיפים, ולא עלתה בידו לתקן תיקון שלם אלא תיקון מעט. בסעיף b157 כתב: 'הפעיל של השורש המורחב בגזרת ע-ע היה מלכתחילה *kāḵala*, וזה הפך להיות *קִלְקֵל*, *שִׁעֲשֵׁע*'. ובסעיף b391 כתב: '(פִּלְפֵּל) (1) מן ע-ע (*kāṭkāṭ(ā)*), *קִלְקֵל*, *שִׁעֲשֵׁע*, (2) מן ע-ו... *כִּלְכֵּל*. וכן בעתיד, 496§: '(פִּלְפֵּל) (1) מן ע-ע *jāḵāṭkīṭ*, ממנו... רק *יִסְכֶּסֶד*, *יִפְרָפֵר*. (2) מן ע-ו: *יִכְלֵל*, *יִפְצֵפֵץ*'. כלומר בסעיף 157 כינה לבניין *kāḵala*, ותיקן הקלקלה בסעיף 391 להיותה *kāṭkāṭ(ā)*, ולהיותה *jāḵāṭkīṭ* בסעיף 496. אך לא דק פורטא: גזרת ע-ו יפה לה *kāḵala*, פִּלְפֵּל; וגזרת ע-ע יפה לה *kaṭḵata*, *פְּעֵפֵע*.

J. Barth, Die Nominalbildung in den Semitischen Sprachen², Leipzig. 14

1894; וכן §141, עמ' 209, מהדורה ראשונה, 1891.

ט. משקל ובניין מהם?

אלו דבריו של ריבג בספר הרקמה, שער יא, "בידיעת הבנינים ומקצבם בפעלים", עמ' קמט: "ויבא על מַפְעֵל, כמו: במלמד הבקר; מתן ומפיל; מצב ומדע; משאבים... ויכנס בבנין הזה: ממלכה, אנשי המצבה. ויש שמקילים הדמיון הזה ומניעים עינו בשבא ופתח, כמו: מרעלה, שם מקום". הרי שהביא רביג בכלל מַפְעֵל חמישה משקלים, אלו הם: מַפְעֵל (מִלְמֵד-), מַעֵל (מִתֵּן וּמַפִּיל מן פִּי-), מַצֵּב וּמַדַּע מן פִּי-), מַפְעֵלָה (מִמְלָכָה), מַעֲלָה (מַצְבָּה), מַפְעֵלָה (מַרְעֵלָה). רדק במכלול לא נהג פוללנות כריבג, אלא פרט את השמות לגורותיהם: מַפְעֵל (מְטָעַם, קפד עִב); "זמחסרי הפ־א" (קפח ע־א) מַעֵל (מְבַט), מַעֲלָה (מְטָרָה); "זמנחי הפ־א" (קפח ע־ב) מוֹעֵל (מוֹלֵד), מוֹעֲלָה (מוֹרְשָׁה); "זמנחי הע־י" (קצ ע־א) מְפוֹל (מְקוֹם). ותיבת "מבול" הביא רדק גם במשקל מַפְעוֹל (קפה עִב) גם במשקל מַעוֹל (קפח ע־א) שבפרק "זמחסרי הפ־א".

מדקדקים האחרונים קוראים למשקל לפי גזרת השלמים, ושם הם מביאים שמות דומים משאר הגזרות. כגון דקדוק גזניס-קאוטש, §85g: "צורת יסוד māqāl בעברית מקטל, כגון מִאֲכָל, נקבה מִמְלָכָה, מִאֲכָלָה; מִלְאכָה (תחת מִלְאכָה); מן פִּי: מִתֵּן; מן פִּי: מוֹצָא, מוֹשֵׁב; מן פִּי: מִיטָב (מן מִיטָב); בִּי (או ו') מובלעת: מַצֵּע; מן עִי: מְסָךְ... מְמַר...; נקבה מְשֻׁמָּה; מן עִי: אכן ראוי להביא בזה: מְקוֹם...; מן לִי: מְרָאָה, מַעֵן (תחת מַעֲנָה). הרי אומר, בשם מקטל הביאו גזניס-קאוטש יג משקלים. אלו הם: מְקָטֵל (מִאֲכָל), מְקָטֵלָה (מִמְלָכָה), מְקָטֵלָה (מִאֲכָלָה), מְקָטֵלָה (מִלְאכָה), מוֹטָל (מוֹצָא, מוֹשֵׁב), מִיטָל (מִיטָב), מְקָט (מְסָךְ), מְקָט (מְמַר), מְקָטָה (מְשֻׁמָּה), מְקוֹל (מְקוֹם), מְקָטָה (מְרָאָה), מְקָט (מַעֵן).

י. תבנית

צא וילמד: משקל ובניין אין להם גדר קבועה וחלוטה, ומדקדק הישר בעיניו יעשה, אחד המרובה (כגון רדק), ואחד הממעט (כגון גזניס-קאוטש, באוּאָר-ליאנדר). לכן מוטב נקרא למשקל ולבניין, המדויק לגזרתו, בשם תבנית, והיא תולדתו של המשקל ושל הבניין מן השלמים, שהם אב ושכוללים את כל הגזרות. משקל או בניין התופס מרובה ניכר ביותר בפועל, בבניין פֶּעַל (וכן פֶּעַל, הַתְּפַעֵל). בניין פֶּעַל אפשר לפרטו לעשרות תבניות, ר' נספח א. בשם אפשר למצוא תבניות למאות. תר' אונקלוס לבר' מב, ח, "יכר יוסף את אחיו והם לא הפִּירָהוּ: "אֶשְׁתְּמוֹדֵעַ... ואנון לא אֶשְׁתְּמוֹדֵעוּהי. וכן כתובות קד עִב, בלשון האדרכתא: ואֶשְׁתְּמוֹדֵעַ; ושתי פעמים ביבמות לט עִב. תר' יונתן ליש' ג, ט, "הכרת פניהם: אֶשְׁתְּמוֹדֵעוֹת אפיהו. "אֶשְׁתְּמוֹדֵעַ" בניינו אֶשְׁתְּמוֹדֵעַל ותבניתו אֶשְׁתְּמוֹדֵעַל. "אֶשְׁתְּמוֹדֵעוֹת" משקלה אֶשְׁתְּמוֹדֵעַל, ותבניתה אֶשְׁתְּמוֹדֵעַל.

יא. "לימוד" ו-"פעלולים"

בהיות ארבע או חמש אותיות בשורש דרכם של בעלי דקדוק הראשונים להיות מוסיפים למִדֵּן על אותיות פֻּעַל, כְּגֹן רִיב־ג, הִרְקָמָה, עִמ' קָחָה: יִכְרַסְמָנָה – יַפְעִלְלָנָה, עִכְכֵּר – פֻּעַל, יִזְתַּאֲמֵר בְּהִאֲחֻשְׁתָּרְנִים – הִפְעִלְלִנִים¹⁵; וְכֹנֶן הוֹרִית הַקּוֹרֵא, עִמ' 353 וכו': "בִּנְיָן הַחֲמִשִּׁי הוּא בְּשִׁמּוֹת בִּלְבַד יֵבֵא עַל פֻּעֲלָל כְּמוֹ שְׁמֵאֲבָר וְכו' וְיֵבֵא עַל פֻּעֲלָל כְּמוֹ צִלְפָּחַד וּבִפְתַּח כְּמוֹ צִפְרָדַע וְכו' וְיֵבֵא עַל פֻּעֲלָל כְּמוֹ צִלְמָנַע וּבִפְתַּח כְּמוֹ וּבִקְבָקֶרֶ וְכו'.

רִיב־ג בִּס' הִרְקָמָה, עִמ' קסו–קסח, הִבִּיא בְּמִשְׁקַל פֻּעַל לֵאמֹר אֵת הַפְּעִלִים כֹּונֶן, כִּרְסָם, טִלְטַל, מִכְרַכֵּר, וְאֵין מִשְׁקַל פֻּעַל נֹפֵל אֵלָא עַל כֹּונֶן בִּלְבַד. בְּמָה דְּבָרִים אֲמֹרִים? בְּזִמָּן שִׁמְתַּעֲלָמִים מְגֻרְתּוֹ שֶׁל "כֹּונֶן" וְנוֹהֲגִים בּוֹ כְּבִשְׁלָמִים. וְהַמְדִּיק דְּיוֹק נִמְרָץ יֵבֵא כֹונֶן בְּמִשְׁקַל פֻּלַּל, וּבְמִשְׁקַל פֻּעַל יֵבֵא אֲמַלְל, עִרְבָב. טִלְטַל מִשְׁקְלוֹ פִּלְפַּל (מִן טוֹל), וְ"מִכְרַכֵּר" מִשְׁקְלוֹ פִּעְפַּע (מִן כִּרָּר). מִשְׁקְלוֹ שֶׁל כִּרְסָם נִרְאֶה לְהֵלֶן, מִכָּל מְקוֹם אֵין הוּא פֻּעַל.

"לימוד" זה, כְּלוֹמֵר כִּפֵּל לִמֵּד הַשּׁוֹרֵשׁ לְהוֹרֹת שּׁוֹרֵשׁ מְרֻבַּע אוֹ מְחֻמָּשׁ, קִיבְּלוּהוּ בְּעִלֵּי הַלִּשָּׁן הָעֵבְרִית מִן הָעִרְבִים¹⁶. דֹּמָה לֹא תִפְסַח שִׁיטָה זוֹ, כִּיֵּן שִׁתְּפִסָּה מְרֻבָּה. שֶׁהִרִי אֵין מִשְׁמַע לִמֵּד אֵלָא אוֹת שּׁוֹרֵשׁ הַשְּׁלִישִׁית בִּלְבַד, וְאֵין לְהַעֲמִיס עֲלֶיהָ מִשְׁאֵוִי שְׁנֵי וְשְׁלִישִׁי, כְּגֹן שִׁתְּהָא לִמֵּד מִסְמַנֵּת גַּם אוֹת שּׁוֹרֵשׁ רְבִיעִית וְגַם חֲמִישִׁית. וְאִם כִּכָּה אֵת עֹשֶׂה לָהּ לִלְמֵד נִמְצִית פּוֹרֵץ גִּדְרָם שֶׁל בְּנִינִים וְשֶׁל מִשְׁקָלִים. לֹא נוֹכַל לְקַבֵּל "לימוד" זה אֵלָא בְּהִיּוֹת ל' הַשּׁוֹרֵשׁ נִכְפַּלְת, כְּגֹן אֲמַלְל – פֻּעַל, נִאֲפֻפִים – קְטָלֻלִים, פִּרְחָח – קְטָלָל.

יב. קְטַלֵּב – קָץ שֶׁם לְפֻעִלֻלִים – חִידוּשׁוֹ שֶׁל בָּאֵרֶט

דֹּרוֹת הֶרְבֵּה הִיוּ מְדַקְדְּקִים מִפְּעִלִים פֻּעִלֻלִים מִפְּעִלֻלִים שֹׁנִים, עַד שֶׁקָם יַעֲקֹב בָּאֵרֶט, שֶׁקָם אֲב בְּדִקְדוֹק, וְשֶׁקָל אֵת הַמְרֻבָּעִים בְּעִלֵּי אוֹתוֹת שּׁוֹרֵשׁ שׁוֹנֹת, זוֹ מִזֹּו בְּמִשְׁקַל קְטַלֵּב, ר' 106, 107. כְּלוֹמֵר הוֹסִיף בֵּית עַל בִּסִּס קְטִיל: עִרְפַּל, חֲנַמֵּל הִבִּיא בְּמִשְׁקַל qūtālīb, qītālīb. סִמְדֵּר, עֲמַלְק הִבִּיא בְּמִשְׁקַל qūtālīb.

(הַסִּים יִבֹּא)

15. רִיב־ג שֶׁל שְׂרִשִׁים מִשְׁוִשִׁים עֵבְרִית: "וְאִם יֹאמֵר, לְמָה לֹא תִשִּׁים נֹון "אֲחֻשְׁתָּרְן" שְׂרִישִׁה וְתֹאמֵר בְּמִלָּה כִּי הִיא שְׂשִׁית? נֹאמֵר לוֹ, מִפְּנֵי שֶׁאֵין כְּדִמְיוֹנִי הַשְּׁמוֹת דְּמִיּוֹן שְׂשִׁי מִבְּלִי תוֹסַפֵּת, כִּי הַדְּמִיּוֹן הַחֲמִשִּׁי מַעֲט בְּדִבְרֵיהֶם בַּעֲבוּר כְּבִדּוֹתָו וְהַשְּׂשִׁי כָּל שֶׁכֵּן יוֹתֵר כְּבִד אֲצִלָּם וְקִשָּׁה עֲלֵיהֶם" וכו' (ס' הִרְקָמָה, עִמ' קס).

16. ר' לְמַשֵּׁל C.P. Caspari's Arabische Grammatik, fünfte Auflage, bearbeitet von Au. Müller, Halle a.S. 1887, 71§ בְּפֻעַל; 206§ בְּשִׁם. וְלֹאֲחֻרֹנָה W. Fischer, Grammatik des Klassischen Arabisch, Wiesbaden 1972, 63§ בְּשִׁם; 178–174§ בְּפֻעַל.

מִן הָעִבְרִית בַּמִּלּוֹן הַיִּסְטוֹרִי

טז.

אלישע קימרון

אל"ף מצעית כאם-קריאה בתעודות עבריות וארמיות מקומראן בהשוואה למקורות עבריים וארמיים אחרים

1. מבוא

הכתיב באל"ף כאם קריאה באמצע תיבה זר הוא ללשון העברית. אמנם מצויה לרוב אל"ף נחה לציון תנועות שונות, אך היא לא נתקבלה פסימן גראפי של איזו תנועה שהיא במקום שאין היא אטימולוגית¹; במקרא באה אל"ף מצעית לציון תנועה כאשר היא מיסוד המלה, ורק במקרים בודדים היא משמשת כאם-קריאה ממש². מצב דומה קיים במקורות שלאחר המקרא. ואף כי במקורות אלו מתרבים הכתיבים באל"ף כאם-קריאה לציון הצליל a (ולעתים e), הממצא בכללו הוא דל, יחסית לאורך הטקסט.

שלא כבעברית היה כתיב זה ידוע בארמית, ואף על פי שלא התפרח בה לכדי שיטה כדוגמת הכתיב בערבית, או כדוגמת השימוש ביוו וביוויד, הוא היה מצוי רגיל בטקסטים טובים של כמה מניבי הארמית³.

במאמר זה נרפו את החומר מן המקרא, מקומראן, מכתובות ותעודות עבריות וארמיות קדומות, מכתבי-יד משובחים של לשון חז"ל ומניבי הארמית המערבית. נשתדל להביא את כל הכתיבים המלאים אל"ף מקומראן, ואת החומר מלשון המקרא, על פי ספרי דקדוק ורשימות דקדוקיות. אך בלשון חז"ל ובניבים הארמיים של ארץ ישראל עניין זה לא נבדק בדיקה יסודית, ולעת עתה אין לנו אפשרות להתבסס אלא על כמה רשימות לא מלאות, ועל בדיקת מדגם של טקסטים בניבי הארמית המערבית⁴. חומר חלקי זה אינו מובא במחקרנו

1. על ההבחנה בין אותיות נחות אטימולוגיות לבין אמות קריאה: גר בן-עמי צרפתי, אבות טקסטים ואמות קריאה, לשוננו לה (תש"א), עמ' 18–19 [להלן צרפתי].

2. מצויה יותר הישמטות של אל"ף שורשית שחדלה להיות הגויה.

3. S. Landauer, *Das Elif als mater lectionis im Jüdisch-Aramäischen*, Festschrift zum Siebzigsten Geburtstag A. Berliner's, Frankfurt a/M. 1903, pp. 215–226.

פעת ראוי לבדוק עניין זה מחדש לאור החומר הרב שנתגלה לאחרונה. וראה גם: Joh. Friedrich, *Zur Bezeichnung des langen ā in den Schreibweisen des Aramäischen*,

Orientalia 26 (1957), pp. 37–42.

4. נראה לי, כי בדיקה יסודית של הכתיבים המלאים אל"ף עשויה לתרום תרומה חשובה להכרת טיבם ועתקותם (ואולי גם מוצאם) של כתבי-יד של הארמית הנוצרית והארמית השומרנית. בארמית הגלילית כתיבים באל"ף מצעית כאם-קריאה נדירים ביותר.

אלא לשם השוואה אל הכתיב בקומראן, שהוא עיקר עניינו; מאלף יהיה לראות, אם הפללים שנמצא מיוחדים הם לקומראן או אם יש פיוצא בהם גם במקורות אחרים.

לא נעסוק בכתיבים מורכבים של אלף עם אם קריאה אחרת הבאים לציון תנועות, שניתן לסמן בעזרת הרכיב האחר בלבד. וכמו כן לא נעסוק בשאלת אורך התנועות, שאותן מייצגת האלף, בשל הקושי בקביעת אורך התנועות בטקסטים לא מנוקדים. ואף על פי כן, הואיל וברוב המקרים באה האלף לציון a ארוכה דוקא, אין אנו פטורים מלתת דעתנו גם לשאלה זו.

2. הממצא

2.1 במקרא להלן החומר המצוי בדקדוקים וברשימות דקדוקיות:
לציון תנועת a: ראש (שמ"ב יב, א, ד. מש' י, ד), ראשים (מש' יג, כג), השאטים (יח' כה, כד, כו), השאטות (יח' טז, נז), שאטך (יח' כה, ו), בלאט (שופ' ד, כא), וקאם (ה' י, יד), ראמות (מש' כד, ז), ראמות בגלעד (דבה"א ו, סה), ראמה (זכ' יד, י), המלאכים (שמ"ב יא, א), כאביר (ישע' י, יג), חלאמה (שמ"ב י, יז), דאג (נחמ' יג, טז), ולציון תנועות אחרות: ונאשאר (יח' ט, ח), ארבאל (יהו' י, יד), שאס"ך (ירמ' ל, טז), נאשים (נחמ' ה, יא), ורצאתי (יח' מג, כג).

2.11 החומר המקראי הוא דל, יחסית לאורך הטקסט, ולא זו בלבד אלא שרובו משתייך לסוג אחד: צורות בינוני מגזרת ע"ו. בצורות אלו מניחים כי האלף הייתה פעם עיצורית ולפיכך אין לראות את האלף שבהן כאם קריאה. נותרו אפוא כתיבים בודדים של אלף כאם קריאה, הן לציון תנועת a והן לציון תנועות אחרות.

2.2 במגילות מדבר יהודה.

2.21 בריעודות העבריות.

2.211 במגילת ישעיהו: רוב הכתיבים באלף כאם קריאה בטקסטים העבריים מקומראן מרופזים במגילת ישעיהו. במגילות האחרות מצויים רק מקרים בודדים. והרי החומר ממגילת ישעיהו⁷: לציון תנועת a: יאכה (ל, לא),

5. ג' ברגסטרסר, דקדוק הלשון העברית, ירושלים תש"ב, עמ' 76; י"נ הלוי אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תש"ח, [להלן: אפשטיין] עמ' 1234; ז' פרענסדארף, אכלה ואכלה, הנובר תרכ"ד, עמ' 97-98; A. Sperber, Hebrew Grammar, JBL 62 (1943), pp. 179-180.

6. י' קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים המלח, ירושלים תשי"ט, [להלן: קוטשר, מגיש] עמ' 121 הע' 74.

7. ראה קוטשר, מגיש, עמ' 120 ואילך.

יאתום (א, יז, כג), איאל (לה, ו), פריאם (סה, כא), רציאן (ט, י. אבל רציין ז, א, ד, ח. ה, ו), תתיאמרו (סא, ו), כלאיות (לד, ו), אייאמים (לד, יד. = מס' אים), יואן (סו, יט), לשאוות (לו, כו), קצאוות (מא, ה), עאון (א, טו), גמאלם (סג, ז. על יד גמלנו), האזורה (נט, ה), ובאל"ף תלריה: הב^אמות (טו, ב).

לציין תנועת e: עואר (מב, יט [פעמיים אחרונות]), מג, ח, נאלכה⁸ (ב, ג).

2.212 במגילות האחרות:

לציין תנועת a: למעאן (4Q 175, שר' 4)⁹, לאהםה (שם שר' 5), עאף (הוד' ה, לו), עשאיו (בקטע ממערה 4), האסטאן (מגילת הנחשת יא, ב). ולציין תנועת e: קואי (4Q 171 II 4), שא יהיה, שא יאכל (DJD III, p. 223) כאלין (מגילת הנחשת, ה, ו).

2.22 בארמית:

2.221 במגילה החיצונית לבראשית: במגילה זו מרובים הכתיבים האלה, ואילו בתעודות הארמיות האחרות (כולל תרגום איוב) הם נדירים ביותר. והרי החומר¹⁰:

הריאזתא (ב, א), יאמיא (ב, יד), אַתְּבַּלְיַת (יט, ט), ואכליאת (יט, טז), משריאתי (כא, א), תניאני (כא, א), תמניאת (כב, ו), ארגואן (כ, לא), הואת (כ, יז, כז, כב, כה), עלואן (כא, ב), לואתי (כא, ה, ז), כלאן (כ, ו).

2.222 בתעודות הארמיות האחרות: אחזיאני (DJD III p. 190 [twice])

ואולי כאן (שם, עמ' 88).

2.23 עינינו הרואות, פי הכתיב באל"ף כאם קריאה לא היה זר לסופרי קומראן. אלא שתפוצתו אינה שווה בתעודות השונות. בשתיים מן המגילות הוא נפוץ מאוד. אך ברוב התעודות אין הוא מצוי כלל. מן הסתם נחשב כתיב זה לזלגארי, והיו סופרים שנמנעו מלהשתמש בו. ואולי מרמזת שכחותו הרבה במגילה החיצונית לבראשית ובמגילת ישעיהו, שמקורו הוא בארמית (מגילת ישעיהו משופעת בארמאזמים).

8. אבל ו' בן-חיים מפרשה כבניין פיעל (לשונו כב, עמ' 236).

9. John M. Allegro, *Qumran Cave 4, I (4Q158-4Q186)*, DJD V, Oxford 1968 = p4.

10. על פי: J.A. Fitzmyer, *The Genesis Apocryphon of Qumran Cave 1 — a*.

Commentary, Rome 1966, pp. 176-177.

אינה שייכת לכאן, שכן האליף שבה היא, כנראה, שורשית, ראה, W. Von Soden,

Akkadisches Handwörterbuch, Lieferung 7, Wiesbaden 1966, p. 648. והשוה סאון

בעברית (ישע' ט, ד).

בדרך כלל באה האליף לסמן תנועת a, אך יש כמה דוגמות לשימושה כאם קריאה לצליל e. מן החומר עולה גם, שברוב רובם של המקרים מופיעה האליף על יד העיצור יוד ולעיתים על יד ויו (לרוב אחריהם, אך לעיתים גם לפנייהם); 16 מתוך 20 התקרייות במגילת ישעיהו הן בסביבות יוד או ויו. כתיבים אלו במגילת ישעיהו מהווים אחוז ניכר מן התקרייות של תנועת a אחרי יוד ויו עיצוריות שלא בראש תיבה (בראש תיבה אין אפשרות לקרוא את היוד כאם קריאה). אבל סימון a לפני עיצורים אלו באליף הוא מיעוט קטן לעומת אי סימנה. במגילה החיצונית לבראשית 14 מתוך 15 התקרייות הן אחרי יוד או ויו. בתעודה זו אין פנראה תנועת a לא סופית אחרי יוד או ויו מצעיות שאינה מסומנת באליף¹⁰. אבל a לפני יוד או ויו אינה מצוינת באליף. כמו כן מצויה האליף על יד גרוניות ולועיות (3 דוגמות, מהן אחת ליד ה"א הידיעה¹¹). הדבר קשור, כנראה, בערעור הגרוניות והלועיות בקומראן¹². פעמיים נכתבת האליף אחרי ש"ן הזיקה¹³, בתעודות הכתובות בלשון הקרובה ללשון חז"ל. כתיב זה של ש"ן הזיקה ידוע גם מטקסטים אחרים של לשון חז"ל [ראה 2.4]. ופעם אחת היא מצויה בצורת בינוני מגורת ע"ו, שבה היא פנראה אטימולוגית. [ראה 2.11 הערה 6].

אפשר אפוא לסכם ולומר, שאלף כאם קריאה באה בקומראן בעיקר בסמוך ליוד (או לוי) עיצורית (34 מתוך 46 התקרייות), והמקרים האחרים שייכים ברובם לסוגים, הידועים ממקורות עבריים אחרים. [ראה להלן 3.1].

2.3 בכתובות עבריות וארמיות.

רשימה של כתיבים מלאים אליף מצויה בספרו של קוטשר, אגו נביאה גוסיף עליה כהמה וכהמה. החומר מספרו קוטשר¹⁴.
ב"ב: חשיארש [כמה פעמים], חמראן, יאנקיא. בכתובת טנג-א"ר סארוואק (פרס), בערך אמצע המאה השנייה לסה"נ: נאסיב [פעמים אחדות],

10. תנועת a אחרי יוד תחילית אינה מסומנת בדרך כלל באליף. המלה ים ימא וכו' כתובה פעמים רבות במגילה בכתיב חסר אליף למשל: כא, יא, טו, יז, יח [פעמים], ועוד. כמו כן אין היא מסומנת גם כשבאה אות שימוש לפני היוד למשל: ביצבא (ב, כ), ליד (כא, טו, טז, יז). שביתא (כב, יב [פעמים], כה) פנראה = שְׁבִיתָא (ראה פירושו של פיצמיר).

11. וכן בלשון חז"ל (ראה 2.4).

12. כל הדוגמאות מצויות בתעודות שבהן מרובים הסימנים להתערערות הגרוניות והלועיות.

13. אין פנראה חשיבות לעובדה שבשני המקרים המלה התכספת פותחת ביוד.

14. מגיש, עמ' 121, ושם מראי מקום. בכתובות מימי הבית הראשון אין, כנראה, אליף מצעית כאם קריאה.

ר באני. בכתובת פיק מלאחר חורבן בית שני: חזאנא. ביפו: דיאנה, בדורא אירופוס (מאה שלישית לסה"נ): יאמא פעמיים. כתיבים נוספים שאינם ברשימתו של קוטשר: מ'א'שה, אניאנה, אניאנא (יפעם אחת אנינא), פאריגירי, בכתובת בית שערים¹⁵ (מאה שלישית ורביעית לסה"נ), וכנראה שאיש בשטרות בר פוכבא (מור' 24 ג'16), שאמואל (דורא אירופוס)¹⁷, שלום על בניריקיאנו¹⁸, שאלום, בכתובות על מצבות קברים מאטליה¹⁹.

2.31 הרשימה מן הסתם אינה שלמה, והיא מכילה חומר מגוון מאוד ממקומות שונים ומתקופות שונות. חלקו לקוח מכתובות חרוטות על אבן, וחלקו מכתובות על חרסים ועל פפירוסים. משום כך אין להשתמש בו אלא לצורך השקאה. הרושם הכללי המתקבל ממנה, הוא, שלרוב לא צוינה תנועת a באל"ף, אך פה ושם מצויים כתיבים כאלה בתקופות שונות ובמקומות שונים, והם מרובים יחסית דוקא אחרי יו"ד עיצורית.

2.4 בלשון חז"ל

שלא כבלשון המקרא, אין בידינו רשימה ממצה של הכתיבים באל"ף מצעית בכתב-יחיד של לשון חז"ל. אבל מצויות כמה רשימות²⁰, ובהן חומר ממכה כתב-יד משובחים של המשנה. בין מכתב-יד עם ניקוד בבלי ובין מכתב-יד עם ניקוד טברני. והרי החומר שברשימות:

בכתב-יד עם ניקוד בבלי: בשיארא (טבול יום ד, ה), הזאייה (זבים ה, ח), הזאיא (שם ה, י), החנאני (נדרים יא, ב), סיתואניות (תרומות יא, ג), נאער (מכשירין ד, ב), טאעות (נדרים ט, י), המאעות (מעשר שני

15 נ' אבינד, בית-שערים, פרך שלישי, מערכות-קברים מס' 12-23, ירושלים תשל"ב עמ' 176, 179, 182; ב' מור, בית-שערים, פרך ראשון, מערכות הקברים מס' 1-4, ירושלים תשי"ח, עמ' 137.

P. Benoit, O.P., J.T. Milik, et R. de Vaux, O.P., *Les Grottes de Murabba'at*, 16 *DJD II*, Oxford 1961, p. 128.

J.B. Frey, *Corpus inscriptionum iudaicarum* I, II, Roma 1936, 1952, 843. 17

18 פריי 609.

19 פריי 397, 579. אבל על רוב רובן של המצבות כתובה המלה ללא אל"ף.

Ch. B. Friedmann, zur Geschichte der ältesten Mischnaüberlieferung, *Babl.* 20 *Mischna-Fragmente aus der Altkairoer Geniza, Jahrbuch der Jüdisch-Literarischen Gesellschaft XVIII* (1927), p. 273; אפשטיין, עמ' 1234-1236; א' פורת, לשון חכמים לפי מסורות ישנות שבכתב-יד ישנים, ירושלים תרצ"ה, עמ' 10, 13.

ד, ז), רבאעי (מעשר שני ה, ג, ד), מאצינו (ידים ג, א. שבת יב, ג), ובלאלן (מכשירין ה, ג), שבסאסן (עקצין א, ה). ודאכן (טבול יום ב, ג), הבלאנים (זבים ד, ב), לביאר (שביעית י, ה).
בכתבייד עם ניקוד טברני:

בכתבייד קיפמן: שיארא (עירובין א, ח, י [פעמיים]). אבל בישירא גיטין ו, ה), גאפן (מעשר שני ג, יב [3 פעמים]). אבל פעמיים גפן, ופעם אחת משאגפן), כאן (של זהב. יומא ה, ג, ד [פעמיים]). 3 פעמים ללא אלף), שלאאשם (כריתות ו, ו. האלף הראשונה נמחקה), של-ס לאתים (כלים טו, ג. במשנה ד בכתוב חסר). והרבה אחרי היא הידיעה ואחרי שייך הויקה²¹.

2.41 כאמור לעיל, החומר שברשימות אינו ממצה ואינו מייצג אלא מיעוט של טקסטים מלשון התנאים. מובן מאליו, שבדיקת כתיבייד נוספים של המשנה ושל יצירות אחרות מספרות התנאים תעשיר את הרשימות, כפי שידגם בחומר שאספתי באקראי:

סואר (משנה אהלות ג, ז בכתבייד פארמה ובכתבייד אחרים). כאן בכתוב מלא אלף רגילה מאוד אפילו בכתבייד משופחים של המשנה. בכתב-יד וינה של התוספתא מצאתי את הכתיבים הבאים: כוארת (כמה פעמים, למשל כלים ו, ג. אהלות י, יד [פעמיים]). הכתיב אוליאריין מצוי שלוש פעמים (טהרות ח, ז). שיארה (עירובין ב, ג, ה [4 פעמים]). פסחים א, ד. הכתיב שיררה מצוי 10 פעמים). פרואר (עבודה זרה ח, י). פאייס (סופה ד, טו [פעמיים]). 8 פעמים בירד כפולה). סבאכה (כלים ב-ב ה, טו). בכתב-יד ואתיקן 32 של הספרי מצוי שש פעמים הכתיב דיאן וכד' (ספרי במדבר מהדורת האראוויטץ עמ' 219 [פעמיים]). ספרי דברים מהדורת פינקלשטיין עמ' 17, 46, 229, 394), ורגיל הכתיב בשתי יודיין. ובספרא כ"י ואתיקן 66: חלאקו (מהדורת פינקלשטיין עמ' קלא). לאקוי (פינקלשטיין עמ' רעא).

עד שלא ייאסף כל החומר מספרות התנאים²² אנו מצויים לנהוג זהירות רבה בשימוש בו. אף-על-פי-כן, סבורני שלא אטעה אם אומר, שהשימוש באלף מצעית כאם קריאה אינו נפוץ בכתבייד משופחים של לשון חז"ל, וכבר אמרו²³, שלשון חז"ל אינה מפירה באלף כאם קריאה. אפילו יש בקביעה זו

21. ראה אפשטיין שם, שם. וכן תרביץ א, עמ' 71, הערה 7.

22. וראוי אף לאסוף את החומר מכתבייד טובים של התלמוד הבבלי ומספרות התנאים. ראה כתיבים באלף אחרי יוד וייז עיצוריות במאמרו של ש' מורג, תרביץ מב (תשל"ג) עמ' 62 (והערה 4), 68.

23. צרפתי, עמ' 18.

משום גזומה, אין היא רחוקה מן האמת במה שנוגע לאל"ף מצעית^{23א}. לשון חז"ל הכירה אמנם באל"ף מצעית כאם קריאה (ויעידו הכתובות מבית שערים) אך מיצטה להשתמש בה; האל"ף לא באה לציין תנועת a בכל מקום אלא שימשה בעיקר לצרכים דקדוקיים, כגון להפרדה בין הומוגרפים (כן/כאן). וגם כאן = בסיס) או לעזור בקריאה בסביבת יו"ד ויו"ו עיצוריות. כמו כן מוצאים אותה אחרי ה"א הידיעה, על יד גרוניות ולועיות [ראה 3.1], ואחרי ש"ן הזיקה. הריבוי היחסי של פתיבים אלו בכתב-יד עם ניקוד בבלי הוא בודאי משמעותי, אך עדיין מוקדם להסיק מסקנות על פי החומר המועט שברשותנו.

2.5 בארמית נוצרית של ארץ-ישראל :

שולטס בדקדוק²⁴ מציין, כי האל"ף משמשת לציין תנועת a ולעתים אף לציין תנועת e. מהדוגמות הספורות שהוא מביא אין אנו מקבלים תמונה ברורה. מה גם שאין הוא מתחשב בסביבה הפונטית אלא באורך התנועה בלבד. כדי להבהיר את התמונה בדקתי את תשעת הפרקים הראשונים של ספר בראשית בתרגום ארמי נוצרי²⁵, ורשמתי את כל הפתיבים המלאים אל"ף (לא נרשמו צורות בינוני מגזרת ע"ו, שהרי בהן האל"ף אטימולוגית היא). והרי החומר:

תניאן (א, ח), חיאן (א, כ), יסתגיאן (א, כב), שתיתאי (א, לא), דאתמליאת (ו, יג), זויאן (ו, יד), דכיאן (ו, ב, ג [פעמיים], ח, ח, כ), לילואן (ו, ד, יב, יז), כאם (ט, יט).

2.51 ברוב המקרים באה האל"ף אחרי יו"ד (או ויו"ו) עיצורית. אפילו מי שיטען בצדק, שאין לקבוע כללים לפתיבים המלאים אל"ף בארמית נוצרית על פי חומר כה מועט מכתב-יד מסוים, בעל כורחו יודה, כי הדמיון המפתיע לפתיבים בקומראן אינו מקרי, וכי יש כאן איזו מסורת פתיב משותפת לקומראן ולארמית הנוצרית. יחסית לאורך הטקסט מרובות התקריות בארמית נוצרית מאלה שבקומראן. כיצד ניתן להסביר עובדה זאת? האם הארמית הנוצרית מגלה התפתחות של שיטה שאת ניצניה גילינו בקומראן? עדיין אין אנו יכולים להשיב על שאלה זאת. אמנם בארמית הנוצרית התקריות מרובות יחסית לקומראן. אך

23א. אל"ף סופית מצויה יותר. במגילת הנחושת, למשל, מצויינת תנועת a סופית

בדרך כלל באל"ף.

24. F. Schulthess, *Grammatik des christlich-palästinischen Aramäisch*, Tübingen 1924, pp. 7, 8, 9.

25. Lewis A.S. and M.D. Gibson, *A Palestinian Syriac Lectionary*, (= Studia

Sinaitica VI), London 1897, pp. 80-95.

יש לזכור שבטקסטים מסוימים בקומראן (מגילה חיצונית לבראשית) הכתיבים האלה מרובים ביותר, וכל עוד לא נבדקו כתבי-היד המשובחים של הארמית הנוצרית בדיקה יסודית, לא נוכל לברר מהו היחס שבין שתי המסורות. מכל מקום, אין ספק שכאן מתגלית מסורת כתיב משותפת, שנבעה מן הרצון להקל על הקריאה.

2.6 בארמית השומרונית :

גם מניב זה איננו יכולים להביא כללים ברורים, שכן הכתיב של הניב הזה עדיין לא נחקר. אבל אי-אפשר להתעלם ממנו בשל הדמיון, שבין לשונות השומרונית ללשון קומראן. אספתי את החומר מהפיוטים השומרוניים, שאת מבטאם בפי השומרונים רשם ז' בן-חיים. והרי החומר המצוי בעמודים 42–200²⁶ (שמות מיוחדים נרשמו כשלעצמם, שמות בנסמך ואלה עם פניניים נרשמו במלים נפוצות ביחד עם הצורות המיוחדות):

(א) כס'יאן עמ' 170, 100, 174. כס'יאתה עמ' 42, 79, 148 [פעמיים]
149, 160, 177, 183, 190, 192 [פעמיים], 193. פליאן עמ' 45, 46, 98.
פליאתה עמ' 44, 58 [פעמיים], 65, 160, 162, 167. בניאן עמ' 57.
סיאנים עמ' 59. דיארי עמ' 62. מגביאן עמ' 63. בריאת עמ' 103
103 (נסמך יחיד). בריאן עמ' 149. ובריאתה עמ' 64. רביאנה עמ' 80,
82, 94, 97, 99, 100, 103, 106, 179, 181, 185. קיאם עמ' 86, 96, 121,
176. קיאמה עמ' 112, 151, 162, 175, 176, 181. גויאן עמ' 90, 174.
גויאתה עמ' 93, 149, 161, 177. סכואן עמ' 92, 108, 119, 120. יקירואן
עמ' 96. רבואן עמ' 146, 178, 196, 198. רבואתה עמ' 99. גליאן עמ'
100, 170. גליאתה עמ' 160, 177, 190, 192, 193. תניאן עמ' 107 [פעמיים].
דיאן עמ' 112. דיאנה עמ' 177, 199. גנואתן עמ' 143. כרואן עמ' 135.
בקריאתה עמ' 139. בריאן עמ' 147. גליאתה עמ' 148, 149. סגיאן
עמ' 157. צלואן עמ' 158. צפיאתה עמ' 180, 192. דבריאתה עמ' 194.
(ב) יחידאי עמ' 58, 59, 107, 174, 178, 198, 200. סגאי עמ' 93,

94, 104, 120. יאי עמ' 166, 185. מלאי עמ' 173. קראי עמ' 164.
ג עקובאן עמ' 75, 84. ברכאן עמ' 81, 170. ברכאתה עמ' 78.
גזיראתה עמ' 81, 185 [פעמיים], 200. רברבאן עמ' 84, 175. בלישאתן
עמ' 104, 113, 115. בישאתן עמ' 104. נפשאתן עמ' 115, 116, 120.
מתנאתה עמ' 135, 156. גבוראן עמ' 188. גבוראתה עמ' 147, 188.
רתואתך עמ' 161 (ההגיה rātābātāk). טמיראן עמ' 174. עבידאתך עמ'

²⁶ ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, פרך שלישי, ספר שני, ירושלים

196. מואן עמ' 83 (ההגה *mā'bān*).
(ד) באריה עמ' 44. בראיה עמ' 198. כארוין עמ' 84. לאהן עמ' 92.

2.61 הכתיבים המלאים אל־ף לציון תנועת a מרובים מאוד בארמית השומרונית. אך גם כאן אין האל־ף מופיעה אלא בסביבות פונטיות מסוימות. בדרך כלל היא נכתבת אחרי יוֹד ווִיאו (קבוצה א). או לפניה (קבוצה ב'). במקרים רבים נוהגים לכתבה לציון סיומת הרבות ה־תָּא. סוג זה מצוי לא רק בקבוצה ג אלא אף בקבוצה א. ולעתים באה אל־ף גם שלא בתנאים הנ"ל (קבוצה ד').

בכל ההסתייגות הדרושה אומר אני, כי בעניין זה השומרונית ממשיכה את מסורת הכתיב הקדומה שניצניה מצויים כבר בקומראן. כתיב מלא אל־ף שכיח בה מאוד על־יד וִיאו ויֹד־א. אמנם מצויות מלים בכתיב חסר אל־ף כגון תנין עמ' 199, חיביה עמ' 142, 145. אך בדרך כלל נכתבת אל־ף בתנאים אלו ובמיוחד בסיומת הרבות, שלשם חדרה מן הסתם האל־ף בשל הרצון להפריד בין צורת היחידה המיודעת לצורת הרבות המיודעת בשמות מסוימים כגון פִּלְיָתָא / פִּלְיָתָה. מכאן התפשט כתיב זה אל צורות הריבוי הלא מיודעות.

יש לשער, שבדיקת כתבי־יד משובחים של הארמית השומרונית תאמת את הכללים העולים מן הכתיב של הפיוטים הנ"ל. בדקתי את הכתיב של הטור הארמי שבמילון המליץ שפורסם על פי כתב־יד עתיק²⁷, ונזכחתי לדעת כי כתיבו דומה לכתיב הפיוטים באשר לכתיב המלא אל־ף; גם הוא מרבה בכתיבת אל־ף על יד יוֹד ווִיאו עיצוריות.

3. בירורים ומסקנות

3.1 אוסף הכתיבים שהבאנו הוא קטן, ואינו מאפשר הסקת מסקנות סופיות על תפוצתו של הכתיב הזה בטקסטים השונים. לעומת זאת מותר לראות בו מדגם מייצג²⁸, שניתן ללמוד ממנו על הכללים לכתיבת האל־ף. מתברר, שהאל־ף אינה באה לציון תנועת a או e באופן שרירותי, אלא היא נכתבת לרוב בסוגים מסוימים:

(א) במקרים רבים היא באה בצורות ביוני ע־ו. כפי שראינו לעיל, יש

27. ו' בן־חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, כרך שני, ירושלים תשי"ז, עמ' 440 ואילך.

28. הכתיב באל־ף נפוץ במלים זרות יותר מבמלים עבריות, אך הדבר לא בא לידי ביטוי ברשימות.

להוציא כתיבים אלו מכלל הדיון, באשר יש יסוד להניח, שאלוף זו הייתה הגייה בתקופה קדומה לא רק בארמית אלא אף בעברית [ראה 2.11].
(ב) ברוב רובן של התקריאות מופיעה האלף בסביבת יוד או וי עיצוריות, בדרך כלל אחרי יוד.

(ג) לעתים באה האלף בסביבת גרונות ולועיות. בקבוצה זו נכללים גם הכתיבים באלף אחרי היא הידיעה, שאפשר לראות בהם סוג נפרד, שכן היא הידיעה היא מילית עצמאית הגם שאין היא נפרדת בכתיב משם-העצם שבא אחריה.

(ד) מרובים מאוד הכתיבים המלאים באלף להבחנה בין הומוגראפים, בעיקר בסוגים דקדוקיים מסוימים ובמלים נפוצות.

(ה) אלף לציון הצליל e מצויה בעיקר אחרי שין הזיקה, בסוג זה מצויות גם יוד²⁹ ואף היא³⁰. שמא מלמד הכתיב בהיא כי אם-קריאה אחרי שין הזיקה לא נחשבה לאות מצעית.

(ו) לעתים רחוקות כתובה אלף שורשית נחה שלא במקומה³¹.

3.2 הסוגים הנ"ל נקבעו על סמך החומר בכללותו, אבל באמת אין כולם מופיעים בכל הניבים העבריים והארמיים שנידונו במאמר, או שכיחותם בהם שונה: במקרא מצוי בעיקר הסוג הראשון. בקומראן ובארמית נוצרית – בעיקר הסוג השני. בלשון חז"ל – הסוג השני, השלישי, הרביעי, החמישי והשישי. ובארמית השומרנית נפוצים בעיקר הסוג השני והרביעי. לא כל הסוגים נפוצים באותה מידה. אך עדיין אין אפשרות לקבוע את תפוצתו של כל סוג. מכל מקום ברור שסוג ב הוא הנפוץ ביותר, ואילו הסוגים ג, ה, ו נדירים למדי.

3.3 שכיחות האלף אחרי יוד ווי עיצוריים (ומעט לפניהן) בתעודות קומראן אין כיוצא בה בכתבי-יד עבריים וארמיים של יהודי ארץ-ישראל. הדמיון אל הארמית הנוצרית ואל הארמית השומרנית אין בו כדי להתמיה, שכן הרבה קוי לשון בקומראן מקבילות להם בניבים ארמיים אלו. קשה יותר השאלה, מדוע הכתיבים האלה המצויים בקומראן ובניבים ארמיים, לא התפתחו בכתבי-יד יהודיים³²? יש אומרים³³ שהאלף לא שימשה כאם קריאה, משום

29. אפשטיין, עמ' 1243.

30. דן אורמן, כתובות יהודיות מן הכפר דבורה שבגולן, תרביץ מ (תשל"א), עמ'

406. והשוה שהתקף (קרי שתקף. קה' ו, י), כשהסכל (קרי כשסכל. שם י, ג).

31. השוה צרפתי, עמ' 19.

32. הם נדירים לא רק בכתבי-יד של לשון חז"ל אלא אף בארמית הגלילית. כך נראה לי לאחר עיון בכמה מאבות הטקסטים של הארמית הגלילית.

33. צרפתי, שם, עמ' 18.

שהאל"ף השורשית הנחה עשויה לבוא במקרא אחרי כל תנועה שהיא. אבל הסבר זה אין בו כדי לתרץ את השוני, שבין הארמית הנוצרית והארמית השומרנית, שבהן מרובה שימושה של האל"ף כאם קריאה, לבין הארמית הגלילית, שבה שימושה מועט.

יש למצוא אפוא הסבר אחר, שיהיה מתאים לעברית ולארמית כאחת: כידוע, בכתיב-יד טובים של לשון חז"ל מטיפוס ארץ-ישראלי ושל הארמית הגלילית נוהגים לציין י"ד וי"ו עיצוריים בי"ד וביו"ו כפולות, נראה לי ששיטה זו השולטת בטקסטים האלו דחקה את רגליה של השיטה האחרת שבה מציינים את עיצוריות הי"ד והו"ו על ידי אל"ף. תדע לך שהוא כן, שהרי בטקסטים שבהם מופיעה האל"ף כאם קריאה לסימון י"ד וי"ו עיצוריים אין ברגיל י"ד וי"ו כפולות³⁴, ואילו הטקסטים המשתמשים בי"ד וי"ו כפולות אינם משתמשים באל"ף למטרה זו. אם כי בכמה מלים בלשון חז"ל כגון שיארא, כוארת, עדיין נפוץ הכתיב הזה, וייתכן שהוא שריד מן השיטה האחרת.

3.4 שתי השיטות לסימון י"ד עיצורית התחרו זו בזו גם בסוף תיבה³⁵ וכבר העירו³⁶, כי כתיב באל"ף לציין דיפתונג ay- הוא אחד משימושיה כאם קריאה.

34. בארמית נוצרית ובארמית שומרנית נדירים ביותר הכתיבים בי"ד וי"ו כפולות, וגם בקומראן החומר מועט ביותר: וי"ו כפולה אין כמעט בנמצא. מבין הדוגמאות שמביא קוטשר (מגיש עמ' 111) אין אפילו אחת בטוחה: ישתחוה (מה, יד) מסופקת ביותר (ראה דברי קוטשר, שם), שוו (פשר חבקוק י, יא) גרוס שיו (ראה לשוננו לה, עמ' 107 הע' 25). [א]וון (שם ט, ט) כתוב בעוון (כך קהן בקונקורדאנציה), הוות (הוד' ג, לה) קרא הוות. גם תשווע (מגיש ב' נח, ט) שעליה העירני ידידי מר מ' מישור, אפשר שאינה אלא תשויע, אין במגילה זו הבחנה בין וי"ו לי"ד. הווא (מגילה חיצונית לבראשית כב, ח. אבל הוא שם ח, א, ב, ט ועוד). הריי הראשונה מסופקת; היא קצרה ביותר ודבוקה לה"א. אבל עוול 11 ק מלכיצדק עמ' 1 שו 12. OS 14 (1965), 354f). י"ד כפולה מצויה בפועל רק בשורש היה ובשמות היים פ"ח יא, ב. ידי מביא יו, יא, ואולי בעיים מגיש יא, טו (קוטשר מגיש עמ' 119-120). הדוגמאות האחרות שמביא קוטשר מתחום השם מסופקות או מטעות: מצריי (א, כד) כתוב מצריי! בהקבלה אל מא'בו, ענייה נד, יא. הי"ד השנייה תוקנה מה"א. י"ד אחת מציינת את העיצור והאחרת תנועת i קצרה. עניים (נח, ז) כתוב ענוים. מים (ל, יד) בין השיטין אין כתובה י"ד. בדקתי זאת בצילום משוכח שבידי פרופ' ד"ש לייגר. ספריים (כ, יט) = ספריים [ראה קוטשר עמ' 85] אבל במגיש ב' מציון חייתו נ, י (וראה גם הערה 39).

35. אשר לוי, המשיכו הסופרים להשתמש ב"ו בכתיבת הכינוי החבור לנסתר המצטרף לשם עצם ברבים.

36. צרפתי, עמ' 18.

כידוע, רווח בכתב-יד משופחים של לשון חז"ל ושל הארמית הגלילית כתיב ביו"ד כפולה לציון דיפתונג ay – בסוף תיבה³⁷. כתיבים באלף בנסיבות אלו נדירים ביותר. מבחינה זו דין דיפתונג ay – כדין יו"ד עיצורית באמצע תיבה. לעומת זאת בארמית נוצרית ובארמית שומרנית שבהן מצוי הכתיב באלף על יד יו"ד וי"ו עיצורית, ואשר הכתיב ביו"ד וביו"ד כפולות היה זר להן, רגיל מאוד הכתיב – אי לציון הדיפתונג³⁸. בקומראן משמש הכתיב המקראי ביו"ד אחת³⁹, אך מצינו פעם אחת כתיב מלא אלף דווקא לציון דיפתונג aw: ע שא"ו. כאן היה חשש שיקראו eso. שכן בקומראן דיפתונג aw התכוץ בכל התנאים⁴⁰, וגם את הכתיב – יו בסוף תיבה הגו o. כתיב עשאו בא אפוא ללמדנו שבשם זה לא התכוץ הדיפתונג (השוה išab בשומרנית).

אנו רואים שבניי הארמית הגליל יש זיקה בין שיטת סימון היו"ד העיצורית באמצע תיבה לשיטת כתיבת הדיפתונג. אבל בעוד שבאמצע תיבה אין נוהגים לציון באלף תנועת a לפני יו"ד עיצורית, בסוף תיבה הרבו לסמנה.

3.5 יש לשער, שהשימוש באלף לסימון עיצוריות היו"ד והיו"ו אינו מאוחר לשימוש ביו"ד וביו"ו כפולות. שכיחות הכתיב הזה בקומראן מלמדת, כי ראשיתו בימי בית שני. בתקופה זו עדיין נדירים ביותר הכתיבים ביו"ד וביו"ו כפולות. בתחילה באה האלף בסביבת יו"ד וי"ו כדי לציון את עיצוריותן, ואחר כך היא מופיעה גם במקומות אחרים, בעיקר לצרכים דקדוקיים. ואמנם בטקסטים מקומראן מצוי בעיקר הכתיב באלף בסביבת יו"ד וי"ו עיצוריים ואילו בטקסטים המאוחרים יותר היא מופיעה גם לצרכים אחרים.

3.6 באיזו מידה השפיע אורך התנועה על כתיבת האלף? בקומראן מייצגת האלף על פי רוב תנועה ארוכה. מבחינה זו דומה שיטת הכתיב בקומראן לשימושה של האלף הנחה ולכתיב אמות הקריאה וי"ו ויו"ד בלשון המקרא.

37. י' קוטשר, לשון חז"ל, ספר חנוך ילון, ירושלים תשכ"ג, עמ' 251–254.

38. שולטס עמ' b 8. שולטס אומר, שאפשר לציין גם ביו"ד כפולה, אך דוגמאותיו הן מצורות הריבוי המיוחדות, ששם אין דיפתונג. ובארמית שומרנית והו כנראה הכתיב הרגיל ואולי היחיד (ראה 2.6 ב).

39. קוטשר, שם, עמ' 250 ואילך. שתי הדוגמאות ביו"ד כפולה שמביא קוטשר אינן נכונות: במגיש א, יד קרא מצריו [ראה 3.3 הערה 31], בטאטאיי (הוד' ה, כא) מסופקת הן מצד משמעותה והן מצד קריאתה. גם אחריי מגיש ב' מג, י אינה בטוחה; אולי גרס אחריו (אין במגילה זו הבחנה ברורה בין וי"ו ליו"ד).

40. ז' בן-חיים, צורת הכינויים החבורים –ך, –ת, –ה במסורותיה של הלשון העברית, ספר אסף, ירושלים תשי"ג, עמ' 95. אין הוכחה לדברי בן-חיים, שבקומראן התכוץ הדיפתונג בכינוי בלבד [ראה 3.3 הערה 31].

שהרי גם אלו מציניים בדרך כלל תנועה ארוכה. עם זאת קיימים ברשימות כמה יוצאים מן הכלל הן בעברית והן בארמית, שבהם מצינת האל"ף, על פי השוואה למסורות אחרות, תנועה קטנה, ואפילו תנועה חטופה. יא כה, תתיא מרו, האזורה, כלאות (מסורה פליות), קצאוות (מסורה קצוות), שא. בכמה מלים האורך אינו ידוע: אתבניאת, אכליאת, תמניאת, הואת. מובן שאין כל ביטחון שאורך התנועות בקומראן היה בכל מקרה בבמסורות האחרות. אך יש להניח שבמלים כמו תתיא מרו, יא כה הייתה התנועה קטנה. ואם כן האורך לא היה גורם שלט כסביבה הפונטית. גם בכתובות, בלשון חז"ל ובניבי הארמית שנידונו במאמר מסמנת האל"ף על פי רוב תנועה ארוכה. אך בהיות האוסף בלתי שלם מוקדם עדיין להסיק מסקנות.

4. סיום

בימי בית שני מתפתח שימושה של האל"ף כאם קריאה באמצע תיבה לציון התנועות a ולעתים e, בעיקר אחרי יוד וייו (לעתים גם לפניהן). בקומראן מצויות 46 תקריות של אל"ף מצעית כאם קריאה, רובן ככולן בשתי יצירות. שימוש זה מצוי לרוב בארמית הנוצרית ומתרבה ביותר בארמית השומרנית, שבה משמשת האל"ף לציון תנועת a גם שלא ליד יוד וייו; בשמות ממין נקבה שבהן כתיב הצורה המידעת של הרבות וזה לכתיב צורת היחידה, הבחינו ביניהן על-ידי כתיבת צורת הרבות בכתוב מלא אל"ף. לעומת זאת נדירים הכתיבים באל"ף בכתב-יד ארץ-ישראליים של לשון חז"ל (אשר לכתב-יד בבליים ראה 2.4) ובארמית הגלילית. כנראה משום שם השתלטה שיטה אחרת לציון יוד וייו עיצוריות. אבל גם להן לא היה זר לחלוטין הכתיב באל"ף כאם קריאה לציון עיצוריות של היוד והייו. פרט לקומראן אין אפשרות לקבוע כללים לכתיב המלא אל"ף, כל עוד לא נאסף מספיק חומר מהימן. מכל מקום ברור שהאל"ף לא נכתבה באופן שרירותי אלא היא באה לצרכים מסוימים, בעיקר כעזר בקריאה, בין כדי להצביע על עיצוריות של היוד והייו שבסביבתה ובין כדי להבדיל בין הומוגראפים.

בזמן הגהת המאמר הפני מר ד' טלשיר למאמר, הדן באל"ף כאם-קריאה במגילה החיצונית לבראשית: D.N. Freedman, A. Rittersprach, The Use of Alef as a Vowel Letter in the Genesis Apocryphon, RQ 6 (1967), pp. 293-300. מתברר, שמחברי המאמר קדמוני בציון העובדה, שהאל"ף המצעית באה אחרי וייו או יוד עיצוריות, ובהסבר התופעה (עמ' 299). אבל מאמרם עוסק רק במגילה החיצונית לבראשית, ואף רשימת הדוגמות ממגילה זו אינה שלמה.

בינתיים מצאתי חומר נוסף. ארשום אותו פה ללא תוספת הסבר, והקוראים מתבקשים לשבצו במקומו בגוף המאמר:

לוליאנא (בכתובת משקוף מכפר נבוריא, ידיעות כד [תש-ך], עמ' 140);
 לאשו (= לשוא, בתפילין ממערה 4 מקומראן קטע ב, שו' 14 K.G. Kuhn, Phylac-
 terien aus Höhle 4 von Qumran, *Abhandlungen der Heidelberger Akademie der*
Wissenschaften Philosophisch-Historische Klasse, 1, Heidelberg 1957;
 (תרגום איוב לב, א); גאפה (שם מ, כג); צחיא (מגילת הנחשת ט, טו); קאסאות
 (שם ג, ד; אבל ראה הסברו של מיליק [DJD III, p. 228]; טואס (תוספתא,
 געים א, ה, מיונית). כמה כתיבים באלף מצעית כאם-קריאה מצויים בקטעי משנה
 שפרסם מירקין (ספר זיכרון לחנוך ילון, רמת-גן תשל"ד, עמ' 378).

אליקים וייסברג

לבירור הפיטויים "תלמוד" ו"תלמוד לומר"

הפיטוי "תלמוד לומר" בא להציע או פסוק שהוא מסקנת הדיון המדרשי (רגיל), או (בצירוף "מה תלמוד לומר") פסוק שיש בו קושי, ועליו אנו שואלים מה הוא בא ללמדנו. למשל: בויקרא יד, כא כתוב "ואם דל הוא ואין ידו משגת ולקח כבש אחד אשם לתנופה לכפר עליו, ועל זה מובא בספרא (לפי כ"י וטיקן 66, מהדורת א"א פינקלשטיין עמ' רצט, שורה 11): "ולקח כבש אשם מה תל לו אחד זו שאל ר' עקיבה את ר' נחוניא". לא ייתכן "תלמוד לומר" שאין אחריו פסוק המובא לדיון. משמעות התיבה "לומר" היא כמשמעות "לאמר" התניכי, היינו נקודתיים שלנו².

לכאורה סתירה לקביעה זו מדרשות כגון "ושחטו ושחט אותו ושחט אותו מה תלמוד לומר לפי שנאמר" (ספרא נדבה, פרק יז, הלכה ז, מהדורת א"ה וייס עמ' יג, ג). כאן אין "תלמוד לומר" הקדמה לפסוק מצוטט.

בדיקת כתב-יד וטיקן 66 של הספרא³, במסגרת עבודתי במילון ההיסטורי ללשון העברית של האקדמיה ללשון העברית, העלתה שקיימת בכתב-יד זה הבחנה ברורה בין "תלמוד לומר", הבא להציע פסוק, ובין "תלמוד לומר", הבא אחרי פסוק, כגון בצירופים "מה תלמוד לומר" או "שאין תלמוד לומר" (לפי ניסוח הדפוסים), וכונתו לשאול מה הפסוק הנוכח מקודם בא ללמדנו, או לקבוע שהפסוק לכאורה מיותר.

באופן הראשון כתב-היד גורס: תל לו, תל לומר, תלמ לו, תלמוד לו, תלמוד לומר. חמש הצורות האלו באות –

א. בסמוך לפני הפסוק: יוכל מפני שהיה קול נמוך תל לו וישמע את הקול- (עמ' ח, שורה 16).

ב. לפני הפסוק בהפסק תיבה או יותר: "תפסול המחשבה במחיצה שאין המחיצה נוהגת בבמה תל לו בפרשת קדושים אם האכל יאכל ביום השלישי

1. מראי מקום להלן לספרא הם על פי מהדורת א-א פינקלשטיין אלא אם כן ציין אחרת.

2. השהו בנימין זאב באכר, ערכי מדרש, חלק ראשון – תנאים, תל אביב תרפ"ג, עמ' 135.

3. למעט אותם העמודים, שנשלמו ביד מאוחרת (עמ' ב-ה, יד-יז).
נעזרתי בקונקורדאנציה לתקופות ג-ד, ערכים: תלמוד ותלמוד לומר. ראה: סיכומים ותכונות, המילון ההיסטורי ללשון העברית של האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשל"ג, עמ' 9.

פגול הוא לא ירצה' (עמ' קסג, שורה 1); 'יכול לא יביא ואם הביא יהא כשר תל לו שוב אשר לו' (עמ' שמ, שורה 12).

ג. לפני פאראפראזה של פסוק: 'יכול הכהנים שריבה בהם הכתוב מצות יתירות חיבין על כל סורטה וסורטה אבל ישראל שלא ריבה בהם הכתוב מצות יתירות אינן חייבין אילא אחת תל לו שרטה שרטה לגירה שווה' (עמ' חיו, שורה 3). בתורה כתוב 'ושרט' (ויקרא יט, כח) ו'שרטת' (ויקרא כא, ה).

פשאין 'תלמוד לומר' (לפי נוסח הדפוסים) פתיחה לפסוק הבא אחריו, גורס כ"י וטיקן 66 'תל' או 'תלמוד': '[ו]את כל החלב אשר על הקרב מה תל לפי שז כל חלב ליי ... יכול אף חלב דפנות בכלל תל לו את החלב המכסה את הקרב' (עמ' סא, שורה 2); 'יכול לא יהא ביכלל אוהרה אבל יהא [א] ביכלל עמוד הקרב תל לו חלב ושתי כליות באשם שאין תלמוד שכבר קול וחומר הוא' (עמ' סא, שורה 13).

אף על פי שבצורה 'תל' סימן הקיצור רשום בין האותיות ת"ו ולמ"ד, עם זאת 'תל' הוא קיצור של 'תלמוד', ולא ראשי תיבות של 'תלמוד לומר', שכן – א. בכתיב יידי בא לפעמים סימן הקיצור לפני האות האחרונה, ואין מקום הגרש מלמד על ראשי תיבות. כך תמצא בכ"י אגלאו 271 לבבלי פסחים כ"ת, ופירושו: כתיב.

ב. גם ב'תל לו' ('תלמוד לומר') סימן הקיצור למרכיב 'תל' נמצא בין ת"ו ללמ"ד: תל לו.

ג. חמש פעמים מוצאים במקום הצורה המקוצרת 'תל' את הצורה המלאה 'תלמוד'.

ד. מקום שכ"י וטיקן 66 גורס 'תל', גרסתו של קטע עיזה היא 'תלמוד', כנון כ"י וטיקן 66: 'ראשו מה תל לפי שז תער לא יעבר על ראשו יכול אף על פי מנוגע תל לו ראשו' (עמ' רצג, שורה 20). ואילו קטע עיות קמברני' (T-S.C.5(11) ראשו מה תלמוד לפי שז תער לא יעבר על ראשו יכול אף על פי מנוגע תל לומ ראשו⁴.

ה. אם עיח ש'תל' ו'תל לו' שניהם כאחד מייצגים אותו הביטוי 'תלמוד לומר', כיצד מצינו כמעט תמיד (ראה עוד להלן) לפני פסוק 'תל לו', ושלא לפני פסוק 'תל'.

ו. בכ"י וטיקן 66 כמעט שאין ראשי תיבות, ר"ל קיצורי מלים על ידי כתיבת אותיותיהן הראשונות עם סימן המורה על קיצור ללא רווח ביניהן. הדוגמה היחידה שמצאתי לעת עתה היא: ב"ה = ברוך הוא, בצירוף 'הקב"ה'⁵.

4. למקום זה העירו את תשומת לבי גב' א' ליונשטם ופרופ' ישראל ייבין.

5. יש חמש עדויות לצירוף הקב"ה בכ"י וטיקן 66 (בכתיב הידי יש תמיד רווח בין האות קי"ף לבין האות ב"ה), שתיים במכילתא דמילואים: עמ' קסז שורה 21 (בצורה

ראשי תיבות אלו נכתבים בכ"י וטיקן 66 בצורה "ב"ה", היינו עם סימן קיצור מעל כל אות. "ת"ל", שיש בו רק סימן קיצור אחד, אינו איפוא ראשי תיבות.

אף אם לא נקבל את האמור לעיל א', ייתכן שבגלל צורת האות "ל" נכתב סימן הקיצור, שהוא ברגיל בכתב-היד מעל האות האחרונה, מימין לצואר ה"ל"מ"ד, ונראה כאילו הוא בין האותיות ת"ו ול"מ"ד. בכ"י פארמה 139 של הספרא במלה "ת"ל" סימן הקיצור מימין לצואר ה"ל"מ"ד אבל בבירור ובאופן קבוע מעל ג' ה"ל"מ"ד.

יוצאים מן הכלל:

א. כאלפיים פעם מצינו לפני פסוקים "ת"ל לוי" וכדומה, כנגד שלושה מקומות בלבד, שבהם קודם לפסוק "ת"ל".

1. "ת"ל מעלה גרה" (עמ' רז, שורה 9). 2. "ת"ל החלד והעכבר" (עמ' ריו, שורה 3). 3. "אין לי אלא רוקו ... מימי האף שלו מן ת"ל וכי ירוק" (עמ' שכ, שורה 10). בשני המקומות הראשונים תוקן "ת"ל" להיותו "ת"ל לוי" על ידי הוספת הרכיב "לוי" בין השיטין, ובמקרה האחרון גרסת כ"י וטיקן 31 של הספרא: "אין לי אלא רוקו ... ומימי האף שלו מן ת"ל לוי וכי ירוק" (עמ' 136, טור 2, שורה 5, לפי הוצאת מקור, ירושלים תשל"ב). לכן נראה לי, שנפלה טעות בכ"י וטיקן 66.

המלאה הקודש ברוך הוא), עמ' קצה שורה 22; ושלוש במכילתא דעריות (אגדתא דכמעשה): עמ' שפח שורה 9 (התיבה נמחקה ע"י נקודות מעל לאותיות), שורה 13 ושורה 15. באגדתא דכמעשה מוזכר האמורא ר' שמעון בן לקיש והיא אם כן מאוחרת. ראה עוד: אפרים פורת, לשון חכמים... ירושלים תרצ"ח, עמ' 190 הערה 1. בעניין שיוך מכילתא דמילואים ומכילתא דעריות לספרא הוה י"ג אפשטיין, מבואות לספרות התנאים... ירושלים תשי"ז, עמ' 640-641. ייתכן אם כן שבעיקר הספרא לא היה בנמצא התואר הקב"ה וממילא גם לא ראשי התיבות ב"ה. הוה עוד: א"א אורבך, חז"ל, פרקי אמונות ודעות, ירושלים תשכ"ט, עמ' 54 הערה 4 ואכמ"ל.

6. בדפוסים לא נשאר זכר להבחנה בין "תלמוד" לבין "תלמוד לומר". לפי אוצר לשון התנאים... לספרא - תורת כהנים, כרך ג', חברו בנימין קוסובסקי, ירושלים תשכ"ח, עמ' 1155, יש דוגמה אחת בדפוסים לביטוי "מה תלמוד": "שאין תלמוד לומר אחיך ומה תלמוד אחיך" (אחרי, פרשה א, הלכה ז [בדפוס ויניציאה ובמהד' וייס נדפס בטעות ו], מהד' א"ה וייס פ ע"א). מקום זה משובש. בכ"י וטיקן 66: "[ו]מה ת"ל לוי אחיך"; ובדפוס ויניציאה של הספרא: "ומה תלמוד לומר אחיך".

איני יודע אימתי בעל המדרש נוקט סגנון פסוק + מה תלמוד: "ויצא אל המזבח אשר לפני יי מה ת"ל אמר ר' נחמיה לפי שמציעו" (עמ' שמו, שורה 3); ואימתי סגנון מה תלמוד לומר + פסוק: "מה ת"ל לוי מפני שמי נחת הוא אמרו בשעה שהציק משה שמן המשחה" (עמ' קצו, שורה 16).

ב. שלא לפני פסוקים יש 113 דוגמאות של "תל", 5 של "תלמוד", אבל גם 2 של "תל לו".

1. "לפני יי מה תל לו" אמר רבי נחמיה לפי שמצינו בפרו הבא ביום הכיפורין (עמ' עז, שורה 15). אבל בכ"י וטיקן 31: לפני יי מה תל אמר נחמיה (עמ' 34, טור 1, שורה 1). כתב-יד זה מבחין בדרך כלל בין "תל" ובין "תל לו", ראה עוד להלן. בכ"י פארמה 139: "לפני יי מה תל אר נחמיה". וכן במקבילה בכ"י וטיקן 66 (עמ' שמו, שורה 3): "יצא אל המזבח אשר לפני יי מה תל אמר ר' נחמיה". לכן המקום בכ"י וטיקן 66 עמ' עז, שורה 15 כנראה משובש.

2. "ושלשים יום" ושלשת ימים מה תל לו [ומה] נקיבה שימי טומאתה מרובך ימי טהרתה מרובך (עמ' רמה, שורה 6). גרסה זו אגמם מתאשרת על ידי כ"י וטיקן 31, אבל כ"י פארמה 139 גורס: "ושלשים יום" ושלשת ימים מה תלמוד נקיבה שימי טומאתה מרובים ימי טהרתה מרובים. נראה לי, שכ"י פארמה 139 משמר את הגרסה המקורית.

"תל" ו"תל לו" בכתב-יד וטיקן 31 של הספרא:
שעה שבכ"י וטיקן 66, שלא לפני פסוקים היחס "תל לו" תל" (באשר "תל" כולל גם צורות "תלמ" או "תלמוד") הוא 2: 118, הרי היחס בכ"י וטיקן 31, באותם החלקים של הספרא שאין עליהם כ"י וטיקן 66, הוא 10: 14. הא למדנו שאפילו בכתב-יד קדום זה (משנת 1073) כבר נתערערה במידה מרובה ההבחנה בין "תלמוד" ובין "תלמוד לומר".

ובשאר החיבורים מספרות התנאים:
הביטויים "מה תלמוד" או "שאי תלמוד" אמנם אופייניים הם לספרא⁷, אבל גם בשאר חיבורי התנאים ישנן כמה דוגמאות. השערתי בדבר ההבחנה בין "תלמוד" ובין "תלמוד לומר" מתאשרת מן הממצא בכ"י קאופמן של המשנה. אבות ה, א: כ"י קאופמן: בעשרה מאמרות נברא העולם ומה תלמוד והלא מאמר אחד היה יכול להיברות. כ"י פארמה 138: בעשרה מאמרות נברא העולם

7. בספרא רגיל "מה תלמוד" אחרי פסוק להביע את השאלה: מה בא פסוק זה ללמדנו ואילו בקטעי הגניזה של מכילתא דרשב"י: "מה אני צריך" (כ-25 פעם, לעומת פעמיים מה תל [= תלמוד לומר]), בספרא אין דוגמאות ל"מה אני צריך". במכילתא דר' ישמעאל ובספרי במדבר רגיל "למה נאמר" השוה: Chanoch Albeck, Untersuchungen über die halakischen Midraschim, Berlin 1927, pp. 45-47.

לביטוי "אין תלמוד" אין דוגמאות במכילתא דרשב"י.

ומה תלמוד והלא במאמר אחד יכול להבראות. וכן הגרסה בקטע גזית קמברידג T.-S. E 3,95 ועוד.

אבל כ"י הרמב"ם (אוקספורד אוסף פוקוק 295): בעשרה מאמרות נברא העולם ומה תלמוד לומר והלא במאמר אחד יכול להבראות. כ"י קמברידג Add 470,1 (לפי מהדורת ו"ה לו): בעשרה מאמרות נברא העולם ומה תלמוד לומר והלא במאמר אחד היה יכול להבראות.

מקום זה הוא היחיד בכ"י קאופמן, הנוקט לשון "תלמוד" במשמע מדרשי טכני. מאידך כל 19 הלשונות "תלמ' לומ'" המצויים בכ"י קאופמן עניינם הקדמה לפסוק.

בספרי זוטא⁹ יש שתי דוגמאות ל"מה תלמ'":

1. "ובאו בה המים הכאורים מה תלמ' אלא יהו עושין לה" (השוה ספרי זוטא, מהד' ח"ש האראוויטץ, עמ' 237, שורה 1).

2. "אישה יקימנו ואישה יפרנו מה תלמ' בכל הפרשה לרבות אלמנה לכהן גדול" (השוה שם, עמ' 327, שורה 19). מאידך אין "תלמוד לומר" בא אלא לפני פסוק.

בשאר חיבורי התנאים לפי כתבי-היד שבידנו אמנם אין לגלות הבחנה בין "תלמוד" ל"תלמוד לומר", אבל אין עובדה זו יכולה לבטל את הקביעה שבמשך התנאים הייתה קיימת הבחנה בין "תלמוד" לבין "תלמוד לומר", במשך הדורות דחק "תלמוד לומר" המצוי את "תלמוד".

ובתלמוד הבבלי:

אף על פי שבדפוס התלמוד נפקד מקומם של הביטויים "מה תלמוד" ו"שאל תלמוד"¹⁰, נשארו עוד דוגמאות בכתבי-יד התלמוד, שמוצאם מתקופות שונות ושנכתבו בארצות שונות.

דוגמאות:	כ"י אנלאו 271	כ"י מינכן 6	כ"י וטיקן 125
פסחים נט ע"א: מה תלמוד	מה תלמוד	מה תלמוד	
עו ע"א: מה תלמוד	מה תלמוד	מה תל לו (!)	
פה ע"א: שאל תלמוד	שאל תלמוד	שאל תל לו (!)	

8. כך הראה לי פרופ' ישראל ייבין.

9. אנב עבודתי במילון ההיסטורי בדקתי את הקטעים בילקוט שמעוני במדבר כ"י אוקספורד b.6 (2637) המסומנים ב"זוטי"; קטע גזית אוקספורד c.18, 7-8 (2634); וכן קטע גזית לנינגרד, פירקוביץ II, A3134, לפי העתקת י"נ אפשטיין, תרביץ א' (תר"ץ), עמ' 57-77.

10. על פי בדיקת: אוצר לשון התלמוד, מיסודו של חיים יהושע קאסאנוסקי ערך...

בג' בנימין, כרך כב, ירושלים תשל"ו, עמ' 1091-1092.

יומא נח ע"ב: (כ"י מינכן 6): "לפני יי מה תלמוד אמ ר נחמיה"¹¹.
כתובות קה ע"א (כ"י לינערד-פירקוביץ): "ושחד לא תקח מה תלמוד אם
ללמדך".

כך היא הגרסה בקטע גניזה שאילתות, קמברידג' F13/26¹².

נזיר יח ע"ב: (כ"י מינכן 95): "ימי נזרו מה תלמוד".

זבחים (כ"י קולומביה T 141 – 893 ×)

כט ע"א: מה תלמוד

מח ע"ב: מה ת"ל (= תלמוד לומר)!

סה ע"א: מה תלמוד

צ ע"א: מה תלמוד

ק ע"א: מה תלמוד

כריתות כז ע"ב (קטע גניזת אוקספורד b.1 [הוצ' שעכטער-סינער, קמברידג'
תרנ"ה, עמ' 24, שורה 22]). "מחטאתו מחטאתו מה תלמ מנן אתה אומ".

נראה שגם בברייתות שבתלמוד הייתה קיימת הבחנה בין "תלמוד" לבין "תלמוד
לומר". הבחנה זו טשטשו הסופרים, אבל נשארה עוד בעיקר בכתבי-יד מדיקים
של התלמוד ובהבאות אצל הגאונים. כגון: "לא תאפה חמץ מה תלמוד והלא
כבר נאמר לא תעשה חמץ" כך הגרסה בשו"ת גאון (גאניקה חלק ב, עמ'
253), במנחות נה ע"ב בכ"י מינכן 95, וטיקן 120, פאריס כ"ה H 147 A:
מה ת"ל.

בהסתמך על הקונקורדאנציה לסדרי אליהו רבה וזוטא על פי כתב-יד וטיקן
131,2 אפשר לבסוף לערוך את הטבלה הבאה בדבר שכיחות הביטויים "תל-
(= תלמוד) לומר" ביצירות אלו.

לפני פסוקים	שלא לפני פסוקים	
1	0	תלמוד לו
1	0	תל לומ
29	0	תל לו
10	0	תל' = (תל לו)
0	2	תל

11. השה לעיל עמ' 150.

12. לפי שינויי נוסחאות אצל שרגא אברמסון, עניינות בספרות הגאונים, ירושלים

תשל"ד, עמ' 381.

13. הוכנה במסגרת עבודתנו במילון ההיסטורי. תודתי למר אלישע קימרון שהעיר

את תשומת לבי ליצירות אלו.

השלמת דקדוק עברי חדש

Prof. D. Rudolf Meyer, Hebräische Grammatik³, III, Satzlehre, Sammlung Göschel Band 5765, pp. 118; IV, Register, Sammlung Göschel Band 4765, pp. 88, Walter de Gruyter, Berlin-New York 1972.

מונחים לפני שני הפרקים האחרונים של דקדוק העברי החדש של מאיר: כרך ג', המוקדש לתחביר, וכרך ד', המכיל את המפתחות. מאחר שבביקורתנו על שני הפרקים הראשונים (לשוננו ל-א, תשכ"ז, עמ' 318-320; ל-ג, תשל"ד, עמ' 303-306) עמדנו כבר על תכונותיו הפליליות של הדקדוק החדש, נוכל להסתפק בהערות בודדות על כרך התחביר.

יש להבדיל בקפדנות בין מה שמצינת צורה דקדוקית לבין מה שהיא מוסבה אליו (ע' במיוחד את דברי E. Koschmieder בספרו Zur Bestimmung der Funktionen grammatischer Kategorien, מינכן 1945). ו' החיבור, למשל, אינה מצינת ניגוד או הסבר; לעולם אינה מצינת אלא חיבור בלבד. אולם משתמשים בה גם בהקשר, שבו היה אפשר להמירה גם במלת ניגוד או הסבר, כלומר היא עשויה להיות מוסבה להקשר כזה, אך לא לציין אותו. אולם מאיר אינו מבחין בין 'ציין' ל-'הסבה' ומדבר עמ' 91 בפשטות על הפונקציה המנגדת והמסבירה של ו' החיבור. בדומה פסוקים מעין 'כי אדם לעמל יולד ובני רשף יגביהו עוף' (איוב ה, ז) לא הייתי מסוגל כמשפטי השואה (בניגוד למאיר, עמ' 100), ר-ל 'אדם לעמל יולד, כשם שבני רשף יגביהו עוף'. אין הוראת ההשואה אלא תוצאת ההקשר. ו' החיבור שבין שני חלקי הפסוק אינה מצינת אלא שהם מחוברים. והרי מאיר עצמו, שם, מביא גם משפטים בלתי-מקושרים כ-'משפטי השואה': 'קורא דגר ולא ילד, עושה עושר ולא במשפט' (ירמיה יז, יא), אשר הוראתו לפי ההקשר 'כשם שקורא דגר ולא ילד, כך עושה עושר ולא במשפט' (בשינוי מה מתפישתו של מאיר).

אחד היתרונות הבולטים של הדקדוק החדש הוא היותו מעודכן. אולם יש שמאיר נחפו מדי בקבלת מסקנות התגלית האחרונה. מקרה קיצוני מן הסוג הזה הוא הסתמכותו על 'ספר הימים' השומרוני, שההדיר ג' מקדונאלד. בספר זה מצויה את-המושג לפני הנושא; מכאן מסיק מאיר (עמ' 72-73), כי שימוש זה עתיק הוא. מבלי להיכנס לבעיה הסבוכה, האם אכן מצויה את-המושג לפני נושא במקרא, דבר אחד ברור: אין להביא ראיה פלשהי מספר הימים השומרוני ללשון המקרא. כבר הוכיח ז' בן-חיים (לשוננו ל-ה, תשל"א, עמ'

292-302), כי ספר זה הוא יצירה שומרנית של סוף המאה התשע-עשרה או של ראשית המאה העשרים, שיצאה מידי אותו הסופר (או מחוג הקרוב אליו), שחיבר את ספר "יהושע" השומרני הנודע.

גם בתחביר משתקפת לפעמים דעתו הקדומה של מאיר, כאילו האוגריתית היא בחינת עברית קדומה (כך הוא עושה למשל בתחום מערכת הפועל, ע"י עמ' 41). גם מי שסבור, שהאוגריתית דיאלקט פנועני היא (ואני אינני סבור כן), יימנע מלזהות אותה בפשטות עם העברית.

הערות בודדות:

עמ' 6: מאיר משחזר אוגריתית it יִשׁ-כִּי it-u . מוטב: it , לאור "איתי"

הארמי.

עמ' 7: "מעט" עדיין מתנהג לעתים קרובות כשם עצם ולא כשם תואר: "מעט ורעים היו ימי שני חיי" (בראשית מז, ט) אומר יעקב, ולא "מעטים ורעים", ואין "מעטים" מצוי אלא פעמיים: תהלים קט, ח; קהלת ה, א (ע"י למשל בדקדוקו של אוואד⁸, עמ' 760). על כן לא-מוצלח להביא "מעט" כדוגמה לשימוש של שם תואר כנושא. – איני מבין, איזה התאם של הפנימי משקף "מי כמוך" (שמות טו, יא).

עמ' 8: יחס פרידיקאטיבי מיוחד במינו אינו מצטמצם במידה ובחומר, אלא מצוי אף במקרים נוספים; ע"י בתחבירו של ברוקלמן, עמ' 10-11. – הקביעה, כי שם-עצם או שם-תואר כנושא בלתי-מידע, מוטעית, ע"י למשל "ה" הצדיק ואני ועמי הרשעים" (שמות ט, כז).

עמ' 13: לדעת שלוינגר, שמצוטט בהע' 1, לא יעמוד לרוב הפועל במצב תחילי מוחלט, אלא אחרי מיליות (כגון ו' החיבור, ו' ההיפוך וכו').

עמ' 14: אין מאיר צודק, בטענתו כי תיאור במצב תחילי, המחובר להמשך בו' החיבור או ההיפוך, מודגש; ע"י מש"כ לשוננו כ, תשט"ז, עמ' 30 ואילך.

עמ' 16: הפנימי הפרוד עשוי להדגיש פנימי (פנימי דווקא, שלא כניסוחו

של מאיר) בתפקיד תחבירי אחר (מעין "ברכני גם אני" בראשית כז, לד).

עמ' 17: מאחר שלדברי מאיר עצמו הזכר גובר על הנקבה בהתאם, אין "גמלים" בפסוק מעין "זהנה גמלים באים" (בראשית כד, טג) מוסבים לזכר דוקא, אלא יכולים להיות מוסבים לזכר ולנקבה.

עמ' 23: היחסות תופעה צורנית-תחבירית הן, ומשאל ישיר למשל אינו

בחינת יחסה.

עמ' 37: ספק, אם יש לראות בשימוש המספר היסודי 3-10 באוגריתית

שריד (כפי שסבור מאיר) או התפתחות מאוחרת (כפי שנראה לכאורה).

עמ' 38: הדוגמאות המעטות של שמות עצם אוגריתיים, אחרי מספרים גבוהים מעשר, המשקפים סיומי יחסות, באות או בנומיטיבוס או בגיניטיבוס (ע"י

במאמרי, העומד להופיע ב-IOS ב), אך לא באקוסאטיבוס, כפי שסבור מאיר. עמ' 45: יהי/והיה פותחים תיאורים (כולל משפטי תיאור), ולא סתם משפטים.

עמ' 47: 'ואסם' בחרס מיבנה ים ('ויקצר עבדך ויכל ואסם') אינו בהכרח עבר; אפשר שיש להבינו כמקור מוחלט: = ואסום (ע') למשל אוסף הפתובות של דונר-רליג ב 200; אנב, י' נוה, IEJ 10, עמ' 134 מבינו כנוף ראשון עתיד עם ו' ההיפוך).

עמ' 56: 'יקטל' אינו משמש כעתיד אלא במשפטים טפלים בלשון חכמים. עמ' 61; 63: מאיר מבין את המקור המוחלט האוגריתי בסיומת U – כנומינאטיבוס, המשמש כתמורה; אולם המרשימב (במאמר המצוטט עמ' 61, הע' 1) הבינו, לדעתנו בצדק, כבעל יחסת תואר-פועל. עמ' 95: לא רק משפט השאלה העקיף העברי אינו נבדל לרוב ממשפט השאלה הישיר, אלא גם הערבי. על כן אין לתלות תופעה זו באופיו המאחה של מבנה המשפט העברי, שהרי לערבית אופי אחר.

עמ' 98: יהיה מקורו של 'אשר' אשר יהיה, אין זאת אומרת, שאופיו המקורי נשתמר גם מבחינה סינכרונית.

עמ' 99: בפסוק 'ידע את אשר עשה לו' (בראשית ט, כד) אין צורך להבין 'את' כמושא מוקדם (מאיר קורא לו 'אקוסאטיבוס מוקדם', כי אינו מבדיל בין יחסות לתפקידים תחביריים, כנזכר לעיל), אלא פשוט יותר לראותו כמוצרך עי-ידע'. – בפסוק 'ביד אשר שנאת' (יחזקאל כג כח) 'יד' נסמך למשפט זיקה 'עצמאי' בהוראת סמיכות רגילה ואין להשוותו עם סמיכות מעין 'שנות ראינו רעה' (תהלים צב, טו).

עמ' 102: מן הראוי היה לדון בקשר לפסוקים מעין 'הביאו את אחיכם הקטן אליי ואדעה' (בראשית מב, לד) על ההתאם המודאלי של העתיד לציווי הקודם; השווה למשל את סדרת מאמריו של ה-מ אורלינסקי ב-JQR סדרה חדשה לא ואילך.

שלמה יזרעאל

שתי הערות

א. למצבת מי שע

במצבת מי שע (שורה 28) כתוב: [...] ש.דיבנ.חמשנ.כי.כל.דיבנ.משמעת | עד כה נקראה מלת חמשנ – חֲמִשָּׁן (50), והמשפט נראה תלוש מהקשרו¹. כפי הנראה, יש לראות מלה זו כבינוני פעול קל מן חמש, כלומר חֲמוֹשִׁים, ולהשלים את תחילת השורה [וכל.א.ש., או – ואולי זה עדיף – (הא.וא)ש.². את ההקשר נבין לאחר קריאת המשפט הבא אחריו: ואנכ.מלכ (29) ת[י.עלה]מאת.בקרנ.אשר.יספתי.על.הארץ | הכתובת מבארת אפוא כי כל אנשי דיבון הנאמנים למישע היו חמושים, ועיי איום צבאי זה היה בידיו לשלוט על המאות בערים אשר סיפח אל ארצו.

ב. על שורש שחי באל-עמארנה

ב'לשוננו' ל-ח, עמ' 303–306, פרסם פרופ' י' בלאו ביקורת על הכרך השני של דקדוקו העברי של ר' מאיר. בהערותו לעמ' 126 ו-162 (עמ' 306) הוא אומר בשם פרופ' ליונשטאם: "לאור שכיחותו של השורש שחי באל-עמארנה, נראה לגזור את 'השתחזה' משורש זה". עם שהערותו כשלעצמה נכונה, יש להעיר, שהצורה המקבילה לפועל 'השתחזה', המופיעה במכתבי אל-עמארנה היא iš-ta-ḥa-ḥi-in, או צורות דומות בשינוי תנועות או בלי תיוו תוכית (ראה Knudtzon, *Die El-Amarna* Tafeln, II, p. 1508). נראה, כי שורשה של צורה זו הוא מרובע, כלומר: *shḥn. לפועל זה ראה GAG § 109 m, ובמיוחד Rainey, *El-Amarna Tablets* 359–379 (AOAT 8), p. 82 (*shḥn).

1. אולברייט, למשל, (ANET 320–1), מקשר זאת למשפט הקודם: אנכ.בנתי. בצר.כי.עין; ומתרגם: "אנוכי בנתי את בצר, כי הייתה עיים, עם חמישים מאנשי דיבון וגו'. אלא שבעזרת חמישים איש אין בונים עיר שכולה חֲרָבוֹת. ונוסף על כך: מלת אש ביחיד כשם קיבוצי מופיעה בכתובת עוד שלוש פעמים (שורות 10, 13), ומשמעותה בכולן כלל האנשים, ולא קבוצה מתוך הכלל. לכן יש לראות גם את הצירוף אש דיבון שלנו כמביע כלל.

2. משמלת הא (= היא) מתקשרת למשפט הקודם ומקבילה למלת הא (= הוא) של המשפט שלפניו אנכ.בנתי.בת.במת.כי.הרס.הא (שורה 27, "אנוכי בנתי בית-במות, כי הרוס הוא"); השוה: H. Donner–W. Röllig, *Kanaanäische und aramäische Inschriften*, Wiesbaden 1964, Band II, p. 178

הערות בלשניות, י"ד*

א'

החרש והמסגר

צירוף זה של שני בעלי מקצוע, לפי מובנו של מסגר בשפתנו היום, היה תמיד תמוה¹, שהרי החרש הוא אומן מומחה גם לעבודות מתכת², כגון חרש ברזל³, חרש נחושת⁴, ובעצם המסגר, לפי מובנו היום, הוא גם חרש ברזל. נמצאנו כופים על הביטוי כפל לשון מיותר. ולא זו בלבד, אלא שאם הגלית חרשים מתפרשת כמעשה זהירות כנגד הכנת כלי נשק ממתכת, מה ענין חרשי מנעולים אצל זהירות כזאת? ממילא אנו חייבים לחפש הוראה אחרת למונח מסגר במקום זה. ואם נבדוק את כלי הזין של התקופה, נמצא כי כל הלהבים לכלי זין אלה, בין כלי ירי (הציים) ובין כלי הטלה (רמחים, פידונים) או כלי דקירה (חרבות וכיו"ב), היו להם עקצים כפופים בקצותיהם אחורנית, אל עבר חודיהם, והייתה נחוצה מיומנות רבה, כדי לחבר להב פזה אל קתו או אל קנהו מתוך נעיצת פסיס עץ מיוחד לאטימת החלל, שלתוכו ניתן הלהב. והנה נראה לי, כי האומן המומחה במיוחד לסגירת הלהבים כאלה בתוך נקבי קתותיהם הוא המסגר. ואז גם יובן הצירוף הזה של החרש, המייצר את הלהבים, והמסגר, הסוגר אותם במקומם בקתות או בקנים; ואז גם יובן, מדוע הוגלו דוקא אומנים אלה, שהיו מומחים לייצור נשק.

* ראה לשוננו ל"ח, עמ' 33, ושם מ"מ להערות קודמות.

1. ור' מה שכתוב בהערות לערך זה במילונו של בן-יהודה, עמ' 3109-3110.
2. ר' מליב כד, טו; ירמ' כא, א והפירושים לכתובים אלה במקראות גדולות. ונחלקו בפירושהם קדמונים וחדשים. רק גזניוס תרגם Schlosser, וכן בן-זאב במילונו. מאז נתאושש פירוש זה בלשוננו היום, ואינו סביר. וראה לעיל בהע' 1.
3. השוה בר' ד, כב; מליא ז, יג-יד.
4. ר' ההערה הקודמת.

ב'

עוד לעניין חילופי סומך ונסמך¹

בדרך זו מתבאר גם פסוק קשה בתפילת חנה² "קשת גברים חתים ונכשלים אורז חיל", שפונתו הכללית הייתה מובנת³, אבל צירוף המלות היה קשה להסברה. רק הרד"ק בחושו הלשוני הנפלא ירד לעומקו של דבר וכתב: "קשת גבורים חתים. טעם חתים על גבורים, לא על קשת, פי היה לו לומר חתה; ופי' חתים הם וקשתם; וכמוהו והיתה אליו פני המלחמה, קול גידים נחבאו, והדומים להם שכתבנו בספר מכלול⁴. והחזיק אחריו רבנו ישעיה⁵: "פי' מקרא (מסורס הוא, גבורי קשת חתים, ועל שנסתרס כתב גבורים (היינו: גיבורי קשת) חתים".

-
1. לפרטי התוספה ר' ש' ייבין, בית מקרא תשל"ג, ב (= ג) עמ' 171-172; ור' לשוננו ל"ח, עמ' 312.
 2. שמ"א ב, ד.
 3. ר' פירשי לכתוב זה.
 4. ר' פירשו לכתוב זה.
 5. במקראות גדולות שם.

אגב קריאה

למאמרו של גרינץ, עמ' 16:

המחבר פירש בשילוח את המשנה בעדיות, ובאמת נאמרו בה דברים הרבה. ובדעתי לשוב לעניין במאמר מיוחד, ועל כן לא אומר כאן את שיש להעיר.

למאמרו של אהוביה, עמ' 21-36.

המחבר מבקש לכנס הרבה לשונות של שיבה בהוראת מנוחה והשקט. ולפרקים נדחק הרבה, כמבואר למעיין. ואף כשהביא פירושי מפרשים אחרים – אין הפירוש תמיד הפשוט הפשוט. כגון בעמ' 25: "והרבה להשיב אפו". פירושו של שד"ל אינו מוכרח, ופשוט הוא, שלפני כל חמתו ברור, ש"להשיב" פירושו להחזיר למקומו, שהרי הפעם כבר יצא, ויש להשיבו למקומו, ועיין לקמן. וכן הפירוש בהערות 23-24 (עמ' 27) דחוק הוא. אף "וידו הנטייה ומי ישיבנה" (עמ' 27) – ודאי, כשהיד כבר נטויה, הפירוש הוא: יחזירנה למקומה הקודם. ובייותר "השיב אחור ימינו" (עמ' 28) – ודאי יש כאן פעולת השיבה לאחור, ולא הנחה סתם. וכן אלו שבעמ' 29 "אפעל ומי ישיבנה", "הן יתחוף ומי ישיבנו" ועוד פסוקים כיוצא בהם. ובייחוד עמ' 32 "לשוב מאחרי אחיהם" – הפירוש דחוק, ופשוטו מלשון השבה נראה יותר.

ולא באתי להעיר אלא על מה שהובא בשמי בהערה 22. הבאתי דברי התרגום בכתוה. משום שבכל מקום מתורגם לשון שיבה ממש, ולמה שינה כאן; משום שאצל בן אדם אי אפשר לומר שהפעם חזר למקומו; דיבור זה נאה להקב"ה שהוא משיב את חמתו למקומה, שהכוח בידו, ואצל בן אדם אפשר לומר "שכך פעם" בלבד. ומשום כך נאמר אף "וחמת המלך שככה".

עוד מקום אחד בתרגום, שהוא שונה מהרגיל, יש להזכיר: כל אשיבנו שבעמוס א-ב תרגם המתרגם "לא אשבוק להון", משום שלפי דעתו זהו ששט הפסוק.

ולעיקר הדבר של "שב" – "ישב" – ודאי אף בלשון חכמים כבר מצאנו מיווג זה, בין בעברית ובין בארמית. עיין, למשל, מה שכתבתי ב"עניינות בספרות הגאונים", עמ' 74, 358, 392, וכן בפיוט שנדפס, ע"י גוטהיל-וורל ב-Genizah Fragments, עמ' 226: חי הושיבם כי עדיך הם שבים.

ואמנם מצאנו דוגמאות אחרות של עירובי פ"י-ע"ו כגון: מוטיב = מטיב, מועיד = מעיד ועוד, עיין בספרי הגליל, עמ' 308, 359.

למאמרו של קימרון, עמ' 133-146.

אליף-אם-קריאה לצירי. יש לציון תחילה לקהלת יב, ה' וינאץ השקד, שלפי דעת קצת הקדמונים שורשו ניץ או נוץ. ואם שורשו נצץ, הרי האליף באה במקום אות הפסל החסרה, כגון "בזאז נהרות" וכיוצא בה, עיין, למשל, "ספר הרקמה" לבן-גנאח, מהדורת וילנסקי, עמ' קו. ועיין אף פירושו של ר' יצחק בן גיאת לקהלת שם (נדפס

על שם רס"ג, ירושלים (התשכ"ב) עמ' רכח.2. ובספרות המאוחרת יותר יש לציין: "וכאן – וכן", תשובות הגאונים שהדפיס הרפ"ב ב"הפלס" שנה ב' עמ' 72: "וכאן מאן דאשתבע" (באוצר הגאונים לכתובות, עמ' 230, העתיק "וכן!"); תשובות הגאונים, אסף, ירושלים תש"ב, עמ' 9: "אבל מקום שלא אמ' רבן גמל' כאן (= כן) אין הלכה כאדמון". וכנראה, כך אף ב"ספרי" דברים. מהדורת פנקלשטיין, עמ' 107, "אל תהי קורא כאן אלא ארץ הולכת", שבכמה נוסחאות הגרסה "כן". ועיין באכר, ערכי מדרש (גרמנית), עמ' 175, הע' 5; ודברי אפשטיין, "תרביץ" שנה ח, עמ' 387; תשובות הגאונים, אסף, ירושלים תרפ"ט, עמ' 10: "מקשינן למאי איצטריך למאי מה"ה"; "גאניקה", חלק שני, עמ' 4: "מא ביא" = מביא.

ובהפעיל על דרך "שהא ריח ה" שבכתב־יד קופמן ביומא פ"ח – אף "שהא ביאה", "גאניקה", חלק שני, עמ' 27.

ולבסוף – בכתב־יד אדלר 2750 דף 4 ע"א העתיק ממסכת כלה פ"ג: "מפרסמין [את ה]ח [נאפין בשבת] מפני קידוש השם" ("בשבת", כנוסח מסכת כלה, שאין לא בתוספתא יומא פ"ד, ולא בבבלי יומא פו ע"ב). וספק אם חנאפין הוא "חניפין" כבשאר המקומות, או חנאפין = "חנפין"!

ל"לשוננו" כרך לח, עמ' 318, על "דבש" שבמקרא – עיין מה שהאריך בזה ב"שדי חמד", כרך שני, מערכת הדלת, כלל מא.

תיקון טעות:

במאמרו של ש' ירעאל ב"לשוננו" לח, עמ' 300, הערה 2 – במקום "עז" צ"ל: עז.

2. ועיין באגרון של אלפאסי, חלק שני, עמ' 288 שמפרשו (בשם "יש אומרים") מן "ויצץ ציצץ". והשרש הוא צדי בלבד. אבל בהערה שם הובא מכתב יד אחד שמפרשו מלשון נאצה "כי יש בו אלף"!

על שם רס"ג, ירושלים (התשכ"ב) עמ' רכח.2. ובספרות המאוחרת יותר יש לציין: "וכאן – וכן", תשובות הגאונים שהדפיס הרפ"ב ב"הפלס" שנה ב' עמ' 72: "וכאן מאן דאשתבע" (באוצר הגאונים לכתובות, עמ' 230, העתיק "וכן!"); תשובות הגאונים, אסף, ירושלים תש"ב, עמ' 9: "אבל מקום שלא אמ' רבן גמל' כאן (= כן) אין הלכה כאדמון". וכנראה, כך אף ב"ספרי" דברים. מהדורת פנקלשטיין, עמ' 107, "אל תהי קורא כאן אלא ארץ הולכת", שבכמה נוסחאות הגרסה "כן". ועיין באכר, ערכי מדרש (גרמנית), עמ' 175, הע' 5; ודברי אפשטיין, "תרביץ" שנה ח, עמ' 387; תשובות הגאונים, אסף, ירושלים תרפ"ט, עמ' 10: "מקשינן למאי איצטריך למאי מה"ה"; "גאניקה", חלק שני, עמ' 4: "מא ביא" = מביא.

ובהפעיל על דרך "שהא ריח ה" שבכתב־יד קופמן ביומא פ"ח – אף "שהא ביאה", "גאניקה", חלק שני, עמ' 27.

ולבסוף – בכתב־יד אדלר 2750 דף 4 ע"א העתיק ממסכת כלה פ"ג: "מפרסמין [את הח] נאפין בשבת" מפני קידוש השם ("בשבת", כנוסח מסכת כלה, שאין לא בתוספתא יומא פ"ד, ולא בבבלי יומא פו ע"ב). וספק אם חנאפין הוא "חניפין" כבשאר המקומות, או חנאפין = "חנפין"!

ל"לשוננו" כרך לח, עמ' 318, על "דבש" שבמקרא – עיין מה שהאריך בזה ב"שדי חמד", כרך שני, מערכת הדלת, כלל מא.

תיקון טעות:

במאמרו של ש' ירעאל ב"לשוננו" לח, עמ' 300, הערה 2 – במקום "עו" צ"ל: ע"ז.

2. ועיין באגרון של אלפאסי, חלק שני, עמ' 288 שמפרשו (בשם "יש אומרים") מן "ויצץ ציצץ". והשרש הוא צדי בלבד. אבל בהערה שם הובא מכתב יד אחד שמפרשו מלשון נאצה "כי יש בו אלף"!

LĒSONĒNU

Quarterly for the Study of the Hebrew Language and Cognate Subjects

Editor: Prof. S. Abramson

Editorial Secretary: M. Medan

Vol. LXXXIX, Nos. 1-2, 3-4 — 5735 (1974-1975)

ENGLISH SUMMARIES

alphabetically arranged

S. ABRAMSON: SOME LINGUISTIC REMARKS ON THE ŠĒLIḤA אֵל נָא רַפָּא (pp. 63-72)

1. זָרָע — זָרָע masc. against the Biblical fem. is to be found already in the poetry of Qalir and after him in many others. It is possible that this usage already appeared in Mišna *Hullin* 10,4; Tosefta *Šabbat* 9,29; *ibid.* *Hullin* 9,7, 11; Talmud *Hullin* 134.b

2. מֵאֲנֵךְ we find also in Qalir's קֶשֶׁט שְׁעִינַת עֵץ, and in Mēšullam's אַחֲדַת יוֹם זֶה בַּשָּׁנָה.

3. מִתְמָם מְרָחֵם — in the same בַּשָּׁנָה זֶה יוֹם אַחֲדַת.

4. מְשׁוֹי מִמִּים was taken from *Genesis Rabba*, ch. 98.

SHMUEL ĀHITUV: THE MEANINGS OF *Sēmadar* (pp. 37-40).

The range of meanings of the word *sēmadar* is wider than the vine-flower of Canticles 2:13,15; 7:13. In Aramaic, Syriac and Mandaic it includes any flower. Epigraphical evidence (Hebrew and Akkadian) show that *sēmadar* might be applied to wine or oil scented with vine-flowers, known also from Greek, Latin and Rabbinic sources. Rabbinic literature mentions also "water of *sēmadar*", which might be equated with *omphacium*, extracted from unripe grapes, or with water scented with vine-flowers.

A. ĀHUVYA: שָׁב MEANING SOMETIMES יָשַׁב SAT, RESTED, WAS TRANQUIL (pp. 21-36).

Since Mēnaḥem ben Saruq explained שׁוֹבָה in Is. 30,15 and Num. 10,36 as "peace and rest" it has been known that the root שׁוֹב, akin to יָשַׁב, sometimes carries not the usual meaning of חוֹזֵר but the meanings of יָשַׁב, נָח, שָׁקֵט, etc. These meanings have been found by commentators in derivations of שׁוֹב in many places, particularly where a state of rest and peace (as opposed to war) is described, and especially in the expressions שָׁב שְׁבוֹת (Deut. 30,3, and elsewhere) where it is interpreted as "gave rest", and הִשָּׁיַב אִפּוֹ (Ps. 78,38) interpreted as "pacified his anger".

The author suggests that the following expressions can also be explained in the same way: הָשִׁיב יָדוֹ (Ez. 18,8 and elsewhere) “kept his hand in rest, did not act”; הָשִׁיב אֶל (Is. 1,25 and elsewhere) “rested his hand on” (cf. Ps. 28,3), “hit”; הָשִׁיב מִנַּח (Deut. 4,39 and elsewhere) “put into his heart, understood”; הָשִׁיב מִנַּח (King II 17,3 and elsewhere) “laid offering” (cf. Deut. 26,4; Judges 6, 18–19); עוֹבֵר וְשׁוֹב (Ez. 35,7; Zech. 7,14; 9,8) “passing and sitting” (cf. Jer. 2,6; 9,9–10, etc.); שָׁב מִרְדּוּף (Sam. II 2, 24–28; 18, 16 and elsewhere) “rested from chasing after”. The author also suggests that מְשׁוֹבָה means “tranquillity which flows from self-confidence”, which is considered a grave sin. And שׁוֹבֵב is one who has tranquillity.

I. BEN-DAVID: PATTERN AND CONJUGATION (pp. 123–132; 296–307).

Most Hebrew grammarians failed in trying to denote conjugations and patterns, mainly of weak roots, and particularly of ע־ע; e.g., Gesenius-Kautzsch, § 67: “Verbs ע־ע”. Id. I: “In a few verbs also *Pilpél* is found, e.g., גִּלְגַּל... (from גָּלַל)”. If ע־ע, it is not *Pilpel*, but *Pi’pa’*. If *Pilpél*, this verb class should be called ל־ל.

The same mistake was made by grammarians in regard to the noun, e.g., Bauer-Leander, § 61 B. א. 1. *qal* I. (we present only one noun out of several in every paragraph) יָד; II. שָׁנָה; III. אָב. 2. *qil* I. בֶּן; II. מֵאָה. 1. (p. 453) “Mit langem (geminerten) 2. Konsonanten”. 1. *qall* I. עָם, שָׂרָה; II. רֵב, מִצָּה; III. בָּן. 2. *qill* I. אָם, פָּנָה; II. “Substantivierte Infinitive von Verbis ע־ע”: גָּזָה. 3. *qull* I. דָּב; II. חָק; III. רֵב — All these nouns have first and second radicals, namely, *qt*. None of them has a third radical *l*. Therefore not *qal*, *qil*, *qall*, *qill*, *qull*, but *qat*, *qit*, *qatt*, *qitt*, *quitt*. *Qall* means אָף (< אָנָף). *Qill* means חָטָה (< *חֲטָה). Thus Stade in his *Lehrbuch* classified the nouns, §§ 193a, 236a, 237, 238, 241.

When Hebrew (and Arab) medieval grammarians dealt with quadriliterals they simply added to *p’l* one more *l*: *p’ll*. Thus Yona ibn Ganah brought under *p’ll* the verbs כָּרַס, כָּרַסְתָּ and the noun עֲכָבֵר. Yet neither one is *p’ll*. כָּרַס is *p’p’* — a repetition of the first and second radical. Barth, *Nominalbildung* etc., § 106, 107, added *b* to *qtl* and called the quadriliterals *qtlb*, e.g., *qūṭālib* — עֲרָפֶל — סִמְרֵר. Therefore עֲכָבֵר — *qatlab*.

A second step in Barth’s direction: The *b* which Barth added to quadriliteral nouns we add to quadriliteral verbs as well. Thus כָּרַס is *p’lb*, neither *p’ll* nor *plpl*. *P’ll* are only roots whose third radical is repeated, e.g., אָמַל — *pu’lal* — נִאֲמָסִים — *pa’lulim*, or, rather, *qat’lulim*.

To polyliterals medieval grammarians added two *l*, e.g., האַחַשְׁתָּרְנִים — *qəṭalbéq* — אַחַשְׁדָּרְפָּנִים — *qəṭalbagdēzim*. And in verbs: טָלַגְרָף — *pi’lbég*, אֶבְסֶטְרֶקֶט — *pi’lbégédz*.

Inflix: שָׂרְבִיט — *qartil*, סָרַב (if < סָרַב) — *pi’hél*.

Words composed of two stems: The first stem is *qtl* in nouns, *p'l* in verbs. The second is *šzd*. Thus בְּנִימִין — *qitšazid*. A common radical to both stems is *s*, e.g., פְּדוּתָא — *quattušēzed*. The second common radical is *k*, e.g., חֶפְזָא (חֶפֶז + דָּחַף) — *qaskōd*, דְּחָפָא — *piskéd*.

RUTH BERMAN: GERUNDIVE AND DERIVED NOMINALS IN MODERN HEBREW (pp. 99–122; 217–235).

The paper aims at characterizing the similarities and differences between two distinct but related types of verbal nouns in contemporary Hebrew usage: the gerund and the so-called “action noun”. The former is traditionally treated together with the infinitive, but we show that the gerund in fact represents a distinct category in the grammar of Hebrew. With respect to the “action noun”, this very general heading includes a highly specific sub-category which we term the “derived nominal”. The latter is compared with the gerund from several points of view. First, a brief historical survey indicates that Modern Hebrew has taken over both the gerund of Biblical Hebrew and the action noun which entered the language at a later stage. The internal construction of expressions containing a gerund or a derived nominal as their head is then considered in the following terms: whether or not the nominal requires an overt surface subject; whether and how these nominals function in construct-state genitive structures; the types of complements and modifiers associated with each; and the manner in which such expressions are negated. It transpires that, while both the gerund and the derived nominal manifest certain traces of their verbal origin, the latter is far more noun-like than the former. Noun phrases containing either a derived nominal or a gerund as their head can quite generally be paraphrased by finite “that” clauses, but gerundive expressions will typically be restricted to a single major syntactic function: as time-adverbial sentence modifiers. Derived nominal expressions, however, have as wide a range of syntactic functions as any non-derived or simplex noun phrase. The conclusion is thus that derived nominals can replace gerundives in all and any of their occurrences, but that the converse is not the case. Moreover, while gerunds are both morphologically and semantically regularly related to their underlying verbs, derived nominals are less automatically predictable in form and in meaning.

J. BLAU: RUDOLF MEYER, *Hebräische Grammatik* 3, III SATZLEHRE, SAMMLUNG GÖSCHEN BAND 5765, pp. 118; IV, REGISTER, SAMMLUNG GÖSCHEN BAND 4765, pp. 88, WALTER DE GRUYTER, Berlin-New York 1972 (*review*) (pp. 153–155).

These two volumes complete Meyer's new Hebrew grammar. For its general framework the reader is referred to the reviews of the first two volumes in *Lésonénu* 31, pp. 318–320; 38, pp. 303–306. Three of the points raised in the review are mentioned here:

1. Meyer does not always distinguish between what a grammatical form denotes and what is meant by it (v.e.g., pp. 91, 100, where *wə* denotes only connection, but means contrast, explanation (p. 91) or comparison (p. 100).

2. Nothing can be inferred from *The Samaritan Chronicle II*, published by J. Macdonald (pp. 72–73), since, as Z. Ben-Hayyim has proved (*Ləšonenu* 35, pp. 292 ff.), this is a compilation made at the end of the 19th century.

3. Even if Ugaritic is a Canaanite language, it is highly doubtful whether Hebrew passed through a stage of the verbal pattern exhibited by Ugaritic (as it is assumed to do p. 41).

N.M. BRONZNICK: The Meaning of Burial in אַרְוִיִּים (pp. 187–191).

The usual rendering of the term באַרְוִיִּים in the phrase קוֹבְרִין אוֹתָן בְּאַרְוִיִּים as “in caskets” is untenable, since the plural of אַרְוִן (casket) is always אַרְוֹת and not אַרְוִיִּים. However, based on the fact that אַרְוִיִּים is used elsewhere as the designation for laurel trees, באַרְוִיִּים should be rendered “in laurels”, i.e., in boxes made of laurel wood, as is the case in fact with the alternate version בְּאַרְוִיִּים, which is rendered “in cedars”, i.e., in boxes made of cedar wood.

I. ELDAR (ADLER): THE VOCALIZATION OF THE HAGGADA IN *Maḥzor Vitry* (Ms. SASSOON 535) (pp. 192–216).

The manuscript discussed here is in Franco-German script, and can be dated to c. 1150.

The main features of its vocalization are as follows:

1. All letters are accompanied by vowel signs (אַחַד, צֶאֱתָךְ, מֶה, יְהִימִם, רִוְעָךְ); this phenomenon is not always present.

2. Absence of *Ḥatēfs*. Only simple *Šewa* is used (אֶבְרִינִי).

3. Instead of a *Šewa* preceding a consonantal *Yod* with any type of vowel, a *Hireq* is used (אֶחָיָהּ, לִיעֶקֶב).

4. A Tiberian *Šewa* preceding a *Yod* which has a *Hireq* as its vowel, is represented in our vocalization by a *Hireq*, while the following *Yod* is silent (וִיבְרָכְךָ, לִישׁוּעָה).

5. *Holem* is used where the Tiberian system has *Qameṣ Ḥaṭuf*, except in the last syllable of the converted imperfect of עִיר, in which *Pataḥ* is used (וְיָמָת, בְּנוֹסָה).

6. *Pataḥ* is used where the Tiberian system has either *Qamēz* or *Pataḥ*; *Zéré* is used where the Tiberian system has either *Sēgol* or *Zéré*.

7. *Dagēš* is used a little only to distinguish between different pronunciations of the same consonant (*Bét, Kaf, Pé, Taw*, and *Yod*). *Dagēš* “forte” does not occur.

8. Absence of diacritical sign to distinguish between the two pronunciations of שׁ (*Šin* and *Šin*).

9. Absence of *Mappiq* with final *Hé*.

These features show the peculiarity and antiquity of this vocalization system, which can therefore be described as an example of the earliest stage yet known of Franco-German activity in pointing.

It is a system which uses a part of the Tiberian graphemes according to principles of different notation in vocalization and according to different traditions of pronunciation.

The traditional pronunciation of Hebrew, which had been used by ancient Franco-German Jewry (the "Pre-Aškenazi Tradition") contains a number of peculiar features. Some of these features — particularly in regard to the vowels — reflect the "Palestinian" pronunciation, i.e., the pronunciation reflected in manuscripts whose vocalization is Palestinian or Palestinian-Tiberian. Other features of the Pre-Aškenazi pronunciation — particularly in regard to the consonants — resulted from the influence of the European vernaculars on the pronunciation of Hebrew. In the opinion of the writer the term *הניקוד שלנו* ("our vocalization") in the commentary to Tractate *Avot* in *Mahzor Vitry*, was given to the type of vocalization discussed here, while the term *ניקוד ארץ ישראל* (Palestinian Vocalization) was applied to the so-called Palestinian-Tiberian vocalization, which had been transplanted to Central Europe and rejected "our vocalization" within a short period.

E. ETAN: LEO PRIJS, ABRAHAM IBN ESRA'S KOMMENTAR ZU GENESIS (review) (pp. 307–311).

In his study on this part of Ibn 'Ezra's Bible commentaries (Abraham ibn Ezra's *Kommentar zu Genesis Kapitel 1, Einleitung, Edition und Superkommentar*, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden, LIX 80.p) Leo Pries collates his basic printed text, Constantinoble 1514, which is given in facsimile, with three other early prints and seven manuscripts and exhibits all variant readings in a synoptic table with notes. In the German introduction he surveys the work of his predecessors who dealt with I.E.'s writings, particularly his Pentateuch commentaries, and expounds the method followed in his own edition. The Hebrew part contains the original with the editor's supercommentary interspersed between its words and with extensive footnotes. In some places I.E.'s difficult and covertly suggestive style and corrupt readings appear to have frustrated Pries's efforts; e.g., *נושא כ לי טעם* in one of the first lines of the commentary (p 1f.) need not be read *נושא כ לי טעם*, but is a metaphorical expression for *משרת טעם*.

For students the book is a good introduction to I.E.'s writings and for scholars a useful example showing the road to be taken in emending the commentaries found in a corrupt state in the current Bible editions. In an appendix to the present review a number of corrupt versions from the commentary on the Psalms is listed.

The view held by the Wellhausenian school which attributed the so called Priestly Code (P) in the Pentateuch to a late, post-exilic date led to the compelling conclusion that the language used in it is also late. The aim of the paper is to show that in the light of the present stage of our knowledge this conclusion must be revised and extensively modified. There can be no further doubt that the terms used in the Priestly Code are really very old, some being of Egyptian origin and others deriving from archaic, patriarchal Hebrew or sharing common ground with Old Babylonian and Ugaritic. So the term אֲבֹנֶט (girdle) is from Egyptian *bnd*, and four of the twelve precious stones of the breastplate are Egyptian אחלמה from *hnm.t*; לשם from *nsn.t*; נֹפֶךְ from *mfk.t*; פֶּטֶרֶד from *pḏt*. Likewise אִיסָה (a kind of measure) is Egyptian from *'pt*. אֶפֹד, on the other hand, seems to have been originally connected with Old Assyrian *epadum*, but the *linen ephod* may also have derived from the Egyptian *'ifd*. Egyptian too is בֹד (linen), associated, most probably, with Middle Egyptian *bd'*. Similarly, the following are Egyptian: הֵין, from *hnw* (pot and measure); זֶר (rim), from *ḏr* (limit, flank); זֹרֶת, from *ḏrt* (hand), חֶשֶׁב (A.V. "curious girdle") from *hibs*; טֹטֶמֶת from *ḏdf* (stand at edge of the hair); יָצֵה (shovel), from *i'i* (sweep away).

The same holds true in regard to many other words and expressions, most of them of cultic connotation such as, כַּפֹּרֶת, נֹר, מֵד, כְּפֹרֶת, סֶלֶת, עֲדוּת, (in אֲרוֹן הָעֲדוּת) אהל, (תֹּלַעַת שָׁנִי; שְׁנֵי תֹלַעַת) שָׁנִי, שָׁטָה, קֶטֶרֶת, פֶּדֶר, (הָעֲדוּת) שָׁשׁ, (תֹּלַעַת שָׁנִי; שְׁנֵי תֹלַעַת) שָׁנִי, שָׁטָה, קֶטֶרֶת, פֶּדֶר, (הָעֲדוּת) שָׁשׁ.

Unlike the noun כֶּפֶר and the verb כָּפַר, most probably derived from, or connected with, the Babylonian *kuprum* and *kapārum* (the latter being still attested in Aramaic, in the sense of wipe, rub off), *Kapporet* "cover" clearly has its roots in the archaic Egyptian *kꜣpt* — roof, cover, by metathesis (which is almost normal in Hebrew words interchanging with Egyptian ones). On the other hand, מֵד is attested in Ugaritic (in religious epics). Again, נֹר as equivalent to צִיץ is surely of the same radical as the Egyptian *nzrt*, meaning Uraeus, and נֹר in Lev. 21,22, seems most probably to be related to *nśr* in the Edwin Smith *Medical Papyrus* II, 22, of a similar connotation. The word סֶלֶת is attested in *Pap. Anast.* IV, 13,12; 17,4. עֲדוּת (as in אֲרוֹן הָעֲדוּת) the equivalent of בְּרִית in other passages, is already attested in the Turin Judicial Papyrus IV, 5. פֶּדֶר (Lev. 1,8,12; 8,20) is found in the Tale of the Two Brothers (*Bibl. Aegyptiaca* I, (B 434) 4,6. קֶטֶרֶת is tantamount to Egyptian *kꜣdꜣrti* in *Pap. Harris* 33b, 30; 64 c. שָׁטָה is the Egyptian *šndt*, later *šndt*. The fact that the Tabernacle and its appurtenances were constructed of accacia wood was a unique phenomenon, entirely unknown in the cultic life of the Ancient Near East, and the later Israel. Similarly (mostly in the phrases תֹּלַעַת שָׁנִי, תֹּלַעַת שָׁנִי), in spite of the nearly universal connotation attached to it almost since the oldest translations and commentaries, as *scarlet*, really means some kind of woolen stuff, and is derived from the Egyptian *šnw*, with the same meaning (*Pap. Bologna*; *Caminos, Late Egypt. Misc.*

ell., 342). Apart from these we have to add *שש* long since recognized as Egyptian, and the word *עמר* (denoting a kind of a measure in Ex. 16) still in vogue among the Bedouins of Sinai.

Almost all these expressions either disappeared entirely in time (quite early), or changed to synonyms current in languages met in later periods of Jewish history. So *כפרת* became assimilated to *כפר* "propitiate" in most translations; *פדר, עמר, פדר, עמר* disappeared altogether; *שני* changed to Persian *כך מיל*; and *שש* became *בין*.

(to be concluded)

E. and H. GUGGENHEIMER: NOTES ON THE TALMUDIC VOCABULARY (pp. 59–62).

12. *Ptyly'*. The word appears in the Mishna, the Tosephta, and the Yerushalmi and denotes cakes of dried fruit including their wraps. According to the Geonic commentary to Tohorot, the word *ptyly'* is not identical with *ptyly*, "*pan*". The dictionaries, however, derive *ptyly'* from the Latin *patella* "*pan, cooking dish*" which would correspond only to the second word, *ptyly*, mentioned by the Geonim.

According to the Tosephta, the word *patella* (*ptyly'*) corresponds to *dērusa* "*cake of pressed fruit*", a Talmudic equivalent of the Biblical word *dēbēlāh*. We identify the word *ptyly'* with the Greek word *παλάθη*, ἡ "*a cake of preserved fruit*".

One may add that *dēvela* in LXX is translated by *παλάθη*.

13. *Para*. In addition to the conventional meaning (beside, beyond) of the Greek preposition *παρά* in Palestinian sources, the word *para* also occurs in the sense of *less*, perhaps in assimilation to the Latin word *parum*, "*too little*", but in the sense of its comparative *minus*, "*less*". The same use of *παρά* in the sense of *minus* can be found in Imperial Greek sources (New Testament, Plutarch) including numerals.

14. *'ystwnnsyn*. The word occurs only once (Y. M. Š. 56 b) and denotes persons who appraise a crop according to its monetary value. The previously offered etymologies, such as *ἀστυνομος*, ὁ "*police chief*", or *ασθενής* "*feeble, sickly person*", are unconvincing. We derive the word *'ystwnnsyn* from the present participle of the Latin verb *aestimo* (*aestumo*), *-avi -atum*, "*to value, rate, appraise, assess*", *aestimantes*; the noun *aestimator*, *-oris, m.*, may also be compared. The sentence in question would then mean: "*R. Hošaya called on three (private) persons who would evaluate his property.*"

15. *h'sfw*. The word occurs in the Yerushalmi (Ščv. 35a, Sanh. 21b) in the sense of "*hey, you there*", an exclamation used to catch someone's attention. While various improbable explanations are offered by the dictionaries, the correct etymology (from the Latin *heus-tu*, "*you there*") is given in a conjecture in Levy's dictionary, vol. 4,

s.v. *qob'ata*. A modern parallel to the Talmudic *hastu* and the Latin *heus tu*, *høf-ty*, "hey, you" may be found in the contemporary Allemanic dialects of Switzerland, which likewise belonged to the Roman Empire.

D. LANDAU: THE METONYM AND THE SYNECDOCHE (pp. 264–272).

The metonym differs from the metaphor in being not a transfer from one sphere to another distant one but a carry-over to a neighboring, adjacent sphere.

Also, the metonym shows no focus consisting of some characteristic shared by both vehicle and tenor. The linguistics approach, which postulates the metonym as a first step towards metaphor, would seem unsatisfactory, because this might well be a short step and a long step in different directions, quite independent of one another; the short step is not a station on the way to the long one.

Some see the metonym as a variety of synecdoche, or, vice versa, the synecdoche as a variety of metonym. The difference between the two is, however, clear. The metonym shows extrinsic, emotive, subjective and arbitrary connections between tenor and vehicle, with no common characteristic serving as a focus of similarity, and no analogical relationship between them. The connection is between adjacent or neighboring spheres, one of which is a flexible, symbolic expression of the other.

The synecdoche, on the other hand, has intrinsic, objective connections which are evident in shared characteristics that constitute a focus of similarity between the particular case and the general within that sphere. For that reason tenor and vehicle must stand in analogical relationship to one another, and their representation is dogmatic, rigid, fixed and, consequently, close to allegorical; it is like the microcosm representing the macrocosm.

Both forms are more transparent and more comprehensible than the metaphor, and serve for the succinct expression of lyric content.

R. MERKIN: MODERN HEBREW LEXICOGRAPHY. ARTICLE 1: THE BEGINNINGS OF THE BEN YEHUDA DICTIONARY (*concl.*) (pp. 73–98).

The third edition consisted of six fascicles (308 pp.), including the entries for א to זכח. The first four fascicles were published between December 1900 and August 1902. Two further fascicles were published after an interval of three years (July to December 1905). A comparison between the corresponding material of the B and C edition shows the latter to be two and a half to three times larger than the former. The entries are much more detailed; the number of quotations is larger and they are longer. The quotations from Post-Biblical literature are arranged chronologically. There is a special section for etymological, philological and grammatical comments.

The last two fascicles contain a large number of foreign words (Aramaic, Greek,

Roman and Persian). Another innovation introduced into the last two fascicles: the root of the word and all its derivations appear as different entries.

Two misstatements which appeared in the English Summary of the first part of this article (*Lěšonénu* 37) call for correction. 1) Ben Yehuda had intended to compile a dictionary for practical purposes “for those who want to write and speak Hebrew”, and not, as stated, ... for practical purposes which would make the user “want to write and speak Hebrew”. 2. Most of the etymological comments consist of comparisons with the Arabic language and not with the Hebrew language.

E. QIMRON: INITIAL *Alef* AS A VOWEL IN HEBREW AND ARAMAEAN DOCUMENTS FROM QUMRAN COMPARED WITH OTHER HEBREW AND ARAMAEAN SOURCES (pp.133–146).

Whereas in the Bible the initial *alef* does not appear as a vowel letter unless it is etymological, the Second Temple period developed the usage of the initial *alef* for indicating the vowel *a* and sometimes also *e*. In Qumran there are 48 occurrences of the initial *alef* as a vowel letter, most of them in the Isaiah Scroll and in the Genesis Apocryphon. In most cases the *alef* is written after the consonantal *yod* or *waw*. This practice is usually to be found in Christian Aramaic and in Samaritan Aramaic. On the other hand, it seldom appears in Mishnaic Hebrew or in Galilean Aramaic, most probably because another system for indicating the consonants *yod* and *waw* predominated, namely, the double *yod* or double *waw*. But one may also find there remnants of the other practice.

Not enough material has been collected as yet either from Mishnaic Hebrew or Aramaic dialects; however, from the material presented in this article it is clear that the usage of *alef* was not arbitrary, but it appears especially in certain circumstances, such as after *waw* or *yod*, to differentiate between homographs, near another guttural, etc.

C. RABIN: *Avneṭ* AND *piṭdah* (pp. 182–186)

Derivation of *avneṭ* from Egyptian is vitiated by doubt whether there is in Eg. a noun *bnd* and what it means, and by the attestation of the verb *bnd* “wrap, clothe” mainly in the 6th–7th cent., apart from a single appearance of *bnd* and *bdn* in Papyrus Anastasi I.

Derivation of Hebrew *piṭdah* and Greek *topazos* from a hypothetical Egyptian **pddt* assumes in the *t* of the former a Coptic sound-change, and thus much later borrowing than of the Hellenistic Greek word. Derivation from the Dravidian source of Sanskrit *pita*– “topaz” puts the borrowing into Semitic close to the earliest Dravidian from **paitta*– (from the Indus Culture?) and the Greek to the palatalized later Tamil forms.

Y. SABAR: THE HEBREW ELEMENTS IN THE ARAMAIC DIALECTS OF THE JEWS OF AZERBAIJAN (pp. 273–295).

The late Professor Irene Garbell made a thorough study of the Jewish Neo-Aramaic dialects of Azerbaijan (see bibliography), but the Hebrew elements in these dialects were discussed only in *passim* in her works. The purpose of this paper is to collect all the Hebrew elements scattered in Professor Garbell's publications (mainly the glossary in her book on these dialects) and to give a complete description of them, comparing them with Hebrew elements in other Neo-Aramaic dialects and Jewish languages in general. The paper includes: (1) General Introduction, (2) Phonology. (3) Morphology, (4) Vocabulary, (5) List of Words and Appendix.

G.B. SARFATTI: POPULAR ETYMOLOGY IN MODERN HEBREW (pp. 236–263).

The English summary will be published together with the final section of the article.

DANIEL SPERBER: ETYMOLOGICAL STUDIES IN RABBINIC HEBREW: *ḥakateia* – פִּרְקִיָּא (pp. 55–58).

In Gen. Rab. 1. 12 we read that it is the way of mankind that a king be praised by his subjects even before he has built them public buildings or given them פִּרְקִיָּא. This latter word appears in a variety of readings, which, however, may be analysed as representing two traditions: (a) פִּרְיָבִטִּית = *privata*, private buildings, a usual counterpart to *demosia* (public ones), and (b) probably the more primary tradition פִּרְקִיָּא, corresponding to the Greek *ḥakateia*. This rare Greek word appears in a Syrian inscription of the late 5th or early 6th cent. C.E., and in the Glossae Basilic., and means “official positions”. Thus the passage according to tradition (b) means that the king is praised even before giving public buildings (i.e., services) or delegating the official posts.

E. WAJSBERG: THE DIFFERENCE BETWEEN THE MIDRASHIC TERMS תִּלְמוּד לומר AND תִּלְמוּד לומר (pp. 147–152)

In Tannaic and Amoraic literature, according to the printed editions, we come across the term תִּלְמוּד לומר [(the Scripture) teaches by saying] in two different contexts: a) Before a Biblical verse, as an introductory expression. The component לומר in this case serves the same purpose as the Biblical לֵאמֹר i.e., that of a colon. b) After a Biblical verse, as for example: Verse X, מה תִּלְמוּד לומר (verse X, what does it teach by saying?) In this case the component לומר (by saying) has no meaning and is superfluous. In the exact manuscripts of the Tannaic literature we find תִּלְמוּד לומר as in case a), but only תִּלְמוּד in case b).

Both combinations, מה תלמוד לומר + verse and verse + מה תלמוד, may raise questions concerning difficulties in the verse.

The difference between מה תלמוד לומר and תלמוד is also discernible in the better manuscripts of the Babylonian Talmud.

R. WEISS: VARIANTS IN MS. BARBERINI 1 OF THE SAMARITAN PENTATEUCH (pp. 41–51)

Ms. Barberini 1, which is one of the most important mss. of the Samaritan Pentateuch (circa 13th cent.), was used by B. Blaney and A.F. von Gall in the preparation of their respective editions of that Pentateuch. However, Blaney and von Gall mention only a few of the manuscript's variants. The present author lists 112 of the manuscript's variants which were not included in von Gall's edition, neither in the eclectic text nor in the apparatus of different versions. Some of these variants are identical with those which appear in the editions of Blaney and Zēdaqa (either in both or only in one), and others from Deuteronomy are identical with those found in the Book of Avīša'.

Of the 55 variants absent in all editions, several testify to a genuinely different version which is occasionally identical with the Massoretic text.

The author criticizes von Gall's edition both on the basis of its artificial and eclectic text, and the non-inclusion of many mss. preserved in the libraries of Europe. The crux of the criticism is derived from the author's investigation of Ms. Barberini 1: 1. von Gall neglected to list all the variants in the mss. to which he referred; 2. in 53 of the examples listed von Gall's variants are identical with those from other editions, while in 35 others von Gall's variants differ from other editions. In these latter examples von Gall's version is identical with that of the Massoretic text, which bears witness to a major fault in that work and therefore requires us to use it with caution.

SHORT NOTES BY Z. BEN-HAYYIM (pp. 51–54), S. IZRE'EL, S. YEIVIN, S. ABRAMSON (pp. 156–160), M. ROTTENBERG, S. YEFET, I. BEN-DAVID, S. MORAG, (pp. 313–320)

לשוננו

כתב-עת לחקר הלשון העברית
והתחומים הסמוכים לה
דרך שלושים ותשעה, חוברת ג-ד – ניסן-תמוז תשל"ה

התוכן:

163	יהושע מ' גרינץ	– מונחים קדומים ב־תורת כהנים (המשך)
182	חיים רבין	– אֶבֶט ופֶטֶדָה
187	נחום מ' ברונזניק	– למשמעותה של קבורה ב־אֶרֶזִים
	אילן אלדר (אדלר)	– ניקוד ההגדה של פסח במחזור ויטרי (כ"י ששון 535)
217	רות ברמן	– שם-הפעולה ושם-הפועל בעברית החדשה (סיום)
236	גד בן-עמי צרפתי	– האטימולוגיה העממית בעברית המודרנית
263	דב לנדאו	– המטונים והסינקדוכה
	יונה צבר	– היסודות העבריים בניבים הארמיים של יהודי אורביג'אן
272		
295	ישראל בן-דוד	– משקל, בניין תבנית (סיום)

בקורת

307	עלי איתן	– מחקר על פירושי ראב"ע לבראשית א'
-----	----------	-----------------------------------

הערות

	מאיר רוטנברג	– על המובנים של מלים במקראות, שאינן תואמות את מובניהן הרגילים
312		
315	שרה יפת	– כ־כל־י לשון המקרא בפירוש רש"י לתלמוד-
317	ישראל בן-דוד	– על פֶרֶשֶׁת סֶפֶר־יִרְמְיָהוּ
319	שלמה מורג	– הערות להערות (של י' בן-נצח)
320	שלמה יורעאל	– הערות להערות
320	ש"א	– תוספת ותיקון

כתובות המחברים המשתתפים בחוברת זו:

פרופ' יהושע מ' גרינץ, רח' טשרניחובסקי 56, ירושלים

פרופ' חיים רבין, ת-ד 7158, ירושלים

Dr. N.M. Bronznick, 935 Brady Ave. Bronx, N.Y. 10462, U.S.A.

אילן אלדר, רח' הרצוג 9, קרית מוצקין

ד"ר רות ברמן, מושב בית חירות, דואר כפר ויתקין, 40291

פרופ' גד בן-עמי צרפתי, רח' רמב"ן 38, ירושלים

ד"ר דב לנדאו, רח' מונטיפיורי 6, פתח-תקוה

Prof. Y. Sabar, Near Eastern Languages, UCLA, Los Angeles, Cal. 90024, U.S.A.

ישראל בן-דוד, רח' אלקלעי 11, ירושלים

מאיר רוטנברג, משמר השבעה 17, דואר בית דגן

ד"ר שרה יפת, רמת מוצא, ירושלים

פרופ שלמה מורג, ניות 8ב', ירושלים

שלמה יזרעאל, רח' טשרניחובסקי 17א, הרצליה, 46499

מונחים קדומים בתורת כהנים

(המשך)

יב. כַּפֶּרֶת

המלה כַּפֶּרֶת מזכרת בתורה – ורק בה (שמות כה; כו; ל, ו, לה, יב; לו, ח-ט; לט, לה; מ, כ; ויק' טז – בפרק על עבודת יום הכיפורים – ופעם אחת בבמ' ז, פט) ולעולם בויקה לארון ככיסוי לו מלמעלה (ועשית כַּפֶּרֶת זהב טהור – (שמות כה, ז)... יונתת את הכַּפֶּרֶת על הארון מלמעלה (שם כה, כא); ידברתי אתך מעל הכַּפֶּרֶת מבין שני הכַּרְבִּים אשר על ארון העֲדֹת – (שם שם, כב); ויעש בצלאל את הארון (לו, א)... ויעש כַּפֶּרֶת זהב טהור – (שם, ו); ידבר אל אהרן אחיך ואל יבא בכל עת אל הקדש מבעד לפרכת על פני הכַּפֶּרֶת אשר על הארון (ויק' טז, א) ויכסה ענן הקטרת את הכַּפֶּרֶת אשר על העֲדוֹת – (שם, שם יג). וכך פירשו כל הפרשנים הראשונים, בלוא ביאור נוסף, ר' סעדיה גאון¹, ר"י בן-גאון², הרד"ק³; ומבין מפרשי התורה רש"י: "כסוי על הארון, שהיה פתוח מלמעלה ומניח עליו כמין דף". ובדרך אחרת ראב"ע: "הפרוש ידעוהו מהטעם (שהוא משמש מכסה); ומגורתו יכפר עליו הכהן (ויק' ד, כו) כטעם 'כסוי חטאה' (תהי' לב, א). ראב"ע מפרש אפוא לא רק את השם כַּפֶּרֶת כמכסה, אלא הוא אף זוקק להוראה זו את הפועל 'כפר' (שלא כרשי, כפי שיתבאר בהמשך), היינו שמוכנו הראשון, הקדם-סמלי שבמעשה הכהן, היה לפי הנחה זו 'כסה', ורק בהשאלה קיבל את המושג 'חטא' וכד'. אולם כבר המתרגמים הראשונים לתורה הידועים לנו, בעלי השבעים, תפסו ענין ה'כפורת' בהוראה שונה לגמרי. הללו יצרו מן הפועל *ἱλάσσομαι*, שמוכנו כפר, חטא, פִּיסָס

1. פירוש רבינו סעדיה גאון על התורה. תרגם יוסף קאפח, תשכ"ג, עמ' עא כפרת-מכסה.

2. ספר השרשים מהדורת באכר ערך כפר.

3. ס' השרשים (1847) ערך כפר. הוא זוקק את המלה ל-כפר (ברא' ו, יד); ומוזה נקראת כפרת... לפי שהיתה כפרת מכסה לארון.

4. הציטוט מראב"ע – ע"פ פירושו הקצר שבמהדורת פליישר (וינה תרפ"ו, עמ' 238-239) לפי ג' כ"י בודאפשט.

5. ע"י במילונ של לידל-סקוט, ובהרחבת ענין ובהבאת המקורות היוניים אצל Deissmann, *Zeitschrift für Neutestamentliche Wissenschaft* 4(1903), 193ff.

וכד', את שם-העצם *ἱλαστήριον* בשביל-הכפרת-של הכתובים (גם *ἐπίθεμα* – שם' כה, יו). והטעם לדבר גלוי לעין. הם הניחו, שמכסה הארון, הקרוי כפי שהוא קרוי, שורשו ודאי באותה מלה מפורסמת: כפרה, כפרים וכו'; היינו שכל עצמו לא נקרא אותו מכסה אלא על שום מעשה הכיפורים של הכהן הגדול ביום הכיפורים, שמדובר עליו בויק' טז, שהיה מזה מדם פר החטאת – על פני הכפרת-ו-לפני הכפרת- (שם, יד-טז). בעקבות השבעים (או בעקבות מי שהביאו פירוש זה לפני השבעים)⁶ תרגמה כך גם הסורי-הפשיטתא (יחוסאיא); ואחרי השבעים – הוולגאטה הלאטינית *propitia-torium*; ואחריהם נמשכו המתרגמים השונים באירופה, איש איש בלשונו (לויטר: *Gnadenstuhl*; Authorized Version: *mercy seat* וכו'). – ואכן אין ספק שפירוש זה של השבעים (בחצי המאה השלישית לפני סה"ג) כבר מונח ביסוד השם, שמשמש בו בעל ספר דברי הימים (בקירוב בסוף המאה החמשית ותחילת המאה הרביעית לפני סה"ג) לגבי "קדש הקדשים": "בית הכפרת" (דה"א כח, יא) – שם, שאחר כך חוזרים עליו גם בספרות התנאים (שקלים ו, ה; תוס' שקלים ג, א; תוס' תמורה ד, ח)⁷.

והדברים מובנים: בימי בית שני, כשארון וכפרת וכתובים לא היו קיימים

6. עי' בסמוך בפנים.

7. מבוז ירושה פרשנית זו ומטעם נוסף – לשוני בעיקר – מכיון שאין ל-כפר בעברית מובן של "כסה" במחש, חזרו לפירוש זה (של השבעים) כמה מן המפרשים הלועזיים בדור הקודם, כגון דילמן *Dillmann* (לויק' ד, כ); דרייבר *S.R. Driver* בפירושו על שמות, בהוצ' *Cambridge Bible for Schools* (1911) עמ' 269, וכו'; ומצד אחר גם ד' הוסמן בפירושו על ויקרא (תרגום עברי, עמ' שא-שב) (אם כי טעמו העיקרי שווה היה: כיון שסבר שעל ידי כך ניתן לקיים קדמות מעשה הכיפורים ביום כיפור). פירוש זה גרם שבמשך הזמן התחילו אומרים, שבעצם הייתה ה-כפרת- כלי נבדל מן הארון ושימשה תכלית לעצמה. ומכיון שבביקורת הולאהונית הכחישו עדותה של תורת כהנים⁸ ובכל מעשי המשכן וכליו ראו בעצם השתקפות מן המקדש של שלמה (שהוא היה ראשון, ואילו מעשי תורכ חיקוי הם לו), עמדו ופיתחו מכאן רומאן גדול: בימי הבית הראשון היו הארון לעצמו והכתובים לעצמם (עי' מ"א ו, כג-כח; ו-ט). משחבר הבית בראשונה, ונעלמו הארון והכתובים הגינאגטיים שעשה שלמה, הלכו בימי בית שני והכניסו לקודש הקדשים... כפורת, ועליה העמידו כתובים קטנים, ולשם כפורת זו קראו קודש הקדשים – "בית הכפרת" – *R.de Vaux, Bible et l'Orient*, 232, 263, 273-4 – ואם תאמר הרי לא בתירה בלבד, אלא עדיין בימי עלי ושמואל ודוד (שמואל א' ד, ד; שמואל ב', ו, ב) קראו לארון: "ארון ברית ה' צבאות יושב הכרובים", הרי התשובה כשאמר "יושב הכרובים", נתכונן לא לארון אלא... לכיסא ריק שעמד בקודש הקדשים ליד הארון. ועליו היו כתובים (i). ועל ארון דמיוני זה שהיה בלא כתובים (שרק מבינם מתגלה אליהם) אמרו הפלשתיים: "בא אליהם אל המחנה!!!"

(יזמא כא ע-א), כל ערכו של 'קודש הקדשים' נצטמצם באותו מעשה הכיפורים של הכהן הגדול אחת בשנה כלפי מקום הכפורת לשעבר, ביום הכיפורים⁸. אולם כמעט דבר שאינו צריך לומר, שהכתובים בס' שמות, המצרים על עשיית הארון והכפורת ועל הכרובים שמעל הכפורת, אין לעניניהם מצב מאוחר זה, אלא דעתם על הזמן שבימיהם, כשעיקר הארון והכפורת היה בגילוי השכינה בינות הכרובים (שמות כה, כב). מלכתחילה אין הכפורת יוצאת אפוא מפשוטה: מְכֻסָּה. אלא שאם אנו תוהים, הריהי זו: מהי האטימולוגיה של המלה.

ותשובתנו: יסוד המלה – במצרית.

מאז ימי הפיראמידות⁹ קיימת במצרית מלה 'כאפ' k3p, האמורה בכלי – ספל או מזרק – לשם הקטרה, ויש פועל ממנו במשמעות הקטיר לבונה, מור וכו', שממנו נבנה בכתבים הרפואיים שמימי הממלכה התיכונה השם 'כאפת' k3pt, לציון מעשה ההקטרה וגם כלי ההקטרה.

אולם אותה מלה יש לה משמעות אחרת שונה לגמרי, ואף זו כבר מאז הממלכה התיכונה, והוא 'כסה' k3pw, שיש עליה עדות בממלכה התיכונה, משמעה ג של בניין: 'כאפת' – נאמרת בכיפת שמים, בעננים; ובלשון הרופאים משתמשים באותה מלה k3p לכיסוי מעל כד, והפועל ממנו, 'כאפ' k3p, אמור בממלכה החדשה בהוראה של 'כיסוי לבית' ובמליצה: 'כסה בכנפיים'.

פיצד נצטרפו שני המושגים הללו לאותו פועל ושם? אולי ה'כיסוי' שיש בשניהם הוא שגרם, כפי שיש לנו גם בלשון המקרא: 'וְכָסָה עֵנָן הַקֶּטֶר אֶת הַכֹּהֵן' (ויק' טז, יג). על כל פנים, קרוב לשמוע, שמושג זה – 'כיסוי מזה והקטרה מזה' – הוא שפעל בבחירת מלה בלתי רגילה זו בשביל מכסה הארון, שנאמר בו: 'כי בענן אראה על הכפורת' (שם שם, ב). ואולי בלשון

הבאתי דברים אלו, (המופרכים מפל הכתובים. הש' ד"מ שמרא ד, ו, וגו'; או שמר"ב יא, יא), שכבר מצאו להם מהלכים בעברית, ואף בין חוקרים בעלי היגיון. ומעשה היה כי, כשכתבתי את הערך 'ארון הברית' בשביל 'האנציקלופדיה העברית', הלך העורך והוסיף שלא על דעתי פסוק האומר, שהארון והכפורת היו שני כלים נבדלים. ורק באנציקלופדיה יודאיקה הצלחתי להוציא 'תיקון' זה. לכבודו של העורך, יהושע גוטמן, שהיה תלמיד-חכם ביהדות ובקלאסיקא פאחת, ייאמר, שהוא קיבל 'הבדלה' זו, כנראה, בדרך שנתפסה ע"ד הוסמן. 8. עוד יש לזכור, שהקדמונים בימי בית שני נהגו לתפוס בלשון פאילו היו הארון ואביריו עדיין קיימים. המשנה ביזמא (ה, א) אומרת, בכה"ג: 'נותן את המחנה בין שני הבדים' או: 'ודמן טעון הויה על בין הבדים' (זבח' ה, א), 'שתי היות של בין הבדים' (מנחות, ג, ו).

9. עי' Erman-Grapow, *Wörterbuch etc.*, V (1931) 103–104; Faulkner, *A Concise*

Dictionary of Middle Egyptian (1962), 284

פינוגריטיבית בא פועל זה שבמשמעות 'כיסה' בפי יעקב: 'כי אמר אכפרה פניו' (ברא' לב, כא. אך ר' בהמשך).

נשאר עוד לבאר השתלשלות 'כאפת' – 'כפרת'.

המצרית הקדומה היא ביסודה לשון שמית למחצה, והביטויים המשותפים לשתייהן חוזרים לראשית הדורות. אולם הדבר המעניין, או המפתיע, הוא, שבדרך כלל, או לעתים קרובות, באה המלה המקבילה במתאטסיס (שיכול אותיות)¹⁰. כך דִּמ־מקבילה 'אֲרִי' (i'ri) במצרית ל'ראה' ('ראי') בעברית; 'שצם' (šdm) במצרית ל'שמע' בעברית (בהחלפת צ – ע); 'בחן' (bħn) במצרית ל'נבח' בעברית; 'חֲטֹב' (ḥḏb) מזה ל'טבח' מזה; וכך מקביל 'חאק' (ḥk) אל 'לקח' ('חאקת' = מלקוח); 'ערת' (it) אל לֵע, וכיצא בזה הרבה. והוא הדין להשוואה א' – ר'¹¹. המלה העברית פָּרַם, חוזרת במצרית עתיקה פִּכ־אמו־ (kṣmw); יִקֵּר – בצורה 'יאקת'; דְּבִלָה – 'דאב' (dṣb); צח – 'כִּחֶץ' (ḥḏ); זָאב – 'זאב' (וגם: 'זאב'); קרב – 'קאב' (kṣb), עִיר – 'עאי' (cṣj); הָיָה – זאת; לב-אב (ib), ועוד, ועוד.

גם בהשוואה שלפנינו יש אותן תופעות: 'כאפת' מופיעה במתאטסיס ובשינוי א' לר' – בצורה 'כפרת'¹².

מה מעתה על הפועל כפר?

בתורה בא השורש כפר בקל ובפיעל. והנה אשר לקל במובן של כיסוי בכופר, הבא פעם בסיפור המבול: 'וכפרת אתה מבית ומחוץ בכופר' (ברא' ו, ו

10. עי' בארוכה לעניין חשוב זה אצל E. Ember, Partial Assimilation in Old Egyptian, *Oriental Studies dedicated to P. Haupt*, pp. 300ff. וכן הש' מאמריו: Semitic Egyptian Sound Change, *Zeitschr. für ägyptische Sprache*, 1911 (48) pp. 90ff; Kindred Semitic Egyptian Words, *ib.*, 1914, 110–121.

11. תופעה זו שכיחה הרבה בהעתקת השמות הפרטיים של הנשיאים והערים ב'כתבי האלות' (Execration Texts) שפירסם וזהה (Ächtung feindlicher Fürsten) השם ערם (← עֶרֶן, במד' כו, לו) נעתק שם 'עאם'; עכרם (← עֶכֶר, במד' א, יג) – 'עכאם'; השם עמיתר, נעתק 'עממותא'; שם העיר ירושלם נכתב 'אושאמם' ועוד.

12. היו אמנם שהשוו כפרת לפועל הקיים בערבית (كفر), ובשבאית ('כפר') (ע' מילון גוניס-בוהל מהד' 16–17), במובן 'כיסה' ו'כיסוי'. אולם עובדה היא (עי' לקמן, בפנים), שחוץ מן כפרת אין למצוא בעברית שם או פועל משורש כפר, שעשוי להתפרש 'כיסה', במובן מוחשי כל שהוא (חוץ מן 'כִּפְרָת' שהוא בבלי). וכך נראה לי רחוק מאוד מה שהביא לאגארד *Hebräischen übliche bildung der Nomina* 1889. (מצוטט אצל דייסמן במאמרו המובא פה הע' 5) פועל ערבי כִּפֶּרָה, שמצד אחד יש לו מובן של כיסוי ומצד שני של כפרה. כנראה נתערבבו שם שני שרשים, שאחד הגונע לכפרה נלקח מן היהודים (הש' שם הדוגמאות) ואילו הראשון – ממקור אחר.

(יד) – מוצאו ה־בבלי ברור (כֶּפֶר, כַּפָּרָם)¹³. אולם הוא הדין, כנראה, גם ב־כֶּפֶר (שפיעל). על הכתוב בברא' לב, כא, פותב רשי: 'אכפרה פניו' – אבטל רגו, וכן יִכְפֹּר ברייתכם את מות' (ישע' כח, יח) (המשכו: יחזותכם את שאול לא תקום); ('ותפל עליך הוה) לא תוכלי כפרה' (שם מז, יא). ונראה בעיני, שכל כפרה שהוא אצל עון וחטא ואצל פנים כולן לשון קינוח והעברה הן ולשון ארמי הוא והרבה בתלמוד: 'וכפר ידיה', 'בעי לכפורי ידיה בההוא גברא (גיטין נו ע"ב) וכי' – וכעין לשון זו אומר גם הרד"ק (בגיל, ר' הע' 3) ואף הוא מפרש בלשון של הסרה כל מקום שיש במקרא לשון 'כפר' בפיעל, פִּעַל (אשר כפר בהם – שמ' לט, לג; ולא רץ לא יכפר, במד' לה, לג) התפעל (אם יתכפר עון בית עלי – שמרא ג, יד) נִפְעַל (ותכפר להם הדם – דבר' כא, ח) וכן השמות כָּפַר (איש כָּפַר נפשו – שמ' ל, יב, 'פרוש הסרת עון נפשו') וכפרה ('וענין הכפרה כמו כן מזה הענין, כי הכפרה היא הסרת העונות'). ואף הוא מסייע מלשון 'רבותינו ז"ל (כתובות י ע"ב), ש־מכפר מתבאר ע"י 'מויח' ושניהם לשון הסרה; או הלשון 'מכפר ליה בבלייתא דפרסא (חולין ח ע"ב) – מסיר שמו ומעבירו בבגד קשה שיקנחנו בו'. – ובאמת, הבדק בלשון השירה המקראית, שבא בה כפר בפעלים דגשים, רואה ש־כפר מקביל ל־סור (וְסָר עֹנֶךָ וְחִטָּאתְךָ תִּכְפֹּר – ישע' ו, ז; לכן בזאת יִכְפֹּר עון יעקב וזה כל פרי הָסֵר חטאתו – שם כז, ט; בחסד ואמת יִכְפֹּר עון וביראת ה' סור מרע – משלי טז, ו) או לפועל אחר, שמציין ביטול (הש' המובא לעיל: יִכְפֹּר... לא תקום). ומאחר שהשירה המקראית העתיקה היא כרגיל גם מצבר ללשון ארכאית, הרי שיש לראות בפועל 'כפר' במובן זה היסוד ל־כפר במובן הריטואלי, כפי שמניחים רשי ורד"ק. אך מובן זה מקיים גם בבבליה בשתי ההוראות הקרובות שמנינו בזה¹⁴.

מעתה מסתבר – כפי שהניחו כאמור גם פרשנינו – שהפעל כָּפַר לחוד והשם כַּפָּרָת לחוד, שזה מובנו הראשון הסיר, וזה מובנו: כיסה¹⁵. לפי דרכנו למדנו, שזה סמוך אל הבבליה, ואילו זה מוצאו מצרי. ואכן, בעל כורחך, שכבר האבות ידעו את המושג של 'כפורים' בלשונם, ואילו 'הכפָּרָת' נוצרה עם הארון רק בדור יוצאי מצרים.

von Soden, *Akkadisches Handwörterbuch*, s.v. kapāru(m) II; kupru(m) 13.
 וכבר העמידו כנר 'בבליה' זו את יחחמרה בחמר' (שמות ב, ג האמור במשה) כעברית.
 von Soden, *Akk. Hw.*, s.v. kāparu(m) I 14.
 וכבר הרגישו בזה רבים (כגון Zimmern, KAT 601; האופט, 80, JBL 1900 וכר. הש' גוניס-בוהל, שם).
 15. פירוש זה לכפָּרָת קיבלו סוף סוף גם התרגומים החדשים שבדורנו, באנגלית, אם זה של Jewish Publication Society מ־1962, ואם זה של New English Bible משנת 1970 (שניהם כותבים: cover).

יג. מד

יולבש הכהן מדו בד' (ויק' ו, ג). אחר כך נמצא הביטוי בפרוזה כמעט תמיד בריבוי: שופ' ג, טז: ייחגר אתה מתחת למדיר; שמואל א' ד, ב: ימדיו קרועים; שם יז, לח: יילבש שאול את דוד מדיר. וכך שם יח, ג. פלשון יחיד באה המלה בפרוזה רק עוד בשמו"ב כ, ח. אלא ששם כבר הוצרכה לפירוש: ייזאב חגור מדו, לבשו, ועליו חגור חרב. לבשו הוא גלוסה מבארת ל'מדו'. מחוץ לזה באה המלה בצורה זו עוד רק פעמיים, בשירה: יילבש קללה כמדו' (תהלי' קט, יח); ופעם באיוב (יא, ט): ארכה מארך מדו'. הצורה ביחיד נתבטלה אפוא כבר בתקופה קדומה ובמקומה השתמשו בריבוי, אך גם לריבוי אין זכר בפרוזה מאחר דורו של דוד. המלה נגלתה בשירת אוגרית, שם מדובר על מד עת'תרת (UT 1854:1,11); ואייסטלייטנר במילונו האוגרית, מס' 1516; ואולי בעוד טקסטים – עי' UT, מס' 1423 במילון).

יד. נזר

השם נזר והפעל נזר מתפרשים במקרא לכמה וכמה פנים ולא כל המדקדקים והפרשנים – ראשונים ואחרונים – הוציאו אותם על דרך אחת. פה נעמוד על שתי הוראות לנזר האמורות בתורה, ושמקורן, כפי כל הנראה – במצריית, יש להן כמדומה גם משמעויות שונות ברוב או בהרבה ממה שאמרו בהן.

1. בשמות כח, לו, בפרשה שמנה בה את בגדי הכהן הגדול, נאמר: יעשית ציץ זהב טהור ופתחת עליו פתוחי חתם קדש לה'. ושמת אתו על פתיל תכלת והיה על המצנפת, אל מול פני המצנפת יהיה. והיה על מצח אהרן ונשא אהרן את עון הקדשים אשר יקדישו בני-ישראל לכל מתנות קדשים, והיה על מצחו תמיד לרצון להם לפני ה'. אולם בהמשך (שם כט, ו), כשהוא נותן הוראות לדרך הליבישה של הבגדים השונים, הוא אומר: ושמת המצנפת על ראשו, ונתת את נזר הקדש על המצנפת. כלומר, מה שקרא למעלה ציץ קורא לו כאן נזר (הקדש). ואילו בפרק לט, ל, כשהוא מספר על הביצוע, כבר מצטרפים שני השמות וזה משלים את זה: ייעשו את ציץ נזר הקדש זהב טהור ויכתבו עליו פתוחי חתם קדש לה' וכו'. ואותה שיטה חוזרת בסיפור ההלבשה: וישם על המצנפת אל מול פניו את ציץ הזהב, נזר הקדש (ויקרא ח, ט). והנה המלה ציץ, ששורשה השמי-עברי ברור, מצויה במצריית של הממלכה החדשה בצורת didi היינו 'ציצי' עם המגדיר של פרח¹⁶. וגם יוסף בן מתתא,

M. Burchardt, *Altkananäische Fremdwörter und Eigennamen im Ägyptischen*. 16

.Nr. 1248 C.P.213

כשהוא מתאר את הציץ¹⁷, הריהו מדבר בארוכה על צורת הפרח שלו. בשם ציץ נקרא הנזר, אפוא, עפי צורתו (הש' יוצא פרח ויצץ ציץ - במ' יז, כג). אך מה טיב השם נזר?

התרנגומים הארמיים (תרנגם אונקלוס, יונתן, התרגום הסורי), מתרגמים פרגיל, פִּלְיָלָא, היינו: עטרה, פֶּתֶר. זה הולם, לכאורה, את האמור אצל שאול (יואקם את הנזר, אשר על ראשו - שמ"ב א, י) ואצל יואש (ייתן עליו את הנזר ואת העדות - מל"ב, א, יב; דה"ב כג, יא¹⁸). אבל נזר הקדש, הציץ, - שלא כעטרה - לא הושם על הראש (על ראש הכהן הגדול הייתה המצנפת), אלא על המצח (שמ' כח, לח). על כן נראה לי, שסמל זה שהושם על מצח הכהן הגדול, המסמל בנוסף את שכנות הקדושה בישראל, בא כנגד סמל אחר - אלילי - כנגד יערת' (אוראוס' בלשונות אירופיות), שקראו לו נורת'. אלא בעוד שעל מצח פרעה תואר נחש המשלח אש (לשורש נזר במצרית יש גם מובן של שלהבת) באיבי פרעה ומנחיל ניצחון למלך, הרי על מצחו של הכהן הגדול מתנוססות האותיות קֶדֶשׁ לה', המשמשות תריס כנגד העוון שבקרב ישראל, שהקרבנות יתקבלו תמיד ברצון (וכשאין עוון בישראל, הוא נוצח את אויביו).

2. דוגמה אחרת, שנראית תלויה בלשון המצרית בשורשה, הוא הכתוב בויק' כא, יב: ימן המקדש לא יצא ולא יחלל את מקדש אלהיו, כי נזר שמן משחת אלהיו עליו. "נזר" זה מיוחד הוא במינו, שסומכו הוא שמן משחת אלהיו, כמו שכתוב לפני זה: והכהן הגדול מאחיו, אשר יצק על ראשו שמן המשחה, ואין זכר בכל אלה לציץ. לפיכך מסתבר, שלנזר זה יש מובן מיוחד, שלא עמדו עליו עד כה, ועניינו - משיחה: ימשתח אלהיו ביאור הוא לו. והוא הפועל נזר המצרי, שמביא Edwin Smith, ב-*Medical Papyrus* II, ספר 1922 *nzr hrk nwf pf m mrh-t* = מִשַּׁח הפצע שהוא במרחח (במשחה). אמנם המהדיר אומר:

Thou shalt annoint that wound with grease. *nśr* rendered above "annoint" is a word entirely unknown elsewhere. The rendering "annoint" is a guess based on the context.

אולם למעשה זו בעצם האפשרות היחידה. מעתה מסתבר, שגם הכתוב בברא'

17. קדמוניות ג, סעיף 172.

18. ולזה מכוונים גם הכתובים בתהל' פט, מ' חללת לארץ נזר' של המלך, ותה' קלב, יח: שם אצמיח קרן לדוד, ערכתי נר למשיחי, אויביו אלביש בשת ועליו ציץ נזר'. בכתוב האחרון צירף המחבר במחשבתו את ציץ, נזר שבתורה ויצר פועל מן השם ציץ, אם כי המכוון במקום זה אינו כהן, אלא מלך.

19. עמ' 171, מהדורת בֶּרֶסְטֵד (case 6).

מט, כו: 'ברכת אביך גברו על ברכת הורי עד תאנת גבעת עולם תהיין לראש יוסף ולקדקד נזיר אחיו. פירושו: ...ולקדקד המשוח מאחיו²⁰.

טו. ס' ל ת

21Pap. Anast. IV 13, 12; 17, 4

המלה הייתה אפוא בשימוש במצרים של תקופת הרעמססים.

טז. ע' דות, ע' דת

המלה ע' דות באה בעיקר הדבר בפרקי התורה (שבס' שמות, ויקרא, ובמעט בבמדבר); פעם אחת בס' יהושע (ד, טז), ופעמיים בס' תהי' (סא, א; פ, א. ואולי גם עח, ה)²². לרוב היא באה כסומך אל ה'ארוך- ורק במיעוט - בסמיכות ל-משפך- ול-אהל-. משמות כה, טז, כא ברור, שה-לוחות- עצמם פונו בשם זה ולכן יש שאף הארוך הפולל את העדות מכונה כך.

מה מובן המלה?

התרגום הארמי והשבעים תרגמו 'עדות- ס'הדותא, διαθήκη, וכך הבינו פרשנינו, שהמכוון בסתם ל-תורה²³ או ללוחות²⁴, שהן - כלשון רש"י - 'ה עדות ביני וביניכם'. אלא שאף על פי שתעודה ספרותית עשויה לשמש ע'ד, כפי שרואים משרית האזינו (והיה כי תמצאן אתו רעות רבות וצרות וענתה השירה הזאת לפניו לעד - דב' לא, כא), קשה לומר דבר זה על הנסמך האחר, המצוי גם הוא: אהל ה'עדת, משפך ה'עדת, פר' כת ה'עדת, ובייחוד, שבשום מקום לא נאמר, שהלוחות הן עדות. הלוחות, לפי טיבם, הם צוים אלהיים, ולא עדות. מסתבר אפוא מזה, שלשון זו יש לנו להקביל ללשון הבאה צמודה לארוך וללוחות בס' דברים: ב'רית (דב' לא, י; טו, טז). ס' דברים, שמדבר בלשון

20. קרוב למה שכתב הרשב"ם: מלך על אחיו. כי נראה, שהוא הוציא נזיר מלשון

נזיר שפירושו עטרה. ב- LXX δὲ ἡγήσατο ἀδελφῶν

21. M. Burchardt, *Altkananäische Fremdwörter*, II, Nr. 1172.

22. בתהי' ס' מדובר על מלחמת דוד בארם נהרים, ובמלחמה זו יצא הארוך (הש' שמריב יא, יא) ומכאן ה'עדות' בפותרת. כיוצא בזה מזמור פ', שהוא מסוף תקופת השופטים ולנוכח - מזמן המסע האחרון של הארוך נגד הפלשתים (שמר"ד ד) (עי' במאמרי ב'ספר בס'לב"י, תשל"ד, עמ' 132-148). גם בתהלים עח, ה מקבילה 'עדות ביעקב' ל-תורה בישראל, והקרוב שנרמז בזה 'לוחות העדות'. [שניים הראשונים למדתי מפי מר שלמה ברמן].

23. רש"י לשמ' כה, טו.

24. ראב"ע, שם.

עממית יותר, חופס אף כאן את המלה השכיחה יותר, אבל ביסוד הדברים שתי המלים הללו עולות לעניין אחד.

ואכן אנו מוצאים במצרית שמתקופת הרעמססים, שהם עושים שימוש במלה עברית זו "עדות", הנכתבת בדיוק כך *dwū* = "עדות(י)". מובן המלה באותו טקסט יחיד, שהיא באה ב²⁵, הוא קשר, התקשרות, או דומה לזה, של אנשים, העושים פעולה משותפת. היינו, בעיקר הדבר משמעותו כעין משמעות המלה "ברית" (שאף היא מצויה במקורות מצריים מאותו זמן²⁶, *bḏrjti*, ומקודם לכן במקורות אכדיים²⁷). עדות זו יש להבדיל בבירור מן עדות, עדות – המקבילה ל"חקים ומשפטים" (דב' ד, מה וכו' ובתה' קיט, קיא) במובן "אזהרות" (מלשון "הועד בבעליו"; העדותי בכם-)²⁸. ונראה, שהמלה הארמית-בבילית *adū*, הכתובה בדרך כלל בלשון ריבוי, עדי *adē*, והידועה מאז המאה השמינית לפני סה"נ (בתוך שורה של חוזים שבין מלכי אשור למלכים שונים, הכפופים להם בגבול ארם וצור) – במובן של "חזה", ובעיקר הדבר חזה, שהוטל מאת מושל עליון על נאמניו²⁹ – יש לה מעיקרה זיקה ל"עדות" שבכתובים, במובן אזהרות. מסייע לכך מובן המלה *adū* בבבילית ביחיד – שבועה, וכן צורת לשון הריבוי שבשתיהן, "בעדות", עדות – וב"עדי", שאם לא כן מה טעם הריבוי בתיבה כשמשמעה חזה אחד? ועל כן, באמת אותן "עדי" אמורות לעולם בלשון של השבעות ואזהרות חמורות וקללות קשות (שבדרך כלל יוצאות הרבה מעבר לתוכחות של ספרי התורה), ואין זו מדרכם של "לוחות העדות" – לוחות הברית – של התורה,

25. בדריה של משפט הקושרים על רעמסס השלישי שב- *Turin judicial Papyrus IV*, 5. הטקסט נתפרסם ע"י *Deveria, Le Papyrus judiciaire de Turin*, תרגום אנגלי ע"י A. de Buck ב- *JEA IV* 1937, p. 154. 26. *Medinet Habu* 82, 38, 83, 52; Griffith *JEA* 38, 28 Edgerton, *JNES* 6, 219; 26. *Caminos, Late Eg. Misc.* 51, 55. 27. *BASOR* 121, 1951, 21f. 28. ר' בפירושים.

29. ל- *adē* ולמובןו הש' מלבד המילון של פון זודן AHw בערכו, גם CAD בערכו – וכן *I.J. Gelb, Bibliotheca Orientalis XX* 3/4 Mai-Juni 1962, 159–162 ("adē" represent sworn pacts of loyalty imposed by a sovereign party upon one or more subordinate parties). גלב מביא שם סימוכין לדבריו מן החזה שבין אשור-ניררי 745–754 לפני סה"נ, מלך אשור לבין מתעאל מלך בית אנוסי (ארפד) ("אם מתעאל יחטא לעדי השבועה האלה") ומן החזה שבין ברגאיה מלך כתר ומתעאל מלך ארפד, ומן החזה שבין אסרחדון מלך אשור לבעל מלך צור; ומעוד כמה קטעים אחרים. הש' גם *Wiseman, The Vassal Treaties of Assarhaddon*, 1958, pp. 81ff. *adē*, A law of commandement solemnly imposed in the presence of divine witness by a suzerain upon an individual or people who have no option.

שבאים, כאמור, בלשון של פקודה אנב הבטחות -לאהבי ולשמרי מצותי-
ו-לשנאי-.

בין כך וכך ברור כיום, שעדות, האמורה בתורת כהנים, עולה לפחות לימי
יציאת מצרים, שאז הייתה חיה, ואילו מאחר דור יציאת מצרים אין קיום למלה
זו אלא בלשון השירה ההיסטורית שמימי השופטים ודוד. וזו בזיקה יחידה
ל-ארון העדות של תורת כהנים-.

כנגד זה -עדי- הארמית-בבלית, הידועה מתקופה מאוחרת, גם אילו הייתה
לה קורבה מרובה מפפי שיש לה -שונה היא. ואחרת, וכאמור מאוחרת.

יז. עמר³⁰

רק בסיפור ירידת המן בשמות טז: -לקטו ממנו איש לפי אכלו עמר לגלגלת-
(טז)... 'זימדו כעמר' (יח) 'ויהי ביום הששי לקטו לחם משנה שני העמר' (כב);
-ויאמר משה אל אהרן קח צנצנת אחת ותן שמה מלא העמר מן- (לג), וְהָעֶמֶר
עֲשִׂיתָ הַאיִפָּה הַיָּא- (לו).

המלה במשמע זה איננה עוד - כאמור - בשום מקום במקרא או מחוץ למקרא,
אבל היא קיימת בין הערבים בסיני: 'עמר' הוא ספל קטן למים שמשמשים
בו הנודדים במדבר. מאחר שהיא אמורה רק בסיפור המן הרי שאין להסביר
זאת אלא כדרך שאמר דרייבר³¹ בשעתו 'omer was an old word handed down with the Story,
down with the Story. היא משוקעת אפוא בסיפור מאז הנודדים במדבר.
ומשהתרחקו משם שוב לא השתמשו בה ונוקקו לפרש נפחה ע-י השואה ל-איפה
המצרית הידועה עמם.

יח. פדר (יק' א, ח, יב; ח, כ)

ת-א: תרפא. היא המלה המצרית 'פדר' שבסיפור -שני האחים-.

Bibliotheca Aegyptiaca I (B 434) 4, 6: יתקח חלב ופדר-³².

יט. קטרת-סמים

יש צד שיתוף בין מלה זו לבין קודמתה, שאף זו שאולה מן המצרית; וכמוה
אף היא מצויה לנו במצרית של אותה תקופה - בפאפירוס האריס, שמימי
רעמסס השלישי³³. בצורה -קדרת- = k3d3rtí ואין ספק, שמדובר

30. עמר במשמ' אלוהת תבואה אינו ענין לכאן.

31. Exodus (CBS), 146.

32. עי' סיפורים, מזמורים ומשלים מספרות המצרית העתיקה, תש"ה, עמ' 98.

33. Pap. Harris 33b, 10; 64c, 10.

באותה מלה הידועה לנו מן המקרא ובאותה ההוראה³⁴. ואילו סמים, הבאה רק בתורה (וימנה בדה-י), לעולם היא בויקה (או בסמיכות) ל-קטרת, והיא לנכון המלה המצרית הידועה 'סמ' במובן herbs, plants, וכד'.

כ. שָׁטָה

מן המצרית šnd't, אחר כך šnd't שנטת.

בכתובת של וי, רעה פפי הראשון ובנו מרנרע ממלכי הממלכה העתיקה³⁵:
 -פרתי בשבילי סירה משיטה, שישים אמה אורכה ושלושים רוחבה. נשלמה במשך
 י-י יום בחודש השלישי ל'שמר', עת מים לא היו בשרטון'. אולם ברור שהשיטה³⁶,
 שבנו בה את המשכן, מצאו ישראל לאו דוקא במצרים, אלא בסני. בנב.
 גדלה השיטה הסלילנית (Accacia spirocarpa) ובסביבתה גם שיטת הסוכך
 (A. radonda) והגבוהה מכולן היא השיטה המלבינה (a. albida), שגועה מגיע
 עד עשרים מטר ומעלה³⁷. ג'רונים שהיה מושל סיני, העיד ממראה עיניו, שמן
 השיטה בסני ניתן לעשות לא רק קרשים, אלא גם רהיטים משובחים³⁸.
 ברם לבניין מקדשים השתמשו בכל הסביבה בארז, גם במצרים, למן סנפרו
 מן השושלת החמישית, שהביא ארזים וברושים מן הלבנון ב-40 ספינות³⁹; וגם
 במקדשים שמעבר לפרת, למן גראמסין מלך אֶפְדֵּ, גודא מלך לֶגֶשׁ, יחדגלם מלך
 מארי ועד לשלמנאסר, סנחריב, אשורבניפל מלכי אשור, ועד נבוכדנאצר
 ונבונאיד הכשדים. כולם בנו מקדשהם מארזי לבנון או מארזים בהר שניר

34. בביקורת הולאהחנית המציאו, שכל קטרת האמורה בכתובים עד ירמיה היא הקטרת אברים, ולא קטורת בשמים. כמובן שלכך אפשר היה להגיע רק אחרי עיון הכתובים והוצאתם מפשטם. הנכון הוא, שסתם 'קטורת סמים' מיוחד לתורה, ובאמרו 'שימו קטורת באפך' (דבר' לג, י, בברכות משה) נתפס הכתוב בודאי לקטורת זו.
 35. Urkunden I (Onni) I 42 ff.

36. A. Lucas, *Ancient Egyptian Materials and Industries* (1948), 429-431.

כמה וכמה סוגים של שיטה, נשתמשו בהם במצרים מאז התקופה שמלפני השושלות. בימי השושלת ה' לקחו אותה בחאתנב שבמצרים התיכונה (Breasted, *Ancient Records* I 322, 324), וימנה עשו סירות וספינות מלחמה (שם, IV, 229, 283, 387, 916, 1023). לפי הרודוטוס (II 96) נהגו המצרים לעשות ספינות מעץ השיטה (accacia katechou): היו גוזרים קרשים באורך אמתיים, ובאותו עץ השתמשו גם לעשיית תורן. תאורסטוס מתאר את השיטה כעץ קוצני, שאורך קורותיו יב אמה, והעץ של 'המין השחור' שימש לבניין אניות.

37. הש' פליקס, עולם הצומח המקראי, עמ' 96.

38. Jarvis, הש' אי ברור, הנב, תש"ז, עמ' 51.

39. הש' ברסטד AR, III, 94; IV, 577 (הלבנון); II (נהרין); II, 447, 471, 491, 509, 525, 538 (רתנו) II 490 (צאהי); II 321, 888 (ארץ האל!) II 485 ארץ החתים. (למעשה כולם שמות להר הלבנון; והחילופים אינם אלא שינויים מחמת טעמים פוליטיים.)

ואמגוס. גם בשירת אוגרית ידובר על 'בת ארום יכללנה הם בת לבנת יעמסנה-^{39א}. המקדשים לאלים נקראו 'בתים' והיכלות'. גם בישראל לא ידעו מאז דוד ושלמה חומר אחר. בארו נבנה המקדש הראשון והשני גם יחד. ועם חורבן המשכן בסוף תקופת השופטים יצאה גם השיטה מן השימוש ושוב לא חזרה. בניית מקדש מעץ מדברי יכלה להתרחש ונתרחשה רק בתקופה אחת ויחידה בתולדות ישראל כשהעם גופו התהלך במדבר!

כא. שְׁנִי (שְׁנִי תוֹלַעַת)

ותקשר על ידו שְׁנִי – בראשית לח, כח.

אשר על ידו הֶשְׁנִי – שם, ל.

תכלת וארגמן ותולעת שְׁנִי – שמות כה, ד; לה, ו, כה; לו, ח, לה, לו; לט, א, ב,

ג, ה, כד, כט.

ואת שְׁנִי התולעת – ויק' יד, ו.

ושְׁנִי תולעת – ויק' יד, ד, מט, נא, נב; במדבר יט, ו.

בגד תולעת שְׁנִי – במדבר ד, ח.

תקנת חוט הֶשְׁנִי – יהושע ב, יח, כא.

המלבישכם שְׁנִי עם עדנים, המעלה עדי זהב על לבושכן – שמואל ב' א, כד.

אם יהיו חטאיכם כְּשֶׁנִּי, כשלג ילבינו / אם יאדימו כתולע, כצמר יהיו – ישעיה

א, יח.

כי תלבשי שְׁנִי, כי תעדי עדי זהב – ירמיה ד, ל.

(אנשי חיל מתלעים – נחום ב, ד.)

כל ביתה לבש שְׁנִי – משלי לא, כא.

(האמנים עלי תולע – איכה ד, ה.)

מה פשר המלה שְׁנִי? הבדק אחרי התרגומים והביאורים במשך הדורות, מאז התרגומים (הארמיים, הוולגאטה, ובמידת-מה גם תרגום השבעים) ועד התרגום האנגלי האחרון שיצא בשנת 1970, נפתע לראות, שכל המתרגומים והמפרשים האלה ללשונותם – כולם שרים בדעתם, שאין שְׁנִי אלא צבע אדום-כהה, ואין תולעת, המשמשת לרוב סומך או נסמך ל-שְׁנִי אף היא אלא צבע אדום-כהה, ולמעשה, כפי שביטא זאת ברור שד-ל (בפירושו לישע' א, יח) –שני ותולע-⁴⁰ הם שמות נרדפים המורים על דבר אחד בשתי בחינות שונות, כי נקרא שני על שם זוהרו ונקרא תולע על שם התולעים⁴¹, ומתחלה חברו שני השמות ואמרו שני תולעת

39א. C.H. Gordon, *Ugaritic Textbook*, 51. V: 72.

40. שד-ל תופס כאן את הצורה שבישע' תולע, שנמצאת עוד רק באיכה ד, ה.

41. העושים את הגרגרים שמהם מסיקים את הצבע. עי' רש"י לישע', שם, ולקמן בפנים.

או תולעת שני, ואח-כ אמרו גם זה בלא זה. והנה אין ספק כי המלות האלה הונחו תחילה להורות על תולעת הקרמס ועל המראה האדום שלה ואח-כ השאלו להראות על הצמר או הבגד הצבוע בצבע ההוא, ובמקרא לא נמצאו המלות האלה אלא על ההוראה האחרונה הזאת. ואכן באמת מתרגמים התרגומים הארמיים (ת-א וינותן) לתורה כל 'שני תולעת' וכל 'תולעת שני' כאחד לעולם 'צבע זהוריי', וכל 'שני' – 'הוריתא' (בפשיטתא: צובעא דזהוריתא; וזהוריתא)⁴²; וכך גם 'שנים' במשלי לא, כא.

במידה מסוימת כבר קרוב לשיטה זו גם 'תרגום השבעים'. אלא שבו יש להבחין (כיאות לתרגום שנוצר בידי רבים ובזמנים שונים) בין ספר לספר ויש בין מקום למקום. התרגום הזה לתורה נוהג לתרגם 'תולעת שני' (פרט לשמות כה, ד; לה, ו', שבהם הוא מבין, משום-מה, 'שני' גם במובן 'כפול', *διπλοῦν*) בפתובים שבספר שמות, המקבילים לפרקים לו-לט שבנסח המסורה, מעין 'של כרמיל טווי' (*δια-νενησμένους*) *κοκκίνους* וכדו' לזה, ואילו 'שני תולעת' שבויקרא יד, הוא מתרגם מעין 'מטוה של כרמיל' (*κεκλωσμένους κοκκίνους*); לומר הוא מבחין בין 'שני' ל'תולעת', שזה חומר, וזה צבע. אבל כבר בס' במדבר יט, ו, מיתרגם 'ושני תולעת' – *καὶ κοκκίνους* וכך גם 'תולעת שני' (שם, ד', ת). ואותה מלה (*κόκκινους*) מיתרגמת 'שני' ביהושע (ב, יח), בשמריב (א, כב), ובירמיה (ד, ל), אך גם את 'תולע' בישע' (א, יח) ובאיכה (ד, ה). תרגום יחיד הוא 'כִּשְׁנִים', באותו כתוב בישע': *ὥς φοινικοῦ* – פארגמן!

הוולגאטה הלאטינית נוהגת, כדרכה, חרות מרובה בלשון. בדרך כלל היא קוראת ל'תולעת שני' שבתורה *coccum* אך גם *Vermiculum*. אלא שבכמה וכמה פסוקים (שמות כה, ד; לה, ו; לו, ח, לה; לט ב, ח, כח; במד' יט, ו, ועוד) היא מתרגמת אותו צירוף: 'וכרמיל צבוע כפול' *Coccumque bis tinco* או: *vermiculo bis tincto*. ואותו מובן שנתנה ל'תולעת שני' ('כרמיל'), היא נותנת בויק' יד גם ל'שני תולעת', ובספרים אחרים – פנוביאים – גם לשני, גם לתולע, בלוא הבדל. (באיכה ד, ה, יש לה פירוש משלה ל'האמנים עלי תולע' – במשלי לא, כא, תורגם 'כי כל ביתה לבש שנים' – *omnes enim domestici ejus vestiti sunt duplicibus* (בגדים כפולים)⁴³⁻⁴⁴).

42. אבל בישע' א, יח תרגם כִּשְׁנִים: כצבעונין; תולע: זהוריתא כך גם 'שני' ביהר

ב (יח, כא), שמריב א (כד), ירמ' ד (ל), ניתרגם 'צבעונין'.

43. במשלי לא, כא, 'לבש שנים' מתרגמים השבעים 'לבושים' סתם. אבל בראש הפסוק הבא מדברים על בגדים עבים וכפולים שעשתה האשה לבעלה, וברור – פסי שראו – שזה שריד מן 'שני הקודם לזה'. תרגום זה הגיע לוולגאטה, וממנה הגיע עד ל-Köhler-Baumgartner!

אותו פירוש, שמצאנו ברוב חלקי ה-שבעים, בוולגאטה (- כמעט בכלה) ובתרגומים הארמיים, אנו מוצאים גם לגדולי המדקדקים והפרשנים. כך מתרגם ר' יונה בן גנאח גם שְׁנִי וגם תוֹלַעַ, שתיהן במלה הערבית 'כרמז'⁴⁵. וכמוהו עושה הרד"ק⁴⁶: 'השני הוא עין אדום והוא כרמז, שני התולעת פירושו אדום, בעל התולעת והעין היפה, ורוצה בו הכרמז'. ופירוש זה חוזר ובא עד ימינו⁴⁷. גם בתרגומים החדשים. בתרגומים האנגליים⁴⁸ גם שְׁנִי וגם שְׁנִי תוֹלַעַת גם תוֹלַעַת שְׁנִי הם crimson (א: scarlet)⁴⁹. היחידי בין הפרשנים שאינו חוזר על קודמו בדבר זה, הוא רש"י. בפירושו לויק' יד, ד הוא אומר 'שני תולעת, לשון של צמר צבוע זהורית', ובישע' א, יח מפרש 'תולע' - צבע שצובעים בו אדום, גרעינים הם ויש תולעים בכל אחד ואחד. זאת אומרת: את הצבע הוא תולה בתולע(ת), ואילו בשְׁנִי הוא רואה 'לשון של צמר'⁵⁰.

ואכן אין ספק, שפירוש זה (הקיים ביסודו גם בתרגום השבעים) בספרים שמות-ויקרא, הוא גם היחידי המתקבל על הדעת.

קודם כול מוכרע הדבר מן ההיגיון. שכן מה טעם יש לצרף בטקסט של פרוזה ושל חוק שתי מלים, שמוכן אחד להן ו-להשתעשע בהן, שפעם יהא זה סומך, ופעם יהא זה סומך. מלבד זה הלא ברור שהכתוב בבראש' לח, כת, ל ('ותקשר על ידו שני'; 'אשר על ידו השני') יכול להתפרש רק כחוט מחומר מסוים ולא כצבע (ואם כלול בו גם צבע, הרי זה דבר משני). ומאחר שהיהודי הוא בעל צאן, ובכלל מדובר שם ברועים (שם, פס' כא), הדעת נותנת, שמדובר כאן בסוג מיוחד של צמר. הוא הדין למשלי לא, כד: 'לא תירא לביתה משלג, פי

44. לפירושים קרובים אצל חז"ל השווה ר"ח העליר, פשיטא, מועתק לכתב עברית, לשמות כה, ג.

45. ספר השרשים מהדר' באכר, עמ' 524, 543-544.

46. ספר השרשים, שורש שן, עמ' תשצ"ב-תשצ"ג.

47. הש' ד"מ רד"צ הופמן לויק' יד: 'שני' מן שנה = מאיר מבריק (בערבית?), מציין את הצבע האדום המבריק (וכך הוא מפרש גם תולע). ועי' אצל י' קירפמן, יהושע 'שני - צבע אדום (קרמזין)'. וכך דאלמאן בפירושו לבראשית: שְׁנִי - eigentlich glänzend. 48. כגון של AV, אף של Jewish Publ. Society משנת 1930 (1939); או של

Rev. Stand. Version מ' 1952.

49. בייחוד כשהתקבלת דורשת שתי מלים שונות. רק בתרגום החדש של התורה מטעם Jewish Publ. Society מ' 1962, נוספה על המלה scarlet המלה yarns או stuff. 50. מכאן לקח, כנראה, הפרחון, מחברת הערוך, פרעסבורג, תר"צ (ערך שן, עמ' ע"א): 'שני הוא צמר, ומשום שצבוע בתולעת' (הלשון קטועה, וכנראה יש להוסיף: נקרא שני תולעת). כי תולעת הוא הצבע, ולא שני - הסיק רש"י גם מן הגמרא (עי' שבת קי, ע"ב. שם הוא מפרש 'תולענא - אדום'). - כי 'שנים' במשלי לא, כא, יש לו מובן של חומר, הרגיש גם המיוחס לראב"ע (ראה שם בפירושו השני לאותו כתוב), אלא שהוא סבור בטעות שהוא 'מין פשתים'.

כל ביתה לבש שָׁנִים. מה מועיל הצבע ביום של קר? הדעת נותנת, שהכתוב מדבר בבגד מחמם, ובגד חם הריהו עשוי מסוג טוב של צמר. אכן, אם דוד, בקינתו על שאול, אומר לבנות ישראל -המלבישכם שני עם עדנים, המעלה עדי זהב על לבושכן' (שמו"ב א, כד). ועל כך חזר ירמיהו: 'כִּי תִלְבְּשִׁי שָׁנִי כִּי תַעֲדִי עַדִּי זֶהְבִּי, הֲרִי שֵׁשׁ בְּשָׁנִי גַם מִשּׁוֹם עֶרֶךְ נֹסֵף בַּעַל חֲשִׁיבוֹת. אֲבָל אִם הַכְּתוּב בּוּיָק' יֵד מַדְבֵּר כֹּאחַת עַל שָׁנִי תוֹלַעַת וְאוֹזֹב, הֲרִי מִסְתַּבֵּר שׁוֹב, שֶׁהַצֶּבַע (אם ישנו) משני הוא, והעיקר הוא החומר וטיבו. הצבע נמצא, אבל לא בשני אלא בנסמכו-ב'תולעת'; הנסמך אומר, שאותו שני חייב להיות מתולע. וממילא מובן, שאין זה שעשוע או מקרה בעלמא, שכתוב אחד מדבר בשני תולעת, ואילו כתוב שני (כאותם שבשמות כה-לט) בתולעת שָׁנִי, ותמיד בסמיכות אל 'תכלת וארגמן', שגם הם צבעים⁵¹. דומני שהפירוש המקובל יצא למתרגמים הראשונים מישע' א' יח: 'אם יהיו חטאיכם כְּשָׁנִים, כְּשֶׁלֶג יִלְבִּינוּ וכו', שבו גם שָׁנִים גם תולע נראים כמציינים צבע אדום. אולם לפי האמת אין בכתוב זה אלא מה שיש במאות כתובים אחרים כמותו, שמטבע לשון מקובלת מתפרטת במליצה, לצורך התקבולת, לשתיים⁵². הנביא פילג את הצירוף הידוע לו מן התורה-שָׁנִי תולעת' ע"י שנתן את שָׁנִי בסמיכות אל 'חטאים' ע"י ויק' יד, ואילו את תולע קירב לצמר, שהוא גם השני הצבוע בתולע.

המלה עצמה שָׁנִי - מצרית היא.

מובן המלה שָׁנִי שָׁנִי הוא קודם-כול שער של בעל-חיים, ומכאן נשתלשלה ההוראה של 'שער צמר כחומר ללבוש' או 'מטוה של צמר' בצורת שָׁנִי⁵³. בטקסט בפאפירוס בולוניה (Pap. Bologna) 1094⁵⁴. נאמר: נתתי כי יבוא השמש פאי וישא (מזה) את נ' בגדי השניי. (חרי נא שני דאיו 50-). דומה ש-שָׁנִים-בישע' א' ובמש' לא (במקום שָׁנִי) מסמן בדומה ל-שני-המצרי-בגדים מוכנים מ-שָׁנִי. ראה ש-שָׁנִי-קודם בלשון-תוכיח קינת דוד (של דוד, הקודמת לכל הדעות). וכי גם תולעת קדמה ל-תולע' (בישע' א' ובאיכה ד, ה) - מוכיחה ההקבלה בשמות נקבה בלשונות שמיות אחרות לעומת שמות זכריים בעברית (אשת, נפש - אש, נפש; שלמות צורתן - שימוש בלשון נקבה גם בעברית).

מן הדברים שהבאנו לעיל גלוי, שכבר המתרגמים הראשונים נבוכו בפתרון

51. אם כי גם אותם תכלת וארגמן הם לא רק צבעים, אלא צמר מסוג מיוחד צבוע, כמו שנאמר יוכל חכמת לב בידיה טו ויביאו מטוה את התכלת ואת הארגמן את תולעת השני ואת השש".

52. ע' ע"צ מלמד, מטבעות לשון שנפרטו בשירת המקרא, ספר סגל, תשכ"ה.

53. Erman-Grapow, Wb. IV, 500.

54. Caminos, Late Egyptian Miscellanies, עמ' 342.

המלה. והרי תרגום התורה של השבועים הוא מחצי המאה השלישית לפני סה"נ (והתרגום הארמי מיסודו אולי קדום גם לזה). ואכן אין ספק שהמלה שְׁנִי (וכמוהו תולעת) כבר יצאה מן השימוש בימי גלות בבל. ואכן כבר בעל דברי הימים משתמש במקום 'תולעת שני' של התורה במלה הפרסית פְּרָמִיל (הוא 'קרמיוז' [כרמיוז] הערבית) (הש' דה"ב ג, יד: ייעש את הפרכת תכלת וְכַרְמִיל ובוץ לעומת שם' כו; או, האמור אצלו – שם, ב' ו-יג על חירם, שידע לעשות 'בזהב ובאַרְגָּוֶן (צורה ארמית) וְכַרְמִיל ותכלת', או 'בזהב בתכלת ובוץ וְכַרְמִיל' לעומת האמור בתורה על בצלאל (שם' לה, לה). בימים שהתחילו התרגומים הארמיים להיקבע בכתב כבר לא הכירו את המלה הישנה שְׁנִי בלשונם מזמן, ובנדאי לא ידעו על מוצאה. הכפילות האנטיטטית רק סייעה לעשות משתיהן אגודה אחת⁵⁵. למעלה מזה: כבר בימי בית ראשון האמצעיים אין המלה קיימת בצורתה הראשונה: במקום שְׁנִי התחילו לומר שָׁנִים, ובמקום תולעת: תולע⁵⁶.

כב. שש

וילבש (פרעה) אתו (את יוסף) בגדי שש (ברא' מא, מב).
ועשית פרכת תכלת וארגמן ותולעת שני ושש משור – שם' כו, לא.
וכך במסך החצר (כו, טז) בבגדי הכה"ג (כח, ה), באפוד (ו), בחושן (טו), בהתנדבות העדה (לה, כג), במטוה הנשים (כה), במעשה בצלאל ואהליאב (לה) ובביצוע העבודה בפרק ל"ו כמה וכמה פעמים, ובעשיית קלעי החצר (לח, ט), הכתונות (לט, כז), ועוד.

שש וארגמן לבושה – מש' לא, לב.

ותעדי זהב וכסף ואלבשך שש – יחו' טז, יג.

ואלבשך רקמה ואנעלך תחש ואחבשך בָּשֶׁשׁ – יחו' טז, טו.

שש ורקמה ממצרים היה מפרשך – שם, כ"ז, ז.

55. באחרונה 'מצאו' את שְׁנִי גם באוגריתית (הש' UT 2702), אולם הבודק בטקסטים המובאים לראיה, רואה, שאין זה כן. בטקסט 2050.2 כתוב: יָתָה. ח'תָּרַם. תָּנ כִּסְתָּ. וברור, כי תָּנ כמו תָּת מספר הוא. וכך ב-1108.8. הטקסט מתחיל במלים: 'לבש.אחד, בעשרת. וְתָנ (= ושני) במחשת', ועל אותו דבר מדובר גם בשורה 7-8: 'פלד (מין בגד עי' 2045) בארבעת. לבש תָּנ (שני מאותו פלדו) בתָּמַנַת עשרת'. במס' 145:16 כתוב: 'נפץ בת תָּנ תלת מאת'. 'נפץ' הוא (סוג של) לבוש. אך מה זה 'לבוש בת שני 300?'. בכל הטקסט מדובר בכלי בית ושולחן. – ולמה 'בת' ביחיד? המקבילה המצרית מראה, שהמלה מקורה בש' ולא בת'.

56. רק כעבור שנים רבות, לאחר שנכתבו דברים אלו, נתעוררתי על דבריו של פראנץ דליטש בהקדמתו לספרו של S.I. Curtiss, *The Levitical Priests*, שיצא עוד בשנת 1877, והצביע גם הוא על הבדל זה בין 'תולעת' ל'תולע'.

ההכרה, שהמלה שש בתורה מצרית היא, היא כנראה מראשוני הישגיה של האניפטולוגיה, ורבים מוכירים אותה⁵⁷. מחברים את המלה המצרית אל שש-בתורה באותה משמעות. בגדי שש-שבסיפור יוסף הוא ביטוי החוזר הרבה במצרית. "חבשו שש-נסו" (= בגדי שש המלך-) רגיל בפאפירוס האריס שמתקופת רעמסס השלישי⁵⁸. המלה קרובה ל-sš, שמובנה שש- (ושישנה גם בעברית בצורת שש- שה-ש ה, טו; אס' א, ו) ול-שש- (או: שש-⁵⁹נסו) במובן בגד שש. במצרים היה זה כמעט הלבוש הלאומי⁶⁰.

במשלי ל-א (מימי חזקיהו) עדיין המלה בשימוש. אולם דומה, שכבר בסוף ימי המלוכה הולכת היא ונדחית מפני חברתה הארמית (ז) בוצ. השימוש של יחזקאל בפרקים טז וכז אולי הוא יותר מכול עדות ללמדנותו הגדולה. הדברים שבפרק טז אמורים בישראל, כשהוא נער במצרים (או, בניסוחו של יחזקאל: ילדה מושלכת בבוצ). ועל כן משתמש הנביא במונחים מצריים. ועדיין הוא שומר על השימוש המצרי "חבש" במובן הלבשי, אצל שש (וְאַחַבְשֵׁךְ בִּשְׁשִׁי, טז, י). אולם משבא אותו נביא לדבר ביבוא של צור מארם, הריהו משתמש במלה השכיחה אצל הארמים: בוצ: "ארם סחרתך בנפך וארגמן ורקמה ובוצ" (כו, טז). אכן כשמגיע הנביא לדבר בבגדי כהונה, הוא נמנע מלדבר הן בשש והן בבוצ. השם שש כבר יצא בזמנו ומקומו מן השימוש; שוב אין זה ה-milieux של התורה. ואילו בוצ – חדש הוא מדיי. ועל כן פונה הוא אל המלה הניטרלית פְּשִׁתִּים. וכך הכהנים שלעתיד ילבשו בגדי פשתיים (מד, יז) במקום פתנות השש של התורה, ופארי פשתיים במקום פארי מנבעות השש של הכתוב הקדמון ופכסי פשתיים במקום מכנסי הבד, שש משור- העתיקים (שמ' לט כח)⁶¹.

לא כן המחברים שבאו אחריו. בעל ס' אסתר משתמש אמנם ב-בוצ בענייני חול (אסתר א, ו: "חור וכרפס ותכלת אחוז בחבלי בוצ"; שם ח, טו "זמרדכי יצא בלבוש מלכות... ותכריך בוצ"). אך בעל דברי הימים אינו חושש להשתמש בה בדברי קודש: "דוד מכרבבל במעיל בוצ" (דה-א טו, כז), "והלויים המשררים מלבשים... בוצ" (דה-ב ה, יא). ואם בצלאל ואהליאב בימי משה ידעו לעשות מלאכת חרש וחשב ורקם בתכלת ובארגמן ובתולעת שני ובשש (שמ' לה, לה),

57. כבר מופירה מנדלקרן בקונקורדאנציה שלו. ור' למבדין במאמר הנ"ל (ע') בהקדמה למאמרו זה). באחרונה חזר והזכיר זה אבי הורביץ במאמר ב-Rev. Biblique 81, 1974 pp. 33 ff.

58. J. Vergote, *Joseph en Égypte* (1954), עמ' 119 וכו'.

59. הרי"ש היא אות קלילה במצרית, ובייחוד בסופה.

60. עי' הרודוטוס II, 81.

61. בדבר בדר, ר' המובא לעיל ערך בדר.

הרי חירם כנגדם יודע לעשות בזהב ובארגמן ובתכלת ובבובץ ובכרמיל (דה-ב ב, יג), ושלמה עושה פרוכת מתכלת וארגמן וכרמיל ובובץ (שם, ג, יד). מכאן ואילך שוב אין מפירים אלא זו: בובץ. המשנה מדברת על לבוש הכהן הגדול ביום הכיפורים: 'אם רצה - לקרות בתורה ביום זה - בבגדי בובץ - קורא' (יומא ז, א, ושם, שם ג). וכדי שיכירו שמצות היום בבגדי בובץ - פרסו סדין של בובץ בינו ובין העם' (שם ג, ד).

ביחזקאל אמורה המלה 'בובץ' בארם. והוא הדבר גם במקורות חיצוניים. המלה באה באשורית בפעם הראשונה אצל שלמנאסר הג' (888-824 לפה-ס). הוא מספר שלקח מס ממרדוך אפל-אצר מלך שוח שעל הפרת *bu-ú-ši TUG lubulti birme kitê amhuršu* - קיבלתי ממנו בובץ, לבוש מרקם ופשתים' (פעצם כיתן. ר' לעיל⁶³). ובאותו זמן ממש (בע' 825) פותב גם כלמו בר חיא מיאדי (שבצפון ארם - סוריה אח-כ)⁶⁴ יומי כל חזי כתן למערי ובימי כסי בן-⁶⁵. ולא לחינם פעבור דורות שאלו והשיבו גם בזה חכמי התלמוד: 'מאי משמע דהאי שש? כיתנא היא' (יומא עא, ב).

המלה בובץ נכנסה גם ליוונית, ומתרגמי השבעים תרגמו בה את שש של התורה: *βύσσινον, βύσσος* (ואילו ל'בד' שמרו את *linea = λινος*). - ההפך מזה בקופטים: כשקיבלו הללו את הנצרות ותרגמו את התורה ללשונם מן היוונית חזרו ל'שש' הקדמון. כממשיכים את המצרית הקדומה, קראו הם לבובץ *šons*, קיצור מ'שש-נסו' המצרי הקדמון⁶⁶.

פללו של דבר, גם שש, כמלים האחרות שנמנו בזה - עדות למיליה שבו צמחה לשון זו: זמן יוצאי מצרים.

(הסיום יבוא)

⁶². *Chicago Assyrian Dictionary*, ערך *bušu*.

⁶³. הש' לעיל ערך 'בד'.

⁶⁴. מוצא המלה 'בובץ' אינו ברור. כנראה אינה שמית, A. Leo Oppenheim, *Overland Trade*, JCS (1967), 216.

⁶⁵. יש לדחות את ההמצאה של אולברייט לראות בבובץ את *bd3* המצרית שבנמא הכירורגי שמיסוד אדון סמית (שלמעלה עמ' 14, והערה 40 שם, נתנו אותו עניין ל'בד'). *bd3* אינה ידועה במצרית פרט למקום היחיד הזה, וכיצד הוקנה שימוש לכלמו בר חיא, ולמרדוך-אפל-אצר, שניהם בנבול הצפון סמוך לאשור, וללא כל זיקה למצרים (המפולגת אז)!! הנכון מה שכתב בעניין זה אופנהיים, שהמלה ממוצא צפוני, ואינה ארמית הע' ⁶⁴.

⁶⁶. הש' *Vergote* (הע' 2).

ה ע ר ה לעמ' 16 ולעמ' 159 בכרך זה:

נתעוררתי על כך, שהנחתי טעות בדברים על ההיין בתוספתא עדיות א, ג. שכן לאמתו של דבר ברור הן מן התלמוד (ירוש' שקלים מט, ג; ולוה הרמב"ם, משנה תורה, הלכות כלי המקדש פ"א, ה"ב), התרגום (יב"ע לשמות ל, כד), והן מיוסף בקדמוניות, שההיין ערכו היה ידוע, שהוא שנים-עשר לוג. בקדמוניות III 197, 234 כותב יוסף, שההיין היא מידה עברית עתיקה, שהכילה שני חוא אתונאים; ואילו במקום אחר (קדמוניות VIII 57) הוא אומר בבת, שהכילה שבעים ושתיים סקסטאריות. מאחר ש"חוא" אחת הכילה שש סקסטאריות, הרי שגם לפיו היה ההיין $1/6$ של בת (בת = 18 קב = 72 לוג) והכיל 12 סקסטאריות (= לוג). הנכון נראה אפוא (אלבק בפירושו לנויקין, עמ' 475), שהמחלוקת בין הלל לשמאי, בתוספתא עדיות א, ג היא על מובן הלשון "מלוא היין", ששניהם שמעוה כך מרבותיהם, אלא לפי שאין היא מידה קבועה, היה פירושם שונה במובן הלשון. עכ"פ מלשונו של ר' שמעון במשנה מנחות, ט, ב (ומהערתו של יוסף בן מתיה על ההיין, שהוא מידה עתיקה) גלוי, שההיין לא היה בשימוש בימי בית שני. אנב כך ראוי להעיר, שכבר הראב"ע ידע, ש"היין" מדה מצרית היא. (עי' בפירושו הקצר לספר שמות, ל, כד, מהדורת פליישר, עמ' 289).

ימ"ג

אבנט ופסדה

לאפשרות הפרכת דעתה של אסכולת ולהאון, המאחרת את חיבור "המקור הכהני"¹ לימי בית שני, יש חשיבות לא רק לגבי תולדות אמונת ישראל, אלא גם לגבי תולדות הלשון העברית, כי הפרכה כזאת תקבע לעשרות מלים, מונחים, צירופי לשון ומבנים תחביריים תיעוד מימי בית ראשון או אף לפניו. מצד שני מאפשר קשר זה בין בעית ת"כ ובין תולדות אוצר המלים העברי לנצל מידע על מלים, הנובע ממקורות אחרים, לשם טיעון להקדמת תאריך ת"כ. בשיטה זו הלך א' הורביץ בשני מאמרים², שהוא מביא בהם ראיות כי יש בת"כ מלים, המופיעות דוקא בחומר המקראי הקדום לכל הדעות, ושנדחו בחומר המאוחר מפני מלים אחרות.

בדרך דומה הולך י"מ גרינץ ב"לשוננו" כרך זה, עמ' 5–20, בהביאו ראיות לכך, שמלים המשמשות בתוך ת"כ נשאלו מן הלשון המצרית, ומאחר שקשרי עם ישראל עם מצרים עתיקים הם, הרי שיש לראות במלים אלה מלים קדומות. יש בשיטה זו בעיות מתודולוגיות: מגע ישראל עם מצרים היה רצוף במשך כל תקופת בית ראשון ועד קום השלטון היוני בשתי הארצות, כלומר גם בחלק ניכר של תקופת בית שני. במשך כל התקופה הארוכה הזאת יכלו מלים מצריות לחדור לעברית, ולמעשה אין לשלול, שאף בימי שושלת תלמי עוד נשאלו מלים מצריות ישירות או דרך היונית המצרית. אך אפילו ניח, שמלה מסוימת נשאלה בשלב מוקדם מאוד, אין הופעתה בטקסט עברי מוכיחה, שהטקסט נתחבר קרוב לזמן שאילת המלה, אלא אם כן נוכל להראות, שבאותו סוג של טקסטים הוחלף המונח באחר לאחר מכן³. נוסף על כך, יש בעצם הדיון במלים זרות וזמן שאילתן בעיות מיוחדות. אין בהעלאתן לגבי שתיים מן המלים הרבות המובאות ע"י גרינץ כדי לפגוע בהערכתנו לתרומתו בכללותה.

האחת היא אבנט, אשר כבר ה' ברוגש במילונו המצרי (1867) ראה בה

1. להלן ת"כ, כלומר תורת כהנים, לפי מינוחו של גרינץ.
 2. "The Usage of ש and ב in the Bible and its Implications for the Date of P", *Harvard Theological Review* 60 (1967), pp. 117–121. לשימושו של המונח הכהני 'עדה' בספרות המקראית, תרביץ מ (תשל"א) 261–267.
 3. התוספת "אותו סוג" (או משלב) חשובה מאוד, כי ייתכן שמונח הוחלף, למשל, בלשון יום-יום או בלשון הרשמית, אך נשאר בשימוש בלשון הפולחן השמרנית.

שאלה משם-עצם מצרי בנד⁴. מאז סבורים המילונים המצריים, שאין שם עצם כזה, אלא רק הפועל בנד-עטף, הלביש⁵, אולם ביה סטריקר חידש ב-1943 את הדעה, שאכן יש גם שם-עצם בנד, המציין פריט של לבוש, בלי שנוכל להגדיר בדיוק איזהו⁶. אלא דא עקא, שהשורש בנד מופיע רק במסמכים מצריים מאוחרים ביותר. הוא בא פעם אחת בטקסט מתקופת השושלת ה-19 (1200-1319) במובן-הלביש; שאר הופעותיו, ובהן כל אלה שבמשמעות-עטף, שייכות לשושלת ה-26 (525-663) ואילך, כלומר לזמנו של ירמיהו ולימי בית שני⁷. ייתכן שהמדובר במלה עממית, שנכנסה לפתובת מן השושלת ה-19 באקראי (היא באה בתקבולת ל-הלביש) וחדרה לסגנון הכתוב רק 500 שנים לאחר מכן. ואולי אין זה אלא שיכול של בנד-עטף, המתועד דוקא בתקופה של הופעתה הקדומה והמבודדת של בנד⁸. את הצורה בנד אפשר לקשר עם בִּנְדָן-עף-בערבית, בִּדְן-עפה-באתיופית עתיקה, וכן עם בטן בעברית ועם המלים המקבילות בערבית, מגדעית וכו'⁹.

ואולם בגלל מלה זו אין צורך לאחר את זמן חיבורה של ת.כ. כל עניין מקור אבנט במצרית מסופק ביותר. אין כלל להבין, משום מה שאלה העברית מלה זו לחגורה, כשהיו במצרית שתי מלים עתיקות למושג זה, מצח¹⁰, ששמת, ואחת מאוחרת יותר, עגסו. למושג-הלביש יש אצל ארמן-גראפוב¹¹ 15 פעלים, מהם 4 עתיקים ו-4 מתקופת יציאת מצרים, ול-עטף יש 5 פעלים, אחד מהם עתיק¹². אין סיבה, שהיו דוברי העברית קולטים דוקא פועל נדיר זה¹³, ובייחוד

4. A. Erman, ZDMG 46 (1892) 10.

5. A. Erman & H. Grapow, *Wörterbuch der Ägyptischen Sprache*, I (Berlin 1926), S. 465 (1971), הערך השני מלמעלה.

6. B.H. Stricker, *Oudheidkundige Mededeelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden*, *Nieuwe Reeks* 24 (1943), 30, note 1: kleedingstuk

7. *Belegstellen zum Ägyptischen Wörterbuch*, I, 7. אני מודה לידידי סרופ' רפאל גבעון על עזרתו בהבהרת חומר זה.

8. מילון ארמן-גראפוב, א, 478. שתי צורות השורש באות בטקסט ספרותי אחד, נומא אנאסטאוי I בנד במשמעות מילולית (אם כי מיוחדת), בנד כדימוי.

9. Marcel Cohen, *Essai comparatif sur le vocabulaire et la phonétique du chamito-sémitique*, Paris 1947, p. 174, Numéro 397

10. זה כנראה המקור של מוח, תה' קט, יט, ועיין T.O. Lambdin, "Loan Words in the Old Testament", *JAOS* 73 (1953) 152

11. A. Erman & H. Grapow, *Deutsch-Ägyptisches Wörterverzeichnis* (= *Wörterbuch VI*), Berlin 1950, S. 22, s.v. bekleiden

12. שם עמ' 40, ערך einwickeln.

13. הטענה האפשרית, שדוברי העברית שאלו מלה זו מפי דוברי מצרית עממית, הייתה מעוררת בעיות קשות באשר לאופי המלים השאלות משפה זו.

שקיום שם-עצם משורש זה מוטל בספק, כאמור. אך דוקא אותו סטריק, המניח את קיומו, הגיע למסקנה, שבשום אופן אינו יכול לציין "חגורה"¹⁴, ועל כן הוא מציג, שאין זו גם משמעותה של אבנט, כי הוא דבק בדעה, שהמלה העברית שאולה מן המלה המצרית. אך כל התרגומים העתיקים מסכימים בתרגום אבנט כמין חגורה. החרג היחיד, "כתר", LXX בישע' כב, כא, מותאם בודאי למנהג נשיאת הכתר אצל פקידים גבוהים בימי בני תלמי¹⁵, ומכל מקום לקוח הוא, כנראה, מפס' י"ז שם¹⁶. כן נמצא ההסבר "חגורה" בכל המסורת הפרשנית, ראה גם את המובאות אצל גרינץ. ואף מסיבה זו בלבד מוטב לותר על התיאוריה שמוצא המלה ממצרית¹⁷.

כמו המקור המצרי של אבנט, כך גם המקור המשוער של פטדה (שם, עמ' 8) במצרית אינו נמצא בשום טקסט מצרי, אלא הוא מלה המשוחרת ע"י גרינץ על פי היונית. השחזור המוצע, *פצדת, אמנם הוא מתאים בהקבלה של צ מצרית לטיית עברית למלים, כגון מ' צבעת - ע' טבעת, ומ' שנצת - ע' שטה, המוזכרות אצל לאמבדין¹⁸ ונחשבות למקרים בטוחים של שאילה מן המצרית. בשתי המלים הללו יש בקופטית, צורתה המאוחרת ביותר של המצרית, במקום צ - שבמצרית קדומה בוטאה ג' או צ'¹⁹ - ההנה ת, הכתוב באות היונית τ (המקבילה, כידוע, במלים שאולות לעברית, לטיית). במלים אחרות מופיעה גם בקופטית צ' לעומת צ מצרית עתיקה, למשל במקרה של צאי - סוג של סירה, הנחשבת למקורה של צי בעברית, ושל מצח "חגורה" שהזכרנו כבר, וכן בשם העיר צען (אבל ביונית τανις). מצד שני יש לקופטית ת באחת המלים המוסכמות ביותר כשאליות מן המצרית: צרת - עברית זרת (לאמבדין 149). אינני בר-הכי להרחיב את הדיבור על בעיות התפתחות ההגיים המצריים, אך לכל הדעות המבטא המיוצג ע"י צ המצרית קדום מזה המיוצג בקופטית. יכול היה גרינץ לשחזר בנקל את המלה המצרית המשוערת בצורה *פדדת, כיון שההקבלה ד מצרית - טיית עברית מתועדת יפה, וכך היה חוסך עצמו

B.H. Stricker, *Acta Orientalia Suecana* 15 (1937) 10: la traduction "ceinture". 14
me paraît impossible.

15. ראה המובאות שבמילון היוני האוקספורדי.

16. שם הוא מתרגם צנוף שבתחילת פס' 8, החסרה בנוסח השבעים המקובל, ולא גרסה עטרה במקום עטה שבנוסח המסורה.

17. ועיין גם ח' רבין, ספר שמואל ייבין, ירושלים הש"ל, עמ' 493-494.

18. במאמר המציטט בהערה 10, עמ' 151, 154.

J. Vergote, in *Current Trends in Linguistics* (ed. Thomas A. Sebeok), VI, 19

Hague 1970, pp. 535-536

מספקות. אבל אותה צמצמית נחוצה לו לשם הקישור הנוסף עם *τόπαζος* היוונית, ובמיוחד עם ידיעתם של סטראבון ופליניוס על האי Topazius בקרבת מצרים, כדי להוכיח את מוצאה המצרי של האבן היקרה. השם טופז מתועד ביוונית רק בתקופה ההלניסטית. אבל לפי התיאוריה של גרינץ יוצא, שהמלה העברית, הקדומה לדעתו (ולדעת הכול) מייצגת מבטא מצרי מאוחר, והמלה היוונית – מבטא מצרי הרבה יותר קדום, דבר שאי אפשר לקבלו.

על כן נראה עדיף המוצא ההודי, שגרינץ דוחה אותו (שם הערה 11)²⁰. כיון שהוא קובע, בשם בעלי המילונים של הסאנסקריט, ספק, אם יש למלה זו שורש בשפה הודית בכלל, הרי שצריך להוסיף הסבר קצר. במילונים המקוריים של לשון זו, שנכתבו בידי אנשים שהסאנסקריט הייתה להם לשון תרבות, כמו העברית ליהודים בימי הביניים, נרשמו גם המלה פיתא (חירק ארוכה) וגם כמה צירופים שלה, במשמעות טופז. כאשר חיברו במאה שעברה את מילון סט' פטרסבורג הגדול ללשון סאנסקריט, רשמו לכל מלה מובאות מן הספרות, וליד מלים שלא מצאו להן מובאות, אבל נמצאו במילונים המקוריים, ציינו ע"י כוכבית שהן בלתי-מתועדות. אין זאת אומרת שמלים אלה הומצאו ע"י המילונאים ההודיים העתיקים; ערך רישומן כערך רישום מלה ערבית במילונים הערביים הגדולים, כשאין למצוא אותה בטקסטים. למעשה מתועד אחד מן הצירופים, פיתא-מאני, בלשון טאמיל, כעדות המילון הטאמילי הגדול, המבוסס כולו על טקסטים. משמעותה העיקרית של פיתא – כשם-תואר היא צהוב (לא כתום, כפי שכותב גרינץ), וכנהוג בסאנסקריט, היא מצינות בשימוש שמיני עניינים רבים, שהצד השווה שבהם הוא הצבע הצהוב או הירוק. בין הללו יש גם המשמעות: הצמח יחריע, שאף היא אינה מתועדת, אך למרות פגם רציני זה נשאלה אל תוך הלשון הערבית, ומובאת במילון לסאן אל-ערב בצורה *ورد الزعفران* ומוסברת כשהם אומרים, שזה היה שם לטופז (המזרחי הצהוב).

ספק שונה לגמרי הוא: מהי האטימולוגיה של פיתא – במובנה השונים? כאן יש הסכמה כללית למדי בין בעלי האטימולוגיה המודרניים, שאין זו מלה הודו-אירופית, אלא מוצאה מן הדראוידית²¹. דוגמה טיפוסית טאמילית פאצ'ו ירוק, צהוב, צבע הזהב, פאצ'אי ירוקת, חירון, איזמרגד, טלוגו פאצ'א ירוק, צהוב. בכמה מן השפות הדראוידיות עדיין נשמרה לפני

20. J. Scheftelowitz, *Zeitschrift für Buddhismus* 7 (1926) 279.

21. M. Mayrhofer, *Kurzgefasstes etymologisches Wörterbuch des Altindischen*, II.

(Heidelberg, 1963), 292; T. Burrow & M.B. Emeneau, *A Dravidian Etymological Dictionary*, Oxford 1961, p. 258, number 3161; id., Supplement, 1968, p. 80

האות צ' הירד שנרמה להפיכת העיצור השיני המוכפל -תת- לעיצור החיפי -צ'צ'-²², ועל כן אפשר לשחזר את הצורה הקדומה ביותר בערך: *פאיתת-, חו' נשאלה לשם התואר הסאנסקריטי פיתא-, המופיע בספרות קדומה למדיי. עתה אפשר להציע הסבר הגיוני להבדל שבין המלה העברית ליונית: פטדה נשאלה בתקופה קדומה מלשון דראוידית צפונית, כאשר עדיין נשמעה התייז הכפולה, ואילו היונית שאלה *τόπαλος* (בתוספת היסוד תו-, המייצג כנראה מלה אחרת) מלשון דראוידית דרומית, שבה כבר היה להגה חיפי, והיוד לפניו נעלמה. העולם ההלניסטי סחר בעיקר עם ערי חוף הודיות דרומיות, שתושביהן היו דוברי שפות דראוידיות.

אשר לאפשרות, שהעברית שאלה בזמן כה קדום מלה מהודו, יש להזכיר כמה מלים, שלגביהן שאילה קדומה כזאת מתקבלת על הדעת, כגון קוף, כנור. כידוע היו לפני שנת 2000 לפסה"נ קשרי מסחר בין בבל ובין ארץ מלוח'ח'א, אשר רבים מזהים אותה עם ארץ תרבות האינדוס, שפרחה אז בצפון-מערבה של הודו²³. בשנים האחרונות הגיעו שני צותי מחקר שונים בנפרד למסקנה, שלשון תרבות זו, כפי שהיא כתובה בכתב המיוחד לה, הייתה דראוידית²⁴. אם תתאמת השערה זו, הרי נמצא מקור למלים הדראוידיות המופיעות בשפות שמיות בזמן קדום, וגם מעברה של פטדה מסתבר. בכתב טד- אפשר לראות ניסיון להביע עיצור מוכפל לא-מנושף, כלומר שונה בתכלית מן התייז השמית המנושפת.

22. K. Zvelebil, *Comparative Dravidian Phonology*, Hague 1970, p. 94, par. 1.22.3.5.

23. B. Landsberger, *Welt des Orients* 3 (1964-1966), pp. 261-262.

24. H. Heras, *Studies in Proto-Indo-Mediterranean Culture*, I, Bombay 1953; Yu. Knorozov et al., *Proto-Indica* 1968, Brief Report on the Investigation of the Proto-Indian Texts, Moscow (Acad. of Sciences) 1968; A. Parpola et al., *Decipherment of the Proto-Dravidian Inscriptions of the Indus Civilization, A first announcement*, Copenhagen (Scandinavian Inst. of Asian Studies) 1969; id., *Progress in the Decipherment of the Proto-Dravidian Indus Script*, Copenhagen 1969.

למשמעותה של קבורה "בארונים"

בברייתא ידועה על קבורת מתים, נאמר: "בראשונה היו קוברין אותן במהמורות; נתאכל הבשר, היו מלקטין את העצמות וקוברין אותן ברזים" ¹ [= בארונים] ². אשר לפירושה של המלה "רזים" הציע ר"ש ליברמן "שהכונה למלה היונית 'סורוס' והיא גלוסקמא ... ופירוש ארון שנותנים בו את שרידי המת" ³. אבל לאחר זמן חזר בו, ופירש לנכון שהכונה לארונים ממש על פי "הנהג לעשות את הארונות מארונים, וקראו את הארונות על שם העץ" ⁴. ויפה שיער ר' יהושע בראנד ז"ל, שעל פי נהג זה מתקבלת לנו הבנה נכונה באגדות שמסופר בהן, על ארונים שנעקרו ונקצצו בדרך פלא בשעת פטירתם של חסידים ידועים ⁵, כי "בוה הביעו [הארונים] את רצונם להשתתף בארונות של החסידים שהלכו לעולמם" ⁶.

ברם, במקום "וקוברין אותן בארונים" שבירושלמי שלפנינו, הגרסה הנמצאת אצל ראשונים רבים היא: "וקוברין אותן בארונים" ⁷. כפי המקובל נתפסת המלה "ארונים" בגרסה זו כריבוי של ארון בהוראתה המצויה של המלה הזאת. אבל פירוש זה מוקשה, שכן הריבוי של ארון במשמעות של תיבה וכדומה הריהו אך ורק ארונות, ולא "ארונים" ⁸, ולא מסתבר לתפוס מקרה זה כחריג. ברור הוא אפוא, שעלינו לתפוס את הריבוי "ארונים" במשמעות אחרת מן המקובל, ואת זאת נשתדל להוכיח בהמשך הדברים.

אנו מוצאים בכמה מקומות, שיש מינים שונים של ארונים. במקור אחד נאמר

1. ירר מ"ק א, ה (פ ע"ג).

2. ירר סנהדרין ו, יב (כג ע"ד).

3. תוספתא כפשוטה, מ"ק, עמ' 1235.

4. קונטרס תיקונים והשלמות ל"תוספתא כפשוטה", סדר מועד, עמ' 13.

5. ירר ע"ז פ"ג (מב ע"ג); ב"ר, ו, ח, מהד' תיאודור-אלבק, עמ' 48.

6. פלי החרס בספרות התלמוד, עמ' מו.

7. השוה "אהבת ציון וירושלים" למ"ק שם; תוספתא כפשוטה, שם. ויש להוסיף ר"ן

בחידושי למ"ק כט, ע"ב, ועוד.

8. מה שהביא ר"י בראנד שם, עמ' מה, הערה 3 והערה 18, מתוספתא פלים ב"ק א, ד שלמי נוסחת הר"ש בפירוש למשנה אהלות ב, ג מופיע ארונים כריבוי של "ארון", היא גרסה בודדת, ולפנינו הגרסה היא ארוניות או ארונות, ולכן אין לחדש ריבוי נוסף של "ארונים", שאין לו מקור נאמן.

שיש עשרה מינים של ארזים⁹; ובמקור אחר נאמר שיש עשרים וארבעה מינים של ארזים¹⁰. באגדה מאוחרת נאמר, שיש שמונה מאות מינים של ארזים¹¹. בדרך הרחבה ניתן לכנות כל עצי יער בשם ארזים. על הארזים, שנטע יעקב לשם בנין המשכן, נאמר: 'אותם הארזים היו אומרים שירה... שנאמר, אז ירגנו כל עצי יער (תהלים צו, יב)-¹². ויש לזה יסוד נאמן בפסוק: ההרים וכל גבעות, עץ פרי וכל אֲרָזִים (שם קמח, ט). ממה ש'ארזים' כתובים בפסוק הזה פנינו ל'עץ פרי', ברור הוא, כפי שהעיר הרד"ק בפירושו, שארזים הם כלל לעצים שאינם עושים פרי'.

גם בהלכה מוצאים אנו, ש'ארז' אינו דוקא ארז ממש. לפי המפורש בתורה לזקחים למצורע המיטהר עץ ארז (ויקרא יד, ד); ואף על פי כן מכשיר ר' טרפון לקחת עץ ברות [= ברז] במקום עץ ארז¹³. ומאחר שהברז, שהוא אחד מעשרה מיני ארזים¹⁴, יכול לשמש כתחליף לארז, ברור הוא, ש'ארז' משמש כשם המין של עצים שונים.

בעקבות האמור ניתן לפרש את הביטוי 'ארזי לבנון' (למשל, שופטים ט, טו; ישעיה יד, ח) לא במובן גיאוגרפי - ארזים, הגדלים ביער הלבנון - אלא כמונח המגדיר את המין. מאחר שבדרך כלל יש לשם 'ארז' גם משמעות נרחבת, הרי אם יש צורך לדייק ולהדגיש, שהכונה לעץ ארז ממש, מוסיפים את הלואי 'לבנון', כלומר, ארז האופייני ליער הלבנון. זאת היא הכונה באמת באגדה הידועה על בר כוכבה, שיעצו לו החכמים לעשות ניסיון כזה, כדי לבדוק מי הוא גיבור: 'כל מי שאינו רוכב על סוסו ועוקר ארז מן לבנון [בריצתו] לא יהיה נכתב באיסרטיא [= צבא] שלך'¹⁵. פאן לא ניתן לומר שהכונה לארז הגדל

9. ר"ה כנ ע"א, ומקבילות. על הדס כאחד ממיני הארז, השווה ת"י ליחזקאל כז, כד, ורש"י שם.

10. יר' כתובות סוף פ"ז (לא ע"ד); ב"ר טו, א, עמ' 136, ומקבילות. שמוותיהם של שאר המינים לא נתפרשו, אבל ניתן לעמוד עליהם ממקומות אחרים. עץ הגופר נחשב, למשל, כאחד ממיני הארז. על הפסוק 'עשה לך תבת עצי גופר' (בראשית ו, יד). נאמר: עמד נח ונטע ארזים (תנחומא, נח ה; והשוה ב"ר ל, ז, עמ' 272, ועי' הערת תיאודור שם). כן נחשב האשל כאחד ממיני הארזים, כפי הנראה מן המאמר 'הלך לקוץ ארזים שנטע אברהם וקנו בבאר שבע היך מה דאת אמר, ונטע אשל בבאר שבע...'. (ב"ר צד, ד, מהד' תיאודור-אלבק, עמ' 1174, בשניס שם).

11. פרק נן עדן (אוצ"מ ח"א, עמ' 84); והשוה בראשית רבת, מהד' אלבק, עמ'

21, הערה 5.

12. תנחומא, שתי תמחזירות, תרומה ט.

13. ספרא לפסוק, מהד' וייס, ע, ע"ב.

14. לעיל הערה 9.

15. יר' תענית פ"ד (סח ע"ד).

ממש ביער הלבנון, שהרי מקום פעולתו של בר כוכבא לא היה בלבנון. אם כך, מובן מאליו, שהשם "לבנון" בא לציין את המין של הארז ולא את מקום גידולו¹⁶.

מעתה נוכל לפתור את החידה של "ארונים" אצל קבורת מת. כאחד מעשרה מיני ארזים נמנו עצי ארונים¹⁷. מאחר שאין "ארונים" אלא מין אחד ממיני הארזים, נמצא, שאין בין הגרסה "קוברין אותן בארזים" ובין הגרסה "קוברין אותן בארונים" ולא כלום, ובשתייהן הפונה שקוברים את המת בארז העשוי מעצי ארזים או ארונים.

אשר לזיהוי של השם "ארונים" נאמר בגמרא שהוא "ערי"¹⁸. לפי רש"י, וכן נתקבל אצל המילונאים, "ערי" הוא עץ הדפנה, שכן רש"י מתרגם "ערי" באותה מלה צרפתית שתרגם בה "דפנה"¹⁹. לאור המקובל, שהארזן שבמקרא (ישעיה מד, יד) הוא הדפנה²⁰, נמצא ש"ארונים" התלמודי הוא לשון רבים של ארן המקראי, אלא שחל כאן, כנראה, שיכול אותיות, ומן ארן נתהווה "ארזן", וברביבוי ארונים. וכנראה, כך הוא הדבר, שהרי בצדו של הרביבוי "ארונים" נמצא גם כן הרביבוי ארנים²¹. מסתבר שכשם שארנים הוא רביבוי של ארן המקראי, הוא הדין ארונים, ואין בין "ארונים" ל"ארנים" אלא שינוי כתיב בלבד.

16. בירושלמי (ב"ק ה, ט, ה, ע"א) בעניין בור של שני שותפים שנתלה אמר ר' יוחנן "ענתים לו שהות לכרות ארזים מן הלבנון", ועל זה נאמר שם: "אית בה לחומרא ואית בה לקולא, פעמים שסמוכין ללבנון, פעמים שרחוקין ללבנון". אם כן, כאן הביטוי "ארזים מן הלבנון" נתפס במשמעות גיאוגרפית, ארזים הנדלים ביער הלבנון. אבל בבבלי (ב"ק נב ע"א) מובא בשם ר' יוחנן בסתם "יכרות ארזים", משום שהבבלי תפס את דברי ר' יוחנן במשמעות של המין, ולא במשמעות גיאוגרפית.

17. לעיל הערה 9.

18. שם. על פי זה ניתן לנו לראות בתרגום השבעים לפסוק "ומתערה כאורח רענן" (תהלים לו, לה), שתרגומו "כארז בלבנון מתרומם", לא סתם תרגום של פירוש, כפי שנקט מורג במאמרו המקיף לפסוק הזה (תרביץ, שנה מא, עמ' 1), אלא כמבוסס על השורש של "מתערה", שראו בו את שם העץ ערי, אחד ממיני הארז. אף יש לראות במלה "ערה" שבביטוי "כי ארוה ערה" (צפניה ב, יד) משחק מלים מעניין. פירושה של "ערה" הריהו גילה, כלומר, עקר וסתר, אבל הנביא בחר בפועל זה לשם לשון נופל על לשון "ארוה", שכן ערי הוא אחד ממיני הארז, כאמור.

19. ב"ב, ד ע"א; פסחים, נ ע"א.

20. השהו אנציקלופדיה מקראית, ערך ארזן, עמ' 596; תוספתא כפשוטה לר"ש ליברמן, סדר זרעים, עמ' 551.

21. השהו פירוש המשנה לרמב"ם, פרה ג, ח; רד"ק לישעיה מד, יד. מן הראוי להעיר, ש"ארונים" נמצא גם בכתיב "ערונים" (ב"ב פא ע"א), בדומה לשם "ערי", אבל גם "ערי" נמצא בכתיב "ארי" (ילקוט מכירי לישעיה, עמ' 124), ואין ליחס לשינויים אלה כל חשיבות של ממש, שכן כידוע אליף ועיין מתחלפות בכתיב התלמוד והמדרשים.

מן הראוי לציין, שהשם ארון במשמעות של תבה וכיצא בה גזר, כנראה, משם העץ שעשו ממנו ארונות ותיבות, שכן עצי הארון, היינו הדפנה, היו מצויים לרוב בארצות הים התיכון. אותו המעבר נמצא גם באכדית בשם *aranu* לארון, שגזר מן העץ הקרוי כך²². תופעה כזאת משתקפת במלה האנגלית *box* לתבה, שגזרה מן העץ הקרוי כך, כפי המבואר במילונים אטימולוגיים אנגליים. מעתה יש להתחשב ברצינות בהשערותו של ריד גאלאמב, שהשם 'דופנא' לארון מתים בתרגום הפשיטא לפסוק ויישם בארון במצרים (סוף בראשית) יסודו בעובדה, שהיו עושים ארון למת מעצי ארונים, היינו, עצי דפנה²³. אמנם המילונאים פין-סמית, ברוקלמן ואחרים גזרים את השם 'דופנא' לארון מתים מן הפועל הערבי 'דפן' שפירושו לטמון או לקבור, אבל אין הוכחה ברורה לכך, וגם הדבר מוזר. אינו מסתבר, שגזר השם 'דופנא' בסורית מן הפועל הערבי 'דפן', בשעה שפועל זה בהוראה זו אינו קיים בסורית, והשם הזה לארון מתים אינו קיים בערבית²⁴. השם בערבית לארון מתים הוא *ارن* כמו בעברית, או *خشبة*, שהוראתו היסודית היא גזר עץ, קרש וכיצא באלו, שמוזה יוצא ששימושה של מלה זו לארון מתים דומה לשימוש במלה 'ארזים' בברייתא בהוראה של ארונות למת העשויים מעצי ארזים. לפיכך אין לדחות מכול וכול את ההשערה ש'דופנא' לארון מתים נקרא על שם החומר שנעשה ממנו הארון, היינו עצי הדפנה.

המסתכם מכל האמור – שגזרו לקבור מתים בארונות העשויים מארזים או מארונים, היינו מעצי ארון. יש להניח, שרק העשירים נקברו בארון של ארזים ממש, שדמיו יקרים, אבל מי שלא היו אמידים נקברו בארון של ארונים, שדמיו פחותים. ולפעמים היו גם מי שנקברו במחצלת של קנים²⁵. אך אלה היו עניים מרודים, ולביתן נחשב להם הדבר לא רק בשל זולתם של הקנים אלא

22. השוה M. Ellenbogen, *Foreign Words in O.T.* (London, 1962), p. 40.

23. תרגומא, בראשית עמ' תעג.

24. בעברית נמצא הפועל הזה פעם אחת במשנה, וגם שם רק בצורת הפועל: 'חבית דפונה בשולי המחץ' (כלים ב, א); אך ההוראה המדויקת של המלה הזאת אינה ברורה למדי. בערוך נתפרש פועל זה על פי הערבית בהוראת 'טמנה' (עה"ש ח"ג, עמ' 111), אבל ההוראה המתבקשת בהקשר שם היא של תחובה, תקועה, שקועה וכדומה, ולא סתם טמנה. ואמנם כך נתפרש הפועל הזה במילונייהם של סין ושל יאסטרוב. כנראה, שהר"ש בפירושו למשנה שם הרגיש בחולשתה של 'טמנה' כהוראה שאינה ממצה את המתבקש במלה 'דפנה' בהקשר שם, ומשום כך נתן לה פירוש מורכב: 'החבית טמנה בארץ עשויה דופן לשוליה'. הרי שתפס את הפועל הזה כפועל שמני הנזר מן השם דופן. סיכומי של דבר: אין להוכיח ממקרה סתום זה, שהיה פועל 'דפן' בעברית בהוראה של הטמנה וכיצא בה.

25. השוה ברכות יח ע"ב; סדר"כ, שובה, מהד' מנדלבוים, עמ' 372.

גם משום סיבה אחרת. הקנה אינו נמנה עם העצים, והקבורה צריך שתהיה בארון העשוי עץ, כמו שאמר ר' לוי על הפסוק "יתחבא האדם ואשתו... בתוך עץ הגן" (בראשית ג, ח): "רמזו לתולדותיו שיהיו נתונים בארונות שלעץ-26. ומה שנהגו להשתמש בארו כחומר לעשיית ארון למת, נראה, שלא רק משום המעשיות שבדבר – שהארו הוא עץ המתקיים – אלא גם משום הסמליות שבו. ר"א הקליר, בפיוטו "אין לשוחח" לפרשת פרה, מונה "חמישה מיני נאים: שור בבהמה, אריה בחיה, נשר במעופפים, ארו בעצים, ואדם בכלם-27. בהתחשב עם העובדה, שהארו הוא הגאה שבעצים, והאדם הוא הגאה שבכל חמשת הנאים, יש לשער, שעל כן קברו את האדם בארון של ארוזים, כדי להסמיק דומה לדומה. ומשום כך גם מי שלא היו אמידים ביותר, ולא הייתה ידם משגת לעשותו מעצי ארוזים ממש, העדיפו לעשותו מעצי ארונים, שכן קרוב עץ הארון בייחוסו לעץ הארו, שהוא נמנה כאחד מעשרה מיני הארונים. על כל פנים, תהא הסיבה מה שתהיה, הפירוש הנכון של "קוברין אותן בארונים" הוא – שקוברים את העצמות בתוך עצי ארונים, כלומר, בארון העשוי עץ ארון.

[הערת המערכת לעמ' 189 [3]:

לצורת הריבוי אַרֻנִים מן אֶרֶן השוה בָּהֶן – בְּהוֹנֹת; נָה – בְּהוֹנֹת ועוד בעברית שבמקרא. – מ"מ.]

26. ב"ר יט, ח, מהד' תיאודור-אלבק, עמ' 178.

27. במקורות חז"ל שלפנינו נמנו רק ארבעה נאים, ולא נמנה ארו בעצים, אבל ללא ספק כך מצא הקליר במקור שלא הגיע לידינו. השוה מה שכתב ראי"א אורבך ב"ערוגת הבושם" ח"ג, עמ' 531, הערה 11, ובהוספות ותיקונים, ח"ד, עמ' 214.

אילן אֶלְדֶּר (אֶדְלֶר)

ניקוד ההגדה של פסח במחזור ויטרי

(כ"י שש"ן 535)*

מבוא

ההגדה של פסח זכתה שיתעסקו חכמים רבים בבירור נוסחאותיה, בהתהוות תוכנה, בפירוש לשונותיה, בעיטוריה וכיו"ב.

ההגדה מצויה בכתבי-יד רבים, וכמה מן הקדומים והיפים שבהם יצאו לאור ממקומות גזיתם בספריות אירופה, כגון: 'הגדת דארמשטאט', 'הגדת סאראייבוב', 'הגדת קיפמן', 'הגדת ראשי הציפורים', 'הגדת הזהב' (פולן מן המאה הי"ד).

הואיל וניתנה הדעת, בעיקר, לחקירת ציוריהן של ההגדות האלה, זכינו שיתפרסמו בדפוס פאקסימילים, בצבעיהן המקוריים, וע"י כך נמצאו משתמרים אף ניקודיהן המיוחדים. ודבר זה, כלומר ניקוד ההגדה, עניין הוא לחוקרי הלשון העברית, שכן מזמן הוא להם חומר רב-ערך לחקר תולדות הניקוד העברי ולתולדות המבטאים העבריים בימי-הביניים.

ההגדות הנדפסות האלה עוררו אותי להמשיך ולתור אחר ניקודים קדומים בהגדות שבכתבי-יד אחרים, לאו דוקא מצוירים. בחיפושי הגעתי להגדה הקדומה ביותר שנכתבה באירופה, הלא היא ההגדה במחזור ויטרי. המחזור הזה נתחבר בעיר ויטרי שבצרפת בראשית המאה הי"ב בידי שמחה בן שמואל¹ שהיה תלמידו של רש"י². כה"י שהיה לפניי בתצלום הוא כ"י שש"ן 535 (מספרו במכון לתצלומי כתבי-יד עבריים שליד בית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי הוא 9278).

שש"ן קובע את זמנו של כה"י, הכתוב ביד צרפתית-אשכנזית, לאמצע המאה הי"ב³. הניקוד מצוי בהגדה (דף קח עמ' ב – דף קטו עמ' ב) ובכמה קטעים

* אני מודה למורי פרופ' ישראל ייבין על הערותיו המועילות ולהרב סולימאן שש"ן על הרשות, שנתן לי לצלם את כה"י ולפרסם קטע ממנו.

1. מחזור ויטרי, מהדורת שמעון הורוויץ, גרנבערג תרפ"ג (מהדורה מתוקנת יצאה בירושלים תשכ"ט), עמ' 1.

2. כ"צ דינור, ישראל בגולה, כרך שני, ספר שישי, תל-אביב 1972, עמ' 444.

3. D.S. Sassoon, *Hebrew and Samaritan Manuscripts*, Oxford אוהל דוד, 1932, p. 311.

מר א' קופפר מן המכון לתצלומי כתבי-יד עבריים הואיל בטובו לבדוק, ע"פ בקשתי, את כה"י. לדעתו קביעתו של שש"ן מסתברת.

זה משובח ור' יהושע ור' אלעזר בו עזרה
מעשה כי אלעזר
 ור' טרפון שהיו מסובין בבני ברק והיו מספרין ביניהם
 מנינים כי אותו חלילה עד שביא תלמידיהם ואמרו
 להם רבותינו הבעי וטון הדית שמע של שמעית
אמר אלעזר בו עזרה הרי אתם
 שבנים שנה ולא זכות שהאמר עד
 יניא מיערים בלילה עד שדרשה בו זמית של למען
 הזכור את יוסף ונאמר מיצמאין מיניסכל ימי חסד
 ימי חסד הימים כל ימי חסד הוללות וחכמה או ימי חסד
 העולם הזה כל ימי חסד להבא לימיה המשיח
סדר הפסחים כבוד הוא כבוד שנת החדש
 לישב כבודו כבוד ארבעה כבוד
 הורה אחד חכם ואחר רשע ואחר תבונה
 שאינו יודע לשאל **חכם** מה
 הוא אפי' מה הערות והחקים והמשפטים
 אשר ענה יי' לקינו אתכם את אלה אמר לו כב
 סדילכות הפסח אין מפטיריך אתר הפסח אפילו
רשע מה היא או מה העמיה הוא

קט
 לכב לכב וליאלו ולפי שהרעא אתה עמו מן הכלל כפר בעיך
 את אתה הקרה את שינוי ואמור לו בעבור זה עשה ו
 לו ביטאקי מנינים לו ואלו לו ולפי שהרעא את עמו
 מן הכלל כפר בעיך אילו היה שם לא היה נבא
תם מה היא או מה היא ואמר אליו בחזק
 הרעאנו יי' מנינים מבית עבדים
רשע יודע לשאל את פתח לו שג
 והנהגת לכב ביום ההוא לאמר בעבור
 זה עשה יי' לי בינאמי מנינים וכול מראש חדש תל
 ביום החות או ביום ההוא זכור בעבור יוסף תל בעבור
 זה בעבור זה לא אמרתי אלא בשעה שיש מיעד
 וימרו מונחים לפני **מתחילה** ענין
 עזריאטודני ועבשיו חרבנו
 המקום לעבודתו של האמר יהושוע אל כל העם כה
 אמר יי' נבואת אהי ישראל בעבור הנהגת ישם אסתובם
 מעולם תרח אבאמחם ואבי נחור ויעברו אהים
 אחרים ואקח את אביכם את אמהם מעבר הנהג
 ואור אורת כל ארץ כנען וארבה את זרעו ואתו
 לו את יצחק ואתו לייצחק את יעקב ואת עשו ואת

קצרים נוספים (דף כו עמ' א'; דף לב; דף לד עמ' ב – לה עמ' ב; דף לו עמ' ב – לו עמ' א). אין לדעת, אם הניקוד הוא מעשה ידיו של הסופר או של אדם אחר, אבל אין ספק בעיניי, שאף הוא מן המאה ה-יב, שכן מצויים בו סימנים של קדמות, שכבר אין למצואם בניקוד כתבים צרפתיים ואשכנזיים מאוחרים יותר.

הואיל ובתחום מנהגות התפילה של יהודי צפון-צרפת ואשכנז מועטים הם למדאי מחזוריים והגדות מניקודים מן המאה ה-יב (אין בידינו ידיעות על כתיב-יד מניקודים קודם לכן), עשוי העיון בהגדת ויטרי להעשיר את ידיעותינו במה שנוגע לתקופת הראשית של פעולת הנקודים הפראנקו-גרמנים, בימים שטרם השתלטה באירופה המערבית-הצפונית שיטת הניקוד הטברנית המסורתית, ובמה שנוגע להגייה הסגולית של העברית שרונה שם⁴, כשעדיין לא נצמחה בפי היהודים האלה ההגייה האשכנזית המאוחרת (במאה ה-יד לערך), כפי שהיא מופרת לנו כיום.

ועוד זאת: הטקסט הקצר של ההגדה מעמיד כמה צורות של לשון-חזל, שבירור ניקודן עיפ כ"י קדום כשלנו יש בו כדי לתרום משהו להכרת מסורת לשון חזל בעיניי תצורת מלים, במקומותיו ובזמנו של המנקד.

א. שיטת הניקוד וההגייה המשתקפת ממנה

1. סימני ניקוד גלויים לכל האותיות.

דבר זה פירושו, שבפיקרון אין מניחים אות ללא סימן של ניקוד עמה. שיטה זו אינה בכה"י שלפנינו בעקיבות ובשלמות. ברי, שאין לה משמעות פונטית ואינה אלא נהג של רישום.

1.1 שוא עם האות האחרונה במלה. מצוי לרוב, בעיקר כשהאות האחרונה היא עיצור. הרי דוגמאות אחדות: רב, אחד, שיני, פתח, מעט, נאל, עבדים, אוכלין, רשע, נספ, ארץ, בבני ברק, אחר, מראש, את. לעתים נדירות גם כשהאות האחרונה אות נחה היא: מה, הנה, הביא. (סימן השוא בא פעמים בנף האות).

4. מנהג התפילה של יהודי צפון-צרפת נחשב אחד מן הצורות הקדומות של מנהג אשכנז. ר' ד' גולדשמידט, מחזור לימים הנוראים, א, ירושלים תשל"ב, מבוא, עמ' יג.
5. החל מתקופת ההתיישבות החדשה של היהודים באירופה המערבית-הצפונית בשלהי האלף הראשון לספירה נחשבים יהודי אשכנז, במיוחד בגלילות הרינוס, והיהודים בצפון-צרפת כחטיבה אחת מבחינת חיי הרוח והתרבות. ר' י"א איגוס, "תלמיד-החכמים הראשונים באשכנז ובצרפת", ההיסטוריה של עם ישראל, סדרה שנייה: ימי הביניים, ב: תקופת האופל (עורך: ב' רות), תל-אביב תשל"ג, 112 ואילך; א"א אורבך, בעלי התוספות, ירושלים ת"ש, 5, 141. אף מבחינת מסורת הקריאה שלהם ראויים הם להיחשב כחטיבה בעלת ייחוד עצמי (ר' להלן 15.2).

שוא במעמד זה מצוי גם בקטעי גזיה אחדים שבניקוד טברני⁶. בכתבי-יד המנוקדים בשיטת הניקוד האי-טברני⁷ בא בדרך קבע שוא עם חית, עיין ויין עיצורית שבסופי מלים, אלא שבהם בא השוא כדי לציין, ככל הנראה, את מבטאם העיצורית⁸. דומה אני, שאף יש לקרב לכאן את המנהג בספרים עבריים מימהב לנקד בשוא את העיצור האחרון במלים גרמניות וצרפתיות הבאות בתעתיק עברי ובניקוד⁹.

1.2 שוא עם אל-ף נחה באמצע מלה: צֶאֱתָךְ, לְאִמּוֹר, מֵאֵתִים, יֶאֱמְרוּ; פעמים מנוקדת האל-ף הנחה בסימן הניקוד של העיצור הקודם: בָּאֲנִי, וּבְצֶאֱן, יֵאָפֹא, בְּצֶאֱתִי. מבקש אני לציין, שאין לראות בדוגמאות הנ"ל משום עדות להנעתה של האל-ף הנחה או להגייתה של התנועה הקודמת לאל-ף כתנועה ארוכה בעלת שני שיאים, כפי שאפשר לשער בצורות מעין אלו בניקוד הבבלי¹⁰. הניקוד הזה אין לו, כאמור, משמעות פונטית, השונה מזו המובעת בניקוד הטברני המסורתי, וצריך לראותו כחלק משיטה שלמה, הנוגת לרשום סימן של ניקוד באותיות הפניות¹¹. שוא תחת אל-ף מצוי בקטעי גזיה אחדים¹².

1.3 קיבוץ עם אות שויין שרוקה משמשת לה אם קריאה. למשל: הָוָא, וְאֶכְלֶהוּ, פְתָחוּ. שימוש מעורב מעין זה אף הוא מצוי מעט בכתבי הגזיה¹³. מקביל לו, בקטע גזיה אחר, ניקוד שוא עם העיצור שלפני תנועת שורק (כגון: חֹץ, אֶבֶדוּ)¹⁴.

1.4 חירק עם יו"ד המשמשת אם קריאה לתנועת חירק. כאן הדוגמאות ספורות: חֲכָמִים, הֵינֵנוּ, בְּיָצֵאת, הַיָּמִים, כִּינִים (אלו כל הדוגמאות).

6. ש' שרביט, ספר השנה למדעי היהדות והרוח של אוניברסיטת בר-אילן, שנה ו' (תשכ"ח), 24; הנ"ל, ספר זיכרון לחנוך ילון, רמת-גן תשל"ד, 552; מ"ע פרידמן, סיני, ע"ד (תשל"ד), עמ' טו.

7. על השיטה בכללותה ר' P. Kahle, *Masoreten des Westens*, II, Stuttgart, 1930, p. 42-68; ש' מורג, הערך "ניקוד", אנציקלופדיה מקראית, ה, ירושלים תשכ"ח, 837-856; א' אלדר, "לברור מהותו וגלגליו של הניקוד האי-טברני", קובץ לעיון ולמחקר במדעי היהדות מטעם אוניברסיטת חיפה (עומד להתפרסם בקרוב).

8. ר' S. Morag, "The Vocalization of Codex Reuchlinianus: Is the 'Pre-Masoretic' Bible Pre-Masoretic?" *J.S.S.* 4 (1959), p. 219, 233.

9. עיין מ' גידמן, התורה והחיים בימי-הביניים, א, ורשה תרנ"ג, 221-223.
10. י' ייבין, הניקוד הבבלי ומסורת-הלשון המשתקפת ממנו, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשכ"ח, עמ' 196-197.
11. ר' E.J. Revell, 'A New Subsystem of "Tibero-Palestinian" Pointing', בתוך

"דברי הקונגרס היהודי החמישי למדעי היהדות", ד, ירושלים תשל"ג, עמ' 92 הע' 5.
12. ש"ד גוטיין, תרביץ כ"ז (תשי"ח), 527.

13. שרביט, שם, 24.

1.5 ציון סימן ניקוד בכל אות פנויה הוא אחד מן העקרונות המייחדים את שיטת הניקוד המוצגת כאן. קרוב בעיניי, שלא מסתרת מאחוריו כל שאיפה לפתור בעיה מתודית מסוימת, ושאין ליחס לו משמעות פונטית כלשהי. הוא אינו אלא עיקרון גרפי, המתממש באופנים שונים בניקודי כתב-יד אחדים, שאינם נוהגים בדרך הניקוד הטברני המסורתי. שמא מותר לנו לשער, שלעיקרון הגרפי הזה שימש מעין השקפת יסוד הפתגם הידוע 'האותיות בגופות והתנועות ברוחות' שנתפרש, ברגיל¹⁴, שכשם שאי-אפשר לו לגוף לחיות ללא נשמה, כך אי-אפשר להן לאותיות להתקיים ללא ניקוד.

2. היעדר חטפים

החטפים נעדרים לחלוטין מניקודו של כה"י. בתנאים שהניקוד הטברני מקיים בהם חטף עם גרונות, בא כמעט תמיד בניקודו שוא פשוט, כגון: עֶבְדִּים, חֻנְהָ, אֲבוֹתֵינוּ, הָרִי, מֵאֲפִילָה, דוֹעֵכוֹ, מִלְאֲכִי, וַיִּזְעֻקוּ, לוֹחֲצִים, לַעֲבֹדְתוֹ, וְאָמֹר וְעוֹד. דרך הניקוד העולה מן הדוגמאות הללו משקפת ללא ספק את הגיית הנקדן – הסוטה ממסורת הקריאה הטברנית והשונה מן המבטא הספרדי בימה"ב – שבה נהגו החטפים כשואים¹⁵.

מבחינה פונטית. מותר להניח, שמימוש השוא שבגרונות לעתים היה כשוא נח, היינו 'אפס', לעתים כשוא נע, היינו תנועה מצומצמת. מצב מעין זה משתקף בתעתיק לאטיני קדום של שני מומזרי תהילים (כ"י שארטור, נכתב בצרפת במאה ה-16). נעיר עוד, שרושמה של מסורת קדומה זו ניכר אף בתקופות מאוחרות אצל יהודי אשכנז, הן במבטאם העברי הן במבטא המלים העבריות שביידיש¹⁷. במקרים ספורים אנו מוצאים תנועה מלאה בהקבלה לחטף טברני: אֹהֶלִי, וְאִמְרָתָם, וְאִסְפָּר (אלו כל הדוגמאות!). ניקוד זה מרמז, שלעתים הייתה עשויה תנועה מצומצמת, כביצוע של שוא, להתרחב ולהתחזק בהגייה כתנועה ממש.

14. ג' בן-מנחם, לשוננו לעם, קניג-קניג (תשכ"ה), 3-9; מ' חלמיש, שם, קס"ו (תשכ"ו), 111-112; ג' אלוני, שם, קס"ז-קס"ח (תשכ"ז), 147-150.

15. ילון, ענייני לשון, תש"ב, 32. המקורות, שנסמך עליהם ילון – ניקוד כתב-יד וניקודי 'לעזים' – מאוחרים לכה"י שלנו (הם מן המאות י"ג וי"ד). אף הם אינם חד-משמעיים כשלנו, שכן לא מעט נמצאים בהם חטפים ממש, ולא כל הגרונות שוות לענין זה. ר' שם, עמ' 19 הע' 9; עמ' 31 הע' 1; עמ' 32. לענין הגיית החטפים כשואים השווה גם ג' ברגרין, לשוננו י"ד (תש"ו), 218; מ' בית-אריה, 'ניקודו של מחזור ק"ק ורמייזא', לשוננו, כ"ט (תשכ"ה), 37-38.

16. י"ג גומפרין, מבטאי שפתנו – מחקרים פונטיים-היסטוריים, ירושלים תשי"ג, 26.

17. ג' ברגרין, לשוננו, ל"ד (תשל"ד), 168, הנ"ל, לשוננו לעם, רי"ד-רט"ו, 105-106.

בניקוד אי-טברני, בכתב-היד המייצגים את רובדו הקדום¹⁸, באים שוא פשוט או תנועה כנגד חטף טברני¹⁹. מצב דומה גם בניקוד האי, אם כי בו לא נוצר סימן מיוחד לציין השוא²⁰: פעמים מקבילו האי של החטף הטברני היא תנועה ופעמים היעדר סימן.

למרות האמור כאן בלשון ודאי, שומה עלינו להציג את ההשערה, שהיעדר החטפים אינו אלא בסיבת מחסור של סימן גראפי לציין תנועת גרונית שנחטפה, ואין השוא (ברוב המקרים) או התנועה המלאה (במיעוטם) משקפים הגייה שונה בעיקרה מזו המצוינת בטברנית עי סימני החטפים²¹.

3. תנועת התחילית לפני פ' פועל גרונית בשוא

בניקוד ההגדה מזדמנות שתי צורות הפעיל בעבר שפ' פועלם היא סדקית, ובהן תנועת התחילית היא חירק, כבצורות הפועל השלם: האֶכִּילֶנּוּ (2×), הַעֲבִירֶנּוּ (2×). הניקוד הזה מחוזה על היחלשות כוח הגרוניות – למצער בקאטוריה מורפולוגית מסוימת – במסורת הקריאה שבתשתית שיטת הניקוד שלנו, לדמות אליהן את תנועת התחילית. תופעה זו ידועה היטב במסורת הניקוד הבבלי²², ואף יש לה סמך במסורת הניקוד האי-י²³.

4. שוא לפני גרונית

כלל ידוע הוא באסכולת הדקדוק הטברנית, שהגיית שוא לפני גרונית היא כתנועת אותה הגרונית²⁴. הגייה זו מתממשת בניקוד האי-י²⁵, ואף היא מקיימת עד

18. פרוש' דיאז-מאצ'ו מחלק את כתה"י מן העיזה שבניקוד אי-טברני לשלוש קאטגוריות, המייצגות שלושה שלבים בהתפתחות שיטת הניקוד הזאת. ראה: A. Diez-Macho, 'A New List of so-called 'Ben Naftali' Manuscripts, Preceded by an Inquiry into the True Character of these Manuscripts', *Hebrew and Semitic Studies Presented to G.R. Driver*, Oxford 1963, p. 18–19.

19. הגיל, שם, 21; רָוֶל, New Subsystem, 98.

20. ניסיונות לייחד סימן מיוחד בניקוד האי כמקבילו של שוא טברני נעשו בכ"י אחדים. ר' E.J. Revell, *Hebrew Texts with Palestinian Vocalization*, Toronto 1970, p. 104.

21. אפשרות זו מועלית בידי פרוש' ייבין פלפי כמה כתיב-יד לא-משוכללים בניקוד טברני, שבהם לא נזהגים חטפים. ר' ייבין, הניקוד הבבלי, 218.

22. ייבין, הניקוד הבבלי, 459–462; ש' מורג, העברית שבפי יהודי תימן, ירושלים תשכ"ג, 189–190.

23. י' יהלום, הניקוד הארץ-ישראלי בקדושתות הדותה למשמרות ותוספות הלשון העולות ממנו, לשוננו, ל"ד (תשל"ד), 39–41.

24. א' דותן, ספר דקדוקי הטעמים לאהרון בן אשר, ירושלים תשכ"ז, א, 35; גומפרץ, מבטאי שפתנו, 200; ילון, פרקי לשון, ירושלים תשל"א, 291. במסורת הטברנית, פידוע, כלל זה אינו משתקף בניקוד עצמו.

היום בפי יהודי תימן²⁶ ובפי יהודי כורדיסטאן המערבית ואורביג'אן²⁷. בהגדה שלנו ישנן עדויות לביצועו של הכלל הנוכר, אבל בהגבלה: אך ורק לפני אלף בתנועת ^a: אַחֲרִיכָן, אַחֲזֹר (2×), אַרְרָךְ ישר' (כמה פעמים), באַרְרָךְ כנען (כנל). התעתיק הצרפתי הקדום שבכ"י שארטור מלמד אף הוא על ביצוע השוא כתנועת ^a לפני גרזנית פתוחה בלבד, כגון: uaatta = ואתה²⁸. ואילו תעתיק צרפתי מאוחר יותר, משנת 1240, כבר אין בו רמז להגייה הנידונה²⁹.

5. שוא לפני יו"ד עיצורית

חירק מופיע כנגד שוא טברני באות שלפני יו"ד עיצורית: בִּיךְ (2×), לִיעֶקֶב, יִהְיֶה, עֲוִינִי, לִיּוֹם, אֲבִיּוֹן, אֲחִיָּה.

ניקוד זה מורה, שנתקיימה בפי המנקד המסורת עתיקת היומין של מבטא השוא שלפני יו"ד בנטייה לחירק. הגייה זו נדעה לנו מספרות המסורה והדקדוק הטברנית³⁰, אם כי בניקוד הטברני מסומן מבטא התנועה הנטוה לחירק בשוא, וזאת כדי לציין את מהותה החטופה של התנועה הזאת³¹.

בניקוד האי-32 ובניקוד האי-טברני ברובדו הקדום³³ (אך לא בניקוד הבבלי³⁴) ניכרת אותה מסורת בעליל, היינו שעשויים למצוא בו חירק ממש.

ואולם עלינו לתת דעתנו, שהעיון במסורת הטברנית ובניקודים הארץ-ישראלים מעלה, שכלל עתיק זה כוחו יפה לגבי הגיית השוא הנע בלבד, ואילו בניקוד כה"י אנו רואים מן הדוגמאות שהובאו, כי אותו הכלל שריר גם בהגיית

25. גומפרץ, שם, 202; א' בנדויד, קרית ספר, ל"ג (תשי"ח), 488; יהלום, שם, 55; הנ"ל, קרית ספר, מ"ט (תשל"ד), 220.

26. מורג, שם, 168–169. ההגייה התימנית אינה משקפת בסוגיה זו את המסורת הבבלית, שבה אין עדויות לתופעה הנ"ל (ר' גם ייבין, שם, 307), אלא שהיא מושתתת על הכלל הנוכר של אסכולת טבריה.

27. א' גרבלי, לשוננו, י"ט (תשי"ד), 91.

28. גומפרץ, שם, 204 הע' 4.

29. הנ"ל, שם, 203–204.

30. הנ"ל, שם, 77; מורג, שם, 160 ואילך; ג' אלזני, לשוננו, כ"ט (תשכ"ה), 16.

31. מורג, הערות לתיאור שיטת הניקוד של מחזור ורמייזא-לשוננו, כ"ט (תשכ"ה), 207, הע' 23.

32. בנדויד, שם, 487; מורג, העברית, 168 הע' 2; יהלום, שם, 220; רָנָל, *Hebrew Texts*, 115 (הם מציינים שאין זו תופעה כללית בניקוד האי).

33. דיאומאצ'י, *New List*, 27; ייבין, "קטע מקרא בניקוד טברני לא מסורתי", תרביץ, כ"ט (תש"ך), 352.

34. ייבין, הניקוד הבבלי, 212.

השוא הנח שלפני יו"ד עיצורית. מסתבר, שהגיית עיצור חסר תנועה במקורו לפני יו"ד בתנועת i הינה בהשפעת לשון הדיבור הצרפתית³⁵.

6. אותיות שימוש שיסודן בשוא לפני יו"ד חרוקה בכה"י נוהג הפלל, שאותיות השימוש בוכ"ל הבאות לפני מלה הפותחת ביו"ד חרוקה, מנוקדות בחירק והיו"ד שלאחריו נחה (פגנד הניקוד הטברני, לפי נוסח בן-אשר, המקיים יו"ד עיצורית ואות שימוש שוואה). דוגמאות אחדות: לִישָׁר', לִצְחָק', לִישׁוּעָה, וְיִבְרָכֶוּ. זהו הפלל, שמקובל אצל מדקדקי ימה"ב, ובעקבותיהם אצל המדקדקים החדשים, ליחסו לבן-נפתלי. ואולם, כבר הראה פרופ' י' ייבין, כי שיטת בן-נפתלי אינה חלה על כל יו"ד חרוקה בראש מלה, כשלפניה אות שימוש בשוא, אלא שלפי שיטתו נוהג הניקוד בחירק וביו"ד נחה רק באותיות בוכ"ל, ולא ביו"ד החיבור, ורק כאשר אחרי היו"ד החרוקה באות האותיות ש' ז' ר' כשהן שוואות – כפי שמלמדות במפורש הדוגמאות המובאות משמו של בן-נפתלי ב"ספר החילופין"³⁶.

הניקוד בחירק וביו"ד נחה הוא מתכונות הייחוד של הניקוד האי-טברני³⁷, והוא גם נמצא בניקוד א"י³⁸. אף הוא משתקף בתעתיק הלאטיני הקדום מצרפת³⁹. מקובל לפרש את הקריאה הנדונה לאורה של הגיית השוא שלפני יו"ד בחירק (לעיל 5). אם נניח הגייה כזאת של השוא בצירוף ההגאים הנידון, הרי שעוצר מצב הגייה, שבו מזדמנות הן אות השימוש הן היו"ד שלאחריה בתנועת חירק⁴⁰, ולא ייפלא אפוא, שהיו"ד נוטה להיבלע בין שני החירקים הקצרים האלה, המתמזגים לתנועת חירק אחת⁴¹.

M. Banitt, *Le Glossaire de Bâle*, Introduction, Jérusalem 1972, p. 46. 35

36. י' ייבין, כתר ארם צובא – ניקודו וטעמיו, ירושלים תשכ"ט, 60–62.

37. ר', למשל, קאלה, II, M.d.W, 58*; מורג Codex Reuchlinianus, 233; New List, 19. פידוע, בעיקר בגלל תכונה זו ייחסו קאלה וחוקרים אחרים את כה"י שבניקוד אי-טברני לאסכולת בן-נפתלי, תיאוריה, שבכללותה כבר הופרכה בידי מלומדים (מורג, דיא-מאצ'ו, אלוני), ושבפרט זה נסתרה בידי ייבין. 38. דיא-מאצ'ו, שם, 19; מורג, העברית, 168 הע' 2; הנ"ל, הערות, 207 הע' 17; יהלום, הניקוד האי-טברני, 53 (בהיסוס).

39. גומפרץ, שם, 26.

40. אין צורך לסמן מצב ביניים זה בכוכבית של שחזור, הואיל ובניקוד האי-טברני דוגמאות אחדות המאשרות אותו בעליל. ר': A. Murtonen, *Materials for a non-Masoretic Hebrew Grammar*, I, Helsinki 1958, בעמ' נ"ב, ה 15. ור' גם גומפרץ, שם, 71. השוה: דותן, שם, ג, 350 הע' 65 א.

41. השוה: בנודיד, תרביץ, כ"ו (תשי"ז), 404; מורג C. Reuchlinianus, 234; ייבין, קטע מקרא, 352.

7. קמץ חטוף (= קטן)

7.1 בהברה סגורה ובלתי מוטעמת משמש כאן ברגיל חולם כמקבילו של קמץ טברני חטוף: כּל־ימי, צֶרְכִינוּ, בְּנִפּוֹ, עֵץ; וכן בהברה שנפתחה: עֹנִינוּ (= עֹנִינוּ), אֶהְיֶה, מִשְׁמַע, שֶׁהֵייתָ הַקִּמֶץ הַטְּבֵרְנִי הַחֲטוּף בְּקִרְיַת הַמִּנְקָד הִיא כְּחֹלֶם סִפְרֵדִי, וכן הוא ברוב מבטאי העברית⁴². אף בניקוד אי מופיע אותו הסימן, בדרכ, לקמץ חטוף ולחולם, כלומר יש כאן מסורת אי⁴³.

7.2 בקאטגוריה מורפולוגית אחת, בעתיד המהופך של פועלי ע"י, מועתק קמץ טברני חטוף בפתח: יִגֵּר, יִמָּת⁴⁴. אף מבטא זה עולה ומגיע עד ארץ ישראל⁴⁴. הוא כבר ידוע גם ממקור ספרותי⁴⁵, אבל לא אמנע מלהביא למבטא הזה ראיה ספרותית נוספת, שטרם נתפרסמה בדפוס, מדברי ר' יקותיאל הכהן בר יהודה (יהבי הגקדן), מדקדק וחוקר מסורה חשוב מן האסכולה האשכנזית⁴⁶. והרי זה לשונו בשער חטופי ע' הפועל: יו"י היפוכם פתוחה והי"וד קמוצה והטעם נתון בה ופ"ה הפעל דמיון (כלומר: קמוצה) או פתוחה כגון: וישב... ירח ודומ'. חכמי הדקדוק (חיוג ואבן פרחון) אמרו הקמץ אשר תחת פ"ה פעלם בא במקום חטף קמץ ויש אספמים קוראים אותם בחטף קמץ, כלומר וישב... ודומ'⁴⁷. מדבריו אתה מסיק, שהיהודים במקומותיו אינם קוראים אותו בקמץ חטוף, כי אם בקמץ רחב, ההגי כפתח.

8. צירי ופתח

המנקד נוקב בדרך כלל רק לסימן הצירי כמקבילן של שתי תנועות בניקוד הטברני המסורתי: צירי וסגול, ולסימן הפתח כמקבילן של פתח וקמץ (רחב). במקרים ספורים הוא משתמש גם בסימן הסגול וגם בסימן הפתח⁴⁸. נקדן, שאינו נוקב אלא לאחד מבני הצמד או שמערבב ביניהם, מלמדנו, כי

42. ילון, קונטרסים, א (תרצ"ז-תרצ"ח), 64.

43. מורג, הערות, 207; יהלום, הניקוד האי בקדושתות, 48; רול, *Hebrew Texts*, 115.

44. ניקוד בתנועת a בקאטגוריה הזאת מצאתי בהרבה כ"י צרפתיים ואשכנזיים.

44. ילון, שם, 65, ור' גם רָגֵל, שם, 102.

45. קובלנתו של ר' דוד המדקדק על ר' אברהם בר' עזריאל מחכמי ביהם במחצית הראשונה של המאה הי"ג. ר' אצל ילון, שם, 65-66.

46. הוא חי, לדעת צונץ ושטיינשניידר, במאה הי"ג, שם חיבורו עין הקורא. לסירוט יתר עליו, ר' יג גומפרץ, לשונו כ"ב (תש"ח), 36-37. בכתב-עת זה עתיד להתפרסם הפרק על כללי מלרע ומלעיל מתוך החיבור הנ"ל מלווה בהערותיי ובדברי-מבוא.

47. ע"פ כ"י בריטיש מוזיאום Add. 19,776 דף 175 ב.

48. כתבי-היד המנוקדים בסימנים טברניים, שרק תנועה אחת מפל צמד משמשת בהם, הם מועטים-ביחס. ר' קאלה, II, M.d.W, 53*, ייבין, תרביץ ל"ט (תשל), 285;

דיאור-מאצ'י, New List, 20; בנית, Glossaire, 44.

בהגייתו אחד הוא מבטאם של הפתח והקמץ מכאן ושל הצירי והסגול מכאן, ובכך הוא סוטה סטייה בולטת ממערכת התנועות של השיטה הטברנית המסורתית, שבה קבוע ההבדל בערך ההגאי של כל אחד מבני הצמד.

ידועות וראיות לרוב מוכיחות מציאותה בצרפת ובאשכנז בחצי הראשון של ימה-ב⁴⁹. היעדר הבחנה בין קמץ ופתח מכאן וצירי וסגול מכאן הוא מן הסימנים הבולטים בהרבה כתיבי שבניקוד אי-י⁵⁰ וברוב כתיבי שבניקוד אי-י⁵¹ טברני.

9. צירי (= סגול) במקום חירק

שלוש פעמים בא בכה"י צירי (= סגול) בהברה סגורה, כנגד מה שבניקוד טברני הוא חירק: לְהִשְׁתַּקֵּעַ, נִגְלָה, לְבִנְךָ; על הרוב בא חירק בהתאמה מלאה לניקוד הטברני. דרכו של הנקדן לנקד ע"פ הגייתו, ולא ע"פ דקדוק, באה לידי ביטוי גם כאן. במקרים שתנועת i נהגתה בפיו בביצוע נמוך ומרכזי יותר סימן אותה הנקדן בצירי (= סגול), כמו במלים שלמעלה. מבטא זה גם משתקף בכתיב e כנגד חירק בתעתיק לאטיני מצרפת (מן המאה י"ג) של מלים עבריות⁵². סוגית ביצוע תנועת i כסגול בתעתיקים של העברית המקראית, בארמית המקראית ובלשון חז"ל נתלבנה בהרחבה בידי פרופ' קוטשר ז"ל⁵³. נראה להניח, שנושרדה בהגיית המנקד מסורת איית קדומה.

נעיר עוד, כי בניקוד המלים העבריות בספר-הפתרונות מבאזל מצוי לעיתים צירי במקום חירק. פרופ' בנית⁵⁴ כורך את הדוגמאות בהברה סגורה עם הדוגמאות בהברה פתוחה ומסביר את המעתק לצירי, שחל לפי דעתו רק בהברה מוטעמת, בהשפעת מעתק דומה של i רומית קצרה בהברה מוטעמת ל-ei

49. ר' ילון, ענייני לשון, תש"ב, 19-28; מ' ווינרייך, ראשית ההברה האשכנזית בויקחה לבעיות קרובות של היידיש ושל העברית האשכנזית, לשוננו, כ"ז-כ"ח (תשכ"ד), 244-247; בית-אריה, מחזור וורמייזא, 34-37.

50. E.J. Revell, 'Studies in the Palestinian Vocalization of Hebrew', *Essays on the Ancient Semitic World* (ed. J.W. Wevers, D.B. Redford), Toronto 1970, p. 72-73; דיון מעמיק בסוגיה זאת אצל יהלום, קרית ספר, מ"ט (תשל"ד), 214 ואילך.

51. מורג, הערות, 206.

52. ח' מרחביה, על תעתיק מלים עבריות בכתב-יד לאטיני מן המאה הי"ג, לשוננו, כ"ט (תשכ"ה), 110. אין אנו חייבים לקבל את דעתו, שהסימון ב-e בא בהשפעת התרגום הלאטיני של המקרא.

53. קוטשר, "ביצוע תנועות i, u, וכו', בתוך: קובץ מאמרים בלשון חז"ל,

ירושלים תשל"ב, 129-165.

54. *Glossaire*, 47.

בדיאלקטים של דרום-צרפת. הסברו מסתבר לגבי הברה פתוחה, אבל הוא רחוק בעיני לגבי הברה סגורה.

10. דגש

10.1 המנקד נזקק אך מעט לסימן הדגש, ואינו נעזר כלל בסימן הרפה. הדגש בא מעט וללא עקיבות באותיות ב' כ' פ' ת' וכן באות י'. דוגמאות: שבכל, כולו, כפר, שמי, מסובין, אמה, פרעה, ותצל, והגדת, יכול (2x), ביום, שיש, יעקב, קיים. מציאותו באותיות הנל, והיעדרו בשאר האותיות, אינה מקרית, ומתפרשת לפי דעתי לאור מבטאו של המנקד. סיבת היעדרו מן האותיות ג' ד' נעוצה בהגייה האחת של כל אחד מן העיצורים האלה. עדות התעתיקים של המאה היג ברורה לגבי ג': תעתיק אחד לג' רפה ולג' דגושה⁵⁵; עדותם לגבי ד' אינה חד-משמעית ושנויה במחלוקת⁵⁶.

השימוש בדגש עם ת' ו' מלמד, שבמבטאו של המנקד שונה הגייתם של העיצורים האלה בדיגושם מבריפוף, כפי שמתאשר אכן מן התעתיקים.

ת' דגושה נהגה ודאי כעיצור שני פוצץ /t/, ות' שאינה דגושה – כנראה, כעיצור בין שני ^{57/9}. דגש ב' אינו אלא ציון להגייתה /dʒ/ בראש מלה ובאמצע המלה, כשהיא בין-תנועית⁵⁸. אין לקבל את סברתו של ד-ר גומפרץ בדבר רציפות המסורת של היידי-הרומאנית- (/dʒ/) מאי לצרפת. ההגייה הזאת באה ליהודי צרפת, ומהם, כנראה, גם ליהודי גרמניה שעל הריינוס, מלשון הדיבור הצרפתי⁵⁹.

10.2 מסתבר אם כן, שהמנקד שלנו משתמש בדגש רק כדגש קל, היינו הוא קובע אותו רק במקום שיש לדיגוש ערך הגאי מבחין, והוא מזניח לחלוטין את הדגישה החזקה. על כרחנו ניח, שהזנחה זו מרמיזה על קריאתו של המנקד שניטשטה בה, ואולי אף נעלמה בה כליל, הכפלת העיצורים. דומה אני, שיקשה ליתן טעם אחר לתופעה זו מן הטעם של השפעת לשון הדיבור הלועזית. אף כאן משמשים תעתיקי העברית ללאטינית סיוע להנחתנו, שכן אין בהם עדות להכפלת עיצורים⁶⁰.

55. גומפרץ, שם, 15; מרחביה, שם, 248.

56. גומפרץ, (שם, 9–11) קובע, שד' דגושה וד' רפה, שהגייתה בין-שינית, מובחנים.

ואילו מרחביה (שם, 249–250) טוען, שקביעתו של גומפרץ בטעות יסודה.

57. גומפרץ, שם, 11; מרחביה, שם, 262–263. ור' גם וויינרייך, ראשית ההברה, 333–

334.

58. גומפרץ, שם, 15–18; 51–55; וויינרייך, שם, 329; בנית, שם, 50–51.

59. ז' בן-חיים, קרית ספר, ל (תשט"ו), 164.

60. גומפרץ, שם, 5; מרחביה, שם, 113.

כאמור לעיל, אין המנקד קובע את הדגש הקל אלא רק במעט מן המקומות הראויים להידגש. בעניין זה רשאים אנו להניח רשלנות גרידא מצידו, הנובעת מידיעתו, כי אין לו לחוש, שהקורא לא יבחין ויטעה בדגשות ורפות, שהרי מי שמורגל על הגייה כפולה של עיצורים ידועים, ודאי שיקפיד בקריאה נכונה ע"פ המבטא שבפיו, גם אם הדגש (והרפה) אינו מסומן תמיד בכתב. נסיף עוד, שיש כתבי-יד בניקוד אי, שלא נוהג בהם כלל דיגש⁶¹. גם בניקוד הבבלי העתיק נדיר סימן דגש מחוץ לאותיות בגדכפת⁶².

11. נקודת הבחן ש"ן

אין המנקד משתמש, ולו פעם אחת בלבד, בנקודת ההבחן לש"ן. דבר זה ידוע גם מכת"י קדומים אחרים מצרפת ואשכנז. נראה להניח, כי כ"י מנקד, שאין בו נקודת הבחן לש"ן, מעיד על מנקדו, שידע רק הגייה אחת של הש"ן. מחקרו של גומפרץ על הגיית העיצורים בצרפת ובאשכנז בימה"ב הראה, שמבטאה של הש"ן היחידה הזאת היה בארצות האלה עד אמצע המאה הי"ג /s/, וזאת משום שלא התקיימה בלשונות הדיבור של היהודים שם, היינו בצרפתית ובגרמנית, פוניה נפרדת [š]⁶³.

עם זאת ראוי לסייג את דבריו ולומר: היו בודאי בצרפת ובאשכנז קיבוצים יהודיים, שנתקיימה בהם המסורת העברית הקדומה של ש=š בצד ש=s, ושלא הושפעה מלשונם המדוברת ולא הופרעה על ידה⁶⁴. השערה זו, לפחות לגבי בני אשכנז, מתאשרת בעדותו של מדקדק מן האסכולה האשכנזית בן המאה הי"ג. הרי זה לשונו⁶⁵: "גם אנחנו ידענו כי יש קצת האשכנזים משמיעים מוצא ה' ח' כאחד וכן ש' ש". משמעות המאמר הזה, שיש גם אשכנזים אחרים (הרוב?), שהגייתם מבחנת בין ש"ן לש"ן.

S. Morag, *The Vocalization Systems of Arabic, Hebrew, and Aramaic*, the Hague 1962, [p. 35. לדעת מורג אפשר להסביר את היעדר הדגש בניקוד אי בכך, שנתפס כמציין מהות לשונית טפלה-ביחס. ור' גם קול, *Hebrew Texts*, 116. הוא סבור, שאי-ציון הדגש משקף תכונה פונולוגית.

62. ייבין, הניקוד הבבלי, 254, 269.

63. גומפרץ, שם, 13-15, 35-41. הגיית ש"ן כ-s/ ניכרת גם בניקוד המלים העבריות והלעז הצרפתי בספר-הפיתרונות מבאול, ר' בנית, *Glossaire*, 54. אף לדעת בנית זו השפעת הצרפתית.

64. בן-חיים, שם, 166. אף יש רמזים לקיום הבדל פונוטי בין שני סוגי s בגרמנית ובצרפתית עד המאה הי"ג, ר' ווינרייך, שם, 329.

65. ייבין, עין הקורא, כ"י ב"מ Add. 19,776 דף 189 ב'.

12. מפיק ה־א

אין אתה מוצא בניקוד כה־י מפיק בה־א עיצורית סופית. אף כאן, כבסוגית היעדרו של הדגש החזק, נראה להניח שבמסורת הקריאה של המנקד לא נהגה קפידה בהפקת ה־א עיצורית שבסוף מלה, ואולי לא הייתה בה ה־א מופקת כלל וכלל.

גם בתעתיקים מצרפת אין תחליף לה־א עיצורית סופית⁶⁶, והרי בכך סמך להנחתנו. הסיבה לדבר נעוצה בלשון הדיבור האירופאית, שלא נהג בה העיצור h בסוף מלה.

13. פתח גנוב

13.1 הפתח הגנוב מסומן תמיד תחת הגרזנית הסופית, גם אם יש לפניה אם־קריאה: יֹדֵעַ, הַמִּזְכֶּה, יָדוּעַ, הַגִּיעַ, הַמְשִׁיחַ ועוד. אני מציין דבר זה הואיל ולא כבספרינו היום, בכתיבי קדומים של מקרא⁶⁷ (ואף של משנה⁶⁸) בניקוד טברני ציונו של הפתח הגנוב רגיל תחת אם הקריאה, הקודמת לגרזנית הסופית. נראה, שמיקומו של הפתח הגנוב מרמז על אופן קריאתו⁶⁹. מנקד הנתן את הפתח הגנוב תחת אם הקריאה מלמד, שמבטא הפתח הגנוב הוא כהגה מעבר המותאם לתנועה הקודמת, היינו שקוראים $\text{piyah} = \text{פִּיחַ}$, $\text{ruwah} = \text{רוּחַ}$ וכיו"ב. ואילו ניקוד כשלנו מורה על מבטא הפתח הגנוב ללא הגה מעבר, היינו $\text{koah} = \text{כֹּחַ}$, $\text{reah} = \text{רִיחַ}$ וכיו"ב⁷⁰.

13.2 פתח גנוב לכאורה בא בשתי מלים: עֲזָרְיָה, עֲרִיָּה (= עֲרִיָּה); לאמיתו של דבר אינו אלא פתח רגיל, שזו ממקומו, והוא בא להשמיענו שיוֹד (פשוטה!) בין תנועות מסוימות נוטה להיאלם בהגיית המנקד. ומפיון שגם ה־א עיצורית סופית לא הייתה מקימת בהגייתו (לעיל 12), מסתבר, שניקוד כמו עֲרִיָּה מכח למבטא eria , היינו בדיפתונג.

66. מרחביה, שם, 251.

67. כגון פתח ארם צובא, כִּי לִנְעֹרַד B19a, כִּי הַנְּבִיאִים מְקַהֵר. ר' ייבין, פתח

ארם צובא, 21–22.

68. כגון כִּי קִרְפָּמֶן, ר' ח' ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד, 217; וכן כִּי פֶּאֶרְמָה בִּבְּ, ר' מ' בר־אשר, משנה כִּי פֶּאֶרְמָה בִּבְּ לִסְדֵּר טְהוֹרוֹת – דברי מבוא, תש"א, 5–6.

69. ילון, שם, שם.

70. על שתי דרכי קריאה של הפתח הגנוב נחלקו כבר המדקדקים העבריים בימה"ב, ר' סיכום אצל זלמן הענא, צוהר התיבה, הוראדנא תקס"ה, תיבת התנועות, סימן ל"ו.

14. הישמטות חירק ביו"ד של סיומת הווגי בדרכי אין חירק מסומן תחת יו"ד של סיומת הווגי: מְצָרִים (כמה פעמים), שְׁמִים, שְׁדִים, שְׁתִים, מְאִתִים. לא סביר להניח כאן השמטה גרידא, שהרי בשיטת הניקוד של כה"י הנטייה היא דוקא לסמן כל אות בסימן של ניקוד (לעיל 1). קרוב בעיניי, שהיעדר החירק מלמד על שינוי בהגיית הסיומת של הווגי לעומת הגייתה במסורת הטברנית. נראים הדברים, שיסוד השינוי בהיאלמות היו"ד. יהא הגורם להשמטתה מה שיהיה, אפשר בגלל הנטייה להגות יו"ד חרוקה כחירק $(i < y)$ ⁷¹, ואפשר בגלל הנטייה להשמיט יו"ד פשוטה בין-תנועית (לעיל 13.2), התוצאה אחת היא: נוצר דיפתונג. השאלה אם הדיפתונג הנוצר דיפתונג טהור הוא ובעל הברה אחת ai או דיפתונג לא-אמיתי בעל שתי הברות a-i – שאלה זו אין לה תשובה ודאית, וגם אינה בעלת חשיבות יתרה, שכן מבטאו של צירוף התנועות הנידון מטבעו שהוא מטושטש ובלתי-יציב, והריהו מתנדנד בין הברה אחת לשתי הברות⁷². עם זאת רשאים אנו לשער, שבמבטאו של הנקדן שלנו היה הדיפתונג המיוחד בעל שתי הברות (a-i). אמנם לפי חוקי הלשון העברית אין הברה פותחת בתנועה אלא בעיצור, אבל נראה שיש כאן השפעה של לשון הדיבור, שהרי בלשונות האירופאיות אפשרי מעבר ישיר בין תנועה לחברתה בשתי הברות⁷³. בדרך זו, לפי דעתי, אף נהגה הדיפתונג של הפתח הגנוב (לעיל 13.1). הנטייה לא לנקד את היו"ד בסיומת הווגי מצויה לעתים גם בכ"ק (בדפים שונכתבו בידי הסופר השני), והיא נתפרשה כסימן להגיית דיפתונג אמיתי⁷⁴. כמו-כן מצויה לעיתים השמטת החירק בניקוד הבבלי העתיק, ובו היא מוסברת לאור נוהגי הסימון של הנקדנים הבבליים⁷⁵. בניקוד האי השמטה מקיימת בכמה מקרים, וסיבתה, שאין המלים מנוקדות תמיד בשלמותן. בתיאור כתיב הקדומים בניקוד אי-טברני לא נרשמה התופעה הזאת אלא בכ"י אחד⁷⁶. סמך להשמטת היו"ד מן המבטא בסיומת האמורה נמצא בתעתיקים הלאטינים מצרפת⁷⁷: Miseraim, ain, iayn, maym (y ו-i אינם אלא חילופי כתיב).

71. גומפרץ, מבטאי שפתנו, 16–18.

72. השוה מ' בראפמן, לשוננו, י"א (תש"א), 97.

73. גומפרץ, שם, 67.

74. ש"י פרידמן, לשוננו ל"ה (תשל"א), 205–206. מניית הברה אחת, ולא שתיים,

בסיומת הווגי הולמת את הפלל שקבע בסגנון לשון המשנה – לפי גוסס כ"ק – ש"פל הקצר קודם".

75. ייבן, הניקוד הבבלי, 210.

76. ייבן, קטע מקרא, 351 (במלה אחת מתוך שתיים בעלות סיומת הווגי).

77. גומפרץ, שם, 55; מרחביה, שם, 254.

15. סיכום

15.1 תכונות הניקוד, שנסקרו למעלה, מעידות ללא ספק על ייחודה של שיטת הניקוד המשמשת כהי שלפניו. במסגרת עבודתי במפעל 'אוצר מלים וצורותיהן לפי תעודות שבכתב'⁷⁸ עברתי על עשרות רבות של כ"י אשכנזיים וצרפתיים מן המאות י"ב-י"ד, ולא מצאתי ביניהם אלא מעטים מאוד שניקודם קרוב ממש – אם כי לא זהה לחלוטין – לניקודו, כגון: ניקוד המלים המקראיות בספר הפיתרונות כ"י באול 39 AIII⁷⁹ וניקוד השמות לר' אברהם בן יעקב שבכ"י מינכן 8021.

שיטת הניקוד המתוארת כאן ילידת בית היא במרחב הצרפתי-אשכנזי, וחמנה – תקופת הראשית של השימוש בניקוד שם. יוצריה אימצו לעצמם את הסימנים הטברניים כדי לסמן בהם את מבטאם הממשי, וביקשו לנקד בה כתבים לא-מקראיים – כגון: הגדות, פיוטים תפילות, גלוסארים – שבהם ראו היתר לעצמם להשתמש בניקוד משלהם, המתאים למבטאם בכל פרטיו. נראה להניח, שספרי מקרא, מפני קדושתם, לא העזו הנקדנים הפרנקו-גרמנים הראשונים לנקד בשיטה המקומית הצעירה וחסרת-היוקרה.

15.2 בחינתן של התכונות המיוחדות בשיטה המקומית הזאת מאפשרת לנו לסרטט תמונה ברורה למדאי, אם כי חלקית, באשר להגיית המנקד. רשאים אנו להניח – גם ע"פ ניקודי כ"י אחרים ובעיקר ע"פ עדות התעתיקים הלאטיניים מצרפת וע"פ רמזים בספרות הדקדוקית של האסכולה האשכנזית – שהיא מייצגת את ההגייה, שרווחה בפי יהודי צפון צרפת וגרמניה במאות י"ב-י"ג. מבטאו של הקיבוץ היהודי הזה, למרות הואריאנטים האזוריים שבו⁸¹, מהווה סוג לעצמו בתוך מסורות המבטא העברית של יהודי אירופה בחצי הראשון של ימיה⁸². ולפי שהוא נבדל גם מן המבטא העברי, שנהיה נחלתה של יהדות אשכנז (המתייחסת

78. המפעל משותף לאקדמיה ללשון העברית ולאוניברסיטת בן-גוריון בבאר-שבע. הוא הוקם בשנת תשל"א ביזמתו של פרופ' נ' אלון, וניהולו המדעי מופקד בידי פרופ' ייבין.

79. מהדורה ביקורתית: M. Banitt, *Le Glossaire de Bâle*, Jérusalem 1972. ניקוד המלים המקראיות וניקוד ה"לעזים" תוארו בידי המהדיר בכרך המבוא, עמ' 12-14, 43-55. כ"י באול הועתק בדרום-שאמפאן בתחילת המאה הי"ג ע"פ עותק, שנחבר שם באמצעה של המאה הי"ב.

80. הטקסט פורסם בידי ח' מרחביה, תרביץ, ל"ט (תשל"ו), 280. כה"י הוא, כנראה, מן המאה הי"ב, אך בבירור לא מאוחר מן המאה הי"ג. תיאור הניקוד: ייבין, שם, 285-286.

81. הואריאנטים האלה נתגבשו, בעיקר, בהשפעת לשונות הדיבור של היהודים: הצרפתית והגרמנית (או הגרמנית-היהודית). עניין זה תובע הארתו בפרטים ואכמ"ל.

82. פרופ' ברנאדט בלומנקראנץ, ההיסטוריון החשוב, מעורר את השאלה אם אפשר

אל הגרעין הצרפתי-גרמני הקדום) במחצית השנייה של ימה"ב (למן המאה הי"ד לערך), מתאים לו הכינוי: המבטא הקדם-אשכנזי⁸³. ואולם ראוי לנו לזכור, כי בעיקרו של דבר הייתה העברית באשכנז ובכל תפוצות היהודים בימה"ב לשון קריאה של טקסטים ליטורגיים ולא לשון דיבור ממש; הילכך סוגי המבטאים העברים בימה"ב אינם אלא הדרכים המיוחדות לקיבוצי היהודים השונים בכללי קריאת העברית⁸⁴.

מה היה טיבו של המבטא הקדם-אשכנזי? עיונו בשיטת הניקוד המקומית, בויקה לשיטות הניקוד הקדומות, מעלה, שבתחום מערכת התנועות נשמרה במבטא הקדם-אשכנזי המסורת הארץ-ישראלית (במובנה הרחב, זו שבתשתית הניקוד האי-הניקוד האי-טברני⁸⁴ ברובדו הקדום). נביא כאן ברשימה מרוכזת את תכונות ההגייה העולות מניקודנו, שיש לראותן בביורר כתכונות ארץ-ישראליות אופייניות:

- א. היעדר הבחנה בין קמץ ופתח מחד גיסא ובין צירי וסגול מאידך גיסא.
- ב. הגיית קמץ חטוף שלא בהברה אחרונה כחולם.
- ג. הגיית קמץ חטוף בהברה אחרונה כפתח.
- ד. הגיית שוא-נע לפני יו"ד כחירק.
- ה. הגיית שוא-נע באות שימוש לפני יו"ד חרוקה בתנועת חירק ובהיאלמות היו"ד העיצורית.

ו. הגיית החטפים כשואים, ולעתים כתנועה מלאה.

ז. הגיית שוא לפני גרזנית פתוחה בפתח.

נראים הדברים, שההגייה הארץ-ישראלית של התנועות ניטעה בצרפת ובאשכנז מאות שנים לפני התקופה הנידונה כאן. יש בידינו כיום עדויות, המצביעות על קיום יהודים וקהילות יהודיות כבר בתקופה הרומית בארץ הרינוס ובגאליה, ועל רציפות בטכנות היהודית עד תקופת האופל המאוחרת⁸⁵. ראשוני המהגרים

להכיר את יהודי צרפת בתקופה הנידונה לפי דיבורם המיוחד, והוא משיב בסשיטות: מוכן שלא לפי השימוש בשפה העברית. לאור הבירורים הלשוניים במאמר זה לא יקל לקיים את קביעתו. ר' – B. Blumenkranz, 'Les Origines et le Moyen Age', dans: – *Histoire des Juifs en France* (ed: B. Blumenkranz), Collection Franco-Judaica, Toulouse 1972, p. 26.

83. כינוי זה טבעו הבלשן היידי פרופ' מאקס וויינרייך ז"ל (הנ"ל, ראשית ההברה,

(139).

84. ר' א' וויינרייך, העברית האשכנזית והעברית שביידיש – בחינתן הגיאוגרפיות, ירושלים תשכ"ה (נדפס לראשונה ב"לשונו", כרך כ"ד [תש"ך] ובכרך כ"ה [תשכ"א]). 6.

84. הפונה, לניקוד כה"י מן המזרח.

85. ב' רות, "חיי הכלכלה ותפוצת האוכלוסין", הספר הנזכר בהע' 5, עמ' 10–11.

לשם הגיעו ישירות מא"י או דרך איטליה⁸⁶, ועל ידם נשתרשה ההגייה הארץ-ישראלית ונעשתה להגייה הסטאנדארטית של העברית בפי יהודי אירופה המערבית-הצפונית (והמרכזית) בחצי הראשון של ימי הביניים.

שלא כהגיית העיצורים (ר' בסמוך), הגיית התנועות במבטא הקדם-אשכנזי היא אוטונומית, ואינה נכנעת לפונטיקה של לשונות הדיבור.

גם בתחום הגיית העיצורים יכולים אנו ללמוד מתוך בחינת הניקוד, בעיקר לאור ההשוואה אל תעתיקי העברית ללאטינית. בתחום זה, כמה וכמה מן התופעות המיוחדות מעוגות בלשונות הדיבור הלועזיות (גרמנית⁸⁷ ובמיוחד צרפתית⁸⁸). שכן נראה להניח, שהגיית העיצורים העבריים הותאמה בדרכ-למערכת העיצורית שב לשון הדיבור הלועזית. תוצאות ההתבוללות ניכרות בניקוד כה"י שלנו בפרטים אלה:

א. טשטוש ההבחנה בין שין ימנית לשין שמאלית.

ב. היעלמות ההבחנה בין עיצור פשוט לעיצור מוכפל.

ג. היאלמות ה-א עיצורית בסוף מלה.

ד. ההגייה ה"רומאנית" של יו"ד.

ה. הגיית עיצור נח ביסודו לפני יו"ד בתנועת חירק.

להשפעה של לשון הדיבור האירופאית ניתן ליחס גם עניין אחד בתחום היערכות ההברות בעברית של המנקד, כונתי למעבר החלק בין שתי תנועות בהברות סמוכות.

וראוי שנביא בסוגיה זאת את דברי יהב"י הנקדן בשער "אזהרות הקורא" שבחיבורו "עין הקורא" (דף 189ב בכה"י הנזכר בהע' 47): "וכל אילו המנהגים

86. בלומנקראנץ, המאמר הנזכר בהע' 82, עמ' 1-2; הניל, 'Les premiers implantations de Juifs en France' dans *Comptes rendus de l'Academie des Inscriptions*, 1969, p. 162-174; מ' לזנתאל, תולדות היהודים בגרמניה, תל-אביב, 10-11; ח"ה בן-ששון, פורקים בתולדות היהודים בימי-הביניים, ת"א תשכ"ט, 20.

87. בנוסף ללשון הגרמנית, שהייתה שגורה בפי היהודים האשכנזים יושבי גלילות הריינוס במאות י"א-י"ג, אף הלשון הצרפתית הייתה שגורה בפייהם. יתר על כן: יש ראיות לדבר, שהצרפתית היא שהייתה לשון הדיבור בינם לבין עצמם, ר' גידמן, התורה והחיים, א, 219-225. ר' גם דינור, הספר הנזכר בהע' 2, עמ' 85 הע' 17. ואולם בעוד הגרמנית כבר מראשית שימושה כלשון דיבור בפי היהודים הריהי לשון-היתוך, היינו גרמנית-יהודית (וויינרייך, ראשית ההברה, 131-134), יש פתח לסברה, כי הצרפתית כלשון דיבור בפי היהודים משתמרת צרפתית "טהורה" (בלומנקראנץ, המאמר הנזכר בהע' 82, עמ' 27; מ' בנית, "הלעזים" של רש"י ושל "ספרי הפיתרונות" הצרפתיים למקרא, הספר הנזכר בהע' 5, עמ' 173).

88. התפשטות הלשון הצרפתית בקרב יהודי צרפת עולה בבירור מתוך העדויות של מחזור ויטרי, מן ה"לעזים" של רש"י ומן הגלוסארים העבריים הצרפתיים.

הנהוגים בכל ארץ וארץ בשינוי האותיות מפני שכל הארצות משונות זו מזו בלשונם והיהודים המוגלים הטו ושינו את לשונם בכל מקום גלותם במקצת מוצאי דבריהם אחרי לשון הארץ אשר הם יושבים בה.⁸⁷

15.3 בד בבד עם צמיחתה של שיטת ניקוד מקומית חדרה לאירופה המערבית-הצפונית שיטת ניקוד קדומה. הייתה זאת שיטת הניקוד האי-טברני, שהתפתחה באי בימי בעלי המסורה לצד הניקוד הטברני המסורתי⁸⁸. השיטה הזאת התקבלה שם, משום שרבים מיסודות ההגייה שברקעה⁸⁹ היו תואמים להגייה הקדם-אשכנזית.

בניקוד האי-טברני, שהיה מיוחס משום קדמותו ומוצאו האי, השתמשו הנקדנים הפראנקו-גרמנים בראש ובראשונה בספרי מקרא⁹⁰. כעבור זמן-מה החל הניקוד האי-טברני הולך ונדחה מפני הניקוד הטברני, מפני שהוכר לנקדנים האשכנזים, שאין הוא מייצג את נוסח המסורה הטברני⁹¹. החליפה האמורה נתרחשה בכוח יוקרתו של המרכז הגדול לעיון ולמחקר בספרד, שהשפעתו – החל מן המאה הי"ב – העמיקה לחדור בכל תחומי היצירה והתרבות האשכנזית-צרפתית. ספרד, כמפורסם, קיבלה את המקרא במסורתו הטברנית וקידשה את נוסח בן-אשר, וממנה באה לאשכנז ההכרה בדבר עליונותו של הניקוד הטברני.

88. היא לא הגיעה, כנראה, ישירות מא"י, אלא בתיווכה של איטליה.

89. במקום אחר (ר' מאמרי הנוכח בהע' 7) דנתי בשאלת מהותו של הניקוד האי-טברני והבעתי דעתי, שהוא אינו אלא הניקוד האי גופו – ביתר דיוק: אחד מניבוישו – אלא שהוא, ככל הנראה, השלב המאוחר יותר, שעל כן גם המסורת יותר, בשיטת הרישום הגראפי (באמצעות סימנים טברייניים) של מסורת הקריאה והמבטא העומדת ברקעו של הניקוד האי – לגיבושו, שלביו ודרגותיו השונות – היינו: המסורת הארץ-ישראלית. (שיטת הניקוד האי לא הגיעה מעולם לכלל אחידות ושלמות. כתה"י שבניקוד אי מציגים גיבושים אחדים של מסורת הקריאה האיית, ר' קול, *New Subsystem Studies in the Palestinian Vocalization*, 98). דעה דומה השמיע לאחרונה פרופ' קול, *Studies in the Palestinian Vocalization*, 80–79: "נראה שכתה"י מטיפוס בן-נפתלי (היינו: כתה"י בניקוד אי-טברני) יכולים להיחשב ככת"י המייצגים את הדיאלקט האי בסימנים טברניים".

90. כמה מהם תוארו בידי C.D. Ginsburg, *Introduction to the Massoretico-Critical Edition of the Hebrew Bible*, London 1897; ר' כתי"י מס' 13, 16, 17, 24, 25, 28, 58.

91. פרופ' אלוני הוא שקבע ראשונה, כי אין להשתמש במונחים "פרי-מסורתי" או "פוסט-מסורתי" לגבי הניקוד האי-טברני; ר' אלוני, "איזהו 'הניקוד שלנו' במחזור ויטרי", בית מקרא ח' (תשכ"ד), 139. פרופ' גושן-גוטשטיין דחה גם את המונח "לא-מסורתי" לגבי הניקוד הזה. ר' M.H. Goshen-Gottstein, *The Rise of the Tiberian Bible Text*, (Studies and An offprint from P.W. Lown Institute of Advanced Judaic Studies, *Studies and Texts*, I) 1963, pp. 108–114. לדעתו, כתה"י שבניקוד הזה אף הם מטיפוס מסורתי, אבל לפי גיבוש, שאפשר לכנותו טברני-ארץ-ישראלי. ר' הניל, מבוא למקראות גדולות מהדורת יעקב בן-חיים, דפוס צילום של מהדורת ווציה רפ"ד-רפ"ה, עמ' 15.

ואולם בטרם נדחה, הספיק הניקוד האי-טברני להתבסס ולהתפשט גם לכתבים לא-מקראיים⁹¹. שהרי – כאמור – היה חופף במידה רבה להגייה המקומית, הקדם-אשכנזית. מעתה ואילך נהייתה אפוא שיטת הניקוד המקומית מיותרת, ולא ייפלא, שהיא נדחקה ונעלמה תוך תקופה קצרה מאוד באה לעולם, עד כי לא נותר לה, בטהרתה, אלא זכר מועט בכמה מקורות קדומים.

15.4 חשיבה לעניינו פסקה מפורסמת, המופיעה בפירוש פרקי אבות אשר במחזור ויטרי, והיא קשורה בשיטות הניקוד⁹²: 'ולפיכך אין ניקוד טברני דומה לניקוד שלנו. ולא שניהם דומים לניקוד ארץ ישראל'. חכמים בדורנו (קאלה, ילין, קלאר), שכבר הפירו את שיטות הניקוד הקדומות, זיהו את הפיני 'ניקוד שלנו' עם הניקוד הבבלי. ואולם זיהוי זה הופרך לאחרונה, בצדק, בידי פרופ' אלוני. לדעתו, מפרש פרקי אבות שבמחזור ויטרי, שהיה מחכמי צרפת הקדומים⁹³, נתפן בפיני 'שלו' לניקוד האי-טברני, שהיה נפוץ במקומותיו ובזמנו⁹⁴.

כל המלומדים האלה ייסדו את זיהוים על ההנחה, שבפסקה הנ"ל יש רק ניקוד 'נעלם' אחד שצריך לפרשו – הוא 'הניקוד שלנו', ואילו שני הניקודים האחרים הנזכרים בה זיהוים ודאי: 'ניקוד טברני' הוא הניקוד הטברני המסורתי ו'ניקוד ארץ ישראל' אינו אלא הניקוד האי העליון, שנודע מן העיוה הקהירית. ואולם הנחת יסוד זו אין לה אחיזה לאור מה שידוע לנו מתולדות שיטות הניקוד באירופה, שכן אין בידינו שום ראיה, שהניקוד האי העליון היה מוכר בצרפת ובאשכנז במאה ה"ב. כתבים בניקוד הזה ידועים רק מן המזרח, וכדברי אלוני עצמו, במקום אחר⁹⁵, הניקוד האי היה בשימוש בעיקרו עד המאה העשירית והוא הלך ונעלם במאה האחת עשרה. לפיכך, עולה מאליה, לראשונה, השאלה: איזהו 'ניקוד ארץ ישראל', שהפירו מפרש פרקי אבות הצרפתי? ורק אחרי שיושב עליה, יהא אפשר להשיב לשאלה השנייה: איזהו 'הניקוד שלנו'?

לפי דעתי, 'ניקוד ארץ ישראל' אפשר לו שיתפרש משלם בהנחה, שהיה זה ניקוד ידוע היטב לחכם הצרפתי, לא רק משמיעה רחוקה אלא מהיכרות ממשית, שהרי הוא בקי דיו כדי להשוותו לשתי שיטות ניקוד אחרות. ברי אפוא, שהפונה היא לשיטת ניקוד, שהורתה ולידתה בא"י, ואף נתייחסה לא"י, ושהייתה נפוצה ומופרת בצרפת ובאשכנז בחצי הראשון של ימיה – הלוא היא שיטת הניקוד המכונה כיום שיטת הניקוד האי-טברני. חוקרי ימינו הוסיפו את התואר

91. ר' בית-אריה, מחזור וורמייזא, 100.

92. מחזור ויטרי, מהדורת ש' הורוויץ, סימן תכ"ד, עמ' 462.

93. מניחים, שמחבר הפירוש הוא ר' יעקב בן שמעון, שחי במאה ה"ב.

94. אלוני, שם, 135–144.

95. קטעי גזיה של משנה תלמוד ומדרש מנקדים בניקוד ארץ-ישראלי – מבוא,

ירושלים תשל"ד, 4.

המגדיר "טברני" כדי להבדיל את הניקוד הזה מן הניקוד האי העליון בגלל שימוש בסמנים טברניים לציון יסודות הגייתו הקרובה למסורת הארץ-ישראלית יותר מאשר לכל מסורת הגייה אחרת⁹⁶. ואולם הואיל ובאירופה המערבית-הצפונית לא נודע הניקוד האי העליון, לא ייפלא שהמחבר הצרפתי של הפירוש לא נזקק לכל תואר שהוא כדי להגדיר את הניקוד האי-טברני, וכינה אותו בסתם "ניקוד ארץ-ישראלי". הזיהוי הזה יש בכוחו לעקור מקובלות, שנשתגרו מימי קאלה, והוא בעיני ודאי כל עוד אין ראיה ברורה, שהניקוד האי העליון היה מוכר באירופה.

ההסבר האמור, על כורחנו אנו אף נמצאים למדים ממנו, בדרך השלילה, לגבי זיהוי של "הניקוד שלנו", שהרי מעתה ברור, שאינו מכון לניקוד האי-טברני, כפי שהניח אלזי, כמו שאינו גם מכון לניקוד הפבלי פדעת קאלה ואחרים. דומה אני, שהכינוי "ניקוד שלנו" בפירוש "פרקי אבות" הנספח למחזור ויטרי מכון יפה לשיטת הניקוד, שנמצאה לנו בהגדה לפסח שבמחזור ויטרי. הדעת נותנת, ששיטה זו, שנצמחה – כאמור – במרחב הצרפתי-אשכנזי בהתאמה מלאה למבטא המקומי, תכונה בפי חכם צרפתי קדום: "הניקוד שלנו".

ב. צורות לשון-חכמים

בפרק הזה יובאו כמה צורות לשון-חכמים מן ההגדה. ראוי ליתן את הדעת על ניקודן, הואיל ובהגדות ימינו, בעיקר בנוסח האשכנזים, ניקדו מרביתן ע"פ דקדוק לשון המקרא⁹⁷. שומה עליי להקדים ולומר, שדלות החומר של לשון חז"ל המשוקע בהגדה אינה מאפשרת היכרות ממשית עם מסורת לשון חז"ל של יהודי צרפת ואשכנז בזמנים קדומים בענייני תצורת מלים, ולפיכך אינו יכולים במאמר זה לבוא לכלל מסקנה באשר להערכתה הטיפולוגית. הבירור הקצר, שיוחד לכל צורה כולל בעיקרו השואות:

א. לכתב-היד של הגדות ממנהגות אשכנז (הגדת דראמשטאט והגדת ראשי הציפורים מן המאה הי"ד), ספרד (הגדת סאראייבו והגדת קרפמן, מן המאה הי"ד) ואיטליה (כ"י אוקספורד 1173 משנת 1290).

ב. לכתב-היד של המשנה, בעיקר כ"ק.
עוד יוער כאן, כי אך מעט ניתנה הדעת לבירור מורפולוגי של לשון חז"ל

96. מורג, הערות, 208; ור' גם אלזי, שם, 143.

97. ר' ג' ברעגרין, "צורות לשון חכמים בהגדה של פסח", בתוך: קובץ מאמרים בלשון חז"ל (מל"ד: מ' בראש-אשר), ירושלים תשל"ב, 253-254. (ברעגרין דן במאמרו בצורות: לשאל, דיבר, את פתח לו, לעלה, מסובין, קרית שמע); "קטשר, חנוך ילון – דרכו בחקר הלשון העברית", ספר ילון, ירושלים, תשכ"ג, 19.

ושל החומר החזלי המשוקע בפיוטים הקדומים⁹⁸ ע"פ כתב-יד מן הגיזה שבניקוד אי-אי-טברני. בירור כזה עשוי היה להציג בפנינו, למצער באופן חלקי, את המסורת הארץ-ישראלית הקדומה בתחום התצורה של לשון חז"ל⁹⁹, והיה בידינו להשוותה אל המסורת הקדם-אשכנזית¹⁰⁰ גם בתחום הזה, לאחר שכבר ראינו את הויקה ההדוקה בין שתי המסורות הללו בענייני הגייה.

אֵילו הַן, אֵילו הַבִּינִים

ניקוד כינוי הרמזו לרבים שבלשון חז"ל הוא, כמקובל, כדרך הצורה המקראית אלה. ניקוד בחירק מצאתי עוד בהגדה שבסידור רס"ג, כ"י אוקספורד 1096. ההגייה בחירק משתקפת בבירור בתעתיק לאטיני מצרפת (מאה י"ג) illumecioz = אֵלו מציאות¹⁰¹.

אינו

הניקוד בשורק¹⁰² בא בקטעי גיזה של משנה שבניקוד טברני רגיל¹⁰³ (לצד אחרים שבהם חולם¹⁰⁴) ובניקוד אי-טברני¹⁰⁵ וכן בניקוד הפבלי העתיק¹⁰⁶, וזה גם הניקוד בכ"ק, בכ"י פארמה א' ובכ"י פאריס של המשנה¹⁰⁷, שמסורתו איטלקית (מן המאה ה-טו). בהגדות האשכנזיות והספרדיות הניקוד בחולם, ואילו בהגדה האיטלקית בשורק.

98. "קוטר, ממצב המחקר בלשון חז"ל (בעיקר במילונות) ותפקידיה, ערכי-המילון החדש לספרות חז"ל (עורך: "קוטר ז"ל), רמת-גן, תשל"ב, 17.
99. קרוב לשער, שהיא אינה קבוצה ואחידה, ואף לא נהיה רחוקים מן האמת אם נניח שהיא אינה שונה בעניינים מהותיים מן המורפולוגיה המיוחדת ללשון חז"ל העולה מניקודים טברניים שבגיזה, שגם הם אינם אחידים במלוא האחידות, לפחות במה שנוגע לתצורת מלים.
100. המסורת הקדם-אשכנזית בענייני תצורה של לשון חז"ל עולה, בעיקר, מתוך מחזורים מנודים שבכ"י קדומים.
101. ח' מרחביה, לשוננו ל' (תשכ"ו), 47.
102. להסבר הצורה השרוקה ר' מורג, קובץ מאמרים, 201 הע' 7.
103. למשל: T-S,E1, 124a; T-S,E, 68; אוק' c.23. העין בקטעי הגיזה, הנוכרים בהערה זו ובהערות הבאות, נתאפשר לי במסגרת עבודתי במפעל המדעי הנוכר בה' 78 לעיל.

104. למשל: Ant. 202; T-S,E2, 39; T-S,E1, 103.
105. בכ"י J.T.S, 138. בניקוד האי לא נמצאה לי הצורה הנדונה, כי אם פעם אחת בחרוז: אינ' - עינ'.
106. ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הפבלי, ירושלים תשל"ג, 221 (החוברת הזאת, בהוצאת "אקדמון" כוללת פרק על נטיות השם).
107. מ' בר-אשר, משנה כתב-יד פאריס - דברי מבוא, ירושלים תשל"ג, 51.

וּאֶפִּילוּ

הניקוד המקובל במילונים בחטף-פתח וכן הוא בקטעי גניזה של משנה ב' ניקוד טברני רגיל¹⁰⁸ ובניקוד א"י-טברני¹⁰⁹. וכן בכ"י פארמה א' ובהגדות האשכנזיות. הניקוד בפתח, כבהגדתנו, מצוי במסורת התימנית¹¹⁰, בהגדות הספרדיות ובהגדה האיטלקית.

אֶפִּיקוֹמֶן

ניקודים רבים למלה היוונית *ἐπιχώμιον*. בהגדות האשכנזיות והספרדיות: אֶפִּיקוֹמֶן¹¹¹. בכ"י פארמה א' ובהגדה האיטלקית ההברה האחרונה בחולם. בן-יהודה, בערפו, מנקד בקמץ ומעיר: "כך נקוד ברוב ספרי ההגדה המנקדים", וכנראה מתכוון להגדות ימינו.

הַגְלִילִי

בתנועת a בהגדות האשכנזיות, הספרדיות, והאיטלקית, וכן בקטע משנה מן הגניזה ב' ניקוד טברני¹¹² ובכ"י. בהגדת סאראייבו הספרדית אף בהכפלת הלמ"ד, וכן הוא בכ"י פאריס של המשנה¹¹³. ב' ניקוד הפבלי העתיק¹¹⁴ ובכ"י פארמה א' ופארמה ב' בשוא.

דָּבָר

כך הוא הנוסח (לשון יחיד של "עשרת הדיברות") והניקוד בכתב-יד ובדפוסים קדומים של הגדות ומחזורים¹¹⁵.

דָּחַק

הניקוד המקובל בהגדות שבדפוסים ובמילונים: דחק, וכך בכ"י פארמה א' ובהגדה האיטלקית. בהגדות האשכנזיות ובהגדת סאראייבו הספרדית כבהגדתנו. בהגדות הספרדיות האחרות: דַּחַק. נעיר, פי במסורות העדות של

108. למשל: T-S, E1, 104; T-S, E2, 47; T-S, E1, 124a.

109. J.T.S, 138.

110. מורג, העברית, 237, 238.

111. וכך הניקוד ב"תשבי" לאלהו בחור (איזנא ש"א).

112. T-5, E1, 36.

113. בר-אשר, פאריס, 52-53.

114. ייבין, הניקוד הפבלי (תשל"ג), 169.

115. ר' ילון, ענייני לשון, תשי"ב, 47; ברגרין, "עשרת הדיברות", עתון "הצופה", ג'

לשון חז"ל ובניקוד כתיב עתיקים של משנה ומחזורים שכיחים הם החילופים בין משקל קטל ומשקל קטל¹¹⁶.

כמה שנאמר

'כמה ש' (= כמו ש) הוא ביטוי השאול מן הארמית ובא בלשון חז"ל של האמוראים (מקבילו בלשון חז"ל של התנאים 'כמות ש')¹¹⁷. ניקודו אצלנו ע"ד 'כמה' המקראית. בהגדות הספרדיות, האשכנזיות ואיטלקיות: כמה, וכן נהוג כיום.

לחץ, לוחצינו

במקרא: לחצנו (דב' כו, ז). במחזור ורמייזא נמצאת הצורה לוחצם, ומתאר ניקודו סבור, שצורת הנפרד לכאורה *לחץ¹¹⁸. מסתבר ע"פ הניקוד בהגדה שלפנינו, שאין יסוד להניח צורה מעין זו בנפרד, שכן צורת הנפרד המקראית לחץ עשויה להתקיים בצד הצורה הנטויה לוחצינו, לוחצם. לא מצאתי עדות לצורה הנטויה בחולם בהגדות הקדומות שלפניי, אלא במחזור סליחות אשכנזי-צרפתי מן המאה הי"ב: לחצינו¹¹⁹.

לשאל

צורה זאת של המקור הנטוי היא באנאלוגיה לצורת העתיד. כך היא מנוקדת בכל ההגדות הקדומות שלפניי ומקיימת בפי ספרדים ותימנים בימינו¹²⁰.

ממונם

בהגדות האשכנזיות והאיטלקית וכן בכ"ק בקמץ. בספרדיות יש בקמץ ויש בשוא. בניקוד בבלי נטיית היחיד בקמץ וצורת הרבים בשוא¹²¹.

מניין

הניקוד במקורות עתיקים (משניות, מחזורים והגדות) כבהגדתנו.

116. ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד, 22-23; ברגרין, לשוננו י"ז (תשי"א),

5-10; גומפרץ, ענייני לשון, תשי"ב, 45.

117. מ' סוקולוף, לשוננו, ל"ג (תשכ"ט), 142.

118. בית-אריה, מחזור ורמייזא, 88.

119. כ"י בריטיש מוזיאום Add. 27205 דף 147 א (בפיוט: 'מתי מספר').

120. ר' ברגרין, לשוננו י"ח (תשי"ג), 82 ואילך.

121. ייבין, שם, 171.

המצרים

במקרא הריבוי של תואר היחס (נסבה) בדרכי ביד אחת, וכדברי הרד"ק¹²²:
 "בכולם נפל יד היחס מהם לפגישת שני ידין כאחת לכובר קריאתם". רק
 במקומות מעטים הריבוי בקיום שני ידין, בעיקר בספרי בית שני¹²³. במגילות
 מדבר יהודה וכן, לרוב, בלשון חז"ל שלטת הצורה הארוכה¹²⁴. בהגדות
 האשכנזיות והאיטלקיות בשתי יודין ואילו בספרדיות ביד אחת. בפסיקתא דרב
 כהנא שבניקוד אי: המצריים¹²⁵.

קרבנו

כך, בחירק, גם בהגדת ראשי הצפורים האשכנזית (אבל מצויה גם הצורה
 הרגילה בצירי). היעדר הארכת תמורה – במסורת האשכנזית – בבנין פיעל אצל
 פעלים שעיין פועלם אליף וריש אף ידוע משני מחוזרים אשכנזיים קדומים:
 מחזור ורמז¹²⁶ מ-1272 ומחזור לכל השנה כ"י אוקספורד 1033, 1035 משנת
 1258.

ר', בך, וך

כתיבה וניקודיה הרבים של המלה רבי בוררו בהרחבה בידי פרופ'
 קוטשר ז"ל¹²⁷. אוסיף מעט ממה שמצאתי בקטעי גיזה לבני הקיצור ר'. בניקוד
 טברני רגיל: לרוב ר¹²⁸ ומעט ר¹²⁹. בניקוד אי: ר¹³⁰. אפרט גם מה שמצאתי
 בהגדות: הגדת ראשי הצפורים בחירק, הגדת דארמשטאט בצירי/סגל, הגדת
 קויפמן בחירק, הגדת סאראייבו בקמץ חטוף (בצירוף אות שימוש: בך) או
 בחירק (ללא אות שימוש), הגדת הוהב בחירק. ההגדה שלפי מנהג איטליה בחירק
 וגם בשוא. בתחום האשכנזי יש סמך לניקוד ההגדה שלנו במחזור הסליחות

122. ספר מכלול, מהדורת ריטטענבערג, ליק תרכ"ב, עמ' קנ"ז.

123. קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו, ירושלים תשי"ט, 406.

124. קוטשר, שם, 407; הנ"ל, תרביץ, כ"ד, עמ' 361; א' בנדיד, לשון מקרא ולשון חכמים,

ב, תל-אביב תשל"א, 446.

125. קטעי גיזה של משנה, תלמוד ומדרש מנוקדים בניקוד אי, (עורך: נ' אלזני) ירושלים

תשל"ד, עמ' ע"ג.

126. בית-אריה, מחזור ורמז, 82.

127. קוטשר, הלשון והרקע הלשוני, 48–49; הנ"ל, קובץ מאמרים, 147; הנ"ל, לשוננו

ל"א (תשכ"ז), 112; הנ"ל, ערכי המילון החדש, 41–42.

128. למשל: T-S, E1, 166; Ant. 202; T-S, E1, 103.

129. T-S, E1, 57.

130. ר' הספר הנזכר בהע' 125, לי נראה (ע"פ התצלום בעמ' 214) שכאן שורק.

פרופ' אלזני קורא כאן צירי (ר' עמ' ע"ט).

שהוזכר לעיל¹³¹: ר' ישמעאל, ר' יהודה, וכן בתעתיק הלאטיני מצרפת: rbi, rby¹³², בכ"ק הקיצור בשוא או בסגול, וכשיש לפניו אות שימוש הריהו מנוקד בשוא¹³³. בכ"י פאריס בשוא¹³⁴. בכ"י פארמה א' הקיצור בדרכ אינו מנוקד. במעט הפעמים שנוקד מצאתי בחירק וגם בשוא.

תושבחות

הצורה בשורק מצויה בהגדות האשכנזיות והספרדיות. כך גם במחזורים אשכנזיים קדומים¹³⁵. ולא הועילה – כמסתבר – תלונתו של ר"י קמחי¹³⁶: "על כן יטעה האומר מהולל בתושבחות כי דינו ... התיזו בחירק בשקל תפארת". גם בקטע גניזה שבניקוד אי-טברני¹³⁷ מצאתי תושבחות, וכן בכ"ק ובכ"י פארמה א'.

131. ר' הערה 119. בדפים 156א, 157ב (בפיוט: אלה אוזכרה).

132. מרחביה, שם, 51. בתעתיק מצויות גם הצורות: rabi, rebi.

133. מירקין, קובץ מאמרים, 164–165.

134. בר-אשר, פאריס, 31.

135. בית-אריה, מחזור ורמייזא, 92.

136. ספר זיכרון, מהדורת באכער, ברלין תרמ"ח, 8.

137. J.T.S., 138.

שם-הפעולה ושם-הפועל בעברית החדשה

קיום לתיאור הקבלתם התחבירית

(סיום)

2.3 ההקבלה למשפטי ש- אדורביאליים

בסעיף הזה נבדוק את הדמיון שבין ש-פ לבין שמן-פ מבחינה נוספת: יכולתם להתחלף במבנה, שנכונה משפט ש- משום שהוא פותח בציין ש-. נעיין תחילה בדוגמאות הכוללות ביטוי אדורביאלי בעל פועל בצורת ש-פ. (36) א. הם עזבו את האולם לפני המריא המטוס. ב. הם עזבו את האולם לפני שהמטוס המריא.

א. השר רואין אחרי צאתו מהשיבה.

ב. השר רואין אחרי שיצא מהשיבה.

א. הם חיכושם עד הילקח בנם לצבא.

ב. הם חיכושם עד שבנם נלקח לצבא.

כאן ראוי לציין את ההערות הבאות. הקשר האדורביאלי המובע על ידי הצירופים המסומנים ביחס למשפט כולו הוא ביסודו יחס טמפוראלי – ותוכנו הספציפי של יחס זה מתבטא במישרין בציין היחס עצמו, לפני, אחרי, או עד. (אמנם אפשר לקבל צירופי-זמן כגון בגלל בואו-אגב לכתו, או לצורך צאתו, אולם ש-פ במקרים אלה יהיה שוב תמיד מן הסוג שפינינו שמיני, הוה אומר אותה קבוצה קטנה של שמות-פועל גרונדיביים הדומים באופן מובהק לשם-הפעולה).

בכך נבדל צירוף גרונדיבי באופן מובהק מצירוף אינפיניטיבי: לש-פ ישמש רק בהקשר למילות יחס החסרות משמע של זמן – דוגמת בלי לגמור, במקום לעזור אך לא אחרי לגמור, *עד לעזור. ובכך, כפי שנראה להלן, שונה אף דינו של שמן-פ מן ש-פ.

נקודה נוספת היא זאת: כאשר מלת היחס המשעבדת משפט נטוע מביעה בו-זמנית ביחס למשפט הראשי, בדרך כלל יומר צירוף ש-פ במשפט ש- הפותח בציין היחס כ-, והרי הצירוף כ- + ש- פירושו כפירוש ציין הבו-זמניות כאשר (ואולם בשלבים קדומים יותר של השפה, שימש הציין כ- באופן

חופשי בצמוד לשם-הפועל להבעת הבוז-ומניות). קביעה זו אפשר להדגים פלהלן:

א. (37) נכבדים מפל העדות בירכו את הנשיא בעת הגיעו לגבורות.

ב. נכבדים מפל העדות בירכו את הנשיא בעת שהגיע לגבורות.

ג. נכבדים מפל העדות בירכו את הנשיא כשהגיע לגבורות.

א. העתון מודיע על כך הבוקר בפרסמו ראיון עם שר החוץ.

ב. העתון מודיע על כך הבוקר בשהוא מפרסם ראיון עם שר החוץ.

ג. העתון מודיע על כך הבוקר כשהוא מפרסם ראיון עם שר החוץ.

מסתבר, כי המרת צירוף שה-פ במשפט ש- הפותח בציין היחס עם להבעת הבוז-ומניות היא אפשרית (אף אם מקובלת יותר בלשון הספרות מאשר בשפת הדיבור). אולם כאשר ציין הבוז-ומניות הוא ב-, אין כל אפשרות של המרת צירוף שה-פ במשפט ש- המקביל, אלא אם כן יוחלף ציין זה בציין אחר, כגון כ-. מצב זה אפשר להסביר לדעתנו כדלקמן: הציין ב- מגלם את המקרה הרגיל, המקובל או הנייטרלי- ביותר של השימוש בצירופי שה-פ בעברית של ימינו. (ואמנם אף כאן יועדף על פי רוב השימוש במשפט ש- המקביל על פני צירוף גרונדיבי בכלל בשפת הדיבור היום-יומית). מתוך כ-100 משפטים הכוללים צירופי שה-פ, המביעים יחס אדורביאלי של מסיבות מתלוות לגבי המשפט העיקרי, שרשמתי מתוך העיתונות היומית והסיפורת החדשה כאחת (לדוגמה, בכתביהם של אהרון אמיר, יצחק אורפז, איתמר יעוז-קסט, חנוך ברטוב, אב יהושע ואף ענזן) – ביטויים המתחילים בציין ב- היוו כ-85% מהמקרים!

ייחודו של הציין ב- בצירופים גרונדיביים נמצא בעובדה נוספת: הוא גם דו-משמעי ביסודו בהקשר של צירופי שה-פ האדורביאליים. כך, למשל, בדוגמאות הבאות אין הציין ב- מביע יחס טמפוראלי של בוז-ומניות כלפי המשפט הראשי אלא הוא מביע מעין יחס אינסטרומנטלי, כדלקמן:

(38) א. ותיקים אלה הגדילו לעשות בעמדם על העיקרון של עבודה עברית.

= ב. ותיקים אלה הגדילו לעשות כשהם עמדו על העיקרון...

או ג. ותיקים אלה הגדילו לעשות בכך = על ידי כך שהם עמדו...

א. השר בולם כל זימה שלה בבקשו להשתמש בה ככלי פוליטי.

= ב. השר בולם כל זימה שלה כשהוא מבקש להשתמש בה...

או ג. השר בולם כל זימה שלה בכך = על ידי כך שהוא מבקש...

על רקע הערות אלה נעבור עתה לבדיקת התנהגותו של שמן-פ' מנקודת מבט זו: האם אף ביטויים, שגרעינם הוא בצורת שמן-פ' אפשר להמיר במשפטי-ש' - ואם כן, באילו תנאים? נעיין תחילה בדוגמאות הבאות, שבהן שמן-פ' משמש בתוך ביטוי אדורביאלי.

(39) א. ביטויי-זמן בן-זמניים

פגמי האויב פגעו בחיילינו ביציאתם מהמעוז.
אנחנו ראינו אותו בבריתו מן המערכה.
... הנאום שנשא עם קבלת הפרס לספרות מטעם ראש הממשלה...
עם הפיכתו של שירות השידור לרשות השידור, נתעזרה
תקוה...

ב. ביטויי-זמן אחרים

הם תובעים להגיע להסדר שלום אמיתי לפני נסיגת ישראל מן
השטחים.
הפגישה אורגנה שעה קלה לפני עריכת ההצבעה.
הם הגיעו למקום התרסקות המטוס כרבע שעה אחרי הפלתו.
היה זה ביקורו הראשון אחרי שיבתו ממסקבה.
כזו הייתה דמותה של המפלגה הפוליטית עד להקמתה של המפלגה
הבולשביקית.
אף אחד לא רצה לעזוב עד לסיום המשחק.

אפשר להביא עוד דוגמאות רבות של צירוף זמן הכולל שמן-פ' והפועל
במגן רחב של מילות זמן אחרות, כמו: בעקבות, בעת, לקראת ועוד. את
הביטויים המסומנים לעיל אפשר היה בכל מקרה להמיר במשפט ש' - באותו
אופן שאפשר היה לעשות כן לגבי הביטויים המסומנים ב-(36) לעיל. ואמנם,
אפשר אף בכל מקרה להמיר את שמן-פ' בשה-פ' הגרונד המקביל לו - בתנאי
שנושאו של פועל היסוד יוזכר במפורש. כך, למשל, את הדוגמה הראשונה
ב-(39) אפשר היה לנסח בצאתם מהמעוז וכו'.

אולם שמן-פ' משמש בביטויים אדורביאליים רבים, להוציא את בעלי
המשמע של זמן. לדוגמה, הוא משמש בביטויים בעלי משמע של תהליך.
הפותחים במלים כמו תוך (כדי), אגב וכו', ובכך הוא נבדל משה-פ' הגרונד
אשר אינו משמש בביטויים מסוג זה!

(40) ביטויי תהליך

שיבה לקי-ה-4 ליוני תוך ויתור על רמת הגולן... פירושו להפקיר...
החלטת הנשיא התקבלה תוך התייעצות עם פקידי ממשל אמריקניים.
ניתנה תשובה על ידי הודעה תקיפה... תוך הדגשתה שישראל לא...

המצע ניסח במגמה להבליט את המשותף ואגב טשטוש הניגודים.
היא הייתה נעצרת פתאום אגב ריצתה יום-יום לשוק.

(41) ביטויים אדורך ביאליים אחרים

- א. הנערים ירדו אל החוף בלא נטילת רשות מהוריהם.
המטוסים הצליחו להימלט בלי התנגשות עם האויב.
- ב. הם סובלים חבלי קליטה קשים בשל הסתגרותה של החברה הישראלית ורתיעתה מלקבל זרים לתוכה.
רוב חברי המפלגה נעדרו בגלל קיום ישיבת הנהלתם בעניין...
הוא זכה להערכה כללית מפני עמידתו האיתנה על עקרונותיו.
- ג. על אף הכחשת קאהיר את כל השמועות בנידון, מצויים טייסים רוסיים במצרים.
הוא נאלץ לקבל את דעת הרוב, למרות התנגדותו החריפה לעמדתם.
ד. הוא הגיע לפני שבועיים לארץ לשם קיום פגישות עסקיות.
רצוי להעניק להם את התמריצים המוצעים לשם החזרתם ארצה.
ה. מסיתים אותם טיפין-טיפין על ידי שלילת זכויותיהם האנושיות.
אי אפשר להשתלט על הנמלים על ידי קניית הפועלים וזריקת המנהל למאכל כלבים.

את כל הביטויים הנ"ל אפשר להמיר במשפטי ש- בעלי פועל מפורש הוזה לפועל אשר שמן-פ' המסומן גזור ממנו. לעתים תצריך המרה זו שינוי לקסיקאלי או תחבירי מסוים: לדוגמה, בביטויי סיבה נצטרך להחליף מלים כמו בשל או בגלל, כך שנקבל רק ביטויים תקינים כגון מפני ש-, משום ש-; ואת מלות היחס המביעות מגמה (כגון לשם) נחליף בביטויים כמו על-מנת או כדי ש-. אך לא בכך עניינו כאן. הנקודה שעליה נבקש לעמוד היא, כי צירוף שמן-פ' יכול לשמש כמרכיב השמני בצירוף יחס אדורביאלי המביע מושגים של זמן ותהליך, של חיבה ומגמה, של אמצעות ועוד ועוד, ובכך הוא מוגבל הרבה פחות משה-פ' הגרונד, אשר בדרך כלל לא יופיע אלא בהקשר טמפוראלי בלבד. יתר על כן בכך דומה שמן-פ' לכל שם-עצם רגיל או בלתי גזור בשפה. השווה לדוגמה לפני הצהירים, בלי כסף, בגלל תאונה, על אף העובדה וכו'.

2.4 תפקידים תחביריים אחרים

ראינו בסעיף הקודם, כי הן שמן-פ' והן שה-פ' יכולים לבוא בביטויי-יחס בעלי תפקיד אדורביאלי, ובכך להמיר משפטי ש- בעלי פועל מפורש. נשאלת עתה השאלה, באיזה תפקידים נוספים ישמשו צירופים בעלי שמן-פ' או שה-פ'

בתוך משפט נתון? נבדוק תחילה את היקרותו של שמן-פ' מבחינה זו ונראה, כי הוא עלוי לשמש בכל אותם התפקידים האופייניים לשם-עצם רגיל, כמודגם להלן.

(42) צירוף שמן-פ' בתפקידים לא אדורביאליים

א. נושא-שטח במשפט בעל פועל "מלא"

ירידת השערים בבורסה האמריקנית מעידה על...

בריתם של הכפריים מבתיים מטילה מעמסה כבדה על השלטון.

ההודקקות למונח המפורש "נסיגה" אינה כשלעצמה מציעה שום פתרון.

ב. נושא-שטח במשפטי "אוגד"

הקמתה של ועדת חקירה היא עניין פנימי של ישראל.

ההישענות על חושו הבריא של העם היא תכונה נאה אצל מנהיגיו.

אהבת המולדת אינה בשבילי תורה אלא היה.

ג. נושא-שטח ביחסת אקוואטיב

היא מציעה המרצת הפעולה של הארצות הבלתי מזדהות לחיסול...

הרשויות גינו את השבתת הלימודים על ידי מורי התיכונים.

הדרך היחידה למנוע היפגעות אורחים היא...

ד. נושא-שטח "מוצרך"

הוא הודיע על התנגדותו להסדר שהושג עם המלך חוסין.

הם ימתינו רק להכרעת ראשי המערך בנושא השנוי במחלוקת.

רבים הם התומכים בשיבתנו לק"ה-4 בינו.

הוא סולד מנסיגה למצוא חן בעיני הקהל בכל מחיר.

ה. נושא-שטח של משפטי "אוגד"

מטרת הפעולה הייתה פגיעה בבסיסי טילי "הוק" ובעמדות תותחים.

תנאי ראשון לשלום עם מדינות ערב הוא פינוי אדמות המזהות מפוחות

זרים.

התגובות לתופעה זו לא היו השתאות על פינום ביולוגי אלא סלידה

מפני עצם קיומו.

בכל הדוגמאות הנ"ל מודפס בפיזור שמן-פ' המשמש גרעינו של צירוף שמני,

ואת הצירוף הזה אפשר היה להמיר בצירוף מקביל בעל גרעין של שם-עצם

רגיל או בלתי גזור. האם אף שה"פ ניתן להשתמש בו במכלול רחב זה של

תפקידים בתוך המשפט כולו? הבדיקה שבדקנו את היקרותם של שמות-פועל

גרונדיביים בעברית החדשה העלתה, כי תפקידו המובהק של מבנה זה כיום הוא

בביטויים האדורביאליים, שתוארו בסעיף הקודם. אמנם מצאנו כי מבנה זה עשוי לשמש אף בהקשרים אחרים, אולם שימושים אלה מוגבלים בעיקרם לקבוצה מצומצמת של פעלים, המשמשים יסוד לצורה המיוחדת, שכינוי "שה-פ השמני" (ראה את הדוגמאות ב-(7) לעיל ואת ההערות המובאות בעקבותיהן בדברי המבוא) – צורה אשר תופסת מעין מקום-ביניים בין שה-פ הרגיל ("האדורביאלי") לבין שמן-פ' הדומה כל כך לשם-עצם רגיל.

בכל המקורות שבדקנו – בשפת הדיבור, בעיתונות היומית ובסיפורת העברית החדשה – לא מצאנו כלל דוגמאות של שה-פ המשמש גרעין לנושא משפט או למושא, אלא אם כן הוא נמנה על קבוצת הצורות הנכללות בהגדרה שה-פ השמני (על פי הדוגמאות ב-(7) לעיל). על סמך הדוגמאות שמביא רוזן בעניין זה (ראה הערה מס' 2 לעיל) חיברנו קבוצה של תשעה משפטי "מבדק", שבכולם צורת שה-פ משמשת גרעין למושא מוצרך של הפועל הראשי. הגשנו משפטים אלה לכ-20 תלמידי אוניברסיטה, כולם דוברים עברית ילידיים, וביקשנו שיחו את דעתם בדבר "קבילותם" של הביטויים. להלן המשפטים שהרפנו לצורך מבדק זה:

- (43) שה-פ כגרעין של השלמות מוצרכות
נהנינו מפגשנו את האומנים מחוץ לארץ,
הם התפעלו מטפלו בנושא.
התפוצצות אדירה גרמה להתנפץ הזוגית.
הם התנגדו לעזבנו את המקום.
מזג האויר השפיע על החליטם לצאת לטיול.
התנהגותו מעידה על רצותו לשנות את דרכו.
הוא נזכר בדרך המרצה על הנושא בהודמנת אחרת.
הוא השתמש בהופיע קרוביו מחוץ לארץ כתירוץ.
הוא ראה בהגיעם תירוץ מצוין.

יש לציין, כי בכל מקרה ממלאת הצורה המודפסת בפיזור (היא לא סומנה כלל ברשימה המקורית שהוגשה לנבדקים!) את התנאים שקבענו להרכבו הפנימי של צירוף שה-פ על פי מבנה (2) לעיל: קודמת לצורה מלת יחס ואחרי שה-פ מופיע צירוף שמני שהוא נושא-העומק של פועל היסוד. את תגובות הנבדקים ניתן לסכם כלהלן: כולם העירו שמבחינה דקדוקית זהו אולי בסדר – אולם לגבי דידם נשמעו ביטויים אלה "מזרים" או "בלתי סבירים" או "דברים שלא ייתכנו בשפה עצמה". אף אחד מהנבדקים לא הפיר בביטויים מסוג זה כתואמים את לשונם-הוא אף בהקשר שימוש בשפה כתובה ורשמית יותר, למרות שחלק מן הגשאלים סברו שאפשר, אולי, למצוא פדגוגתם במה שהם כינו "סגנון

ספרותי- או 'לשון הספרות'. יוצא אפוא כי בעיני דוברי עברית משכילים נראים ביטויים כאלה כצירוף התכונות {+ דקדוקי] - קביל] אם לנקוט במונחים שאימץ חומסקי להבחנה זו²⁵. אם כן הדקדוק במובן של תורת היכולת (הקומפוטנציה) שומה עליו שיביא בחשבון את האפשרות התיאורטית של היוצרות ביטויים מהסוג הנדון, ואת העובדה שביטויים אלה עלולים להידחות כ-בלתי קבילים- יש לשייך לתחום 'הביצועי' של הלשון.

נסכם את הדין ונעיר, כי בעברית החדשה חזקה מאוד הנטייה להימנע מהשימוש בשה-פ כגרעינו של מושא מוצרך. תחת זאת ישמשו אחד המבנים הבאים:

(44) צירוף לשה-פ (אינפניטיב)

משפט ש- בעל פועל מפורש

צירוף שמן-פ'

צירוף שמני רגיל בעל גרעין שהוא שם-עצם לא גזר

קביעה זו אפשר להדגים על סמך הדוגמאות שנרשמו ב-(43) לעיל:

מבני השלמה				(45) פועל ראשי
צירוף שמני	צירוף שמן-פ'	משפט ש-	צירוף לשה-פ	
הנשף היפה	פגישתנו עמו	זה שפגשנו אותו	לפגוש אותו	נהנינו מ-
אסון נוראי	התנפצות הזוגית	כך שהזוגית התנפץ	זוגית להתנפץ	גרמה ל-
מצב הרוח שלהם	החלטתם לצאת	הילדים שיחליטו לצאת	הילדים להחליט לצאת	השפיע על
כאב בטן	הופעת קרוביו	בכך שהופיעו קרוביו	-----	השתמש ב-

אשר להקשרים האחרים שנרשמו ב-(42) לעיל, אשר אינם תואמים את ההרכב האופייני לצירוף שה-פ (היינו [מלת-יחס + שה-פ + צש + X - על פי (2) לעיל] בדיקתנו העלתה, שלא נהוג כלל להשתמש ב-שה-פ כצורת פועל המונח

25. ראה לעיל, עמ' 122 [24] (הערה 25).

ביסוד נושא-השטח או מושא-השטח במשפטים מהסוג שהודגמו ב-(42) לעיל²⁶. יוצאי דופן אף מבחינה זו הם, כאמור, אותם שמות-פועל דוגמת שוב, בוא, היעדר או היעלם, שהודגמו ב-(7) לעיל ושהערגו לגביהם בהערות מס' 6 ו-7 לעיל.

לא נותר לנו אלא לקבוע כי בעברית של ימינו מוגבל השימוש ב-שה-פ הרגיל (-הלא-שמני-) אף מבחינת ההקשרים התחביריים הנאותים לו. נראה לנו כי הנטייה היא להגביל את השימוש בו יותר ויותר לתפקידו המובהק – בביטויים אדורביאליים המביעים תוכן טמפוראלי – ובכך לפנות מקום לשימוש החופשי והפתוח יותר של שמן-פ'. ואמנם צמצום זה בתפקידי שה-פ הגרונד בעברית החדשה עולה בקנה אחד עם ההתפתחות ההיסטורית של הצורות הנדונות, כפי שסופמה בלוח (13) לעיל.

בחלק זה של רשימתנו בדקנו את ההקבלה בין שה-פ לבין שמן-פ' מן הבחינות הבאות: (א) המישור הדיאכרוני – סעיף 2.1; (ב) ההרכב הפנימי של צירופים בעלי כל אחת משתי הצורות הנדונות – סעיף 2.2; (ג) תפקידיהם התחביריים של צירופים אלה – סעיפים 2.3 ו-2.4. נעבור עתה לסעיף האחרון ונבקש לדון בשתי צורות אלה מבחינת הקשר בינן לבין פועל היסוד שהן מושתתות עליו.

3. הקשר בין הצורה הגזורה לבין פועל-היסוד

ההבדל האחרון בין שתי הצורות הנדונות, שנצביע עליו כאן, מסתמך מבדיקת הקשר בינן לבין פועל-היסוד שהן קשורות בהם. את קביעתנו הראשונה בסוגיה זו אפשר לנסח כלהלן: בהימצא פ נתון במבנה-העומק (את הציון פ נצמיד לצירוף של שני הערכים שורש + בניין), הוא יתגלגל באורח אוטומאטי לצורת שם-הפועל המקביל לו. במושג 'אוטומאטי' אנו מתכוונים לכך, כי קיים קשר חד-חד ערכי וצפוי מראש בין פ נתון לבין צורת הגרונד שלו – במישור המורפוז-פונולוגי, התחבירי והסמנטי כאחד. למהותן התחבירית של שתי הצורות הנדונות הקדשנו את רוב דברינו עד כה. לסיכום הדיון נבדוק את הקביעה הזאת שלנו משתי נקודות מבט שונות: הצורנית-מורפולוגית והמשמעית-סמנטית.

26. כך, למשל, לא מצאנו אלא דוגמה אחת לשימוש ב-שה-פ בתורת משלימו של פועל המקבל 'מושא ישר'. כונתנו למשפט 'אבא החפיו לכתו' המופיע בספרו של איתמר יעוז-קסט 'בחלון הבית הנוסע' (עמ' 26). אולם אף ביטוי זה אין לדעתנו לנתח כגזר מיוחד של צירוף פועלי בעל המבנה [פ + את + צש], המתממש לדוגמה בביטוי: החפיו את הליכתו. הביטוי הנדון מקביל יותר לדעתנו לביטוי-אופן מהסוג [פ + תיאור-אופן]. כך כפי שכבר ציינו, ביטויים דומים כמו הנמיך טוס, היטיב נגן, הישיר לכת, הרבה שות אפסר לתארם כמקבילים לביטויים: טס נמוך, ניגן היטיב, הלך ישר, שתי הרבה וכמו כן, הלך בחיפזון.

3.1 הבחינה הצורנית

בהימצא צירוף נתן של שורש + בניין אין צורך אלא להפעיל את כללי הפונולוגיה המתאימים ובכך לקבל את צורת שם-הרצוי – כשכללים אלה פוללים תופעות סדירות כגון: אבדן הדגש בע' הפועל של צורה כמו [batofro] וכן את התקצרות התנועה לפני הסיומת המוטעמת, או הוספת הסיומת המיוחדת – ל-פועלי ל"י דוגמת [bir'oto] וכו'. לא כן המצב בקשר ל-שמן-פ', כי אף במישור המורפו-פונולוגי אין קשר סדיר וחד-משמעי בין משקל פועלי מסוים לבין שם-הפעולה הקשור בו. אמנם נכון, כי לכל בניין צורת שם-הפעולה האופיינית לו, כמודגם להלן:

(46) צורת שם-הפעולה הקשורה במערכת הבניינים:

קל: CCIca שמירה, בנייה, הליכה*

נפעל: hiC₂aCCut הישמרות, היבנות, הענות*

פיעל: CiCCuC בידור, כינוס, ריפוי*

התפעל: hitCaC₂Cut התחדשות, התכנסות, השתלטות*

הפעיל: haCCaCa הנהגה, התחלה, הנחה*

הספרה 2 מציינת הכפלת עיצור

* (את סטיות הצורות המסומנות בכוכב מן הפאראדיגמה המורפולוגית הסדירה אפשר להסביר על פי כללי הפונולוגיה – דוגמת הצורך בתנועה הנמוכה a כאשר העיצור הראשון הוא עיצור נמוך, כגון: הליכה, עלייה, אכילה, חליצה; התחלפות העיצור t של התחילית ושל העיצור הראשון של השורש, כאשר האחרון הוא מקבוצת ה-שורקים, דוגמת: השתלטות, הסתדרות, הזדרזות, הצטדקות ועוד. מודיסיקאציות כאלו אינן נוגעות לעניינו כאן, כי הן מתבטאות במישור של המימוש הפונטי השטחי בלבד, ועל כן לא תשפעה כלל על הקביעות שנקבע בנושא זה).

אולם על אף הסדירות לכאורה של הרשימה ב-(46) לעיל רבים הם המקרים של הפרת פרדיגמה זו. סיבה אחת לכך היא, שלפעלים רבים שמות פעולה אשר אינם נוצרים על פי הדפוסים המוצגים בלוח הנ"ל. כך, למשל, לפעלים בבניין קל בן-אשר רושם 9 אפשרויות נוספות מלבד הצורה "הסדירה" CCIca וליד אלה הוא רושם עוד 7 אפשרויות מלבד הצורה הפאראדיגמאטית CiCa ביחס לפעלים בבניין קל שבהם עה-פ הוא ו' או י'.²⁷ את המצב אפשר להדגים על פי ההתחלפויות החלות במערכת התנועות בצורות הבאות – כשהצורה הממשית רשומה בקבוצה א' להלן ואילו הצורה הרשומה בקבוצה ב' היא אמנם אפשרית מבחינה פונולוגית, אך אינה מתממשת למעשה בלקסיקון של העברית כיום.

27. ראה את מאמרו של בן-אשר, מרדכי, משנת תשכ"ו (1967).

(47) צורות שם-הפעולה בבניין קל

א. דָּאָגָה	ב. *דָּאָגָה
גָּבָה	*גָּבָה
פַּעוּלָה	*פַּעוּלָה
עֲבֹדָה	*עֲבֹדָה
שָׁנָה	*שָׁנָה

בעיה זו מורגשת הרבה פחות בבניינים שאינם טראנוזיטיביים במובהק – נפעל, התפעל – בעלי צורת שם-הפעולה המסתיימת ב-ות – מאשר בבניינים אחרים. אולם אף כאן ראינו, כי צורות שה-פ דוגמת היעלם, היעדר נשמרות לעיתים קרובות במקום שם-הפעולה הסדיר היעלמות, היעדרות. על בעיה זו אפשר אמנם להתגבר בדרך הרישום הלקסיקאלי, אשר יכול תופעות החורגות מן הפאראדיגמה של (46) כלהלן:

(48) הדגמת הרישום הלקסיקאלי של צורות חורגות

$$\begin{aligned} & \text{ע-ב-ד} + \text{קל} - \text{שמן-פ': } i \rightarrow o \\ & \text{ש-ג-א} + \text{קל} - C_2 + i \rightarrow i + C_2 \\ & \text{ע-ל-ם} + \text{נפעל} - \text{שמן-פ' = שה-פ (רשות)} \end{aligned}$$

בעיה קשה יותר מתעוררת כתוצאה מכך, שפועל נתון יש שייצור את צורת שם-הפעולה שלו ביותר מדרך אחת, ובכך יביע הבדלי משמע ותפקיד – הבדלים שכלל אינם סדירים. פירוש הדבר הוא, כי כאשר לאותו צירוף של שורש + בניין שניים או אף יותר שמות-פעולה, אי אפשר לזהות תמיד משמע x עם צורה y וכן לא להיפך. כך, למשל, אין לקבוע בודאות כי הצורות הרשומות בקבוצה א' ב-(49) להלן הן כולן בעלות משמע 'אקטיבי' ואילו הצורות בקבוצה ב' הן כולן מתארות 'מצב', או להיפך. כן לא יהיה זה נכון לקבוע כי כל הצורות ב'א' להלן הן 'מופשטות' לעומת הצורות 'המוחשיות' ב'ב' להלן.

(49) דוגמאות לכפילות צורות שם-הפעולה-

קל:	ש-ר-פ	א. שריפה	ב. שִׁרְפָה
ש-א-ל		שִׁאָלָה	שִׁאָלָה
ק-ו-מ		קִימָה	תְּקוּמָה
ב-ו-א		בִּיאָה	תְּבוּאָה
פיעל:	ד-כ-א	דִּכְּוִי	דִּכְּוִי
נ-צ-ח		נִיצוּחַ	נִיצוּחַ
נ-ס-ה		נִסְוִי	נִסְוִי

ב-ק-ש	בִּיקוּשׁ	בִּקְשָׁה
ס-כ-ג	סִיכּוֹן	סִכְּנָה
כ-ו-ג	כִּיּוֹן	כִּיּוּנָה
הפעיל:	מ-ש-כ	הַמְשִׁיךְ
ת-א-מ	הַתְּאַמָּה	הַתְּאָם
כ-ו-ג	הַכְּנָה	הַכֵּן

אפשר לתאר אף צורות אלו תיאור מפורש בעזרת הגדרות סמנטיות מתאימות, כגון: מופשט/מוחשי, פעולה/מצב, אירוע/תהליך וכו' וכו'. ואמנם בסעיף הבא נחזור לסוגיה זו. מה שברצוננו להטעים כאן הוא, כי בעיות דומות אינן עולות כלל בקשר להיווצרות צורת שם-פ מיסוד פועלי נתן. אי-סדירות מורפולוגית נוספת נובעת מתופעה שכיחה למדי של הפרת הפאראדיגמה המוצגת ב-(46) לעיל בכך, שפועל נתן משמש בבניין אחד בעוד שלשם-הפעולה הקשור בו צורה המשייכת אותו לבניין אחר. לדוגמה:

(50) אי-חפיפה בין בניין הפועל לבין בניין שם-הפעולה

צורת הפועל	צורת שם-הפעולה
קל: רקד	פיעל: ריקוד
שפט	שיפוט
עקב (אחרי)	עיקוב
פיעל: היגר	קל: הגירה
כיבס	כביסה
נימק	הפעיל: הנמקה
כין	הכונה
נפעל: נכנס	קל: כניסה / היפנסות
נרתע	רתיעה / הירתעות

הבעיה האחרונה שנציב עליה כאן היא: קיימות מלים רבות בלקסיקון העברי, אשר צורתן החיצונית היא כצורת הדפוסים הרשומים ב-(46) לעיל, ואילו משמען אינו רומז לא על פעולה, לא על תהליך-ואף לא על עובדה או מצב. דוגמאות לכך הבאנו כבר בדברי המבוא לרשימה זו, על פי הצורות שבפירור במשפטים בקבוצה ב' ב-(8) לעיל. שם קבענו כי כל צורה שתזכה לתיאור 'שמן גזור מפועל' (היינו, לציין שמן-פ') חייבת להתפרש

במספר מצומצם של משמעים... הכוללים פעולה, מצב, עובדה, אופן. קביעה זו מובילה אותנו ישר אל הנושא הבא – הוא פירושן הסמנטי של הצורות הנידונות כאן. לעת עתה נסכם את הסעיף הזה ונאמר, כי בניגוד ל-שה-פ, המקיים תמיד קשר פונטי-צורני סדיר עם פועל היסוד שעל פיו הוא נוצר, שמן-פ' יתממש על פני השטח הן בצורות הצפויות על פי הפאראדיגמה הרשומה ב-(46) והן במכלול שלם של צורות אחרות, שאינן ניתנות לנבאן מראש. בקשר לשמן-פ' אם כן יהיה הרישום הלקסיקאלי מורכב ומסורבל הרבה יותר מאשר במקרה של שה-פ, כשהראשון ידרוש פירוש אידיוסיןקראטי רב, כמודגם ב-(48), (49) ו-(50) לעיל.

3.2 הבחינה הסמנטית

קבענו בסעיף קודם, כי תפקידו המובהק של שה-פ בעברית של ימינו הוא בשמשו יסוד פועלי בביטויים אדרביאליים בעלי משמע טמפוראלי. נשאלת השאלה, מה פירושו של אותו 'משמע טמפוראלי'? שתי פנים לו: ראשית, ערך הזמן של שה-פ במשפט נתן ייקבע על פי ערך הזמן של הפועל הראשי, כלומר של גרעין הפרדיקאט של מ השולט²⁸. אפשר לנמק קביעה זו על פי הדוגמאות הבאות:

28. קביעה זו אפשר לנסח במונחים פורמאליים כלהלן. נקבע, כי 'השמות הפועליים' – לרבות שני סוגי שם-הפועל וכן שם-הפעולה – והם בלבד ייגורו מצירוף פועלי אשר ערך הזמן שלו במבנה העומק הוא מינוס. ואזי נקבע כי:
צפ נתון, שהוא צפ, יפורש כבעל אותו תוכן טמפוראלי כ-צפ אחר, שהוא צפ, בתנאים הבאים:

(א) צפ מצוין כ-[-זמן] ואילו צפ מצוין כ [+זמן].

וגם (ב) צפ 'חולש על' צפ

הסימן 'ש' מצוין כאן את המושג 'שולט' (matrix, dominating) ואילו הסימן 'נ' מצוין את המושג 'נטוע' (embedded); והמושג 'חולש על' (command) משמש במובן שהוגדר על ידי לעקר כלהלן:

"... a node A 'commands' another node B if (1) neither A nor B dominates the other; and (2) the S-node that most immediately dominates A also dominates B." (Langacker 1969, p. 167).

מעניין לציין, כי תנאים אלה בדיק יחולו במקרה של שה-פ כפי שהמבנה מוצג ב-(i) להלן, אך לא במקרה של לשה-פ האינפיניטיב, כמוצג ב-(ii) להלן.
(המשך הערה 28 בעמוד הבא.)

- (51) א. כולם קמו בהיכנס רינה לחדר = כשרינה נכנסה לחדר.
 ב. כולם קמים לפני היכנס רינה לחדר = לפני שרינה נכנסת לחדר.
 ג. כולם יקומו לאחר היכנס רינה לחדר = לאחר שרינה תיכנס לחדר.

לעומת:

- (52) 1. א. כולם קמו עם היכנס רינה לחדר אתמול.
 ב. *כולם יקומו עם היכנס רינה לחדר אתמול.
 2. א. כולם יקומו עם היכנס רינה לחדר בעוד שעה.
 ב. *כולם קמו עם היכנס רינה לחדר בעוד שעה.
 3. א. *כולם קמים עם היכנס רינה לחדר אתמול.
 ב. *כולם קמים עם היכנס רינה לחדר בעוד שעה.

כלל ההתאמת הזמנים, כפי שניסחנהו פורמאלית בהערה 28 ואשר את פעולתו הדגמנו ב-(51) ו-(52) לעיל תופס בדיוק את מהותו של צירוף שה-פ האדורביאלי מבחינת משמע הזמן שלו: כפי שכבר ציינו משמש צירוף כזה באופן מובהק להבטת מסיבות המתלוות אל הפעולה, המצב או המאורע המובעים במשפט הראשי – כאשר משמעותו הטמפוראלית תלויה הקשר משתי בחינות: בתוכן מלת היחס המסוימת המשמשת לשעבודו מכאן (בו-זמנית, לפני, עד, אחרי וכו') ובערך הזמן של המשפט שאותו בא צירוף זה לתאר – או להשלים מכאן.

גם מבחינה זו סבוכה הרבה יותר מערכת הקשרים של שמן-פ' עם הפועל שאליו הוא קשור בכל מקרה, וזאת משום דו-המשמעות הפוטנציאלית של שמות הפעולה, אף כשהם מופיעים בהקשר תחבירי נתון, כפי שכבר ציינו בראשית דברינו. נציין בדוגמאות הבאות:

- (53) 1. הליכת דן מדאיגה את כולנו –
 א. כי אנחנו עדיין זקוקים לו. (= (10) א – העובדה...)
 ב. כי הוא צולע קשות. (= (10) ג – האופן שבו...)
 ג. כי הוא חזר עליה מדי שבוע. (= (10) ב – הפעולה...)

2. נהנינו מהשתייה במסיבה

- א. למרות שאנחנו לא שתינו שום דבר.
 ב. כי לא הייתה מופרות.
 ג. שנמשכה עד שעות הבוקר.

3. בניית ביתנו החדש

- א. מאפשרת לנו חיים נוחים יותר.
 ב. הייתה מרושלת ובלתי מקצועית.
 ג. נסתיימה לא מזמן.

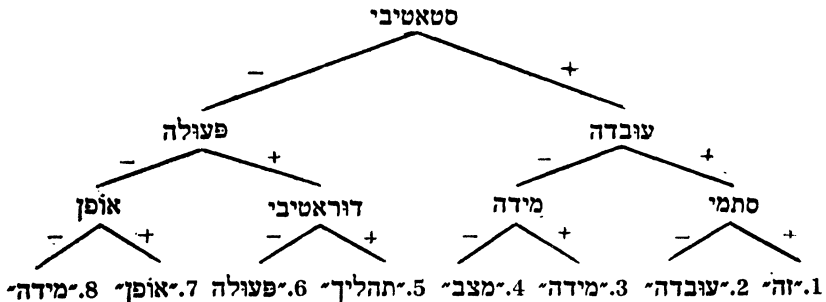
את הצורות הליכה, שתייה, בנייה במשפטים האלה אפשר לפרש על פי אינטרפרטאציה של: עובדה, אופן או פעולה. כך, בקבוצה הראשונה הליכת דן רומז בדוגמה א' על 'העובדה שדן הלך'; בדוגמה ב' על 'האופן שבו הלך דן'; ובדוגמה ג' על 'פעולת ההליכה של דן'. (לקבוצה 2 אפשרות רביעית כי המלה שתייה משמשת לעתים במקום שם-עצם מוחשי כמו משקה, משקאות, בפרט בשפה תת-תקנית ובעגה הצבאית). נחזור אם כן לנאמר בראשית דברינו – ראה דוגמה (8) לעיל וההערות שהובאו בעקבותיה – ונקבע כי שמן-פ' לא זו בלבד שהוא [+ מופשט] – [ספיר] אלא הוא גם ניתן לאחד הפירושים הנ"ל או ליותר מאחד מהם. יוצא אפוא כי רק לצורות הקרירות שמן-פ' אפשר להקדים שם-עצם גרעין כמו: עובדה, אופן, פעולה. קביעה זו תוציא מכלל חשבון כל שמן שהוא [+ מוחשי] והיא מאפשרת לנו קנה-מידה פורמאלי להבהרת ההבחנה בין זוגות מלים הוהות מבחינה מורפולוגית, כמו: משחק – מכתב, שמירה – שמיכה, הסכמה – השפלה, ניצחון – גירעון כך אפשר להבחין בין:

- (54) פעולת המשחק אך לא *פעולת המכתב
 פעולת השמירה אך לא *פעולת השמיכה ועוד ועוד

דוגמאות אלו מעמידות אותנו על משמעו היסודי של שמן-פ' כיחידה המביעה 'פעולה' – תכונה המשתקפת במונחים המקובלים הן בעברית (שם-פעולה) והן בלועזית (Action Nominal).

להגדרות מעין אלו כלל לא נוקקנו בטפלנו בתיאורו של שה-פ הנרדד. אולם נראה להלן, כי אף הגדרות אלו אינן מספיקות להבהרת כל מכלול האפשרויות של פירושו של שמן-פ' מסוים בהקשר סמאנטי-תחבירי נתון. את מכלול האפשרויות הנראות לנו כתואמות את תוכנו של שמן-פ' נתן נציג פלהלן: הסימן + מציין, כי יש לשייך את התכונה המסוימת (הרשומה באותיות גדולות) לצורה הנדונה ואילו הסימן – מציין את היעדרה של אותה תכונה לגבי הצורה הנדונה. התכונה הראשית היא 'הסטאטיביות' – הוה אומר, תכונה המאפיינת 'מצב' בניגוד לפעולה או תהליך.

(55) קבוצת התכונות המגדירות תוכנו הסמאנטי של שמן-פ'

להלן נדגים את האפשרויות השונות הגלומות ב-(55):

- (56) 1. א. הם הכריזו על פונתם להישאר במפלגה.
ב. הם הכריזו על זה / כך שהם מתכוונים להישאר בבניין.
2. א. יש הנהגים מהימצאותנו בשטחים המוחזקים.
ב. יש הנהגים מהעובדה שאנו נמצאים בשטחים המוחזקים.
3. א. הצלחתנו במשא ומתן תלויה במספר המטוסים שברשותנו.
ב. המידה שבה נצליח במשא ומתן תלויה במספר המטוסים שברשותנו.
4. א. הם שואפים ליצירת עובדות בשטחים המוחזקים.
ב. הם שואפים למצב שבו ייוצרו עובדות בשטחים המוחזקים.
5. א. עובדה זו הקלה על ההתיישבות העובדת בהשתלבותה בתנועת הפועלים.
ב. עובדה זו הקלה על ההתיישבות העובדת בתהליך של השתלבותה בתנועה ...
6. א. התנהגות כוזב דומה להטלת פצצות סירחון על יושבי אולם המלאה.
ב. התנהגות כוזב דומה לפעולה של אדם, המטיל פצצות סירחון ...
7. א. אכילתם הייתה חפזה, בלי גינוי טקס.
ב. האופן שבו אכלו היה חפז, בלי גינוי טקס.
8. א. המחקר יבדוק את הסתגלותם של עולי המערב לחיי הארץ.
ב. המחקר יבדוק את המידה/הצורה שבה עולי המערב מסתגלים לחיי הארץ.

אולם אף אם נצליח בדרך זו להגדיר באופן מדויק את כונתם הסמאנטית האפשרית של שמות-הפעולה בכללותם, לא נוכל בכל מקרה להיעזר בתכונותיו הסמאנטיות של הפועל עצמו לקביעת פירושיהם הפוטנציאליים של שמן-פ' הגזור ממנו. לדוגמה, הפעלים עצמם הינם בדרך כלל גיטראליים ביחס לתכונת ה-פאקטיביות- (העובדתיות) - כי רק משפט נתון (במובן של פרופוזיציה מסוימת) הוא בעל ערך של [+ עובדתי] או [- עובדתי]²⁹. לעומת זאת הפעלים הם בפני עצמם ובמהותם בעלי תכונה של סטאטיבי או אקטיבי³⁰. עם זאת, יש שפועל שהוא במהותו בעל התכונה [+ אקטיבי] = [- סטאטיבי] דוגמת הפועל הלך יכול, בעברו את תהליך הנומינאליזאציה, להתפרש הן באורח אקטיבי והן באורח פאקטיבי כמביע עובדה - בהתאם להקשר הנתון שבו תשמש הצורה הליכה (וראה את הדוגמה ב-(53) לעיל). אך קשה להעלות על הדעת מצב שייחוס משמע אקטיבי ל-שמן-פ' הגזור מפועל שהוא ביסודו סטאטיבי. כך, למשל, לא נקבל:

(57) *פעולת הסלידה מן ...

*פעולת האכובה מן ...

*הפעולה של ידיעת עובדות

*הפעולה של שנאת הבריות

נראה אפוא כי פועל אשר במהותו הוא [+ סטאטיבי] לעולם לא יקבל פירוש אקטיבי בעברו את תהליך הנומינאליזאציה. אולם הגבלה זו אינה חלה בכיוון ההפוך, כי פועל המסומן פאקטיבי יש שהשמן המופשט הגזור ממנו יתפרש פירוש סטאטיבי - של 'מצב' או 'מידה' - בעברו את תהליך הנומינאליזאציה. די, לדעתנו, בהערות הנל להצביע על הקשר הסבוך הקיים בין פועל-יסוד נתון לבין שמן פ' הגזור ממנו. וכאן ניתן בבירור להבדיל בין שה-פ בעל הקשר הסדיר והחד-משמעי לפועל היסוד לבין שמן-פ', שהוא כמעט תמיד בעל פוטנציאל סמאנטי רב-משמעי, פוטנציאל המואצל עליו עם עברו את תהליך הנומינאליזאציה.

²⁹. ראה בעניין זה את המאמר "Fact" של קיפרסקי את קיפרסקי & Kiparsky

(Kiparsky, 1970).

³⁰. לתיאור מפורט של המושגים 'אקטיבי' ו-'סטאטיבי' ראה מאמרו של לייקוף.

(Lakoff, 1966).

4. סיכום

את עיקר ממצאי בדיקתנו, שביקשה לקבוע את מידת ההקבלה בין שם-הפועל, הגרונד, לבין שם-הפעולה בעברית של ימינו – במה הם דומים ובמה הם נבדלים – אפשר לסכם כלהלן. ראינו כי קיים דמיון מסוים בין שתי הצורות שאת שתיהן ניתן לגזור על פי תהליך טראנספורמאטיבי, המגלגל פועל – בצורת הצירוף של שורש + בניין – הנטוע בתוך משפט נתון לצורה שמנית יותר.

מסקנתנו העיקרית היא, כי שם-הפעולה – במובן המאוד ספציפי שהענקנו למושג זה כבר בראשית דברינו – הינו חופשי הרבה יותר משם-הפועל הגרונד, הן מבחינת ההרכב הפנימי של הצירופים, שהוא משמש להם גרעין, והן מבחינת מגוון התפקידים התחביריים שצירופים כאלה עשויים למלא בתוך מערך משפטי נתון. לדוגמה: שמן-פ' יכול להופיע בצמוד לנושא העומק שלו או בלעדיו. לא כן שה-פ, המצריך תמיד את הופעתו של נושא מפורש. שמן-פ' משתתף במבנה-הסמיכות – שהוא קנה-מידה ראשון במעלה לקביעת מידת שמניותו של פריט לקסיקאלי נתון – בחופשיות רבה יותר מאשר שה-פ. האחרון, למשל, אינו מופיע כלל כגרעינו של מבנה סמיכות פרודה. כן עשוי שמן-פ לקבל הן מודיפיקאטורים שמניים מובהקים – דוגמת תארים – הן מודיפיקאטורים פועליים כגון תיאורי-אופן, כפילות שאינה תואמת את שה-פ, המוגבל בעיקרו לדרכי ההשלמה האופייניות למערכת הפועל.

אף מבחינת תפקידי בתוך משפט נתון עשוי שמן-פ' לשמש הן בצירוף אדורביאלי המיתוסף למשפט שלם והן במרכיביו העיקריים של המשפט. כגון נושא, נושא, מושא. לא כן שה-פ, המוגבל בעיקרו לביטויים בעלי תפקיד אדורביאלי כלפי המשפט כולו. יתרה מזו, שה-פ יוגבל כמעט תמיד לביטוי אדורביאלי המביע קשר טמפוראלי לגבי יתר המשפט בעוד ששמן-פ' עשוי לשמש בכל סוגי הביטויים האלה, בהביעם משמע לא רק של זמן אלא אף של תהליך, סיבה, מגמה ועוד. לסיכום קביעות אלו אפשר אפוא לטעון, כי שמן-פ' עשוי בכוח להחליף את שה-פ בכל מקום ובכל הקשר, אך לא להפך. (מקרה אחד בלבד המפר אולי קביעה זו הוא התחילית כ- – בביטויים כגון כהנץ השחר, פנטות היום – כי תחילית זו לא תצורף בדרך כלל לצורת שמן-פ' אלא לצורת שה-פ בלבד.)

מבחינת הקשר בין הצורות לבין הפועל שהם קשורים בו, מערכת שמן-פ' הינה סדירה פחות ומורכבת יותר מאשר מערכת שה-פ. כי הרי בין שם-פועל נתון לבין פועל היסוד שהוא קשור בו קיים קשר אוטומאטי, סדיר וחד-משמעי – הן מבחינת הצורה המורפולוגית והמימוש הפוניטי והן מבחינת הפירוש הסמאנטי. לא כן המצב באשר ל-שמן-פ': את צורתו הממשית לא תמיד אפשר לגבא על סמך צירוף הנתונים: שורש + בניין \times + משקל שמן-פ' (של בניין \times) ורבות הן

הצורות החורגות מן הפאראדיגמה. אף מבחינת פירושו הסמאנטי נמצא כי שמן-פ' מורכב יותר מאשר שה-פ, כי שם-הפעולה ניתן למגן רחב של פירושים אף כשמוציאים מפלל חשבון צורות הזהות לו, המסמנות שמות-עצם מוחשיים ושמות-אירוע וכו'.

לבסוף, קיים מעין מבנה-ביניים בין שה-פ לבין שמן-פ', שפינינו שם-הפועל השמני. מבנה זה מוגבל לקבוצת פעלים קטנה – דוגמה בוא, שוב, היעדר, היעלם – המגלים את רוב תכונותיו של שמן-פ' אך לא את כולן.

תיקונים

בחלקו הראשון של מאמר זה יש לתקן:

עמ' 101 [3], בהערה, שו' 6-7:

The syntactic function of a gerund (המקור הנטוי בלי ל- - רב) corresponds...

עמ' 104 [6], בסוף שו' 6: בהסגירי

עמ' 105 [7], שו' 5: בניין טראנסטיבי מובהק, הפעיל, דוגמת הצורה הגיע

עמ' 114 [16], בסוף שו' 13 מלמטה: ... בעלת אופי פועלי אינו ניתן

עמ' 122 [24]. הערה 26 שייכת לעמ' 223 [31] שבחוברת זו.

הצורות החורגות מן הפאראדיגמה. אף מבחינת פירושו הסמאנטי נמצא כי שמן-פ' מורכב יותר מאשר שה-פ, כי שם-הפעולה ניתן למגן רחב של פירושים אף כשמוציאים מפלל חשבון צורות הזהות לו, המסמנות שמות-עצם מוחשיים ושמות-אירוע וכו'.

לבסוף, קיים מעין מבנה-ביניים בין שה-פ לבין שמן-פ', שפינינו שם-הפועל השמני. מבנה זה מוגבל לקבוצת פעלים קטנה – דוגמה בוא, שוב, היעדר, היעלם – המגלים את רוב תכונותיו של שמן-פ' אך לא את כולן.

תיקונים

בחלקו הראשון של מאמר זה יש לתקן:

עמ' 101 [3], בהערה, שו' 6-7:

The syntactic function of a gerund (המקור הנטוי בלי ל- - רב) corresponds...

עמ' 104 [6], בסוף שו' 6: בהסגירי

עמ' 105 [7], שו' 5: בניין טראנסטיבי מובהק, הפעיל, דוגמת הצורה הגיע

עמ' 114 [16], בסוף שו' 13 מלמטה: ... בעלת אופי פועלי אינו ניתן

עמ' 122 [24]. הערה 26 שייכת לעמ' 223 [31] שבחזרת זו.

האטימולוגיה העממית בעברית המודרנית*

רשימת הקיצורים הביבליוגרפיים של ספרים ומאמרים שהזכרתי פעמים אחדות:

- אולמן - S. Ullmann, *Semantics*, Oxford 1964.
- אור 1939 - J. Orr, On Homonymics, *Studies .. presented to Professor M. K. Pope*, 1939, pp. 253-297 (= id., *Words and Sounds in English and French*, Oxford 1953, pp. 91-140).
- אור 1954 - J. Orr, L'étymologie populaire, *Revue de linguistique romane*, XVIII - 1954 (1954), pp. 129-142.
- א-ש - א' אבן-שושן, המילון החדש (בשלושה כרכים), ירושלים תשכ"ט.
- באר - J. Barr, *Comparative Philology and the Text of the O.T.*, Oxford 1958.
- בד"ב - F. Brown - S.R. Driver - C.A. Briggs, *A Hebrew and English Lexicon of the O.T.*, Oxford 1955.
- בויסאן - E. Buyssens, Homonymie et principe sémique dans les remaniements lexicaux, *Linguistique hist.*, Bruxelles 1965, pp. 9-89.
- ב"י - א' בן-יהודה, מילון הלשון העברית הישנה והחדשה, ברלין 1909 - ירושלים 1959.
- בלאן - J. Blau, *On Pseudo-Corrections in Some Semitic Languages*, Jerusalem 1970.
- בנדויד - א' בנדויד, לשון מקרא ולשון חכמים, תל-אביב תשכ"ז.
- גירו - P. Guiraud, *La sémantique*, 6me éd., Paris 1969.
- וארטבורג - W.v. Wartburg, *Problèmes et méthodes de la linguistique*, Paris 1964.
- ודייק - " בהט ומ' רוץ, ודייק, הקיבוץ המאוחד, תשכ"ח.
- יד הלשון - " אבינרי, יד הלשון. תל-אביב תשכ"ח.
- מדן - מ' מדן, מאלף עד תו, מילון עברי שימושי, מהדורה מתוקנת, תל-אביב תשל"ג.
- מייא - A. Meillet, *Linguistique hist. et ling. générale*, Paris 1965.
- סדן - ד' סדן, דילוג-רב וכיו"ב, לשוננו לעם, ו (תשט"ו), קונטרס נד-נה, עמ' 33-43.
- סיוון יג, יז, יח, וכו' - ר' סיוון, לשוננו לעם, מחזורים יג (תשכ"ב), יז (תשכ"ו), יח (תשכ"ז), וכו'.
- ערוך - ח"י קוהוט, הערוך השלם.
- פאול - H. Paul, *Principien der Sprachgeschichte*, Halle 1886.
- פיסאני - V. Pisani, *L'etimologia*, 2a ed., Brescia 1967.
- פרץ - " פרץ, עברית פהלכה, מהדורה שנייה, תל-אביב תש"ד.
- צרפתי יט, כג - גב-ע צרפתי, לשוננו לעם, מחזורים יט (תשכ"ב), כג (תשל"ב).

* מאמר זה הוא הרחבה של הרצאה שהרציתי בקונגרס העולמי השישי למדעי היהדות, ירושלים תשל"ג. אני מודה לפרופ' ש' אברמסון שקרא את דבריי והעיר הערות מחכימות.

ק-ב - L. Koehler — W. Baumgartner, *Hebräisches und Aramäisches Lexicon zum A.T.*, — 2 Aufl., Lieferung I, Leiden 1967.

קוטשר תשכ"א - י' קוטשר, מלים ותולדותיהן, ירושלים תשכ"א.
קוטשר תשל"ב - י' קוטשר, בתוך: ערכי המילון החדש לספרות חז"ל, כרך א, רמת-גן תשל"ב.

קראוס - S. Krauss, *Griechische und Lateinische Lehnwörter im Talmud, Midrash und Targum*, Teil II, Berlin 1899.

רוזן תשט"ז - ח' רוזן, העברית שלנו, תל-אביב תשט"ז.

רוזן 1967 - ח' רוזן, עברית טובה, מהד' ב, ירושלים 1967.

שטרן - G. Stern, *Meaning and Change of Meaning*, Göteborg 1931.

תוס' הערוך - ש' קראוס, תוספות הערוך השלם.

1. האטימולוגיה העממית

1.1 בשם אטימולוגיה עממית אני מתכוון בראש וראשונה לשלוש תופעות

אלו:

א) אינטרפּרטאציה אטימולוגית חדשה של מלה, אנב שכחת הויקה האטימולוגית ההיסטורית ויצירת זיקה חדשה בתודעת הדוברים. שם-התואר לאומי, למשל, הגזר משם-העצם 'לאום', ששימוש נדיר היום, מתנהג כתואר המתייחס לשם העצם 'אומה', והוא נתפס כאילו גזר ממנו.¹

ב) שינוי משמעות של מלה בהשפעת מלה אחרת, כשאין בין שתי המלים קשר אטימולוגי היסטורי. כך הפועל הציץ, מן השורש יצע, אשר משמעותו 'הניח, שטח' ובהשאלה 'ערך והרצה דברים', משמש בימינו לעתים קרובות בהוראת 'נתן עצה', כאילו גזר מן השורש יעץ. וכבר רמז בן-יהודה לזה, באמרו: 'והשתמשו הסופרים בזמן החדש בפועל זה [הציץ] במשמעות ערך דבר בעצה [הדגשה שלי. - גצ] ובבקשה שיענינו בו ויבדקוהו ויסכימו על הדבר'.²

ג) שינוי הכתיב או התבנית הפונטית של מלה בהשפעת מלה אחרת, כשאין בין שתי המלים קשר אטימולוגי היסטורי. נזכיר לדוגמה את הצורה הנפוצה היום של שם החדש השני של השנה חֶשֶׁן, אחרי שההברה הראשונה של השם המקורי מְרַחֶשֶׁן נתפסה כאילו היא שם-התואר מר-הנוסף לעצם שם החדש.

1.2 בתופעה הראשונה התהליך חבוי בהרגשתו הלשונית של הדובר, ולכן

חוקרים אחדים מכנים בשם אטימולוגיה עממית רק את התופעות השנייה

1. פיסאני, עמ' 150-159.

2. רוזן 1967, עמ' 42. שים לב, שאין תואר הגזר מן 'אומה'!

3. יש לקרוא בעיון את הגדרות המילונים: לעתים קרובות (כמו בדברי בן-יהודה כאן) בהגדרים משמעות שהיא פרי של א-ע, הם מבליעים בדבריהם את המלה שגרמה למשמעות זו.

והשלישית. Eric Buysens, אשר הקדיש מאמר רחב לאטימולוגיה העממית, מזהיר בפירושו, שאינו דן בתופעה זו, שאינה מציגה, לדעתו, כל שינוי סמאנטי. יותר נראית לי השקפתו של Gustaf Stern, המכנה תהליך זה בשם 'שינוי משמעות בלי שינוי מכונה' – וכותה הגדרתו היא, שהמלה עדיין מסמנת אותו קטע של המציאות שסימנה מקודם, אולם השתנו הקשרים שבין המסומן למסמן בתוך מערכת הלשון, שאף הם חלק של המשמעות.

מאידך גיסא יש להעיר שדוקא המקרה הראשון נאות לו המונח אטימולוגיה עממית: אם האטימולוגיה היא חיפוש של קשרי צורה ותוכן בין מלים, אזי לעומת האטימולוגיה הקלאסית המחפשת קשרים אלו בהתפתחות ההיסטורית, אפשר להעמיד את האטימולוגיה העממית המחפשת אותם בין המלים שברובד היסטורי אחד, כפי שהם נמצאים בתודעת הדוברים – ואילו התהליך השני והשלישי, הנוררים שינוי תוכן או צורה של המלה, אינם דומים במהותם לאטימולוגיה הקלאסית. אמנם במקרים רבים קשה להבחין בין התופעה הראשונה לשנייה, כלומר קשה לקבוע מתי חל שינוי הויקה האטימולוגית גרידא, ומתי שינוי זה מביא לשינוי המסומן.

1.3 לפעמים האטימולוגיה העממית גורמת לתופעה נוספת, והיא התמוזגות של שתי מלים נפרדות במלה אחת, כאשר צליליהן דומים ומשמעיותיהן שייכות למעגל פסיכולוגי אחד, עד שאפשר לדבר על מלה בעלת 'אטימולוגיה כפולה'. בעברית המקראית שני שרשים נעם: האחד ענינו 'ערבות, עוג' (בערבית נעם); והאחר 'לחן' (בערבית: نغم). לפי זה המלה נעימה, שפירושה 'לחן, כנן בדברי המכילתא' יונעימה שהיה משה שומע בו היה משמיע את ישראל, גזרה היא מן השורש השני; אולם הדובר של היום מקשר אותה לשורש הראשון, מפני שכל לחן מתכן להיות ערב לאוזן. בצרפתית השם jubilé הוא 'שנת שמחה' (וכיוצא בו בלשונות אירופה אחרות), ובו מתמוזג העברית 'יובל' = 'שנת החמישים שנה' (דרך תרגומי המקרא) והלאטינית jubilare = 'השמיע קולות שמחה'.

בדוגמות אלו ההתמוזגות היא סמנטית בלבד, אולם היא יכולה לגרום גם לשינוי כתיב, או ליצירת מלה חדשה לחלוטין, שבה מתחברים יסודות של שתי

4. בויסאן, עמ' 67.

5. שטרן, עמ' 233.

6. אני משתמש במונח 'מכונה' לתרגום המונח referent.

7. מכילתא, בחודש ד, הוצאת הורוץ-רבין עמ' 216.

8. קוטשר תשכ"א, עמ' 29, O. Bloch — W.v. Wartburg, *Dictionnaire étymologique de la langue française*, Paris 1960, s.v. Jubilé.

מלים שונות. בעיקר מכונים הפלשנים תופעה זו בשם contamination, blending ובעברית מיוזג, גיוון. כך נמצא בצרפתית את התואר haut = 'גבוה' (בלאטינית altus ובגרמנית hoch), ואת הפועל craindre = 'פחד' (בלאטינית tremere ובקלטית kream).⁹ משתי המלים – 'טפל' = 'נדבק, משני' ו-'תפל' = 'בלי מלח, בלי טעם' – נוצר התואר 'ט/תפל', הנכתב הן בט' הן בת', האמור על מה שהוא נוסף לדבר אחר, ושאינו לו טעם וסיבה בפני עצמו. 'אמונה ט/תפלה' היא אמונה כוזבת ובלי טעם, והיא אמונה הנלווית לפעמים לאמונה הצרופה והאמיתית (ראה רשימה ד)¹⁰.

אולם האטימולוגיה העממית נבדלת מן המיוזג – בדברי יעקב מלפיאל¹⁰ – מפני שהיא מציינת ספינה של יחידה לקסיקאלית אחת, או של קבוצת יחידות, על יסוד של אסוציאציה, על ידי משפחת מלים אחרת, בדרך כלל חזקה יותר (בשימוש תדיר יותר, יותר מסונפת, יותר מוגנת).

מצד שני, טראצ'י רואה את האטימולוגיה העממית כאופן מיוחד של גיוון – והיא, לדעתו, המשך של האטימולוגיה האמפירית של הקדמונים, פרי של 'הצורך האטימולוגי', שבגללו 'שום מלה אינה חיה בתודעתנו ואינה רוכשת את מלוא משמעותה כשהיא לבדה, אלא באשר היא מורגשת כקשורה לאחרות, בדרך כלל למלים הקרובות לה פחות או יותר בצלילן, או בתבניתן, או במשמעותן – וצורך זה חזק במיוחד לגבי מלים שכיחות פחות'¹¹.

1.4 זיקות אטימולוגיות מדומות אף עשויות להיות נימוק למנהגים עממיים. כך, למשל, המנהג ללמוד משניות לזכר הנפטר יסודו בזה פי 'משנה אותיות נשמה'¹². אף יש סבורים, שאחד הגורמים להצמדה של ספירת העומר אל ספירות הקבלה הוא הקשר המילולי¹³. (ראה רשימה א2).

9. גירו, עמ' 68.

10. ההפניה הזאת והדומות לה מתכוונות לרשימות מלים שבסוף המאמר.

11. Yakov Malkiel, *Etymology and Historical Grammar*, Romance Philology, VIII.

195. (1954–55), p.

12. B. Terracini, *Enciclopedia Italiana*, s.v. Etimologia.

13. מקור המנהג והנמקתו בחוגי קבלת האר"י; ראה G. Scholem, *Major Trends in*

Jewish Mysticism, 3rd ed., New York, 1954, p. 106.

14. יש טוענים, על דרך ההלצה, כי המנהג להעלות לתורה ל-'מפסיר' מי שיש לו יום השנה להסתלקות אחד מקרוביו נובע מדימיון המלים 'מפסיר'–'נפטר'. בפולקלור הנצרי, להבדיל, מייחסים לקדושים מסוימים את היכולת לרפואת מחלות מסוימות, ובכמה מקרים הקשר שבין אותו קדוש לאותה מחלה אינו אלא דמיון מילולי: כך Santa Lucia נחשבת לשומרת על מאור העיניים אלי מפני ששמה קרוב לשם luce שהוראתו 'אור' – וראה P. Guiraud, *Structures étymologiques du lexique français*, Paris 1967, p. 106.

2. האטימולוגיה העממית בחקר הלשון

2.1 האטימולוגיה העממית כמושג וכמונח נולדה בשנת 1852, כאשר Förstemann כתב את ספרו *Über deutsche Volksetymologie*¹⁴. מאז הרבו לעסוק בה החוקרים, אנב מתן הגדרות שונות והסברים שונים; השיטה של כל חוקר שופכת אור מיוחד על התופעה הזאת, קובעת לה מעמד שונה במערכת הלשון, ומעמיסה עליה תפקיד חשוב יותר או פחות.

מפל מקום היא נחשבה בתחילה כההליך שולי, ועוד כתב דה-סוסיר¹⁵: "האטימולוגיה העממית אינה פועלת אלא בתנאים מיוחדים, ואינה פוגעת אלא במלים הנדירות, טכניות או זרות, אשר הדוברים קולטים אותן שלא בשלמות". במהדורה הראשונה של "הקורס" היה המשפט עוד יותר קשה, והיה פותח במלים "האטימולוגיה העממית הנה תופעה פאתולוגית; אינה פועלת וכו"¹⁶.

משפט זה מוטעה הוא – עונה וארטברג¹⁷, ובויסאן כתב, שפרסטמאן "לא העלה על דעתו, איזו שמחה עתיד היה להעניק לסטרוקטוראליסטים של היום, כאשר הוכיח את הקיום של קשרים, שהדוברים מקשרים בין היחידות הקלטיקאליות שהם משתמשים בהן לשם תקשורת"¹⁸. גם אור מציין יותר מפעם אחת שהאטימולוגיה העממית תואמת יפה את שיטתו של דה-סוסיר, ושתלמידו Gilliéron אשר הרחיב והעמיק את תחומה נאה קיים מה שדה-סוסיר נאה דרש¹⁹.

2.2 בתחילה ראו באטימולוגיה העממית תופעה, החלה בדיבורם של ילדים ושל מעוטי השכלה בלבד, ומכאן שמה, ויש שהמשיכו להחזיק בהשקפה זו. אולם גברה בדרך כלל הנטייה לראות באטימולוגיה העממית גורם חשוב בחיי הלשון. בתשובה לדברי דה-סוסיר שהובאו למעלה, כותב וארטברג: "האטימולוגיה העממית הריה בעיקר קיבוץ המלים משפחות משפחות, שהתחיל בו ברגע מסוים האינסטינקט הלשוני של העם. קיבוץ זה אמנם עשוי הוא להשתנות, ואינו היום בהכרח מה שהיה אתמול, ואינו נתון בשום אופן להשפעת האטימולוגיה ההיסטורית. אולם דעתו של גיליירון, שיש להמיר את האטימולוגיה ההיסטורית באטימולוגיה העממית, אינה מוטעית פחות מזו של דה-סוסיר. למעשה, אלה הם שני מושגים

14. בויסאן, עמ' 11, 87.

15. F. De Saussure, *Cours de linguistique générale*, Paris 1966, p. 241.

16. F. De Saussure, *Corso di linguistica generale*, introduzione traduzione e commento di T. De Mauro, Bari 1970, p. 452 n. 296.

17. וארטברג, עמ' 196.

18. בויסאן, עמ' 11.

19. אור 1939, עמ' 93.

שאינם במישור אחד, ושאינן להעמידם כמנוגדים זה לזה. האטימולוגיה העממית הריהי אינסטינקט, החי פחות או יותר אצל כל ייצור דובר; האטימולוגיה ההיסטורית לעומתה היא מדע, שאינו יכול להיות אלא נחלתם של מעטים²⁰.

בדומה לזה רואה גם ואנדריאס באטימולוגיה העממית את המגמה לקבץ את המלים משפחות משפחות²¹. פיסאני סבור שהאטימולוגיה העממית היא מגמה להרבות במלים מנומקות – בלשון *parole descriptive*, "מלים מתארות" – כלומר להשליט סדר והנמקה בלשון, כנגד כוחות אחרים המביאים לאי-סדר בלשון ומרבים בה מלים אטומות – בלשון *parole denominative*, "מלים מכנות"²².

לדעתו של אולמן האטימולוגיה העממית היא אחד מארבעת התהליכים, שבהם אפשר למיין את שינויי המשמעות של המלים (האחרים הם: מטאפורה, מטונימיה, חיסור)²³.

ג'ון אור הראה, בחריפות ובבקיאות מפליאות, כיצד התגשויות משולבות של "צלילים ומשמעים" השפיעו על גלגלי מלים רבות מאוד, מהן מלים יום-יומיות, ומלים שהדובר (ואף החוקר במבטו הראשון) אינו חש בהן את פגיעת התופעה הזאת²⁴.

2.3 השקפה מקורית מתגלה במונוגרפיה של בויסאן בנושא זה. הוא מחלק את התופעות הנכללות באטימולוגיה העממית לשלושה סוגים: א) שינויים מורפולוגיים, המשלימים או המגבירים את הדמיון בין שני מסמנים, כשאין כל קשר בין המסומנים; ב) שינויים כנ"ל, כשיש קשר בין המסומנים; ג) שינויים סמאנטיים, המשלימים או מגבירים דמיון בין המסומנים, כאשר יש דמיון שלם או חלקי בין המסומנים. הוא קורא לסוגים א' וב' *homonymisation* כלומר "הפיכה להומונונים" או "איחוד השמות", ולתופעה ג' *homosémisation* כלומר "הפיכה לחד-משמעי" או "איחוד המשמעים". שתי התופעות לכאורה מעוגדות הן, אך עיקרון אחד פועל בהן, המגמה למאמץ המינימאלי, חיפוש החיסכון: איחוד השמות גורם להקטנת מספר המסמנים של הלשון, איחוד המשמעים להקטנת מספר המשמעים של שם אחד. בויסאן מדגיש את החשיבות של הסוג הראשון, שבו השמות מתאחדים גם כשאין קרבה בין המשמעים – תופעה, שחוקרים

20. וארטבורג, עמ' 136.

21. J. Vendryes, *Langage*, pp. 211–212; id., *Pour une étymologie statique*, BSLP.

22. XLIX (1953), p. 1–19. רוזן 1967, עמ' 36.

23. פיסאני, עמ' 160 הערה.

24. אולמן, עמ' 220.

25. אור 1939, אור 1954.

רבים התעלמו ממנה. לדעתו, יש לראות תופעה זו במסגרת רחבה: בשאלת מלים יש נטייה להחליף פונמות זרות בפונמות של הלשון השואלת – בדומה לזה מתגלה כאן הנטייה להחליף מורפמות זרות במורפמות של הלשון השואלת, במקום להוסיף מורפמות חדשות²⁵.

בויסאן מסכם²⁶: "העיון במקרים שאנו מייחסים בדרך כלל לאטימולוגיה העממית גילה את הפעולה של שתי מגמות מנגדות: האחת היא איחוד השמות, המקטין את מספר המסמנים או מעכב את התרבויות; השנייה היא עיקרון המשמע (principe sémique), כלומר הנטייה להשתמש במספר מסמנים כמספר המסומנים. ההגשמה של עקרון המשמע עולה ביוקר: בקושי יוכל הויתרון להפיל מספר מסמנים הווה למספר המסומנים; איחוד השמות הוא אפוא אמצעי למיתון הביצוע של עקרון המשמע".

לפי התיאור הזה של התופעה, אין בה כל מגמה לקביעת אטימולוגיות, לא דיאכרוניות ולא סינכרוניות.

2.4 אמנם יש כאן מקום להבדיל. מטבע הדברים הוא, שהאטימולוגיה העממית, בתופעותיה הבולטות ביותר, תחול על המלים הנמצאות מבודדות בלשון, כלומר על מלים שאינן שייכות לקבוצות אטימולוגיות: הדוברים נבוכים מול מלים אלו, מחפשים להן מקום מתאים במערכת הלקסיקאלית של הלשון, ומבקשים לשייך אותן לאחת הקבוצות האטימולוגיות הקיימות, אגב שנייים פונטיים או סמאנטיים, לפי הצורך. מטבע הדברים המלים השאלות נמצאות בדרך כלל בסוג זה של מלים שאין להן רֵע, ומשום כך שכיחה לגביהן הפעולה של האטימולוגיה העממית. כאן עשויה לחול התופעה, שציין בויסאן, של החלפת מורפמה זרה במורפמה ידועה מכבר; בצורתה הגסה תופעה זו מגיעה עד ל-malapropism, בלבול מלה שאינה ידועה היטב לדובר במלה ידועה לו יותר, אף על פי שאין בשתי המלים אלא דמיון פונטי קלוש. ואמנם הדוגמות שהביא בויסאן רובן מלים שאולות מלשון ללשון.

אבל האטימולוגיה העממית חלה גם ביסודות של אוצר המלים המקובל של הלשון: הדוברים נתפסים על ידי קרבה פונטית מקרית, ועל פיה הם מסיטים מלה ממשפחה אטימולוגית אחת למשפחה אחרת, שומעים במלה אחת גוף משמעות מסוים בהשפעת מלה אחרת, וכיוצא בהם. לפעמים שיתוף הגה אחד בלבד בשתי מלים עשוי להשפיע על היחסים הסמאנטיים שביניהן, לגרום להעדפת מלה אחת מתוך קבוצת סיווגיים, או, להפך, לדחייתה. האם אין

25. בויסאן, עמ' 19.

26. בויסאן, עמ' 85.

להניח, למשל, כי השימוש הנפוץ במלה נופש הרי הוא תוצאת דמיונה למלה "חופש", מאחר שאדם מבלה לעתים קרובות את חופשתו במקום של מרגוע ומנוחה? הוראת הרכיב השני של הצירוף המצוי "נוף מרהיב" או "נוף מרהיב עין" אינה המשך ישיר של ההוראה המקראית של המלה, והשתגרה בהשפעת השורש "רחב", מפני שנוף יפה ומושך את העין הוא גם "רחב", ונותן לה לעין לשוטט במרחקים באופקים מתמשכים. במקרים אלו ובמקרים רבים הדומים להם, פעולת האטימולוגיה העממית היא דקה וענפה, ואינה מתגלה למבט הראשון. אבל כאן לא ישפיע הצליל לבדו כנגד המשמעות, לא יקרב בזרוע מלים של שדות סמאנטיים שונים, ותנאי הכרחי הוא דמיון ההוראה, כדי שיפעל דמיון הצליל את פעולתו.

2.5. הכול מסכימים שהשפעת האטימולוגיה העממית מורגשת במיוחד בדיבורם של מי שאינם משכילים, אך אינה מוגבלת שם בלבד, בשום פנים ואופן. היא תופעה כללית בלשון, ואותותיה ניכרות לפעמים דוקא בכתיבתם של מלומדים בשל שיקולים אטימולוגיים מסולפים, עד שפרססמאן מדבר על gelehrte Etymologie,²⁷ ונגעהיים כתב מאמר על אודות La fausse étymologie savante.²⁸

התואר "עממי" והשם "אטימולוגיה" (1.2§) אינם משקפים אפוא את אופי התופעה לאמיתה, וחוקרים שונים כינו אותה במונחים אחרים. כך יש לנו ét. synchronique, ét. statique,²⁹ (Gillieron) étymologie seconde attr., attr. homonymique, attraction paronymique,³⁰ (Vendryes) analogique (Dauzat),³¹ phonetic associative interference (Stern),³² paretimologia (Pisani),³³ associative etymology (Orr),³⁴ ועוד. ואעפ"כ נסיף להשתמש בפינוי המקובל. גם אור דחה מפניו את הפינוי "אטימולוגיה אסוציאטיבית", אחר שהעדיף אותו מקודם, וכתב: "ראשית כול, המסורת וההמשכיות יש להן

27. בויסאן, עמ' 81 – ראה שם דוגמות.

G. Gougenheim, La fausse étymologie savante, *Romance Philology* I (1947–48), 28 pp. 277–286.

J. Gillieron, *Généalogie des mots qui désignent l'abeille*, Paris 1918. 29

30. לעיל, הערה 21. ובעברית אצל ח' רוזן (לל-ע ז [תשט"ו], קנטרס סז-סח,

עמ' 25; רוזן תשט"ו, עמ' 48) אטימולוגיה סינכרונית, אטימולוגיה סטאטית.

A. Dauzat, *La géographie linguistique*, Paris 1922, pp. 54, 60, 79. 31

32. שטרן, עמ' 230.

33. פייסאני, עמ' 147.

34. אור 1939, עמ' 119.

ערך משלהן, בבלשנות כמו בפוליטיקה. ועוד, התואר 'אסוציאטיבי' הולם, כפי שראינו, גם את האטימולוגיה הלמדנית. בסוף, ובעיקר, התופעות של אטימולוגיה עצמית הן אמנם שכיחות יותר בלשון העם מאשר במקום אחר, חוץ מלשון הילדים³⁵.

3. האטימולוגיה העממית והמבנה הכפול של הלשון

3.1 בכל תופעה לשונית שני פנים: הבעה (expression) ותוכן (content). כל אחד מהם ערוך ומבונה הוא, ויש אפוא בלשון מבנה של הבעה ומבנה של תוכן. שני מבנים אלו תלויים זה בזה באדיקות, פועלים ונפעלים הדדית. קטעים אחדים של מבנה ההבעה קשורים בדרכים מסוימות בקטעים של מבנה התוכן. היחסים שבין שני מבנים מורכבים אלו הם בעצמם סבוכים למדי³⁶.

בדיקה, ואפילו שטחית, של הלשון מגלה נטייה להקבלה בין שני המבנים, נטייה המתגשמת כאן פחות וכאן יותר, היוצאת לפועל בתמונה הכללית יותר מאשר בפרטים.

ה'זמנים' של הפועל (tenses), למשל, המהווים קטע של מערכת ההבעה, מקבילים לחלוקה מסוימת של הזמן (time), שהיא קטע של מערכת התוכן, אולם אנו יודעים, כמה היחס שבין הזמן של הפועל ובין הזמן של השעון ושל הלוח רחוק הוא מלהיות ברור וחד-משמעי, וכמה תפקידים מוטלים על זמני הפועל, בלשונות השונות, בנוסף על הציון הכרונולוגי.

בתחום הלקסיקאלי הקבלת שני מישורי הלשון תתבטא בקיומן של תבנית פונטית אחת כנגד משמעות אחת, ושל משמעות אחת כנגד תבנית אחת; ועוד – בשיתוף של משמעות-יסוד שבין מלים הגזורות משורש אחד, ובהבדל במשמעות-יסוד שבין מלים הגזורות משרשים שונים. ואין צורך לומר, שדרישות אלו אינן באות על סיפוקן המלא בשום לשון, אך נוכל להצביע על תהליכים אחדים בכיוון של הרחבת מימושן.

3.2 כאשר שני מסמנים משמשים למסומן אחד או למסומנים דומים (סינונימיות),

הרי הלשון בהתפתחותה עשויה להביא לשינויים אלו:
(א) המסומן יתחלק לשני גוונים שונים או לשני מסומנים שונים, שכל אחד מהם נקשר לאחד משני המסמנים הנתונים³⁷: משני הסינונימים פָּנִים, פָּרָצוּף – קיבל

35. אור 1954, עמ' 136.

36. H.A. Gleason, *An Introduction to Descriptive Linguistics*, London 1969, p. 3.

37. רזון תשט"ו, עמ' 83–92, 95–96.

השני קונטאציה היתולית; 'סירה' ו'ספינה' היו סינונימים, אולם היום השם הראשון משמש לכלי שיט קטן, והשני לגדול.

(ב) הסינונימיות, שהיא בדרך כלל חלקית (כלומר שני המסמנים ניתנים להמרה זה בזה רק בהקשרים מסוימים), תהפך לשלמה (שני המסמנים ניתנים להמרה בכל הקשר) – אמנם החריגה מן החד-חד-ערכיות מתקיימת, אבל שני המסמנים מתנהגים בדרך אחת ואינם מכבידים על זיכרון הדוברים על ידי הבדלי שימוש: 'יותר' עשוי לבוא במקום 'עוד' במשפט כגון 'תן לי עוד', אך בלשון הדיבור הוא בא במקומו גם בהקשרים כגון 'לא אבוא אליך עוד'.³⁹

(ג) אם המסמנים דומים ביניהם בצלילם, יגדל דמיון זה, עד שהם נעשים למסמן אחד: כיון שה'רשות' של תחום פעילות מסוים היא הנותנת 'רשות' לפעול באותו תחום, הודהו שתי המלים מבחינה פונטית, עד שבאים ואומרים 'רשות השידור', 'הרשות המקומית' (ראה רשימה ד).

(ד) אחד המסמנים יחדל מלשמש בלשון החיה:⁴⁰ חֲמָה פינתה את מקומה לסינונים שלה 'שֶׁמֶשׁ' (פרט לצירופים הכבולים 'שקיעת החמה', 'זריחת החמה', וכיו"ב).

במקרה ההפוך, כאשר שני מסומנים מיוצגים על ידי מסמן אחד (פוליסמיות והומונימיות), יכולים להתהוות תהליכים אלו:

(ה) יחול שינוי מורפולוגי, המוליד מן המסמן היחיד שני מסמנים, כל אחד קשור לאחד המסומנים:⁴¹ השורש אכל נחלק לשני שרשים: 'אכל' – לפעולת הפה, ו'עכל' – לפעולת הקבה והמעיים.⁴² הבידול מצטמצם לפעמים בצורות הנטריות בלבד ('אות-אותות' = 'סימן' – לעומת 'אות-אותיות' = 'גראפמה'⁴⁴²), או במין הדקדוקי⁴³ (רְגַל בלשון נקבה היא אבר ההליכה, ובלשון זכר – חֵג). או בשימוש בבניינים שונים (רְצָה בהוראת 'השלים את העונש' משמש בלשון

39. אולמן, עמ' 150–151.

39. פרץ, עמ' 51; ודייק, עמ' 73. אמנם המשמעות המאוחרת של 'יותר' עשויה הייתה לצמוח בהשפעת הלעו, כפי שמעידות הדוגמות, שציון לפניו מר מאיר מדין מתוך דברי ר' עובדיה מברטנורה: 'אין צריכים יותר לבדוק' ('עד' ח, ג), 'אינו חשוב יותר פגול' (מנ, א, ג); המלה 'יותר' מתנהגת כמו המלה האיטלקית più (והגרמנית mehr, האנגלית more).

40. רוזן תשט"ז, עמ' 92–93.

41. אולמן, עמ' 170.

42. בלאו, עמ' 51, הערה 19.

43. פונתי לשימוש של היום; והעיר לי העורך, כי בלשון המשנה והפיוט שכיחה הצורה 'אותות' למה שבימינו אומרים 'אותיות'; ר' אפשטיין, מבוא לנחש המשנה, עמ' 1257.

43. אולמן, עמ' 169.

הדיבור בבניין פיעל, כדי להבדיל בין שימוש זה לשימוש השכיח יותר בהוראת 'חפץ'.

(ו) אם המסומנים קרובים זה לזה במשמעותם, תגדל הקרבה, עד שייעשו למסומן אחד: מן 'נעימה' = 'לחן' ו'נעימה' = 'דבר מענג' נעשתה נעימה = 'לחן מענג' (רשימה ד).

(ז) אחד המסומנים יינתק מן המסמן ויתקשר למסמן אחר, כלומר אותה תבנית פונטית, שהיתה עמוסה שתי משמעויות תישא מעתה משמעות אחת בלבד, והמשמעות השנייה תיוצג על ידי תבנית אחרת⁴⁴: 'בוש, נכלם' באו במקום חָפֵר באחת מהוראותיו, ו'חפר' התקיים רק בהוראת 'כרה, עשה בור'^{44א}. ועל אלה אפשר להוסיף:

(ח) מסומנים הדומים זה לזה עשויים לגרום להתקרבות פונטית (או גראפית) בין המסמנים: מְסֻוֹרִין נהפכה ל'מסתורין' בהשפעת 'מסתור' (רשימה ב).
(ט) ולהפך – מסמנים דומים, יכולים לגרום להתקרבות סמאנטית בין המסומנים: דוּגִית, שהיא 'סירה קטנה' קיבלה את המשמעות של 'סירת דייגים' (רשימה א). בשתי הדוגמאות האחרונות נוצרה מעין תלות אטימולוגית חדשה. אולם תיתכן גם התופעה הנגדית:

(י) כאשר מלים הגוזרות משורש אחד, והמייצגות משום כך היבטים שונים של משמעות-יסוד אחת, מתרחקות זו מזו מבחינת תבניתן מחמת תהליכים פונטיים-היסטוריים, עד שהאחדות האטימולוגית שוב אינה חיה בהפרת הדוברים – גם המשמעויות עציות להתרחק זו מזו. המלים הלאטיניות tectum ('ג'), tegula ('רעף'), toga ('מעיל'), הגוזרות עם הפועל tegere משורש אחד שהוראתו היסודית 'כיסה', קיבלו משמעויות מיוחדות ונפרדות עם אבדן הקשר האטימולוגי החי שהיה ביניהן⁴⁵. וכך ניתקה אִמָּת את תלותה האטימולוגית משורש 'אמן' = 'נשא, חזק', ויחדה את משמעותה לגון מיוחד, 'מה שאינו שקר'. בדומה לזה אין כל קשר אטימולוגי בתודעת הדוברים בין נָכוֹן = 'אמיתי' לבין 'הכין' =

44. רִוֶן תשט"ז, עמ' 93–95.

44א. דוגמה מורכבת ומעניינת ביותר תיאר ידידי המנוח ד"ר גדעון הנמן (בחוברת: סרופ' י' קוטשר, דברים לזכרו, אוניברסיטה בר-אילן, תשל"ג, עמ' 20–23): בטקסטים של לשון חכמים שבדפוסים כל אחד משני הפעלים 'כפף, כפה' הוא פוליסמי, ויש ביניהם צד סיווגימיות בהוראת 'אילץ'; בלשון ימינו נוצרה מערכת חד-חד-ערכית של שלושה מסמנים 'כפף-כפה-הפך' ושלושה מסומנים 'עיקם-אילץ-שם' דבר כשראשו למעלה ותחתיתו למטה'.

45. מִיָּה, עמ' 237.

‘ערך מראש’, ‘מכון’ = ‘מוסד’, ‘מכונה’ = ‘מנגנון’, ‘תכונה’ = ‘איכות’; אסטרונמיה, וגם משמעויותיהם נעשו נבדלות לחלוטין.

3.3 הצד השווה של התופעות הנזכרות למעלה – ועליהן אפשר להוסיף – הוא המגמה להגדיל את ההקבלה שבין מבנה ההבעה למבנה התוכן בתחום הלקסיקאלי. אם נשים לב לכך, שהתופעות ג', ו', ח', ט' כלולות באטימולוגיה העממית, נוכל לסכם ולומר, שהאטימולוגיה העממית היא אחד מתהליכי הלשון התורמים להשוואתם של שני מבני הלשון, של הבעה ושל תוכן.

3.4 לפי בנימין וורף האטימולוגיה העממית משקפת מקרים, שבהם המבנה המורפולוגי של הלשון משתלט על הערך הרפרזנטאטיבי של המלים, עד שהוא מוליד משמעויות שונות לחלוטין מאלה של הלקסמות המקוריות⁴⁶. השינויים המורפולוגיים מתמיהים את התפיסה הרגילה, וזו ממציאה הסברים משלה. וורף מביא את הדוגמה של asparagus שלפי התהליכים הפונטיים של האנגלית נהפך בלשון זו ל-sparagas, ומכאן, על פי דמיון הדוברים, ל-sparrow-grass, צורה המכתיבה הסברים, שהתקבלו על לב הדוברים, בדבר קשרים בין צמח זה ובין אותה ציפור.

3.5 האטימולוגיה העממית, כהשפעה הדדית של צליל ומשמע, יש לה זיקה לאונומאטופיה – ולא בכדי דן וארטבורג בשתי התופעות בסעיפים סמוכים בספרו ‘בעיות ושיטות של הבלשנות’: אחרי הסעיף ‘זיקה אטימולוגית בתוך מערכת לשונית’, שבו חלק נכבד לאטימולוגיה העממית, בא הסעיף ‘הנמקת השמות’, הכולל את הדין על האונומאטופיה⁴⁷. בשתי התופעות הפון הפונטי של המלה ממלא תפקיד מכריע בשימושה ובגלגליה. באטימולוגיה העממית הדבר קורה מחמת הדמיון של צליל המלה לצלילה של מלה אחרת, ובאונומאטופיה מחמת דמיונו למכונה (כאשר המכונה עצמו הוא קול מן הקולות), או לקולו של המכונה, או מחמת אסוציאציה פסיכו-מוטורית אחרת עם המכונה: אור⁴⁸ מציין שהתואר הצרפתי sec סובל את השימוש המושאל שבביטוי un coup sec בזכות צלילו, שימוש שלא יתואר לגבי המלה האנגלית שות-המשמעות dry. ומי יודע, אם השימוש הרווח בפועל שפע אינו תלוי בחלקו במבנה הפונטי שלו, על שני עיצוריו

46. B.L. Whorf, *Language, Thought and Reality*, Cambridge Mass. 1964, p. 261.

47. וארטבורג, עמ' 131, 136.

48. אור 1954, עמ' 131. על האונומאטופיה ראה, בין היתר, וארטבורג, עמ' 137–144;

O. Jespersen, *Language*, London 1922, pp. 396–411.

החוככים, אחד מכתשי-שיני ואחת שפתי, המעוררים את ההרגשה של זרם הנמשך חוזרם לאטו? או אם הפועל רחרח לא הוכשר לתפקידו בזכות צלילו, המזכיר לנו כלב המקרב את אפו, נושף ונושם, כדי לבדוק עקבות איש או דבר מאכל? העובדה, שבתופעות אלה התבנית הפונטית של המלה ממלאת תפקיד מכריע, והמשמעות כאילו גררת אחריה, אולי היא שגרמה להמעטת חשיבותן בספרי הבלשנים, אשר הרגישו, לפעמים בתת-הכרתם, שאין זה מכבודו של "החי המדבר" להניח, שהסימנים הלשוניים שהוא משתמש בהם מתנהגים לפעמים לא בצורה "לוגית" על פי המסומנים, אלא בצורה "מכאנית" על פי המסמנים – דבר המתאים לילדים ולעמי-ארצות, אך לא לאנשים משכילים, אם לא במשחקי מלים. הדבר נאמר בפירוש בדבריהם של מהדירי ה"קורס" של דה-סוסיר⁴⁹: המקרה שהאסוציאציה בין מלים תישען על שיתוף התמונות האקוסטיות בלבד הוא "נדיר וניתן לראותו כחריג, כי המחשבה דוחה באופן טבעי את האסוציאציות, העשויות לערפל את הבנת הדיבור; אולם קיומו מוכח על ידי מין גרוע של משחקי-מלים, הנשענים על הערבוּבִּיה האבסורדית שיכולה לנבוע מן ההומונימיות כמות-שהיא".

4. האטימולוגיה העממית כאנאלוגיה

4.1. האנאלוגיה כגורם לשינויים לשוניים ידועה היטב⁵⁰. אלא שהבלשנים דנו בעיקר בהשפעתה על הצורנים הדקדוקיים, השפעה אשר לפי המשוער הביאה ליצירת הפאראדיגמות הדקדוקיות⁵¹ ולחיזוקן נגד הפעולה המפוררת של השינויים הפונטיים, או ליצירה של פאראדיגמות סדירות חדשות, אחר שהמערכות הקודמות נהרסו בהשפעת השינויים האלה. כנגד אנאלוגיה דקדוקית זו אנו יכולים להעמיד את האנאלוגיה הלקסיקאלית, שם אחר של האטימולוגיה העממית. וכבר הזכיר את שתייהן בקיצור Meillet, כשכתב "בכל מקום ובכל זמן הלשונות שואפות [...] להעמיד את אחדות הצורה לעומת האחדות של התפקיד הדקדוקי ושל המשמעות"⁵². במאמרו On Homonymics, הכתוב בצורת דו-שיח פולמוסי, כותב אור⁵³:

49. דה-סוסיר, קורס (לעיל הערה 15), עמ' 174 הערה 1.

50. ראה למשל בלומפילד, לשון, פרק 23; ח' רוזן, לל"ע ג (תשי"ג), קנטרס כה.

עמ' 5–14.

51. אני כותב "לפי המשוער" כי "אין כל נתון עובדתי המאפשר לנו לא רק לפתור את הבעיה של המקור הראשון של הצורות הדקדוקיות, אלא אפילו להתחיל בבידוריה" (מייה, עמ' 132).

52. מייה, עמ' 12.

53. אור 1939, עמ' 97.

אני בטוח שתסכים, כי ההתפשטות של צורת נטייה, כגון סיומת פועלית, עם דחיקת נטיות נדירות, היא תוצאה של האסוציאציה המקובלת בין משמעות-תפקיד לבין צליל-תבנית מסוים [...]. מדוע אפוא תסרב לראות אותה תופעה ביסודות הדיבור המשמעותיים יותר, כלומר בגופי המלים? ובמקום אחר הוא פותב⁵⁴: "מי שלומד שפה כגון צרפתית, יהיה הלומד צרפתי או זר, משימתו נעשית הרבה יותר קלה מחמת קיומן, בתוך אותו העולם המלא שהוא כללות הלשון, של מערכות-משנה, כגון נטיות פעלים, או כגון הצמדת סופית מסוימת לתפקיד מוגדר היטב, למשל eur- לציון עושה הפעולה, et- או ette- לציון הקטנה וכד'. אלה הם פלים שהדובר מצויד בהם כדי לארגן את החומר הלשוני בשעה שהוא רוכש אותו וצוברו. האטימולוגיה העממית, כיון שהיא חותרת לקבוע קבוצות אסוציאטיביות לפי דמיון של צורה ושל משמע, אף היא כלי משליט סדר. היא פועלת לעתים על צורת המלים, לעתים על משמעויותיהן, והיא מקרבת בצורתן מלים הקשורות במשמעות ומקרבת במשמעות מלים המציגות דמיון צורה".

4.2 בעברית פועלת האנאלוגיה הדקדוקית בעיקר על משקלי המלים, והאנאלוגיה הלקסיקאלית על שורשיהן. הראשונה שואפת לקרב את התבנית הפונמית של מלים השייכות לקאטגוריה אחת (כל שמות הפעולה, כל שמות הצבעים, כל שמות המספר, וכו') ושל מלים שהן צורות נטיות מקבילות (כל השמות בריבוי, כל צורות המדבר של הפעלים, וכו'), עד שייראו כנשקלות על משקל אחד או מצידות בטפלות שוות – או להטיל תפקידים דקדוקיים שונים על מלים המכילות צורנים דקדוקיים שונים. האחרת שואפת לקרב את התבנית הפונמית של המלים הדומות או הקרובות במשמעותן, עד שהן נראות כגורות משורש אחד, או לקרב את המשמעויות של המלים הדומות בשורשן.

ההבחנה בין שני מיני האנאלוגיה חשובה היא. התואר תשוש, למשל, הוא לפי דעתו של טור-סיני תמורה של "תשיש[א]- הארמי, "ואולי השפיע הדמיון של 'כחוש' על צורת המלה"⁵⁵: אולם יש לשים לב כי השפעת המלה "כחוש" לא קרבה "תשיש" אל שורשה, אלא אל משקלה.

כיון שבדרך כלל משתלבים בכל מלה עברית ציון לקסיקאלי (שורש) וציון דקדוקי (משקל), השפעת האנאלוגיה עשויה לפעול על כל מלה באחת משתי הדרכים (או בשתייהן), לפי הרגשת הדוברים.

54. אור 1954, עמ' 132.

55. ב"י, ערך "תשוש", הערה.

4.3 להדגשת ההבדל שבין שני מיני האנאלוגיה, נציג דוגמות ספורות של אנאלוגיה דקדוקית, אף על פי שלא היא הנושא של דיוננו. תוצאה של האנאלוגיה הדקדוקית בלשון המקרא היו חֲמִשָּׁה, חֲמִשִּׁים בשינ-מוכפלת, על פי שִׁשָּׁה, שָׁשִׁים, שבהם ההכפלה היא תוצאה של הטמעה; לעומת זאת, מסבירים שִׁשָּׁה בשינ-ללא הכפלה על פי חֲמִשָּׁה⁵⁶. זוהי גם סיבת השינוי של תנועת העבר הקל מצירי לפתח בפעלים רבים על פי הרוב⁵⁷. תהליך דומה נמשך בלשון חכמים ('ישחוט' על פי ישמר) ובלשון תת-תקנית של ימינו ('כָּכָלְתִּי' על פי שָׁמַרְתִּי). בדוגמות האחרונות מקור האנאלוגיה אינו מלה בודדת, אלא צורה דקדוקית מסוימת או משקל מסוים, אשר הרחיבו את גבולם גם על מלים שהיו מקודם מחוצה לו. בלשון תת-תקנית אנו שומעים (והרבה מאודי) 'נרא'ה גם בבינוני על דרך בניין הנפעל של השלמים, שבו התנועה האחרונה של העבר ושל הבינוני אחת היא (פתח היינו קמץ לדובר הישראלי), או על דרך פועלי לִיא. כך רווח המבטא 'מִפִּיר' במקום מִפִּיר, כנראה על דרך פועלי ערי.

הספרים העוסקים בתיקוני הלשון מתריעים על 'העיו' הבא במקום הַעֲזוּ⁵⁸ ועל 'מוֹרִיק' במקום מִרִּיק⁵⁹. בהשקפה ראשונה היה אפשר לראות כאן אטימולוגיה עממית, המערבבת את השורש 'עזז' עם 'עוז' ואת 'ריק' עם 'ירק'; אולם אין הדבר כן: אין כאן אלא אנאלוגיה דקדוקית, המעבירה פועל מגזרה אחת לגזרה אחרת, הנזכרת מפני שהיא שכיחה יותר, או מפני שהיא נוחה יותר להגייה, או מפני סיבות אחרות הצריכות עיון.

4.4 האנאלוגיה הדקדוקית אף מקנה למלים השאולות משקל מן המשקלים העבריים המקובלים, גם אם הוא בא לשנות את צורת המלה: כך אנו אומרים עָנָן במשקל סגולי כנגד הצורות 'עוֹנִין, חוֹנִין' וכיו"ב של לשון חכמים (על העיצור ע"ן שבראש המלה ראה להלן, רשימה 2), וכן טָפַס לעומת 'טופוס, טפס', טפס', טפס'. בדרך של אנאלוגיה דקדוקית המלה מִלָּח, השאולה מן השומרית דרך האכדית, קיבלה את התנועות פתח-קמץ ואת הדגש בלמ"ד, שאין לו הצדקה אטימולוגית, אלא מפני שהורגשה כשייכת למלים המציינות התעסקות קבועה, ומשום כך ניתן לה המשקל של המלים האלה⁶⁰.

56. גוניס ב 87, הערה 2.

57. ברגשטרסר, ב, c 14.

58. פרץ, עמ' 47; ודייק, עמ' 138.

59. ודייק, עמ' 131.

60. קוטשר תשכ"א, עמ' 58; פאר, עמ' 110.

4.5 בדוגמות שהבאנו עד כה ראינו כתוצאה של אנאלוגיה דקדוקית את השינוי של התבנית הדקדוקית של המלה – אך יש גם שבשל התבנית השתנתה המשמעות. הפועל 'בין' משמש בהפעיל בהוראה שוה לשל קל, ועל זה מעיר בן-יהודה⁶¹: 'סוברים רוב החכמים, כי הפעיל זה נולד משיבוש הלשון מהעמיד קל אֶבֶן מן בֵּין, שהוא דומה בצורתו להפעיל מן בון. וחידשה הלשון הפעיל אמיתי בעבר ובינוני'. והנה בכמה פסוקים, בפרט בפרקים המאוחרים של המקרא, משמש הפעיל זה במשמעות גורמת (כגון 'דרך פקודיך הַבִּינִי תה' קיט, כז) – ייתכן שצורות ההפעיל, אחרי שנוצרו, התפרשו לפי התפקיד השכיח של בניין זה.

הוא הדבר שקרה בימינו בלשון הדיבור לפועל הַפִּיר, שאף הוא משמש כרגיל בבניין הפעיל בהוראה פשוטה: משתמשים בו כתמורה של to introduce בביטויים כגון 'אני רוצה להפיר לך את אחי', שבהם הוראתו גורמת, כנראה לבניין זה^{61א}.

אומרים לעתים קרובות 'שבו כולם בשקט' במקום 'הכול' או 'כולכם', כשהסיומת ׀ אינה מורגשת ככינוי הנסתרים אלא כסיומת של תואר-הפועל, על דרך 'ריקם, חנם, אָמנם' וכו' – תופעה שחלה אולי כבר בלשון המקרא⁶².

4.6 נמצא שהדוברים נוטים לשייך כל מלה לקבוצה אחת מבחינה לקסיקאלית, ולקבוצה אחת מבחינה דקדוקית – קבוצות אלו משתלבות שתי וערב ועושות את אוצר המלים של הלשון למסכת אחת. השתייכות זו עשויה להשפיע על צורתה ועל משמעותה של המלה או על שתיהן. כבר תיאר Hermann Paul⁶³ קבוצות אלו, וכינה אותן (במינוח אריסטוטלי) formale Gruppen, st. officliche Gruppen, ועליהן ביסס את הפרק החמישי של ספרו, פרק הדן 'על האנאלוגיה'. שטרן⁶⁴ תרגם את המונחים של פאול relational groups, basic groups, ואנו נוכל לקרוא להן 'קבוצות לקסיקאליות' ו-'קבוצות דקדוקיות'⁶⁵.

נוכל לומר בסיכום, שהאנאלוגיה הלקסיקאלית שואפת להפוך מלים של קבוצה לקסיקאלית אחת למלים הגוורות משורש אחד (אטימולוגיה עממית)

61. ב"י, ערך 'א. בין', הערה 1.

61א. 'הפיר' בהוראה גורמת נמצא כבר בלשון חכמים, כגון ספרי דברים ר"ז (ר' ב"י, עמ' 3670); אולם יש להניח שהשימוש של היום במשמע זה הוא יצירה חדשה, ואינו משתלשל מן המקורות האלה.

62. באואר-ליאנדר, y 65.

63. פאול, עמ' 85.

64. שטרן, עמ' 202.

65. השוה: J. Lyons, *Introduction to Theoretical Linguistics*, Cambridge 1969, p. 435.

והאנאלוגיה הדקדוקית שואפת להפוך את המלים של קבוצה דקדוקית אחת למלים השוות במשקלן או בטפלותיהן הדקדוקיות. אין צורך לומר שרק לפעמים מגיעה האנאלוגיה להשלמת פעולתה, ויש גם שפעולתה אינה מתחילה כלל, כגון כאשר מלים של קבוצה לקסיקאלית אחת הן שונות לחלוטין בתבניתן הפונטית.

4.7 שטרן רואה את האנטונימים כמהיים קבוצות לקסיקאליות⁶⁶; אמנם בעברית אין הדבר כן, והתנהגותם מחייבת לראותם כמהיים קבוצות דקדוקיות. ידוע שהקמץ של יִמְנִי בא למלה בהשפעת שְׁמָאֵלִי: לא עיצורי השורש השתנו, אלא אחת התנועות; וכן אוהבת העברית המודרנית ליצור זוגות של אנטונימים בשיוון המשקל יותר מאשר בשיוון השורש, ויבוא-יצוא יוכיחו. בזוג 'סיטונאי-קמעונאי' הנון של 'קמעונאי' הוכנסה בו על פי האנטונים שלו, שבו היא שורשית⁶⁷ – ואילו ב-'סיטונאי' הסיומת 'אי' נוספה כדי להשוותו לבן-זוגו, כי 'סיטון' המשנאי מספיק בהחלט כדי לשאת את המשמעות הדרושה⁶⁸. אולם אין לשכוח זוגות כגון 'שחור-צחור' ו-'סיכוי-סיכון' (זה האחרון נפוץ מאוד בעיתונות בזמן האחרון). המעידים שלעיתים העברית מבקשת לגזור אנטונימים משורש אחד או משרשים דומים, ובכך היא דנה אותם כקבוצות לקסיקאליות.

4.8 לפי הדוגמות שאספתי (להלן, רשימות) ניתן לקבוע שבעברית האטימולוגיה העממית פועלת כמעט רק במקום שיש דמיון משמע נוסף לדמיון צליל (שלא כדעתו של בריסאן) – מקרים הנראים כחריגים, כגון 'מריק' < מוריק, מַעֲזו < מעיזו (4.38), אפשר לסוג באופן נכון יותר כאנאלוגיה דקדוקית. מבחינה מורפולוגית, לפי המבנה של העברית, האנאלוגיה הלקסיקאלית פועלת בדרך כלל על עיצורי המלה (השורש) והאנאלוגיה הדקדוקית על התנועות והטפלות (המשקל); אולם אין לשכוח, שיש מקרים שבהם ההכרעה מסופקת: במה תלויה, למשל, ההתלכדות של 'בָּמָה' עם 'בִּימָה' (רשימה ד)? השורש של המלה המקראית והשורש של המלה השאולה הודהו לשורש אחד, או שמא יש כאן האחדת המשקל? מקובל להניח, שאין בעברית לתנועות תפקיד סמנטי-לקסיקאלי, אך יש לכך חריגים⁶⁹, לכן גם שינוי תנועה עשוי להתפרש כתופעה לקסיקאלית. כך קיבלה המלה חָמֵר את המשמעות של 'חֶמֶר' (רשימה 1א), וכאן השינוי הוא

66. שטרן, עמ' 203.

67. ח' רוזן (לעיל הערה 50), עמ' 12.

68. א"ש, ערך 'סיטון'. יד הלשון, עמ' 419.

69. גושן-גוטשטיין, ערך 'שפות שמיות', בתוך: לכסיקון מקראי בעריכת מ' סוליאלי ומ' ברפון, תל-אביב תשכ"ה.

בהחלט לקסיקאלי. בהם ובדומיהם נצטרך לעתים לסמוך על שיקול הדעת, בלי להיות תמיד נשענים על כללים פורמאליים.

5. אטימולוגיה עממית ופארונומאסיה

5.1 כבר ציינו, שיש שביקשו לצמצם את האטימולוגיה העממית, כאשר היא מופיעה בלשון של יודעי-ספר, למשחקי מלים⁷⁰. אין להסכים להגבלה זו, אך מאידך גיסא אין להכחיש שיש קרבה רבה בין האטימולוגיה העממית ובין האמצעים הספרותיים ששם פארונומאסיה, אליטראציה, משחק מלים, לשון נופל על לשון, זיווג הצלצול, וכדומה⁷¹. בכל אלו (וכן בסוג מסוים של בדיחות) מנצלים מלה אחת בעלת משמעויות שונות, או מלים שונות במשמעותן וקרובות בצלילן, לשם קישוט סגנוני, כדי להתמיה את הקורא ולעורר את תשומת לבו, או אפילו כשכנוע פסיכולוגי כדי לקרב שני מושגים שונים כשמביעים אותם במלים דומות. אלא שכאן התופעה מודעת, ומשום כך סגנונית, ואילו באטימולוגיה העממית היא בלתי מודעת, ומשום כך היא לשונית.

דרכו של משחק המלים לקרב מלים שונות-המשמע ודומות-הצליל במשפט אחד, כגון 'בלחי הַחֲמֹר – חֲמֹר חֲמֹרִתִּים' (שופ' טו, טז), או להשתמש במלה במשמעויות שונות בעת ועונה אחת: 'מנא תקל ופרסין' (דנ' ה, כה) הם שמות משקלות וגם מלים המרמזות למשפט 'גמנית, נשקלת, נחלקה ממלכתך ונמסרה לפרסים'. יש שכדי להשיג את המשחק משנים שינוי קל את צורת המלים, או מייחסים להן משמעות חריגה קצת מן הרגיל.

5.2 גם בפארונומאסיה, כמו באנאלוגיה, אפשר להבדיל בין תופעה לקסיקאלית לתופעה דקדוקית. באחת משחק המלים מתבסס על הדמיון שבין השרשים, באחרת – על הדמיון שבין המשקלים או בין צורנים דקדוקיים אחרים. 'מוצָאיו ומוֹבָאיו' של יחזקאל (מג, יא), 'חֲמֶתָה מְרֻבָּה מִצִּלָּתָה' של המשנה (סוכה א, א), 'לא יֵאָמֵן כִּי יִסָּפֵר' של הפתגם העממי, הן פארונומאסיות דקדוקיות. לעומתן 'כָּלִי רַעִים' (יש' לב, ז), 'בשלושה דברים אדם ניפר, בְּכֹסוֹ, בְּכִיסוֹ, וּבְכַעְסוֹ' (עירובין סה ע-ב), הן פארונומאסיות לקסיקאליות. מן האחרונות קל המעבר אל האטימולוגיה העממית: כאשר הכתוב אומר 'הַיְּהוּדָה אַתָּה יוֹדוּךְ אַחֶיךָ' (בר' מט, ח), ספק אם הוא מבקש רק לקרב שתי מלים דומות (יְהוּדָה – יוֹדוּךְ) לתפארת הקריאה, ספק אם הוא מבקש ללמדך כי השם יְהוּדָה נזר מן הפועל 'הוֹדָה'; כמו כן אפשר להבין מן הפסוק 'וְשָׁלַח אֶת בְּעִירוֹ וּבְעִיר בְּשָׂדֶה אַחֶר' (שם' כב, ד) כי הבהמה נקראת 'בעיר' מפני שדרכה

70. ראה דברי המהדירים של הקורס של דה-סוסיר, לעיל הערה 49.

71. פאול, עמ' 182.

לרעות בשדות, ולכלות ו-לבער- את תבואתם. פסוקים אלו, ורבים כיוצא בהם, מגשרים בין הפארונומאסיה ובין האטימולוגיה העממית, ואולי יש בהם שנאמרו כמשחק מלים, וסופם שנתקבלו כביאורים אטימולוגיים.

6. האטימולוגיה העממית ברבדים שונים של העברית

6.1 יש מקום לחפש, כיצד פעלה האטימולוגיה העממית בלשון המקרא, כשם שהיא פועלת על כל לשון ולשון – אלא שכאן קושי רב ניצב מול החוקר, כי המחקר הסמאנטי בכללו וזה שבתחום עיסוקו בפרט עשוי להניב תוצאות לגבי לשון חיה – כאשר החוקר יכול להסתמך על עדות הדוברים ועל האינטרוספקציה – או לכל הפחות לגבי לשון המעמידה לרשותו תיעוד עשיר ומתוארך, והלשונות הקרובות לה ידועות לו היטב בהשתלשלותן וביחסיהן ללשון הנחקרת, תנאים שרחוקים מאוד מלהתקיים לגבי לשון המקרא. זאת ועוד: אני מצינים בשם זה, "לשון המקרא", את לשונם של טקסטים, שנכתבו במשך מאות רבות של שנים, ובו בזמן השתנתה הלשון המדוברת של המחברים ושל הקוראים – ואינה ידועה לנו, או כמעט שאינה ידועה – נתחלפו הלשונות הזרות שהפכותים באו אתן במגע, ומשום כך השתנו במשך הזמן הזיקות האטימולוגיות הסינכרוניות בתוך העברית ובין העברית ללשונות אחרות. מצב זה עשוי להרתיע כל חוקר מלהתמודד עם בעיה זו, אף על פי שלא מן הנמנע שמחקר קפדני יוכל לגלות כמה תופעות מאוששות. אני אסתפק בציון נקודות אחדות, שאולי הן עשויות להיות נקודות-מוצא למחקר כזה.

6.2 למעלה ממאה שמות-עצם פרטיים מבוארים במקרא בדרך של אטימולוגיה⁷², והיא אטימולוגיה אמפירית, ועל פי רוב אטימולוגיה עממית. המניע של אטימולוגיות אלו הוא בעיקרו ספרותי-היסטורי, ולא לשוני, ואינו שייך אפוא לעיסוקנו. אמנם יש מקום להבדיל בין שני סוגים שונים. כאשר המקרא מפרש את השם בְּאֵר שָׁבַע פירושים אטימולוגיים שונים וסותרים (בר' כא, ל-לא; כו, לט), יש להניח, שאטימולוגיות אלו נשארו אמצעי ספרותי ולא חדרו להכרה הלשונית של הדוברים; כך אפשר לטעון גם כאשר התורה מפרשת את השם רְאוּבֵן יראה ה' בעניי (בר' כט, לב), והפירוש מורגש רחוק מן האטימולוגיה, עד שלא היססו חז"ל להציע פירוש אחר (רחוק לא פחות) יראה מה בין בני לבן חמי (ברכות ע"ב). מאידך גיסא, אם נכונה ההשערה, ששם חג הפסח גזור משורש מצרי או אשורי⁷³, הרי דוקא השורש פִּסַח המרמוז בתורה (שם' יב, יג) כמקור המלה נתקבל בתודעת הדוברים כמקורה האמתי.

I.M. Casanowicz, *Paronomasia in the O.T.*, (1892), Jerusalem 1971, p. 36. 72

73. באר, עמ' 103, 333; ב"י, ערך "פסח", הערה.

6.3 תופעות של קרי וכתיב וכתיבים חריגים עשויות להעיד על התלכדות של שרשים, שהיו קרובים בצליל ובמשמע. הכתיב הבאיש (מעורש באש) לעומת הקרי הוביש (משורש בוש) בישיעה ל, ה, וכן הכתיב אצורך (מן 'צור') לעומת הקרי 'אצרך' (מן 'יצר') בירמיה א, ה, מצביעים על תזוזה של זיקות אטימולוגיות, או לכל הפחות על ערפולן. 'קצבי' ההרים' ביונה ב, ז (ובבן-סירא טז, יט) הוא גיוון של 'קצב' ו'קצה'⁷⁴. השורש 'שוב' התנון עם שורש 'שב' בצורות 'שבתו' (= 'ישבתו, שמב יט, לג) ו'שביה' (= 'ישביה, יש א, כז) ובפועל 'ושבתי' (= 'ושבתי, תה' כג, ו), ועם שורש 'שבה' במלים 'שבית/שבות', המופיעות בארבעת הצירופים האפשריים: כתיב וקרי 'שבית', כתיב וקרי 'שבות', כתיב וקרי 'שבת', כתיב וקרי 'שבות'⁷⁵.

מהשואת הפסוקים 'אל תסג גבול עולם' (משלי כב, כח) 'גבולות ישיגו' (איוב כד, ב) אפשר להסיק, שניטשטש ההבדל בהפעיל של השרשים 'סוג' ו'נשג'⁷⁶. בדומה לזה: הפסוק 'ואת הבית אשר הקדשתי לשמי אשלח מעל פני' שבספר מלכים א (ט, ז) בא בספר דברי הימים ב (ז, כ), כאשר הפועל 'אשלח' הוחלף ב'אשלך' – מפאן שהקשר בין שני הפעלים האלה, הקיים לדעת רחון בעברית הישראלית (ראה רשימה 1א), כבר מורגש בעברית המקראית המאוחרת. מן המקובלות להניח, שהאלף של המלה מאַנְנִים, ששורשה 'חנן', באה מן השם אֶנֶן⁷⁷: אולי ראו דמיון בין שתי כפות המאזניים לשתי האוזניים של האדם. השימוש של מֶרֶךְ בהוראת 'פחד' עשוי להיות על דרך החיסור מן הצירוף 'מֶרֶךְ לבי', אך אין לפסול את האפשרות שפעל הדמיון למלה 'מורא'.

6.4 הצורה או השימוש של מלים אחדות עשויים להעיד על שיוך אטימולוגי מחודש, וכבר נמצאות השערות כאלה אצל חוקרים אחדים. מְעוֹז, למשל, הנזר מן השורש 'עוז', הוראתו 'מקלט'; אולם הצורה מְעָז (שמב כב, לב) בדגש עשויה להצביע על השפעת השורש 'עוז' = 'היה חזק'⁷⁸. התואר נֹעֵז גזור, מבחינת צורתו, מן 'יעז' = 'זר' (?); אולם יונתן תרגם אותו 'תקיף', לפי אותו שורש 'עוז' הנזכר⁷⁹, ושמה הייתה בידו מסורת עתיקה.

74. ב"י, ערך 'קצב', עמ' 6082א, הערה.

75. קאזאנוביץ', שם, עמ' 80, הערה 153; בד"ב, ערך 'שבות, שביח'; ח"י גרינפילד, לשוננו כו-כח (תשכ"ג-תשכ"ד), עמ' 305. ועתה עיין מאמרו של אהוביה בכרך זה של 'לשוננו', עמ' 21-36.

76. בלאו, עמ' 120.

77. ק"ב, ערך 'און'; בלאו, עמ' 31, הערה 34.

78. בד"ב; גוניס k 85.

79. בד"ב.

בלשון המקרא ידועות שתי הוראות של השורש בוש: אחת עניינה 'כלימה' ואחת (שמ' לב, א; שופ' ה, כח; אולי גם עז' ח, כב) עניינה 'איחור, היסוס'. המילון של בד-ב רואה את ההוראה השנייה כנובעת מן הראשונה והוא מתרגם פסוקים אלו *delay (in shame)*, ואמנם ביטויים כגון 'יחילו עד בוש' (שופ' ג, כה) נראים כחוליות ביניים בין שני המשמעים. בן-יהודה הגיה, שיש שורש 'בשש' הנבדל מן 'בוש', 'אף על פי שאיני יודע לו חבר במשמעות זו בלשונות אחרות'.⁸⁰ ואמנם נמצאו באוגריתית שני שרשים שונים: $b\dot{s}$ = 'היה אטי', bt = 'התבייש'.⁸¹ שרשים אלו נעשו הומופוניים בעברית, אך קשה לדעת מתי בדיק קרה הדבר, ואם עדיין הורגשו כנבדלים (הומונימיים), או שמא אוחדו כשורש אחד פוליטמי, ואם גם זה קרה, מתי קרה.

רגילים לפרש את המלה $\dot{c}a\dot{h}r$ על פי השורש 'צהר', המקביל לערבית 'ט'הר', 'מקום גובה השמש ומן עמידתה למעלה'.⁸² – אולם ייתכן שפעלה גם השפעת השורש הקרוב בצלצולו 'זהר' (השוה עלץ/עלוז), והדוברים פירשו את המלה כזמן האור הבהיר והחזק. ומי יודע אם הפירוש שהמדרש נותן ל-'צהר' התיבה⁸³, 'חלון', כלומר מקור האור, אינו פירוש קדום ביותר, אם גם לא הפירוש הראשון. הקשר הסמאנטי בין המלים המעטות הנזירות בעברית מן השורש הזה אינו ברור, והדבר עשוי לגרום את זיקתו לשורש אחר, ד'מה לו, ורווח יותר.

אורלינסקי סבור, כי השורש של המלה שכבה בצירוף 'שְכַבְתָּ זרע' הוא מקביל לערבית 'סכב' = 'שפך', ואין 'שכבת זרע' אלא 'שפיכת זרע'.⁸⁴ שורש זה הוא הומופוני לשורש 'שכב' = 'השתרע, היה מונח' וגם 'הזדוג'. אם ההשערה נכונה, ייתכן שההשתייכות לתחום סמאנטי אחד ('שְכַבְתָּ זרע, זיווג) הפכה בתודעת הדוברים את שני השרשים ההומופוניים לשורש אחד.

פרופ' קוטשר ז"ל סבור, 'כי המלה הכנענית-העברית מְעוּז = 'נמל' השפיעה על המלה האכדית *maxāzu*, שהפכה בכנענית-עברית להיות מחוז שהתגן בהוראת 'עיר-נמל'.⁸⁵ באר, על פי דרייור, משער שחל עירוב בין המלה 'דין' מן האיראנית *daena* בהוראת 'דת', והמלה 'דין' = 'משפט';⁸⁶ בלאו, על פי

80. ב"י, ערך 'בשש', הערה 1.

81. ק"ב, ערכים 1. 'בוש', 2. 'בוש'; C.H. Gordon, *Ugaritic Textbook*, Roma 1965, Glossary.

82. ב"י, ערך 'צהר', הערה.

83. בראשית רבה, לא, יא, הוצאת תיאודור-אלפק, עמ' 283.

84. באר, עמ' 137. וכבר הציעו מעין זה לפני אורלינסקי; ר' גניוס-קאוטש ובד-ב ערך 'שפך' ושאר המילונים המקראיים.

85. קוטשר תשכ"א, עמ' 44.

86. באר, עמ' 109.

פֶּרְנֶקֶל, רואה את הסמך של השורש 'מסך' כתניינית (במקום שי-ן), בהשפעת השורש דומה-המשמעות 'נסך'⁸⁷.

6.5 סופו של דבר – מחקר שיטתי של האטימולוגיה העממית בלשון המקרא עדיין לפנינו, אך החוקרים לא נמנעו מלשער פה ושם את התופעה הזאת. על האמור למעלה אפשר להוסיף, כי הימצאות של קבוצות שרשים קרובים במשמע, בעלי שני עיצורים שווים ועיצור שלישי שונה, אשר התפרשה כעדות למערכת של שרשים דו-עיצוריים, שקדמה למערכת של שרשים תלת-עיצוריים, ניתנת לפירוש הפוך, לפל הפחות במקרים אחדים, כהשוואת הצליל של שרשים תלת-עיצוריים, אשר משמעויותיהם היו קרובות⁸⁸.

6.6 בלשון חכמים לא חסרות דוגמות של אטימולוגיה עממית, אך נסתפק במועט. אם הספרא⁸⁹ כותב 'יעידת עדים' . . . 'יעידת עד אחד', נראה שיש כאן השפעת השורש 'יעד' על השורש 'עוד' (אך שמא אין כאן אלא אנאלוגיה דקדוקית, כלומר מעבר מגזרה לגזרה). פרופ' ליברמן⁹⁰ רואה אטימולוגיה עממית בכך, שהתוספתא (שבת ב, ז) והבבלי ('עיר' קד ע"א) מעתיקים את המלה היוונית $\delta\alpha\beta\eta\tau\eta\varsigma$ = 'סיפון' במלה 'דיופי', כלומר 'שתי פיות', לעומת התעתיק של הירושלמי ('עיר' י, יג = כו, ד) 'דיוביט', הנאמן יותר למקור. ייתכן שפעלה האטימולוגיה העממית במשמעות הכפולה של 'כוס עיקרים':

הוא משקה עשוי מעיקרים (שרשים) של צמחים המועיל נגד כמה מחלות, ובו משתמשים כדי לעשות את האיש או את האישה עֲקָרִים (שאינם יולדים)⁹¹.

הכתיב בעיין של מלים כגון 'עוגן' ו-'ערכי' או 'ערכאות' השאולות מן היוונית, מעיד על התקשרותן לשרשים העבריים 'עגן' (ועל כך בפירוש בבבלי ב"ב עג ע"א) ו-'ערך'; הכתיב בתיו של 'מסתורין' מגלה את הויקה לשורש 'סתר'. אולם לעתים אין לדעת, אם שינוי הכתיב האלו התלוים באטימולוגיה עממית חלו בלשון חכמים עצמה, או שהם מעשי ידיהם של מעתיקי כתבי-היד. פרופ' קוטשר רואה כ'תיקון' של המעתיקים את השורש 'אמד' ('שיער', מן האכדית) הכתוב בעיין כמו 'עמד' המקראי⁹². אין לדעת, אם הערוב בין כמה

87. בלאו, עמ' 117.

88. ברושטרסר, ב, 1 f.

89. כ"י אסמאני, מהדורת פינקלשטיין, עמ' יב.

90. ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, חלק ג, ניו-יורק תשכ"ב עמ' 31.

91. משנה שבת יד ג; בבלי שבת קי, א; תוספתא יבמות ה, ד; בר"ר כג, ב (עמ' 222).

92. קוטשר תשל"ב, עמ' 61.

המקראי לבין 'בימה', השאולה מן היונית, חל בטקסטים של חז"ל כתופעה של אטימולוגיה עממית חיה או כמעשה של מעתיקים (ראה רשימה ד).

6.7 אין צורך לומר שמאז חדלה העברית מלהיות לשון מדוברת אין לחפש בה אטימולוגיה עממית במובנו הרגיל של מונח זה, ואין כאן שינויי משמע ושינויי צורה הנוצרים בפני הדוברים, אולם זיקות חדשות בין שרשים נולדות אנב עיונם של המלומדים ופעילותם לשם הבנת מלים קשות או לשם חידושי מלים. זוהי מעין אטימולוגיה עממית, הראויה יותר לשם 'אטימולוגיה למדנית'.

אטימולוגיה כזאת רווחת בדרשות חז"ל, עד שאפשר לראותה כאחד מיסודות שיטתם. דיינו אם נפתח את בראשית רבה, בראש הספר: 'ואהיה אצלו אָמון ואהיה שעשועים (משלי ח, ל) – אמן פידגו, אמן מכוסה, אמן מוצנע, אית דאמרי אמן רבתה' וכו' – משמעות המלה אמן שבפסוק של ספר משלי מוסברת במלה משורש שוה או דומה שבפסוקים אחרים. לעתים ביקשו חז"ל בהקשת שרשים לא לדרוש פסוקים אלא לבאר מלים, כגון: 'מאי מְבַעָה? רב אמר: מבעה זה אדם; ושמואל אמר: מבעה זה השן' (ב"ק ג ע"ב) – זה מביא ראה מן 'תְּבַעֲיָן בְּעִי' (ישעיה כא, יב) וזה מן 'נָבְעוּ מִצְפוֹנִי' (עובדיה פסוק ו). כל אלו אטימולוגיות אמפיריות, שלעתים הן קולעות אל הזהות האמיתית של השרשים, ולעתים הן מגיעות רק לאטימולוגיה עממית מן הסוג הלמדני והמלאכותי – אולם אינו מן הנמנע שלעתים נתפסו אטימולוגיות מדרשיות ופרשניות אלו על ידי הדוברים והתקבלו במסורת הלשון כאטימולוגיות היסטוריות.

אף למלים שאולות קבעו חז"ל אטימולוגיות אמפיריות, כגון (א) מרכל כתפקיד של מי שהוא 'מר על הכול' (תוספתא שקלים ב, טו) או של מי שאמר כולא' (בבלי הוריות יט, א), או 'דייתיקי' מן 'דא תהא למיקם (ולהיות) – (ב"מ יט ע"א), וכיוצא באלו הרבה.

בתקופה מאוחרת יותר יצר המנע עם שפות זרות לפעמים מונח חדש, כאשר מלה עברית קלטת את המשמעות של מלה זרה הדומה לה בצליל, כאילו היא מזורה ממנה: כך המלה גדר קיבלה בימי הביניים את המשמעות 'שורש' (במובן המתמטי) על פי 'ג'ד'ר' הערבית. תופעה זו, שקראתי לה במקום אחר⁹² שאילת משמעות על יסוד פוניטי, אפשר לראותה מנקודת מבט שונה כאטימולוגיה עממית.

בימי ההשכלה ובראשית החייאת העברית הרבו לחדש מלים וצירופי מלים משרשים עבריים, כאשר צלילים דומה לצליל המלה הלוועזית שהם באים לתרגם;

92. גב"ע צרפתי, מונחי המתמטיקה בספרות המדעית העברית של ימי הביניים, ירושלים

במשך הזמן חדלו רבות מיצירות לשוניות אלו מלשמש, והן מגויות בספרים הדגים בלשונה של אותה תקופה⁹³. אוכיר רק דוגמה אחת מן הדוגמות שאסף דב סדן, והיא הביטוי "יצא בדימוס" אשר שימש בהוראת "התפטר" (עד שנדחה מפני מלה זו גופה), מן המלה המשנאית "דימוס" על פי הלועזיות *dimission* "ואין לו ול-*dimission* אלא דימוי-הצלצול בלבד, והוא שהשגיר בפי כותבים הרבה דימוי-הוראה"⁹⁴.

7. האטימולוגיה העממית בעברית המודרנית

7.1 פשחורה העברית להיות מדוברת, חזרה האטימולוגיה העממית לפעול בה את פעולתה כבכל לשון חיה, ואפילו יותר מאשר בלשונות אחרות. שלושה הם הגורמים העיקריים המגבירים את פעולת האטימולוגיה העממית בעברית המודרנית. אם, כפי שאמרנו, האטימולוגיה העממית פועלת במיוחד על המלים השאולות, הנה מלים הרבה מן המקורות הקלאסיים המשמשות בעברית המודרנית, לגבי הדובר הן כשאולות מלשון זרה: אינן שייכות לקבוצה אטימולוגית, ולפעמים אף משמעותן המקורית אינה ידועה די הצורך. אין איפוא פלא, אם מלים כגון *מְרוּד*, *מְנוּר*, *מִדָּף* (ראה רשימה 1א) ועוד רבות משנות את משמעותן על פי זיקות אטימולוגיות מחדשות. ואין לשכוח, כמובן, את המלים השאולות באמת, שמספרן בעברית רב מאוד (ראה רשימות א, 3, ב).

הגורם השני הוא ההתלכדות של פונמות שונות בלשון שבפי ישראלים רבים (א, ב, ג, ח, ט, פ, ק, ועוד), התלכדות המקרבת ביניהם מלים ושרשים שהיו מקודם נפרדים: מכאן טיבו הנשמע כמור מן "טבע", צִבְיוֹן מן "צבע", שופי מן "שפע", תִּאָּה מן "תאב", בִּכִּיר מן "בחר", ועוד. נוסיף על כך את המחדל בהכפלת העיצורים, שמיטת האליף (ואף העיין) בתנאים מסוימים, התאפסות השוא הנע בתנאים מסוימים והפיכתו לתנועה מלאה בתנאים אחרים: מכאן "מתפללים" = "מתפעלים" = *mitpalim*, "נימה" = "נעימה" = *nima*, ועוד. המהפכה שבמערכת הפונטית נותנת בהכרח את אותותיה במערכת הלֵקסיקאלית.

הגורם השלישי הוא, שהלשון הקלאסית ידועה לדוברים רבים (ולאו דווקא לעולים חדשים) ידיעה שטחית ולקיה, והמקורות הספרותיים המספקים חלק גדול של אוצר המלים אינם שגורים בפה: טְרוֹנִיָּה לא הייתה משנה את משמעותה מן "חֻקָּה" ל"תרעומת"; צִבְיוֹן לא היה נהפך מן "רצון" ל"עץ", למלים אלו היו מזכרות בתוך הקשריהן העתיקים. בישראל, בניגוד לעמים אחרים,

93. רוזן, תשט"ז, עמ' 71.

94. סדן, עמ' 36.

קבוצות היוקרה החברתית והתרבותית אינן הקבוצות הדוברות בלשון המתוקנת יותר, הגיונה מן המקורות ומספרי המופת, ומשום כך חסר אצלנו הדחף החברתי לשיפור הלשון. מבחינה זאת האטימולוגיה העממית שלנו היא במקרים רבים עממית ממש, כלומר פרי של חוסר ידיעה של מסורת הלשון.

אפשר לראות כגורם נוסף את העובדה, שבעברית המבנה השקוף של רוב המלים מרגיל את הדוברים לשייך כל מלה לשורש משורשי הלשון, יותר מאשר בלשונות אחרות, וכאשר שורש כזה אינו גלוי, החיפוש עלול להוליך לשורש שאינו אמת מבחינה היסטורית.

עם כל אלה יש למנות את הצורך בחידושים לקסיקאליים, שנתלוה להחייאת הלשון, ולעתים מצא את סיפוקו במתן משמעות חדשה למלה ישנה. אחת הדרכים להענקת משמעות חדשה כזאת היא ניצולה של זיקה אטימולוגית מדומה בתוך העברית או בין העברית לבין לשון זרה: כך אֶתֶן ודוֹן נעשו משמות-עצם פרטיים ל'בן-אח' ול'בן-דוד', בִּלְשָׁן נעשה ל'בעל לשון', מְנַר ל'בית נזירים', תֵּינֵר ל-tourist וכיו"ב. אמנם פעמים הרבה אין כאן אטימולוגיה עממית אמתית של לשון חיה, אלא פעולה למדנית ומכוונת, בדומה למה שמצאנו ברבדים של העברית, שהתפתחו בזמן שהייתה לשון ספר בלבד.

7.2 לא אחת המשמעות החדשה שמלה מסיימת משמשת בה היום בדרך של אטימולוגיה עממית יסודה במדרש המקראות או בפרשנות העתיקה. יהיה מי שיסבור שלא היה לי לכלול מלים אלו במאמר הדן על התופעה בעברית המודרנית – ואף על פי כן כללתי אותן, מפני שבסופו של דבר המעבר מן המשמעות המקורית אל המשמעות המודרנית הוא תהליך של אטימולוגיה עממית, ומלכתחילה היו דוברי העברית של ימינו רשאים שלא לקבל את ההוראה הניתנת מאותו מדרש או מאותו פרשן. לפעמים רמזתי לשלב אמצעי זה (פגון במלים 'גמד, דודן, עבטיט') ולפעמים שתקתי: לא היה ביכולתי לערוך תמיד בדיקה קפדנית, ומכל מקום אין שלב אמצעי זה עיקר לגבי מה שאני מבקש לתאר.

7.3 החומר הנאסף מראה, כי בעברית המודרנית האטימולוגיה העממית מתבטאת בעיקר בשינוי משמע של מלים מחמת דמיון הצליל למלה אחרת (רשימה א), ורק לפרקים אנו נתקלים בשינוי פונטי (או בשינוי של כתיב) מחמת דמיון המשמע (רשימה ב). כמה סיבות לדבר: אחת מהן, כי למודות המלים העבריות לשונות את משמעויותיהן במשך ההיסטוריה הארוכה של הלשון, או להוסיף על המשמעות הראשונה משמעות אחרת. חשוב מזה, המשמעות לא בידיים תיתפס; היא משתנה בלי שהדובר ירגיש בכך, ובלי שירגישו בדבר אף

מתקני הלשון: כאשר נפך חדל מלהיות 'אבן טובה' ונעשה 'תוספת כל שהיא', אין השינוי בולט מיד, והוא הולך ומתעצם בלא יודעים. שינוי המשמעות עשוי להיות מודרג, ולעבור דרך הקשרים שבהם שתי המשמעויות מתאימות כאחד: כשאדם נפטר מן העולם ומשאיר יורשיו עֶזְבוֹן, אתה יכול להבין מלה זו במשמעותה המקראית, 'סחורה' שהניח לקרוביו, וגם במשמעות החדשה 'ירושה', על אחת כמה וכמה הדברים נכונים, כאשר אין שינוי משמע, אלא שינוי זיקה אטימולוגית בלבד: כשפלוני שואל על 'טיבו של הדבר' אין אתה יכול לדעת, עם איזה שורש הוא קשר את המלה 'טיבו'.

לעומת זאת, האות הכתובה (בפרט אחרי המצאת הדפוס) שומרת בקפדנות על צורת המלה, וקשה לסטות ממנה, ואם סטית, רוגזם של המורים ושל הדייקנים עליך, והוא יחזירך למוטב. מפאן מיעוט הדוגמות של שינוי צורה של מלה עברית, ואף השינויים המועטים האלה, מהם קדומים (מחמת תגודות הכתיב של מעתיקי כתבי-היד), מהם חלים על מלים שאולות שלא הייתה להן מסורת מובהקת, ומהם שיסודם השינוי בין שני ימנית לשמאלית, שאינו רשום בכתיב הרגיל הבלתי מנוקד.

קיצורה של רשימה ב מלמד אותנו, שכמעט אי אפשר לשנות את הכתיב של מלה עברית, אולם מרשימה ד (של המלים המתלכדות) אנו לומדים, שכאשר שתי מלים דומות בצורתן וקרובות במשמעותן, הריהן עשויות, בתנאים מסוימים, להתחלף זו בזו.

7.4 כבר ציינתי, שבכמה מלים של רשימה א התופעה של אטימולוגיה עממית מודעת היא ומלאכותית, בפרט כאשר המלה המשפיעה היא זרה (רשימה א2): כאלה הן אֶשֶׁף, כֶּכֶל, עֲלִית, שֶׁקַע ועוד הרבה. גדול הוא ההפרש שבין התהליך שעברו מלים אלו ובין האטימולוגיה העממית הבלתי-מודעת וה-טבעית, אך לא ראיתי אפשרות לחלק את המלים מבחינה זו לרשימות נפרדות, מחמת המלים הרבות, שאפשר לשייך אותן לכאן ולכאן.

עוד יותר רחוקות מן האטימולוגיה העממית המקובלת המלים המחודשות משורש עברי ובמשקל עברי בחיקוי הצליל של מלה לועזית שהיה צורך לתרגמה, כגון מִחְסָן, צוּעָנִים, רִפְּבֵת, תִּקְע. זוהי תופעה מיוחדת של לשונו המתחדשת, וראיתי לכלול אותה כאן בגלל קרבתה לאטימולוגיה העממית (רשימה א). במקרים אחדים לא השפיעה המלה הלועזית על יצירת המלה העברית, אבל חיזקה את שימושה בדיעבד: כך, למשל, נוצרה כִּסְפָּת, כאשר לא הייתה עדיין האנגלית הלעז העיקרי המשפיע על העברית, אך ייתכן שבהמשך הורגש הדמיון שביניה לבין safe, ועל פי זה נעשתה המלה יותר מובנת ושכיחה.

7.5 לבסוף רשמתי את המלים המתלכדות (רשימה ד), והן זוגות מלים הקשורות זו בזו באופנים שונים. המלים של כל זוג קרובות הן בצלילן, יש שבמבטא הישראלי הן הומופוניות ממש, כגון אָחֶסֶן-אָכֶסֶן, אָמוֹת-עָמוֹת, בָּחִיר-בָּכִיר, הוֹדָאָה-הוֹדָעָה. יש שמשמעויותיהן קרובות מאוד, עד שרבים מחליפים אותן זו בזו, או שמשמעויותיהן נבדלות, אך עשויות לבוא בהקשר אחד במקרים מסוימים: כאשר העם בוחר באחד מבניו כנשיא, הריהו בָּחִיר העם ואף בָּכִיר העם. יש שנתלכדו שתי מלים במלה אחת, הנכתבת כך או כך, ובמשמעותה משתלבות שתי המשמעויות: ראה טָפַל-תָּפַל; דומה לו פָּח-פָּח, שם של כלי קיבול לנוזלים (פך) העשוי מלוח מתכת דק (פח) – בדרך מטונימיה). יש ששני בני הזוג שונים זה מזה, ואין מתחלפים בשימוש, אלא שהם מחזקים זה את זה, כאילו ממשפחה אטימולוגית אחת, כגון רָחֵב-רֶוַח. יש שגם האדם המשכיל מהרהר בדבר, ולעתים מעיין במילון, כדי לדעת מהו הכתיב המתבקש, בשעה שהוא כותב משפט מסוים, ויש שרק ילדים או לא-ידועי-ספר נכשלים בהן (פֶּטֶר-פֶּתֶר, תָּרַט-תָּרַת). יש בני זוג, הרגילים לבוא יחד, מעין כפל עניין במלים שונות, כ-מכיר ומקיר, מעביר על דתו ועל דעתו, וקרבה שכיחה זו מגבירה את זיקתן ההדדית.

זוגות מלים כאלה תופסים מקום נכבד בספרים העוסקים בתיקוני הלשון ובהערות הנורמטיביות, שבפינות הלשון של העיתונות היומית למיניה.

7.6 אין צורך לומר, שאין ברשימות שלפנינו כל שאיפה לשלמות, ואין בהן אלא מה שעורר את תשומת לבי אנב שמיצה או קריאה. אדרבא, אין כל אפשרות של שלמות ברישום התוצאות של תהליך לשוני חי ומתמיד. הדוגמות לקוחות מתוך העברית המודרנית, בעיקר מבחינת שימושן, אך יש שהיה התהליך ברבדים קודמים של הלשון, כפי שכבר הערתי למעלה (7.2§). ביקשתי את הקיצור, ולכן בכל עניין שנודמן לי הפניתי אל הספרות העוסקת במלה הנדונה ובתופעה הנדונה: על ידי כך גם השתדלתי במקצת להינצל מן הסובייקטיביות המוחלטת, השולטת בעבודה מעין זו. מלבד הרמזות למילונים, ספרים ומאמרים, הסתפקתי בהערות קצרות, והנחתי לקורא שישלים וירחיב מדעתו. אם יחלוק פעמים על דעתי – וזה בלתי-נמנע לאור האופי האינטואיטיבי של ההנחות – יפסול כמה מן הדוגמות שהבאתי, יספיקו הנותרות כדי לאמת ולהמחיש את התופעה ואת חשיבותה בהתפתחות הלשון.

וזאת אני מזכיר: האטימולוגיה העממית שואפת לאחד מלים לאטימולוגיה אחת – אולם לעתים אפילו דמיון מועט, אפילו שיתוף בהגה אחד בלבד, עשוי להכריע בבחירה של מלה או בהטיית משמעותה לכיוון מסוים.

(הסיום יבוא)

המטונים והסינקדוכה

(ניסיון של הבחנה)

המטאפורה הינה העברה מתחום לתחום ולעתים קרובות מן המוחשי למופשט. הביטוי המוחשי משמש כדי לבטא רעיון או חוויה¹. המטאפורה בניה על דמיון כלשהו בין הוהיקל לטנור, דמיון, שהוא לעתים אובייקטיבי וקיים במציאות בשני היסודות, ולעתים הוא סובייקטיבי, וקיים רק בדמיונו של המחבר. בעקבות ביהלר מכנה ולק את המטאפורה -קוקטייל של ספירות². הן ההעברה מתחום לתחום והן עירובם של תחומים מרמזים, כי יש במטאפורה משהו מחוסר ההתאמה שבין הוהיקל לטנור, והדמיון ביניהם לעולם אינו שלם.

הן בעניין ההעברה, הן בעניין הדמיון בין הוהיקל לטנור והן בעניין חוסר ההתאמה קיים הבדל בין המטאפורה למטונים. אמנם גם כאן אין התאמה מלאה בין הוהיקל לטנור, אבל בהשוואה לצורות כגון הקאטאכרויס, האוקסימורון ודומיהם, ואפילו בהשוואה למטאפורה נוטה כאן חוסר ההתאמה להצטמצם. במטונים אין לרוב כל דמיון מוחשי בין הוהיקל לטנור או בין הצורה לתוכן. ואולם חוסר הדמיון אין פירושו ששני היסודות אינם תואמים זה את זה. התיאום בא כאן לביטוי בקשרים אחרים שהם לרוב אובייקטיביים למדי. ההעברה נראית כאן מצומצמת ביותר, ולמעשה אין כאן אלא הזחה של המשמעות מעניין אחד לעניין אחר שהוא קרוב לו מבחינת העובדות או מבחינת המצב. במטאפורה כגון -אור- במשמעות השכלה הועבר האור הריזואלי מוחשי לתחום הריזואלי המופשט, הרחוק והשונה של הדעת. במטונים המעבר אינו גדול כל כך, והוא נעשה על ידי הזחה מתחום א' לתחום ב' שהוא קרוב לו עד כי הוא נוגע בו ממש, כמו שאומרים -שתינו כוסיית- במקום לומר שתינו יין בכמות של כוסיית

1. אף על פי שרבים מן החוקרים מתנגדים לדעה שהיסוד המוחשי-ריזואלי הינו עיקר במטאפורה, אין דבריהם נראים לי תקפים לגבי רוב היצירה הספרותית. דבר זה אמור גם ביחס לדעה, לפיה האופי המטאפורי אינו עקרון יסוד בשירה. דומה, כי אפילו שיר מחוסר מטאפורות נושא עמו משמעות שהיא מעבר לתמונה המוחשית המתוארת בשיר. ועיין J. Middleton Murry, *The Problem of Style*, London, Oxford University Press, 1961 עמ' 81. וכן Henri Meschonnic, *Pour la Poétique*, Gallimard, 1970 עמ' 98-138.

2. ר' ולק וא' וורן: "תורת הספרות" (1942) בתרגומה של דינה עליאש, הוצאת יחידיו, תל-אביב, 1967 (עמ' 208).

אחת. אף כי אין כל דמיון מוחשי בין היין לפוסית ההעברה כאן קצרה ביותר, כי מבחינת העובדות המקובלות בתרבות שלנו משמשת הפוסית תדיר לשתיית יין, ומטעם זה שני המרכיבים אף תואמים זה את זה. בסִינְקְדוֹכָה תחום א' קרוב עוד יותר לתחום ב' בהיותו חלק ממנו. כאן שוב אפשרי גם קו של דמיון בין המרכיבים כגון במקרה בו האבן משמשת סִינְקְדוֹכָה לדומם בכלל. (אבל אבן במקום לבו של אדם הינה מטאפורה, בהיותה מערבת שני תחומים שונים הרחוקים זה מזה, ובהיותה יוצרת על ידי עירוב זה שיטת מיון חדשה ומפתיעה, המארגנת מחדש ובאופן חד-פעמי את החלקים המרכיבים את עולמנו).

רפאל ספן בספרו 'דרכי הסלנג' מנסה להסביר את אופן היווצרותם של המִטוֹנִים ושל המטאפורה. גישתו הבלשנית התאורית גורמת, שאין הוא מנסה כלל לבאר מהם המניעים או מהן המגמות המשפיעות על התגבשותן של הצורות. כן אין הוא בודק מה האופי המיוחד של הצורות השונות, מה מטענן החייתי ומה האירה הנוצרת על ידן. ברור, כי בשביל פרשן ספרות יש בתיאור מעין זה, עם כל המוֹעִיל שבו, חסרון גדול למדי.

בתיאור התהוותם של המִטוֹנִים ושל המִטַּאפּוֹרָה קוֹשֶׁר ספן את השינויים החלים במשמעות הביטוי הפשוט והחד-משמעי לתהליכי הצמצום או התייחדות המשמעות (ספציאליזאציה), לתהליכי התכללות המשמעות (גנרליזאציה) ולתהליכי המעבר הנוצר כתוצאה ממגע בין משמעויות³. לפי ספן נוצר המִטוֹנִים כתוצאה מחילוף בין מלים שביניהן מגע כלשהו. המִטוֹנִים לפי דעה זו מקדים את השלב המִטַּאפּוֹרִי, ומשמש שלב מעבר בתהליך התהוותה של המִטַּאפּוֹרָה. אף על פי שספן יודע, כי תהליכי המעבר אפשריים בשני הכיוונים, מן הצמצום להכללה ולהפך, מן ההכללה לצמצום, הוא כותב ש-המטאפורה היא אפוא בעיקרה תהליך סִמָּאנְטִי דו-שלבי (מִטוֹנִימָה והתפְּלָלוּת).⁴ לפי תיאוריה זו חלה תחילה תווה קלה במשמעות, כגון תווה מן המשמעות המילולית של המלה 'גמגום' שהיא דיבור במלים פגומות מבחינת הצליל 'לדברים מגומגומים' שהם פגומים מבחינת התחביר, הדקדוק, התוכן או מבחינת ביטחון הדובר בדבריו. תווה זו, בה קשורה עדיין משמעות המלה 'גמגום' לענין הדיבור (קיים מגע בין המשמעויות) הוא שלב מִטוֹנִימִי, בו קיימת העברה קצרה לתחום קרוב

3. לשם בהירות הדברים נדגים כאן את התהליכי התייחדות וההתכללות. הפועל 'מאווך' המציין כל אדם המטה אוויר לענין כלשהו, התייחד כדי לשמש שם של אדם השומע רדיו. בדומה מצינת המלה 'כסף' מתכת אצילה המשמשת להכנת מטבעות. לאחר תהליך של התייחדות היא מצינת אמצעי תשלום בצורת מטבעות כסף. לאחר תהליך של התכללות ממטבעות כסף לשאר אמצעי תשלום, מציין השם 'כסף' גם מטבעות נחושת, אלומיניום ואפילו שטרות של נייר.

4. ר' ספן: 'דרכי הסלנג', הוצ' קרית ספר, ירושלים, 1963 עמ' 31.

(הזחה). השלב הבא בתיאורו של ספן הוא שלב של התכללות (מטאפורית) מן ההיסוסים, מן הספקות ומן הפגמים שבתחום הדבור לספקות בכלל בכל התחומים כגון, יולבי מגמגם בדבר⁵.

מה שלא הוכח בדבריו של ספן הוא שהשלב המטונימי הוא באמת שלב של מעבר. לפנינו שני צעדים לשוניים שהאחד מהם, המטונימי, הוא צעד קצר, והאחר, המטאפורי, הוא צעד ארוך. ואולם אין כאן כל הוכחה שהצעד הקצר הינו חלק מן הארוך, או ששני הצעדים הם באותו כיוון. אפשר בהחלט שעניין לנו בשני תהליכים נפרדים זה מזה, בהזחה לתחום קרוב היוצרת מטונים, ובהעברה לתחום רחוק היוצרת מטאפורה, בלי כל קשר ביניהם. העובדה שבמטאפורה מצייה תכונה משותפת בין הוהיקל לטנור, והיא מקשרת ביניהם קשר אנאלוגי, שעה שבמטונים אין כל תכונה משותפת בין המרכיבים מאשרת שבין צעדים לשוניים אלה שוני מהותי.

קשה יותר למצוא הבחנה ברורה בין המטונים לסינקדוכה. קינר, אף על פי שהוא מחפש בדרך כלל הבחנות ברורות ודקות, מותר על ההבחנה בין המטונים לסינקדוכה⁶, ומסתפק בהגדרת שניהם כהזחה⁷. לעומתו מחליפים רבים מן התיאורטיקנים האחרים בין שני הסוגים הללו, עד כי לפי שיפלי המטונים הנו יצורה של הסינקדוכה⁸, ואילו לפי המילון השימושי לספרות של תבו הצרפתי להפך, הסינקדוכה הינו אחד מסוגי המטונים⁹. על אף מצב מעורפל זה נראה לי שההבדל בין צורות אלו הוא מהותי למדי.

כבר נאמר שהמטונים אינו דומה למה שהוא מייצג, אלא קשור בו קשר אסוציאטיבי כלשהו. לפי אולמן קשר זה הינו קשר חיצוני¹⁰. הערה זו, שאולמן אינו טורח לפתח אותה, אפשר שתוביל אותנו להבחנה בין המטונים לסינקדוכה בתנאי שנמצא, כי בסינקדוכה מצויים קשרים פנימיים או תכונות פנימיות משותפות בין הוהיקל לטנור. רמחל פותב על הסינקדוכה שהיא יעצק נבין בו דבר מתוך דבר, והדבר המוזכר קיים בעניינו, אך עוד נבין בו דבר אחר¹¹. לפי

5. רש"י שבת צ"ב ע"ב ועיין ספן שם (עמ' 30).

6. (עמ' 112) W. Kayser, *Das Sprachliche Kunstwerk*, Francke Verlag, Bern und München, 1961.

7. Verschiebung (שם שם).

8. שיפלי: ערך metonymy (עמ' 271).

9. P. Théveau & J. Lecomte, *Vocabulaire Pratique de la Littérature*, Roudil. Paris.

ערך: métonymie (עמ' 120).

10. S. Ullmann, *Semantics*, Oxford, Basil Blackwell, 1962, עמ' 92 ו-163.

11. רמחל: "לשון לימודים" פרק ח' (מהדורת הברמן) מוסד הרב קוק, ירושלים.

ומחברות לספרות ת"א, תשי"י. (עמ' 139).

זה בסינקדוכה קשרים פנימיים, שהרי הוהיקל מכון בעת ובעונה אחת לבטא הן את משמעותו העצמית, והן את משמעותו של הטנור, ודבר זה אפשרי רק אם לוהיקל ולטנור תכונה משותפת. מכאן נוכל להסיק, כי במטונים נשתמש בשם בלי שנתפון לתת ביטוי למשמעותו העצמית, והוא יבטא את הטנור בלבד. יש כאן מין ניתוק בין שני החלקים ואין ביניהם קשר פנימי הכרחי. הקשר הינו בקרבה שבין התחומים, קרבה שהיא אוֹבִיִּיקטיבית עובדתית, מקומית, זמנית, סיבתית וכד'. אין כאן אפוא העברה מתחום אחד לתחום אחר ורחוק, אלא רק הזחה אל תחום קרוב ולפי הגדרתו הקרובה לדברינו של הפרופ' ח' רבין ¹² מעתק מגע- המבוסס על קשר בין המושגים כפי שהם במציאות או על מגע בין הצורה למשמעותה¹². יש כאן אפוא העתק בין דברים או בין תחומים, אך דברים או תחומים אלה סמוכים זה לזה, נמצאים במגע זה עם זה, ועל כן ההעברה מצומצמת, והיא אינה אלא הזחה.

קשרים חיצוניים כאלה אנו מוצאים בהזחת הסיבה ושימוש בה במקום התוצאה. רמח"ל אומר לפסוק ¹³ "לך היין הומה שכר-¹³", כי "היין לא יליץ ושכר לא ימה, אך סיבות הם ללצון ולהמון"¹⁴; כאשר אנו אומרים על אדם ששתה רעל שהוא שתה את המות, הלכנו בדרך הפוכה והשתמשנו בתוצאה במקום הסיבה¹⁵. אף בעושה, הבא במקום המעשה כגון: ישעיה, הומר או וירגיל הבאים במקום ספריהם אותם כתבו, או רמברנדט במקום תמונתו יש בהם יסוד סיבתי. השימוש באמצעי, במכשיר או בכלי במקום הפעולה-התוצאה כגון שמעתי פִּטְפוֹן במקום שמעתי מנגינה, או יודע חמש לשונות, דהיינו לשון במקום דיבור, או אפה במקום דיבור, כמו בפסוק ¹⁶ "איה אפוא פיך-¹⁶", כאשר הפונה לאמרי פיך, וכן השימוש בעשייה במקום ההוראה לעשות, כגון: ייבן שלמה את הבית-¹⁷, והוא לא בנה אלא צוה לבנות דומים לענינו, העוסק בסיבה ובתוצאה, כי את האמצעים אפשר לראות כסיבה לפעולה, ואת העשייה אפשר לראות כתוצאה מן המצוה. הקשר בדוגמאות אלו חיצוני הוא, כי אין כל תכונות משותפות מהותיות בין החלקים, אין כל יסוד אנאלוגי ביניהם, ורק ההיגיון האנושי מביאם לידי מגע. סיבה כגון חום, אינה דומה, ואין לה כל קשר עצמי פנימי עם זעה

12. פרופ' ח' רבין בהרצאותיו על הסמאנטיקה באוניברסיטה העברית בירושלים בשנת הלימודים תשכ"ט. את העדות על דבריו שמעתי מפי ד"ר רחל לנדאו ששמעה כתלמידת תואר שלישי את השיעורים הנ"ל.

13. משלי כ, א.

14. רמח"ל: שם (עמ' 139).

15. בִּינִק: (עמ' 3-102) ערך: *métonymie*.

16. שופטים ט, לח.

17. מלכים א' ו, יד. ועיין רמח"ל שם, שם.

שבני אדם מעלים בגלל החום. הקשר חיצוני הוא אף בשימוש בכלי במקום תוכנו. נהגים לומר: 'שתינו כוסית' אף כי למעשה שתנו י"ש שהיה בתוך הכוסית. כן אמר הנביא 'קריה נאמנה'¹⁸ אף כי באמת תושבי הקריה הם הנאמנים. הפלי או החפץ יכולים לשמש אף במקום בעליהם כגון שרביט או כתר במקום המלך, וכן תכריכים במקום המת. כן משמשים דברים המצויים בקרבת מקום (או קרובים בזמן) לדברים אחרים פסימיים לאותם דברים. הפתר והשרביט משמשים גם מטונים למלוכה ולא רק למלך. במקרה אחרון זה, הקשר הוא קרבה במקום. כן משמשים קבר חוג סוסים שחורים סימן למות, והקשר בנוי הן על קרבה במקום והן על קרבה שבזמן. לעומת זה שיבה כמטונים לזקנה בנויה על קרבה של זמן. מטונים בו משתמשים בתואר כתחליף לשם פרטי, כגון: 'החכם' במקום המלך שלמה, וכן שימוש בשם פרטי כשם כללי כגון 'גירון המודרני' במקום שמו של שליט אכזרי ומטורף שאין רוצים לציין את שמו במפורש נקרא אנטונומסיה.

בסינקדוכה הקשר בין המרכיבים הינו פנימי ומהותי הרבה יותר. לא עובדה, סיבה, מקום, או זמן, קובעים את הקשר, אלא שיתוף של חומר, שיתוף של תכונה או של תפקיד. הקשר הוא במהות הפנימית של המרכיבים. ספק מתעורר בעניין זה דוקא בסוג המספק את הדוגמא הנפוצה ביותר אצל רוב התיאורטיקנים, בסוג שנקרא 'החלק מן השלם'¹⁹. יש לשאול אם הקשר בין פיריים לבית חמים הינו פנימי מהותי כמו למשל בין לחם למזון, שם הלחם עצמו הינו מזון, והוא פרט אחד מכל סוגי המאכלים שכל אחד מהם הוא פרט מן הכלל בדומה ללחם מן המזון, וכל אחד מהם מקביל במהותו לשאר פרטי הכלל. כן קשה להחליט בדוגמה של 'מפרש' במקום 'ספינה'. אמנם המפרש הינו אחד מחלקי הספינה, אך לא רק שאין הוא דומה לשאר החלקים, אלא קשה אפילו להכיר בקשר שביניהם. אף על פי שלאניות רבות יש מפרשים, המפרש עצמו אינו אנייה, ואין הוא פרט באנייה באותו אופן, בו הלחם מהוה פרט במזון, או באותו אופן בו הטיפה מהוה פרט במי הנהר.

העולה מהבחנות אלו הוא, כי שעה שבמטונים משמש לעיתים המוחשי לשם ביטוי המופשט (קבר או תכריכים למות וכד'), ולהפך, המופשט לשם ביטוי המוחשי (שתייה במקום משקה), ורק בחלק מן המקרים משמש המוחשי במקום מוחשי אחר (כגון ירמיהו במקום ספרו), נשארים בסינקדוכה שני החלקים מוגבלים בתחומם, המוחשי בתחום המוחשי והמופשט בתחום המופשט. (לחם למזון, משקה למשקאות חריפים וכן שביתה, דהיינו מנוחה, לשביתת פועלים).

18. ישעיהו א, כא.

19. pars pro toto.

אם נקבל תכונה זו כקריטריון להבחנה בין מטונים לסינקדוכה נצטרך לומר, שרק יחסי פרט וכלל לימניהם יוצרים סינקדוכה באופן ברור, ואילו יחסי החלק והשלם, בהם החלק יכול להיות שונה במהותו מן השלם אליו הוא משתייך יוצרים מטונים. ביטויים כגון "כל הנשמה" במשמעות כל אדם, "מקום נעים" במשמעות של מקום בעל אירה נעימה מהווים מקרי גבול בעייתיים, אף כי יש הסבורים שהם שייכים לתחום המטונים. דומה שגם דוגמאות כגון מפרש לספינה או כיריים לבית מתפרשות כמקרי גבול. אמנם אין הם בתחום המוחש המשמש לביטוי של משהו מופשט, אך גם אין הם סוג למין כגון לחם למזון, או פרט מן הכלל כגון גל לים, או כגון "טיפה" שהיא פרט במי הנהר, ואף לא חומר לתוצרת כגון כסף במקום מטבע. מפל מקום יש ביניהם קשר פנימי יותר משמצוי במטונים רגיל כגון "קריה" המייצגת את התושבים, או השם "ביאליק" המסמל את שריו.

דומה שקנת בורק אינו מדייק כאשר הוא מונה בלי אבחנה את החלק במקום השלם ואת השלם במקום החלק, את הכלי במקום הכלול, את הסימן במקום המסומן ואת הסיבה במקום התוצאה בין סוגי הסינקדוכה. היחס האינטגרלי שהוא מוצא בין שני המרכיבים של הזוגות (שהם למעשה והיקל וטור), הוא יחס לוגי אמנם, אך לא יחס אנאלוגי הקיים בין חומר לתוצרת (שבשניהם מצוי אותו חומר על כל תכונותיו), או בין סוג למין ולהפך. את המטונים רואה בורק כרדוקציה של תחום גבוה, נעלה ומסובך וביטוי במונחים של תחום נמוך ופשוט יותר.²⁰ מאחר שאין בורק רואה כל חשיבות לעניין הקרבה שבין התחומים ולענין חוסר האנאלוגיות שבין היסוד המוחשי למשמעותו, דהיינו לעובדה שבמטונים אין פוקוס משותף להיקל ולטור, קשה לו לראות את ההבדלים בין הסינקדוכה למטונים. דומה, כי לא די בקביעת הרדוקציה כתכונת יסוד של המטונים ובקביעת הרפרונטציה כתכונת יסוד של הסינקדוכה הן מפני שאין להעמיד צורות אלו על תכונה בודדת אחת, והן מפני שלמעשה אף במטונים יש משום רפרונטציה של המשמעות, אלא שהיא שונה מאופי הרפרונטציה שבסינקדוכה. במטונים נלקח המייצג לא מתחום פנימי של המוצג, אלא מתחום קרוב אך חיצוני, ועל כן יש מעט שרירותיות בייצוג זה. שרירותיות זו נובעת מחסרונה של האנאלוגיה הטבעית, וחולשה זו של המטונים היא יתרונה. אין בו הכוח לקבוע לנו פירוש חד-משמעי קבוע, ובזה הוא קרוב לסימבולי כפי שזה הובן על ידי גיטה.²¹ בסינקדוכה לעומת זה נלקח המייצג מתוך תחומו העצמי של המיוצג, הוא

Kenneth Burke, *A Grammar of Motives* (Four Master Tropes), Meridian .20

Books, Cleveland and New-York 1962. עמ' 506-508.

.21. W. Goethe, *Werke*. Weimar, IV Teil, Band 16, S. 367.

פרט ממנו ועל כן הוא אֶנְאֻלֹּגִי לוֹ, ולכן גם פירושו ברור וחד־משמעי, דבר המקרבו אל האֶלְגֵרִי הנתפס אצל גֵּיטָה כניגוד של הסימבולי, בו מצוי תמיד מִגֵּן משמעות. ואולי אפשר לומר מעתה, כי שעה שבמטונים אנו מוצאים ייצוג סימבולי גותן לנו הסינקדוכה ייצוג אֶלְגֵרִי. נראה שהדוגמא המעניינת של בּוֹרֶק, הרואה את יחסי הוֹהֵיקֵל והטֶנּוֹר בסינקדוכה כיחס המיקרוקוסמוס (והֵיקֵל) והמיקרוקוסמוס (טנור) מאשרת דברים אלה. יתר על כן, נראה שאף במיקרוקוסמוס המייצג את המִקְרוֹקוֹסְמוֹס יש מעין רְדוּקְצִיָּה של האחרון. ואולם נֹסֵף לְרְדוּקְצִיָּה יש בו דמות עולם הזהה בשימושו ובתכונותיו עם תכונות העולם הגדול המיוצג. יש בין שני המרכיבים יחס אֶנְאֻלֹּגִי ואפילו איזו זהות חלקית.

ריבוי זה של הגבולות, אותן מצאנו בסינקדוכה, מצמצם את מספר הדוגמאות הנכללות בצורה זו, והוא מרחיב את מספר הדוגמאות הנכללות במטונים. מפל מקום יש משום שוני יסודי בין שני הסוגים הללו, ומטעם זה לא נוכל להספיק עם בּוֹרֶק האומר, כי המטונים הינו סוג של הסינקדוכה. כנגד טענתו לפיה הן הפמות המייצגת איכות והן האיכות המייצגת כמות הן סינקדוכה, אך רק אחד מהם, הפמות המייצגת איכות תוך רְדוּקְצִיָּה יכולה להיקרא מְטוֹנִים²². נראה להעיר, שחלוקה זו מערבת בין יחסים לוגיים ליחסים אנאלוגיים. אין בין פמות לאיכות יחסים אנאלוגיים כמו בין חומר לתוצרת או בין סוג למין, שבהם קשרים פנימיים ברורים. אין בין פמות לאיכות אפילו יחסי מיקרוקוסמוס-מאקרו-קוסמוס, שהם סימן הכר של הסינקדוכה לפי בּוֹרֶק עצמו, ועל כן יש לראותם כמְטוֹנִים. (ייצוג מתחום קרוב).

דומה לי, כי אין בידי איש להוכיח, כי המטונים הינו סוג של הסינקדוכה, אך גם לא נוכל להוכיח את ההפך, ולכן סבורני כי מוטב לראותם כשני סוגים נבדלים. דומה כי רק בין מקרי הגבול כגון החלק במקום השלם יש אולי חפיפה חלקית.

מבחינת השפעתן של הצורות הנידונות על התכנים המופיעים בהן, גֵרֵם השימוש במְטוֹנִים או בסינקדוכה ליצירת אורח המכונה את הקורא לקראת קליטת המשמעות. תמונת בית הקברות, בהיותה קרובה בתחום למֶטָה אותו היא מייצגת, מוליכה את הקורא לקראת הקליטה הרגשית-תבונתית של המשמעות הלא היא המֶטָה. על אף העצמה הרגשית המפרנסת את המטונים, גֵרֵמים הקרבה והמגע שבין תחומי הוֹהֵיקֵל והטֶנּוֹר שהמטונים אינו חידתי ואינו מפתיע כמו המטאפורה. על אף אופיו הסימבולי ברור אפוא הביטוי המטונימי מן המטאפורה. באין כאן שיטת מיון מלאת חידושים, המדהימה את הקורא בורותה, נוצר במטונים תאור, הנראה בקריאה ראשונה מחוסר כל רֹבֵד פנימי מוסתר. נדמה

לרגע כאילו אין לפנינו משמעות סמלית נוסף למשמעות הראשונית, אפילו כאשר הנשוא מוציא אותנו משלותנו כגון נשוא המות. מכל מקום, יש בייצוג של תחום קרוב משום ריסון המהות הסימבולית של המטונים, בה, שלא כמו במטאפורה, משחק הדמיון אינו חפשי, ויסוד ההפתעה אינו חזק. אין פלא, כי רבים ראו במטונים יסוד מוסד של הביטוי המושאל המשמש את הרומן הריאליסטי²³. בית במשמעות house מייצג את הבית במשמעות home, בית קברות מייצג את המות, והעיר מייצגת את הציביליזציה האנושית. דומה שדבר זה נכון אף לגבי הסינקדוכה בו חברה מצומצמת, שנבחרה על-ידי המחבר לשם תיאור, מייצגת את כל בני החברה שבתקופה המתוארת. ואולם כבילותו של הסינקדוכה חמורה הרבה יותר מזו של המטונים. משמעותה נתונה וקבועה בלא אפשרויות רבות של סטייה לצדדן, כגון לחם שמשמעותו מזון ומזון בלבד, או ניצוץ שמשמעותו אש או להבה ולא יותר. כבילות זו יוצרת הרגשה שהמשמעות נקבעת על-ידי דוגמה הקיימת מראש. הקשר הזה בין הדוגמאית לצורה המושאלת משמש לפי גיאורג לוקץ' יסוד היסודות של האֶלֶגְרִי²⁴. נראה אפוא, כי הסינקדוכה נוחה מכל הצורות האחרות, כדי לתת ביטוי משאל לעולם קבוע המאורגן ארגון קלסי מדויקדק, והמתנהל על פי דוגמות שאין לערער עליהן. כמו האֶלֶגְרִי מוכשר הוא לשמש דוקטרינות קבועות מראש, דתות אורתודוקסיות, משטרים טוטליטאריים ותפיסות ורעיונות דומינאנטיים. לעומת זה נראה, כי העובדה שהצורות המטונימיות הינן סימבוליות, מעניקה להן גמישות רבה, ופירושהן אינם חד-משמעיים, אלא עשויים להתחלף לפי התפיסות הפרטיות והרגעיות של המחברים השונים. מטעם זה נראה גם שהמטונים רגשי יותר, סובֶּקֶטִיבִי וְאִינְדִּידִּוּאָלִי יותר ועל כן גם אמנתי יותר מן הסינקדוכה.

ניקשותו של הסינקדוכה קשורה אף באובֶּקֶטִיבִּיּוּת המונחת ביסודו. משמעותו של הסינקדוכה אינה תלויה בהחלטתו של המשורר, אלא בקשרים האובֶּקֶטִיבִּיִּים-לוגיים²⁵ שבין החומר לתוצרת, בין הפרט לכלל, בין הסוג למין וכד'. דבר זה וכן העובדה שסינקדוכה מוחשי משמש ביטוי למשמעות שאף היא מוחשית מונע מן הסינקדוכה המוחשי לבטא את עולם הרגשות ואת עולם הרוח המופשטים. לדבר זה תוצאות חשובות ביחס לערפיותה הרדודה הלא-אמנעית של צורה זו, וביחס לחשיבותה של ההבחנה הברורה בין הצורות המושאלות הנידונות.

23. ועיין הנרי משוויק (עמ' 106).

24. (ייחודו של האסתטי) Lukács György, *Az Esztétikum sajátossága*, Akadémiai

Kiadó Budapest, 1965, כרך שני, עמודים 675–719.

25. רמח"ל ב"לשון לימודים" רואה יסוד ראציונאלי תבונתי בסינקדוכה ששמו

הלאטני הוא "אינטלקציה" שם (עמ' 134).

מן הראוי לזכור עוד, כי לעתים תלויה לחלוטין מהותו של ביטוי בקונטקסט בו הוא מופיע. "אבן" המייצגת "אלם" נחשבת כסמל, וכאשר היא מייצגת ניקשות היא מטאפורת. והנה אותה מלה עצמה ביצגה את אדמת המולדת היא מטונים, וכאשר היא מייצגת סלעים או את העולם המוחשי הדומם היא סינקדוכה. באופן כזה המלה "סליחה" שמשמעותה ויתור על פגיעה, משמשת גם בביטוי "אמירת סליחות" שהכונה בהן לסליחה המיוחדת שהאדם מבקש מן הבורא. שימוש זה הוא פנארה סינקדוכה שבו הפלל, דהיינו סליחה במשמעותה הפלילית המקובלת, משמש כדי לבטא את המקרה הפרטי של סליחה מיוחדת במינה. ואולם אותה מלה עצמה משמשת גם כינוי המציין את הספר בו כתובות כל הסליחות-התפילות. כאן מצייה הזחה של תחום קרוב ולפנינו מטונים. תהליך כפול זה שיש בו בעת ובעונה אחת הן התפתחות סינקדוכית והן התפתחות מטונימית מצביע אף הוא על קיום הבדלים ברורים בין שני הסוגים ועל העובדה, כי בדומה לרבים מן התהליכים הלשוניים-אסתטיים אנו מוצאים לעתים אף את התהליך בו אנו דנים בשילוב עם תהליכים אחרים, דבר, המקשה על גילוי דרך התהוותם של המטונים ושל הסינקדוכה.

התכונות וההבדלים ברורים אפוא: במטונים קשרים חיצוניים רגשיים, סובייקטיביים ושרירותיים בין והיקל לטנור, בלי תכונה משותפת המשמשת מוקד של דמיון ובלי כל יחסים אנאלוגיים ביניהם. הקשר הוא בין תחומים סמוכים או קרובים, שהאחד בהם משמש ביטוי סימבולי גמיש לזולתו. לעומת זה בסינקדוכה קשרים פנימיים או בייקטיביים הבאים לביטוי בתכונות משותפות המהוות מוקד של דמיון בין הפרט לכלל בתוך אותו תחום. מטעם זה ההיקל והטנור כאן אנאלוגיים ביניהם, הייצוג הינו דוגמאתי, נקשה, קבוע, ועל כן קרוב לאלגורי, והוא דומה לייצוג שמייצג המיקרוקוסמוס את המיקרוקוסמוס. שתי הצורות בהירות ומובנות יותר מן המטאפורה, וממשות לביטוי בוטה של התכנים השיריים. שימוש רב במטונים או בסינקדוכה או חוסר שימוש בהם יכולים לאפיין משוררים נתונים או תקופה נתונה, הכול בהתאם לעצמת הריגוש והמגמות המפרנסות את שירתם.

היסודות העבריים בניבים הארמיים של יהודי אורביג'אן

ראשי תיבות וקיצורים ביבליוגרפיים

א"ח = ארמית חדשה, מונח כללי לציון הניבים היהודיים והנוצריים ברחבי פורדיסטאן.
א"ע = ארמית עתיקה, מונח כללי, בניגוד לארמית חדשה.
נ"א = הניבים הארמיים של יהודי אורביג'אן (ראה 1, ב).
נ"ז = הניב הארמי של יהודי זאכו (ראה 1, ב).
נ"ע = הניב הארמי של יהודי עמדיה (ראה 1, ב).

אורהם = Oraham, A.J., *Dictionary of . . Assyrian Language*, Chicago, 1943.
אפשטיין, נ"ח, דקדוק ארמית בבליה, ירושלים-ת"א, תשכ"א.

בירנבאום = Birnbaum, S., *Das Hebräische und Aramäische Element in der Jiddischen Sprache*, Leipzig, 1922.

בלאו, י', "על היסודות העבריים בטקסטים ערביים-יהודיים מימי הביניים", לשוננו כב (תשי"ח)*, עמ' 183-196.

Blau, J., *The Emergence and Linguistic Background of Judaeo-Arabic*, = (1965)* - Oxford, 1965.

בן-יעקב, א', קהילות יהודי פורדיסטאן, ירושלים, תשכ"א.

בן-נון, י', "העברית שביידית", לשוננו יז (תשי"א), עמ' 139-144.

גוגנהיים-גריןברג = Guggenheim-Grünberg, F., "The Horse Dealers' Language of the Swiss Jews in Endingen and Lengnau", *The Field of Yiddish*, ed. U. Weinreich, New York, 1954, pp. 48-62.

גרבל, א', "מבטא העיצורים בפני יהודי איראן", לשוננו טו (תשי"ז)*, עמ' 62-74.
-, "על מחקרן של יי ריבלין בשירת יהודי התרגום", לשוננו כד (תשי"ח)*, עמ' 111-112.

-, "מסורות המבטא העברי של יהודי אסיה ואפריקה", דברי הקונגרס העולמי הרביעי למדעי היהדות, כרך ב, ירושלים תשכ"ט*, עמ' 453-454.

Garbell, I., "Flat Words and Syllables in Jewish East New Aramaic of Persian Azerbaijan and the Contiguous Districts", *Studies in Egyptology and Linguistics in Honour of H.J. Polotsky*, Jerusalem, 1964, pp. 86-103.

"The Impact of Kurdish and Turkish on the Jewish Neo-Aramaic Dialect of Persian Azerbaijan and the Adjoining Regions", *JAOS*, vol. 85/2, 1965, pp. 159-177.

* מיוסד על מחקרה של ארינה גרבל ז"ל.
* כך ציינו את קיצורו של המקור בהערותינו.

—, *The Jewish Neo-Aramaic Dialect of Persian Azerbaijan*, the Hague, — (1965) * — 1965.

וויינרייך, א', "נוסח הסופרים העברי-יידי", לשוננו כב (תשי"ח) *, עמ' 54–66.
—, "העברית האשכנזית והעברית שביידיש: בחינתן הגיאוגרפית", לשוננו כד (תש"ך),
עמ' 242–252: (תשכ"א) *, עמ' 57–80, 181–196.
וויינרייך, מ', "בני-הית ובני-חית באשכנז: הבעיה ומה היא באה להשמיענו", לשוננו כג
(תשי"ט) *, עמ' 85–101.

Weinreich, M., "Yidishkayt and Yiddish" M. Kaplan Jubilee volume, — (1953) —
New York, 1953.

לזן, ח', מבוא לניקוד המשנה, ירושלים, תשכ"ד.
Jastrow, M., *A Dictionary of the Targumim etc.*, New York, (ספר מלים) —
1950.

Leslau, W., "Hebrew Elements in the Judeo-Arabic Dialect of Fez" *JQR* —
N.S., vol. 36 (1965), pp. 61–78.

Mark, Y., "A Study of the Frequency of Hebraisms in Yiddish", *The Field of* —
Yiddish, Weinreich, U., ed., New York, 1954, pp. 28–47.

Magnarella P.J. "A Note on Aspects of Social Life among the =
Jewish Kurds of Sanandaj, Iran", *JJS* 11 (1969), pp. 51–58.

Maclean, A.J., *A Dictionary of the Dialects of Vernacular Syriac*, Oxford, =
1901 (reprint 1971).

MacKenzie, D.N., *Kurdish Dialect Studies* — 1, London, 1961. — מקנזי
מרכוס, ש', השפה הספרדית-יהודית, ירושלים, תשכ"ה.

"Judaean-Persian", the *Jewish Encyclopedia (JE) / Encyclopaedia* =
Judaica (EJ).

צבר, י', "תפסירים למקרא ופיוטים בלשונם הארמית של יהודי כורדיסטאן", ספונות י'
(תשכ"ו) *, עמ' שלו-תיב.

—, "היסודות * העבריים בניב הארמי שבפי יהודי זאכו בכורדיסטאן", לשוננו לח (תשל"ד)
עצ' 206–219.

Sabar, Y., *A Neo-Aramaic Homily* (על פרשת בשלח) —
on Bešallah (Exodus), בדפוס.

—, "The Impact * of Israeli Hebrew on the Neo-Aramaic Dialect of the Kurdish
Jews of Zakho: A Case of Language Shift", to appear in HUCA, 1976.

—, "First Names *, Nicknames and Family Names among the Jews of Kurdistan", *JQR*
N.S., vol. 65 (1974), pp. 43–51.

—, "Nursery * Rhymes and Baby Words in the Jewish Neo-Aramaic Dialect of
Zakho", *JAOS*, vol. 94 (1974), pp. 329–336.

—, "A Survey * of the Oral and Written Literature of the Kurdish Jews", to
appear in the Walter J. Fischel Memorial Volume.

קמפפמאיר = *Kampffmeyer, G., "Neusyrische Sprichwörter im Dialect von Urmia", MSOS 8 (1905), pp. 1–24.*

ריבלין, י"י, "משהו על יסודות עבריים ב"לשון התרגום", לשוננו כא (תשיז) * עמ' 308–313.

–, שירת יהודי התרגום, ירושלים, תשי"ט.

שזר, ז' "אורמיה", ידע עם, יד (תשל), עמ' 3–10 (= דבר, ג' באלול ת"ש).

1. מבוא

א. פרופסור אירינה גרבל ז"ל חקרה ביסודיות את הניבים הארמיים של יהודי אורביג'אן, אך עד כמה שידוע לי, לא טיפלה ביסודות העבריים שבניבים אלה במרוכז ולכשעצמם, אלא אנב אורחא או לצורך הדיון באספקטים לשוניים-היסטוריים של הניבים הארמיים גפם². מטרנו במאמר זה היא תיאור יסודי ומרוכז של היסודות העבריים כפי שלוקטו ברובם מתוך רשימת המלים בספרה של המנוחה על הניבים האלה (1965ב), ומיעוטם מתוך התיאור הלשוני בגוף הספר ומאמריה השונים על הניבים האלה². כמו כן, רוב דברי המבוא דלקמן, וחלק מהדיון גפו, מבוססים על דבריה של החוקרת כפי שיצוין בהתאם בהערות. מטרה נוספת שעמדה לגד ענינו היא השוואת יסודות אלה עם היסודות העבריים בניבים אחרים של ארמית חדשה ובלשונות היהודים בכלל (יידיש, ספרדית-יהודית, ערבית-יהודית ופרסית-יהודית).

ב. תחומי הניבים הארמיים. כידוע, ארמית חדשה הייתה מדוברת ברחבי פורדיסטאן ע"י יהודים ונוצרים-אשורים. היסודות העבריים שבניבים היהודיים היו אחד הקוים העיקריים המפרידים ביניהם לבין הניבים הנוצריים. גם הניבים היהודיים היו נבדלים זה מזה ומחולקים ללהגים ולתת-להגים בהתאם למרכזי היישוב היהודי, כדלקמן: (א) בכורדיסטאן העיראקית היו שני מרכזים: (1) זאכו-עמידיה בצפון-מערב (גבול עירק-תורכיה); (2) כרפון-ארביל בדרום-מזרח (גבול עירק-פרס); (ב) בכורדיסטאן הפרסית-תורכית (אורביג'אן): שתי תת-קבוצות: (1) אורמיה (פרס) – בשקלה (תורכיה) בצפון;

1. ראה ביבליוגרפיה, גרבל.

2. החוקרת עסקה בעיקר בתיאור פונוטי של העיצורים והתנועות; ראה גרבל, (1964): עמ' 98–103; – (1965א): במקומות שונים; – (1965ב): עמ' 34, 37–38; – (תשכט): עמ' 453. פרטים ראה בהערות להלן. במאמר מיוחד (תשז) היא מתארת מבטא העיצורים העבריים בפי יהודי איראן, לרבות דוברי ארמית חדשה. המאמר אמנם עוסק בעברית ממש, כגון תפילות, מקרא, משניות וכירב, בניגוד לעברית המוחכת שהיא נושא מאמרנו זה (השוה א' ווינרייך, [תשך]: עמ' 242), אך לגבי מבטא העיצורים נראה שאין הבדל מהותי בין שני סוגי העברית.

2) אושנ' ועיירות סמוכות בדרום³. שתי תת-הקבוצות האחרונות, המשמשות נושא מאמרנו, זהות למעשה במבנה הלשוני ושונות בעיקר בתחום המילון. בצפון היסודות השאולים מתורכית או פרסית מרובים יותר, בעוד שבדרום היסודות הפורדיים (ענף איראני) מרובים יותר. דוברי שתי הקבוצות הם רב-לשוניים ומדברים, בנוסף לניב הארמי שבפיהם, גם ניבים מקומיים תורכיים ופורדיים (במיוחד בדרום) ופרסיים (במיוחד בצפון). נראה שמספר דוברי הניבים בשתי הקבוצות לא עלה על כ-5000 נפש. כיום נמצאים רובם ככולם בישראל, אך כבר בעבר רבים היגרו למרכזים הגדולים (איסטנבול, טהרן, בגדד). אופייני ליהודים אלה היה העיסוק במסחר וברוכלות, באופן בלעדי כמעט, ומגורים ביישובים עירוניים גדולים-יחסית, בעוד שיהודי פורדיסטאן האחרים (בעיקר א/1 לעיל) גרו גם בפפרים (לרבות אלה שכל תושביהם היו יהודים) ועסקו גם בחקלאות, מרעה ומלאכות כגון צביעת אריגים, אריגה, נפחות, הובלת עצים בנהרות וכירב³.

ג. טיב היסודות העבריים. כפי שהניבים הארמיים היהודיים שונים זה מזה במערכת הדקדוקית, כך גם היסודות העבריים שבניבים אלה עשויים להיות שונים ומותאמים, במידה זו או זו, למערכת הדקדוקית של הניב, כמו בלשונות היהודים בכלל⁴. אמנם יש זהות מסוימת בתחומי אוצר המלים השאולות מעברית בכל לשונות היהודים (ראה להלן, פרק 4), אך רב השוני במערכת הדקדוקית של היסודות האלה ובדרכי שילובם בכל ניב וניב. ברם, אפילו בתחום המילון יש מלים מיוחדות והתפתחויות סמאנטיות אופייניות לניב זה או אחר. אפילו בשתי תת-הקבוצות שלנו יש לפעמים הבדלים מסוימים בין היסודות העבריים השאולים⁵.

3. פרטים על הקהילות היהודיות של ערים אלה נן-יעקב, במקומות המתאימים; מנגרלה; שזיר. פרטים על הניבים הארמיים שבפיהם, ראה גרביל, (תשו): עמ' 62–65; – (1964): עמ' 86–87, 99–103; – (1965א): עמ' 159–160; – (1965ב): עמ' 12–17, 283. כעשר משפחות של יהודי בשקלה היגרו לזאכו אחרי מלחמת העצמאות והייתה להם שכונה מיוחדת על שפת הנהר התחתון. הם היו מכונים בפי יהודי זאכו "בשקלנאיה" או "מהאג'רנאיה" (= מהגררים). ניבם הארמי השונה (ומשונה בעיני יהודי זאכו) שימש מקור לא אכזב להתבדהויות לשוניות. ראה נספח.

4. למשל, למרות שהעיצור הקדום $\leftarrow \times$ במלים ארמיות בכל הניבים של א-ח הרי במלים עבריות שבני-ח נשאר h , בני-א h = (ה), בהשפעת הפרסית והתורכית (ראה להלן 2, ד). ובדומה בניבים של יידיש; ראה א' ווינרייך, (תשך): עמ' 243 ואילך, ובמיוחד 249; על בעית h = ה בעברית וביידיש בכלל ראה מ' ווינרייך, (תשט). על סיגול פונטי של יסודות עבריים בערבית יהודית ראה בלאו, (תשיח): עמ' 184–185, לסלאו: עמ' 64. השוה להלן הערה 12.

5. למשל, "שבת" = šibbat (רבים: šibte) בדרום, šabbat (ר': šabbawe) בצפון; -ציצית = SISIT (מבטא מונחץ) בדרום, sesid (מבטא פשוט) בצפון. השוה ביידיש, א' ווינרייך, (תשכא), עמ' 60 ואילך.

היסודות העבריים המתוארים בזה שייכים בעיקרם לתחום הספרות היהודית העממית (מעשיות וסיפורי עם שמופיעים בחלק ב' של ספרה [1965] של פרופ' גרביל), ומיעוטם מתוך תרגומי המקרא בניב הארמי של יהודי אורמיה, או מתוך שיחה חופשית של החוקרת עם האינפורמנטים של הניבים⁶. אך נראה שאין החומר הזה כולל חלק ניכר של היסודות העבריים המצויים מן הסתם בלשון הדיבור היומיומית, לרבות שיחות חולין של נשים, כגון, למשל, הקללות והברכות העבריות שפני הנשים היהודיות של זאכו, או הביטויים העבריים המיוחדים ללשון הסתרים של הסוחרים היהודיים וכיו"ב⁷. בכל זאת, אחוז המלים העבריות שלוקטו אינו מבוטל (כ-200, כולל שמות פרטיים)⁸, ואעפ"י שאינו שלם, הרי הוא מייצג נאמנה את טיב השתלבות היסודות העבריים במערכת הארמית ומשקף כללית גם את טיבם של הלסיקאלי-סמאנטי ואת תחומי השימוש שלהם⁸. רוב המלים העבריות שאולות מתוך הספרות ההלכית והמדרשית ומיעוט קטן מהמקרא.

ד. מעמד העברית בגולת אורביג'אן. הן מעמד העברית והן החינוך היהודי היו בודאי דומים לאלה של יהודי זאכו. ר"ל, בקיאות של ממש בעברית הייתה אמנם נחלת החכמים בלבד, אך גם היהודי הפשוט ואף הנשים לא היו בבחינת עמי ארצות גמורים, אלא היו זוכים לשמוע מפי החכמים ותלמידיהם תפילות, ברכות, שירים ופזמונים, מדרשים וכיו"ב שהיו בעברית, אך גם התרגומים בארמית חדשה של התנ"ך, פיוטים וכיו"ב כללו מטבע הדברים מלים עבריות למכביר. אין בית שלא היה בו לפחות אחד שהוציא את האחרים ידי חובה באמירת הברכות בטקסים השונים. בדרך זו מלים עבריות חדרו ללשון המדוברת והפכו לחלק ממנה⁹. יצוין שבאורמיה החינוך היהודי כלל "מדרש" (ביס יסודי, "חדר") נפרד לנערים ולנערות (דבר נדיר לא רק בכורדיסטאן!), שבו מן הסתם למדו את המקרא ותרגומו ללשון הארמית המדוברת, כפי שהיה במרכזי תורה אחרים בכורדיסטאן. בראש המדרש לבנים

6. ראה גרביל, (1965): עמ' 283. החוקרת מזהה את המלים העבריות שבגולוסר בסימן H (Hebrew).

7. ראה צבר, היסודות, סעיפים 35, 37.

8. מתוך סה"כ ממוצע 3880 ברשימת המלים הכללית, דהיינו קרוב ל-6% הם יסודות עבריים, בדומה לידיד, ראה סוף הערה 68 להלן.

8. ראה להלן, פרק 4. החוקרת אינה מבחינה בין היסודות העבריים בא"ח פורדיסטאנית לבין היסודות העבריים בא"ח ישראלית, שהם, כמצופה, שונים מאוד זה מזה. ראה צבר, Impact. אך נראה לי שרק מלים וביטויים אחדים שאולים מעברית ישראלית, כגון "תודה רבה", "מעדר", ואולי אף "מסכן", "דוגמה", "שומר" (ראה להלן, הערה 55; בניין בישראל "שומר" דחקה את רגלי המלה הארמית נְאֻטְרָא).

9. ראה שויר, עמ' 4-5. השוה צבר, היסודות, מבוא (א-ב); -, (תשכו): עמ' שמה; רבלין, (תשיו): עמ' 308 ואילך; -, (תשיט): 311 (רשימת מלים עבריות).

עמד החכם ישי ז'ל (נפטר בירושלים ב-1946), הוא שרשם לפרופ' רבלין המנוח את התרגום של התנ"ך בניב יהודי אורמיה¹⁰. בראש המדרש לבנות עמדה הרבנית (רַבִּי פִלְשׁוֹנִם!) חוה ז'ל (נפטרה ב-1958). תלמידים מתקדמים היו לומדים ב־ישיבה תלמוד וספרות הלכית.

2. פִּוְנולוֹגיה^{10א}

א. אחד הדברים המעניינים לגבי הניבים היהודיים של ארמית חדשה הוא שהיסודות העבריים, לפחות בחלקם, אינם מתמוזגים במערכת הפונטית של הניבים, ר"ל, בחלק מהעיצורים העבריים לא חלו אותם המעצקים שחלו בעיצורים הארמיים הקדומים, למשל ג רפה הפכה לסותם סדקי (א) במלים ארמיות אך השתמרה במלים עבריות¹¹. עובדה זו עומדת בניגוד למצב הדברים בלשונות היהודים בכלל, שבהן היסודות העבריים, בהיותם שייכים לשכבה הקדומה ביותר של כל לשון יהודית, הותאמו דרך כלל למערכת הפונטית של הלשון המדוברת (השווה המבטא של ח, ע, ט, צ, ק ביידיש). יצוין שגם במלים שאולות מערבית, כורדית וכירב השתמרו עיצורים שאינם מצויים במלים ארמיות¹². אך בעוד שבמלים ערביות שאולות המעצק ע-א (הרגיל במלים ארמיות) אינו בלתי רגיל (השווה בניז: צִנְאָתָא → צִנְאָעָה מלאכה), הרי אין מקרים של ע עברית ← א (יש להיפך במלים עבריות וערביות שאולות: עשר אֶשֶׁר [שם פרטי]; קורען קִירָאן¹³). לדעת פרופ' גרביל¹⁴ הסיבה לאי-הסתגלותם של היסודות העבריים למערכת הפונטית של ארמית חדשה היא שהניבים היהודיים בארמית חדשה אינם המשך ישיר של הארמית המזרחית שהייתה בפי היהודים בבבל בתקופת התלמוד והגאונים, אלא היהודים שאלום משכניהם הנוצרים לאחר שהשיגו הפונטיים הנ"ל חלו בהם. ולכן, לא יכלו אלה להשפיע על היסודות

10. ראה גרביל, (1965ב): עמ' 14; רבלין, (תשי"ט): עמ' 69, 76.

10א. רוב הסימנים הפונטיים שהשתמשו בהם לצורך התעתיק הפונטי אינם דורשים הסבר והם זהים לאלה של פרופ' גרביל. סטיגו מתעתיקה רק לגבי $y = j$; $\bar{g} = \gamma$; $j = \bar{j}$. פרטים על חיתוכם ותכונותיהם הפונולוגיות של העיצורים והתנועות ראה גרביל, (1965ב): עמ' 21 ואילך.

11. ראה הערה 4 לעיל.

12. למשל \bar{g} , h , (ערבית), \check{z} , \check{c} , v (כורדית). השוה צבר, היסודות, סעיף 4, 6. במלים ארמיות בניז ח ← x , (ג רפה) ← ' (א, סותם סדקי), ע ← ' (כנ"ל); השוה 2, ג להלן.

13. אמנם ייתכן שלגבי מלים עבריות המעצקים חלו כבר בלשון מתוכת בין ערבית לא-ח, כגון כורדית, פרסית או תורכית; השוה $qur'an$ (קורען) קִירָאן, $qirā'a$ מקראה (ערבית) גם בניז וגם בכורדית (ראה מקנוי, עמ' 6).

14. ראה (1964): עמ' 98 ואילך.

העבריים, משום שתהליכי השינוי חדלו כבר מלפעול. נראה שהיהודים דיברו קודם גיבם פורדיים, כמו שכניהם המוסלמים, ורק אח־כ סיגלו לעצמם את הניבים הארמיים של שכניהם הנוצריים. השערה זו מבוססת, בין היתר, על הדמיון הרב בין שילוב היסודות העבריים בארמית חדשה ובין שילוב היסודות הערביים בפורדית. החוקרת גם מביאה דוגמאות רבות להראות השפעת הסובסטרטום הפורדי על הניב הארמי של יהודי אורביג'אן, דבר שמייחד אותו מכלל הניבים האחרים בארמית חדשה (למשל, ההטעמה מלרע, כמו בפורדית, אך בניגוד לניבים האחרים, וכן ריבוי ההנחצה; ראה להלן). אין החוקרת עוסקת בשאלה המעניינת לכשעצמה: מדוע ויתרו היהודים על הלשון הפורדית – שהיא לשון כלל הפורדים המוסלמים, מספר דובריה גדול וחשובה לחיי המסחר – ועברו ללשון המיעוט הנוצרי? ייתכן שהסיבה לכך הייתה הרצון לשמור על זהותם כמיעוט דתי־אתני. בדורנו ידוע לי רק על קהילות קטנות בודדות שדיברו פורדית כשפת אם. הפלל הוא שהמיעוטים היהודיים והנוצריים דיברו ארמית כשפת אם, ורבים ידעו ודיברו גם פורדית.

ב. אופייני לניבים של יהודי אורביג'אן (להלן: נ־א)¹⁵ הוא הניגוד הפונמי בין מבטא מונחץ (ערבית מופְחָם, "flat")¹⁶ ומבטא פשוט של זוגות מלים, כגון: xala (פשוט) חדש (א־ע: חדתא), XALA (מונחץ) דוד מצד האם (ערבית); tora שור־, TORA תורה. המבטא המונחץ, השגור גם בפורדית, מופיע במלים עבריות במקרים אלה:

(1) במלים שמכילות את העיצורים הנחציים הקדומים צ או ט: TAVILLA טבילה, TEWET טבת, SADDIQ צדיק, SAFON צפון.

15. יותר מאשר כל ניב אחר של א־ח, שכן גם בניו, למשל, מצויות דוגמאות אחדות לזוגות מלים (או שרשים) שקיימת ביניהם הבחנה מעין זו; השוה: tora שור־, TORA (ערבית) תורה; oda עבר־, ODA (תורפית) חדר־; k-r-y לקצר־, K-R-Y (ערבית) לשכור־; b-z-r לפזר־, B-Z-R (פרסית-פורדית) bazr צאצא, זרע) להוליד (במשמע עאי); g-z-r לימול־, G-Z-R (ערבית) לגזר גזירה (השוה GAZERA) (מעניין שדוקא בניא אין הבחנה כזאת בשורש זה; ראה גרבל, 1965: עמ' 286, g-z-r יש לו שני המשמעם כמו בניו אך בלי הבחנה פונטית; m-l-y להספיק, M-L-Y למלא; r-p-y להרפות, R-P-Y להתקין, להשתלח (כלב, אשה רעה); ĉ-p-ĉ-p ילטפס־ (ĉippiksa טטה); Ĉ-P-Ĉ-P להשחק במיים (ČAPA מכה במיים). נראה לי שההנחצה הפונמית משמשת, בין היתר, לציין מלים שאולות הומופוניות, כמו רוב הדוגמאות שלפנינו. השוה צבר, היסודות, סעיף 9. על הנחצת מלים עבריות בערבית יהודית ראה בלאו, (תשיח): עמ' 183 אצדיר הסדיר; לסלאו: עמ' 67 IROSSA ירושה ועוד.

16. פרטים על אופי המבטא, מקורו וכיו"ב, וכן הדוגמאות דלהלן, ראה גרבל, (1964); -, (1965); עמ' 164; -, (1965); עמ' 33-34.

(2) במלים שמכילות ח (בני-א = h) או ע (= ø): HATAN -חתן, R-H-M -לרחם; AREL -ערל, AWUN -עון, GNEDEM -גן עדן.
 (3) במלים שמכילות תועה אחורית מעוגלת (קמץ, חולם): AWRAHAM -אברהם, ISAQ -יצחק, YAQO -יעקב, PIZMON -פזמון, TORA -תורה. יש מקרים בודדים שרק הברה אחת מונחצת: šulHAN -שולחן, niSAN -ניסן. ההנחצה מתבטלת במלים המכילות y או u: muryam -מרים, hanukka -חנוכה¹⁷.

ג. בין העיצורים בגדכפת רק ב, ג, כ, פ שמרו על שני מבטאים (אלופונים)¹⁸:
 ב רפה = ¹⁹awel: אבלי, hayaw -חייב; ג רפה = \bar{g} (ġ ערבית): aġala -הגעלה, etroġ -אתרוג; כ רפה = x: baraxa -ברכה, barux -ברוך;
 פ רפה = f: niftar -נפטר, yosef -יוסף¹⁹. המבטא \bar{w} (w ~ ø, β, v)²⁰,
 \bar{c} = x, מצוי גם בשרשים ארמיים, אך \bar{g} = \bar{g} , \bar{f} = f, מצוי רק במלים שאולות מעברית וערבית. הרפלקסים של העיצורים הקדומים במלים ארמיות בנייא הם: \bar{g} = ²⁰f, מבטא העיצורים העבריים ד, ת הרפות וזה לזה של הדגושות (שניהם פוצצים) בדומה למבטאן בארמית של הניבים: adar -אדר, hasid -חסיד; hatan -חתן, šibbat -שבת. אך בשרשים ארמיים חל לעתים המעתק ד, \bar{h} ← ²¹r-q-l (ניי: r-q-z, ניי: r-q-d) -לרקוד, qlila (ניי: qzila, שיכול אותיות מארמית-יונית קלידא) -מפתח; (ניי: bēsa, ניי: bēta) -בית; šāla (ניי: šāsa, אי: אַשְׁתָּא) -קדחת, חום, xala (ניי: xāsa, אי: חדתא) -חדש, aniyula -עניות (סיומת ההפשטה הארמית -ūfā, ניי: -ūsa).

17. בהמשך דיונו אין אנו מבחינים בין רישום מבטא נחצי ומבטא פשוט. המעוניין יוכל לעיין בגלוסר של החוקרת בספרה (1965).
 18. אך בניי וסביבתה יש שני מבטאים גם ל-ד, \bar{h} ; השוה צבר, היסודות; סעיפים 3-2; גרבלי, (תשכט): עמ' 453.
 19. ראה להלן הערה 28. בניי \bar{c} = v; השוה הערה 12. במלים ארמיות \bar{c} ← u/o/w.

19א. בדיון הפונולוגי כללנו גם מבטא שמות פרטיים עבריים, אם כי בניי הפונולוגיה של השמות שונה במידה מסוימת מזו של היסודות העבריים הלקסיקליים ויכרת בשמות השפעה גדולה יותר של הכורדית; למשל, יוסף, = 'usaka, 'osika. פרטים ראה צבר, Names. השוה בידיש, מ' וויגרייך, (1953), עמ' 502.
 20. על \bar{c} = ø (אפס) ראה להלן, ז.

20א. השוה הערה 12.
 21. איני מבין, מדוע סרוס' גרבלי זל התעלמה מן המעתק הזה אפילו בחיבור דיאכרוני; ראה גרבלי, (1964), עמ' 100 ואילך: בטור השלישי, כרפלקס של /d/, /t/ יש להוסיף [ʔ].

ד. העיצורים הגרונניים והלועיים היטשטשו בדומה לעיצורים המקבילים בני-א בהשפעת הפרסית והתורכית, בניגוד לני-ז שבו השתמרו עיצורים אלה בהשפעת הערבית: א ← $\emptyset^{(2)}$ iyar-אייר, mixael-מיכאל, banadam-בן אדם, mal'ax ~ malax-מלאך. ה = \emptyset/h atara-התרה, 23 agāla-הגולה, hadas ~ adas-הדס, šalomo (h)ammelex-שלמה המלך; hammosi-המוציא, aharon-אהרן, awraham-אברהם. בצירוף הסמיכות roššāna-ראש השנה-חלה אסימילציה²³, אך: awi-habben-אבי הבן, birkat-hammazon-ברכת המזון-וכי-ב. ח ← \emptyset/h בתוספת הנחצה²⁴: hawa-חוה, huppa-חופה, mišpaha-משפחה, mahšawa-מחשבה, mizrah-מזרח, mašiah-משיח; pesa(h)-פסח- (השוה → pissa פסחא), isaq-יצחק, mizbea-מזבח. ע ← $\emptyset^{(2)}$ בתוספת הנחצה²⁵: awun-עוון, olam-עולם, taam-טעם, (מטעמי המקרא), sooda-סעודה, biur hames-ביעור חמץ, gnedem-גן עדן, šamasrael-שמע ישראל, šalmalxen-שלום עליכם, raša-רשע, נ': 26 riš'elta 27 riš'ula-רשעות.

ה. העיצורים התנועתיים ו, י מבטאם כך: ו = $\beta/v/w$, וזה למבטא ב רפה²⁸: י = \emptyset/y (לפני חירק): yosef-יוסף, וכי-ב אך: isaq-יצחק, yisrael ~ ישראל²⁸.

ו. הכפלת העיצורים מתקיימת, אך לא בקביעות: šibbat-שבת, katubba-כתובה-illul-אלול ועוד, אך: sidur ~ siddur-סידור, hanukke ~

-
22. רק בעברית; ראה הערה 12. בני-ז הסותם הסדקי השתמר (גם במלים ארמיות).
 23. בני-ז ה משתמרת בדרך כלל חוץ מאשר במלה 29 agāla-הגולה ובצירופים כגון 30 'amma'āreš-עם הארץ; ראה צבר, היסודות, סעיף 12; השוה מרכוס, עמ' 121. נראה שהצירוף roššāna, שהוא היחיד בני-א שבו ההא מידמה וההטעמה היא מלעיל, שלא כרגיל (ראה להלן, י), הוא שאול מני-ז או ניב אחר. אך ראה גרבל (1965א): עמ' 170 ואילך: בצירופים הטעם עשוי להשתנות למלעיל: pilgōma-צהריים.
 24. ראה לעיל 2, ב (2) והערה 17. בשרשים ארמיים ח × (ראה לעיל הערה 4).
 25. ראה 2, ב (2) והערה 17. בני-ז ע משתמרת; ראה 2, א לעיל.
 26. ראה להלן 3, ב (3). השווה ני-ז riš'a; ראה צבר, היסודות, סעיף 19 והערה 30 שם.

27. ראה להלן 3, ב (1).

28. על מימוש המשתנה (עפ"י מידת העייפות של הדובר וכי-ב) ראה גרבל, (תשו): עמ' 69. החוקרת מעתיקה אותו ברשימת המלים שבספרה (1965ב) בקביעות ע-י w אך במאמריה אותן המלים מתועתקות לפעמים ע-י \bar{v} או β , בכתב-ידיד של נירווא (צבר, מדרש) \bar{v} מתחלפת עם ו: שבאן ~ שואן ירועה. בני-ז ו = w (כמו מבטא באנגלית). השוה הערה 19 לעיל.

29. ראה הערה 61 להלן.

~ hannuke²⁹ הנוכה, atara הַתְּרֵה, hawa הַוֵּה, hayaw הַיֵּיב, iyar אֵייר, yaruša יָרוּשָׁה, šahayanu שְׁהַחֵינּוּ. כמו בניבים אחרים יש הכפלות חדשות כדי לשמר את התנועה החדשה a → שוא נע: a → natilla נטילה, ašmadday אֲשַׁמְדַּי (ניזי: 'asmazay)³⁰.
 ז. ב רפה (= w; ראה לעיל, g) נשמטת אחרי התנועה i בסוף מלה: to טֹב־ (אך גם tota טֹב־ה), šemto שְׁמֵטֹב, siman to סִימָן טֹב־; yaqo יַעֲקֹב־ (השוה השמטת התנועות, להלן)^{30א}.
 ח. התנועות הקדומות שומרות על איכותן³¹. קמץ גדול (ā) ← a בתוספת הנחצה (ראה לעיל ב(3)). טשטוש תנועות או תנועות חדשות מצאתי במלים דלקמן: (a ← e/i)³²: tašri תִּשְׂרִי, kaslew כִּסְלוּ, hašwan חֲשָׁן, šahayānu שְׁהַחֵינּוּ, pašar פֶּשֶׁר (pašat פֶּשֶׁט), yoxawed יֹחַכְד־, banadam בֶּן אִדָּם, haqdeš הַקֶּדֶשׁ; sibbat ~ šabbat³³ שִׁבְת־; במלה ribbi רִבִּי אין לדעת אם יש כאן מעתק או השתמר מבטא קדום^{33א}. שינויים אחרים: simhelane (simha + ilane ~) שִׁמְחַת (חג) האילנות, taher טְהוֹרִי, muryam מִרְיָם, sisit ~ sesid צִיצִית. השמטת תנועות³⁴: gnédem גִּנְדֵּם, šalom(o) (h)ammelex שְׁלוֹם עֲלֵיכֶם, šališ שְׁלִישִׁי (בעלייה לתורה), emun (מין נ') אֱמוּנָה, אמונה?³⁵.

29. איני בטוח אם התעתיקים הללו משקפים שלושה מבטאים שונים, משום שהחוקרת מתעקת בולסור של ספרה (1965: b), hanuke, אך בגוף הספר (עמ' 54) hannuke ואילו במאמרה (1964, עמ' 99) hanukke.

30. השוה צבר, היסודות, סעיפים 7, 8, 16. לגבי טבילה השוה ניזי tabila, שם, סעיף 5. מעניין שבניא השם מופיע עם w ואילו הפועל עם b, בעוד שבניזי שניהם עם b (שואל מערבית יהודית?).

30א. השוה בלאדינו, מרכוס, עמ' 123.

31. אין החוקרת מציגת בדרך כלל את כמות התנועות משום שהיא אוטומאטית ומותנית במקום הטעם ובמבנה ההברה (הברה מוטעמת היא ארוכה יותר יחסית); ראה גרבל, (1965: b); עמ' 35–37. תנועה קצרה מצוינת רק במלה העברית mān מָן.

32. השוה צבר, היסודות, סעיפים 13, 14.

33. ראה לעיל הערה 5.

33א. השוה לסלאו, עמ' 65: rebbi, אך גם telmid תלמיד; כירב בלאדינו, ראה להלן הערה 54. ראה ילון, עמ' 29: רבון/רבון. אין מלה זו שגורה בניזי חוץ מאשר בהוכרת שמות חז"ל, ואו תנועתה חירק, כוכור לי: ribbi tarpon (!) רִבִּי טַרְפוֹן (גם פכינוי לבדחן, בעל הומור, לגלגן).

34. השוה לסלאו: עמ' 65.

35. החוקרת מתרגמת "trustworthiness, trust", ואמנם גם המין נקבה אינו הוכחה שמוצאה מֵאֱמוּנָה, משום שמלים עבריות בוכר עשויות להופיע בנקבה; ראה להלן 3. ה. אם אין המלה שאולה מעברית ישראלית, שבה המלה אֱמוּנָה מן הסתם

ט. מבטא השוא-הנע הוא בדרך כלל ^{36a}: *tafillim* 37 תפילים, *barit* מילא ברית מילה, *šawat* שבט, *pasaqdin* פסק דין, *šamasrael* שמע ישראל, *tawilla* טבילה, *natilla* נטילה (ראה לעיל, ו). מבטא *i* במלה *nišama* נשמה³⁸. מבטא *š* בשתי המלים: *trefa* טרפה, *štil* שתיל³⁹; מרדכי = *mordux* ~ *mordaxay*.

י. הן הטעמת המלים העבריות והן המלים הארמיות היא בדרך כלל מלרע (חוץ מהסגוליים), בניגוד לנוהג הכללי בניבים האחרים שבהם ההטעמה היא בדיכ מלעיל⁴⁰.

3. מורפולוגיה

א. הקרבה המשפחתית בין העברית והארמית הקלה על קליטת היסודות העבריים בתוך המערכת המורפולוגית של הניבים הארמיים⁴¹, עד כדי צירוף צורנים עבריים צמודים (*bound*) ליסודות ארמיים (דבר שהוא אמנם נדיר)⁴²:

נפוצה יותר מן 'אמונה', נראה לי שאעפ"כ מוצאה מן 'אמונה', שהייתה נפוצה יותר בגלות (אמן מופיעה רק פעם אחת במקרא (דברים לב, כ: בני לא-אמן בם), אך 'אמונה' מופיעה פעמים רבות. יסטרוב אינו מזכיר 'אמון' בכלל. השה בניז *'amūna* גם במשמע 'אמן', כגון: *čū 'amūna lēbox* 'אין כך שום אמונה = אינך נותן אמון בדברי אחרים'.

36. השווה צבר, היסודות, סעיף 16 והערה 25 שם.

37. אך בניז *tifillim*, *i* דוקא במלה זו (הידמות לשתי התנועות *i* ו[?]). השה בלאדינו, מרכוס: עמ' 123: *biraha, tifila*.

38. וכן בניז: *našama* ~ *nisama*.

39. שמה 'טרפה' שאולה מעברית ישראלית? לגבי 'שתיל' החוקרת מציינת שהמלה חדרה לגי'א כך: א'ע ← ערבית ← כורדית/תורכית ← גי'א. עכ"פ בכורדית מבטאה *šetel* > סורית *šetla* (השה בניז: *šitla*, ובגי'א *šitl*- בנטייה). בערבית יש רק *šatla*. נראה שהצורה *štil* בגי'א שאולה מעברית ישראלית, שהיא גירה לאחור מן שתילים, שתילה, שכן הצורה הנורמטיבית שתיל פחות ידועה בלשון העם.

40. פרטים ראה גרבלי, (1964), עמ' 102 (ההטעמה המלרעית, לדבריה, היא בהשפעת הכורדית; מדוע לא קרה כך גם בניבים אחרים של א'ח?); -, (1965א): עמ' 170; -, (1965ב): עמ' 34-35. על *roššána* ראה לעיל הערה 23. על הטעמת המלים העבריות בניז ראה צבר, היסודות, סעיף 17: בערבית יהודי פאס, לסלאו: עמ' 66-67 (ההטעמה מלרע אפילו בסגוליים, אך מאידך יש מקרים של מלעיל במקום מלרע: *'āni* 'עני', *tība* 'תבה'.

41. בדומה בערבית יהודית; ראה בלאו, (תשיח): עמ' 185 ואילך.

42. אין כלל בדומה בערבית יהודית; ר' שם, עמ' 187 (ב): צורן עברי צמוד יבוא רק במלים עבריות, אך צורן ערבי צמוד עשוי לבוא גם ביסוד עברי; וביידיש יש מקרים בודדים מעין נאר: נארנים עפי' רב: רבנים (בירנבאום, עמ' 37) וכן בלאדינו *ladrones*

השמות néder, séfer בנטייה שומרים על התנועה העברית המקורית: sifran ספרוני, nidrox נדרך- וכו', ברבים: nidre, sifre, צורן הריבוי הארמי הוסף לבסיס הנטייה העברי (אך ראה גם להלן, ג). מתמיהה הרפכת התחילית ha- 'ה' השאלה למשפטי שאלה ארמיים, דבר שהוא אמנם מוגבל לתרגומי המקרא לארמית של הניב, שהם מטבעם מלאכותיים. נראה שהשימוש הזה, בדומה לאחרים, נוצר משום שאין צורן מקביל בארמית חדשה ומתוך ההשתעבדות לתרגום מילולי של הנוסח המקראי⁴³. רוב המלים השאולות הם שמות עצם ושמות תואר, מעט פעלים, ורק מלת חיבור אחת, afillu אפילו- מלת הקריאה העברית anna אנה- משמשת בניב כשם עצם בהוראת 'הודאה' (ראה להלן, ו, (2), (ה)).

ב. התופעה ההפוכה, הרפכת רכיב צמוד מארמית חדשה לבסיס עברי, נפוצה ביותר ונראה שכל הסופיות, ובכלל זה סופיות שאולות מפרסית, כוורדית וטורקית, פשוט לשם כך⁴⁴, כדלקמן:

(1) ula - [א-ע: -ūtā], סימט הפשטה: aniyula - עניזת-, riš'ula רשעות-, saddiqula - צדיקות⁴⁴. צורן זה מוסף לשם התואר העברי, ואין המלים העבריות המופיעות בו רפליקה ארמית של המלה העברית דוקא, ר-ל, שצורן זה מיתוסף גם כאשר המלה העברית המציינת הפשטה אינה מסתיימת ב-ות, או שאין מלה כזאת בעברית בכלל, דהיינו: anawula - ענוה- (→ anaw - ענו-), šomerula - שמירה- (→ šomer - שומר-)⁴⁴, kohanula - כהונה, מעמד של כהן-, hatanula - מעמד של חתן-, satanula - שטנה, האשמה-, niddula - מעמד של נידה-, totula (→ tota ~ to - טוב- 'טובה, חסד- יש לציין שבמקרה של zonula זונות- אעפ"י שהצורה מוכיחה שהיא גזורה משם תואר 'זונה', אין שה-ת הוה מצוי בניב (עכ"פ אינו מופיע בגלוסר של החוקרת)⁴⁴

~ ladronim 'גנבים' (מרפוס, עמ' 125; עפ"י המקור בהערה 14 שם יש מקרים כאלה גם בערבית יהודית). ראה גם הערה 44 להלן.

43. השוה את דברי גרבל בעניין זה בסקירתה, (תשך): עמ' 112; ובדומה בעברית טייטש, ראה א' ווינרייך, (תשח): עמ' 59; ובלאדינו, מרפוס: עמ' 131; בפרסית יהודית, EJ, עמ' 429. ראה גם צבר, Survey, סעיף 3.41.

44. הרפכת צורנים לועזיים למלים עבריות נפוצה ביותר גם בלשונות אחרות; ראה הערה 42 לעיל; צבר, היסודות, סעיף 21; ובדומה בידיש [פירנבאום: עמ' 41, 49; בן-גון: עמ' 142 ואילך; א' ווינרייך, (תשח): עמ' 57]; בלאדינו (מרפוס: עמ' 123 ואילך); בפרסית יהודית (JE, עמ' 317); שטרהאי 'שטרות', סכנה-נאך 'מסופך'.

44א. אנב, עפ"י מילון בן-יהודה המלה צדיקות מופיעה לראשונה במכתב עברי מפורדיסטאן.

44ב. בדומה בניז: po'alūsa 'עבודתו של פועל בניין'.

44ג. אך ראה רבלין, (תש"ו): עמ' 312, ד: זונה.

והוא שם נרדף ל-qahbula הגזירה מ-qahba (פורדית/תורכית) 'זונה'. שם ההפשטה של nazir 'גזיר' הוא nizra ~ nizranula 'גזירות'.

(2) סימונות לציין שם תואר או עושה הפעולה (agent, actor), מוצמדות אפילו לשם תואר כדי לחזקו, והן: -kar, -dar, -či; דוגמאות: awunkar 'עושה עוון, חוטא', aweldar ~ awel 'אָבֶל', širači 'משורר, חזן, בעל שירה' (šira).

(3) סימונות לציין נקבה: mamzerta 'ממזרת' (mamzer 'ממזר'),⁴⁵ riš'elta 'רשעה' (raša 'רשע'),⁴⁶ sadaqit 'צדקת' (saddiq 'צדיק'),⁴⁷ niddanta 'אשה נידה' (אין הבסיס 'נידה' מופיע בגלוסר; השוה niddula לעיל), pizmonta ~ pizmon 'פזמון'.

(4) סימונות לציין ייחוס אתני: kasdim-na 'כשדי', goym-ani⁴⁸ (ראה להלן) 'גוי מקומי, תורכי אזור'.

(5) סימונות אחרות: midraš-xana ~ midraš 'בית מדרש';⁴⁹ salom-i⁵⁰ תואר פועל או הפשטה נוספת של 'שלום', בעיקר בביטוי puš šalomi 'היה שלום! (ברכת פרדה); to-ta 'טובה, חסד'. ביטויים מורכבים מרכיב עברי ומיסוד בניב: kosot-hawa 'כוסות-רוח', simhelane 'שמחת (חג) האילנות'⁵¹. המלים baruxa 'ידיד', (baruxta: נ'), yabuma 'יבם, אחי הבעל' (yabumta).

45. כך בעברית תת-תקנית בישראל. יסטרוב מביא 'ממזירתא' כנקבה של ממזרא (ארמית). וממזרת כנקבה של ממזר (עברית).

46. על הצורן elta- לציין נקבה ראה גרבל, (1965:ב) עמ' 49; השוה kixwelta 'כוכב'. נראה שהבסיס גזור מן רִשָּׁעָה (ולא רִשָּׁעָה, כרשום במילונים) כמו בניז, ראה צבר, היסודות, סעיף 19.

47. קרובה לצורה היידיט-עברית צִדְקָת, אך בניז: šaddāqa (צבר, שם). על צורות נקבה חדשות, או הספת צורן נקבה לועזי לצורת הנקבה המקורית, בידיש ראה בירנבאום, עמ' 35: נגידית (=נגידה), רשעטי, צדקתטי (רשעה, צדקת).

48. הסימנות לציין ייחוס (ערבית: נסבה) מקורה בא"ע: -נאה, כגון: מחזנאה, ירחינאה (אפשטיין, עמ' 114); השוה בניז: זאכנאָיא 'איש זאכו', כורדינאָיא 'כורדי'; השוה גרבל, (1965:ב) עמ' 49. נראה שהסימנות -ani (במלה goymani בלבד) מורכבת מסימנות ארמית -ana (אפשטיין, עמ' 113: ריחנא 'ריחני') + סימנות הייחוס הערבית-כורדית -i.

49. על הסימנות התורכית xana במשמע 'בית' ראה גרבל, (1965:ב) עמ' 48.

50. סימנות הפשטה כורדית-פרסית; ראה שם, שם.

51. השוה בניז: 'ēz-İlāne 'חג (א"ע: עידא) האילנות', או 'ēz ṭim'e 'חג הטעמים'. יצוין שאילנא 'אילן' בניז קיימת או נשרדה רק בביטוי זה, מן הסתם בהשפעת השם או המשמע העברי. האם אין זו הוכחה שהשם 'חג האילנות' קדום יותר משמניח אבא בנרדיד בלשוננו לעם כה' (תשלד), עמ' 145: 'סבורני שבשנת תרס"ח (הסתדרות המזרים בארץ הנהיגה את השם 'חג האילנות')'?

אשת אחי הבעל) אינן מצוינות ע"י החוקרת כשאוילות מעברית⁵², אך אם כן, יש כאן הוספת צורן זכר יחיד a- לשם תואר עברי, דבר נדיר לכשעצמו. על צורני הנטייה של השמות ראה לקמן.

ג. הריבוי של שמות עבריים הוא כדלקמן:

(1) לרוב הוספת צורן ריבוי ארמי לבסיס השם העברי ביחיד⁵³: kippur ← kippure ימות כיפור, sukka ← sukke (חג) סוכות, maase ← maasye מעשיות, miswa ← miswe ~ miswae מצוות, tora ← torae ספר תורה, šibbat ← šibte ~ šibbawe שבתות, banadam ← banyadame בני אדם.

(2) צורן ריבוי ארמי מתחלף עם צורן ריבוי עברי: ani ← aniye ~ aniyim עניים, neder ← nidre ~ nadarim נדרים, sefer ← sifre ~ safarim ספרים (ראה גם להלן).

(3) צורן הריבוי הארמי נוסף על צורן הריבוי העברי⁵⁴: kohanime כהנים, malaxime מלאכים, haxame ~ haxamine חכמים, safarime ~ saddiqe ~ saddiqime צדיקים. יצוין שצורן הריבוי הארמי הכרחי במיוחד במקרים שבהם השם העברי בצורתו המקורית ברבים נחשב כיחיד בארמית של הניב, דהיינו: goyim גוי (יחיד), goyme גויים (השוה שהת goymani איש גוי, תורכית), šedim שד, šedime שדים⁵⁴, kasdime כשדים, רבים של kasdimna כשדי.

(4) יש שמות עבריים שמופיעים רק בצורת רבים עברית: hayyot חיות, mišnayot משניות, משנה, purim פורים, tafillim תפילים.

52. אין מלים אלה מצויות במילונים של א"ח נוצרית (מקליין, אורהם). עבריותן של המלים ניכרת גם בצורתן: השוה baruxa (→ ברוך) לעומת brixa הארמית; וכן yabuma → יבום (על המעתק a < i ראה לעיל 2, ח) ולא א"ע יבמא. הרי גם המושג יבום (שה"פ, יותר מאשר שה"ת יבם) עצמו הוא יהודי מעיקרו, למרות שמשמעו כאן חילוני ומתחלף במלה השגורה יותר idma (ניזו izma), גרסת מקליין שמקור idma בסורית yabma מוטעית מעיקרא, שכן החילוף z/d (ניזו) מעיד בודאות על שורש ארמי אדם, ידם, אך משמע זה אינו מצוי במילונים תחת שורש זה.

53. בדומה בניזו (צבר, היסודות, סעיף 18) ובלשונות יהודים בכלל; השוה בלאו, (תשיח): עמ' 187; בירנבאום: עמ' 38; בן-נן: עמ' 142; א' ווינרייך, (תשכא): עמ' 79; ראה גם לעיל הערה 44. על צורני הריבוי של ניזא ראה גרבל (1965ב): עמ' 52 ואילך; השוה רבלין (תשיז): עמ' 321 ואילך.

54. על ריבוי כפול בידיש ראה בן-נן, עמ' 142: רבותים, פנימער; בלאדינו, מרכוס 125: sedimes ~ šedim שדים, rebbisim רבנים.

(5) רק במקרה אחד שם עברי ביחיד מופיע בצורת ריבוי עברית בלבד: šomer 'שומר', šomrim 'שומרים'.⁵⁵

ד. התאמה בין שם תואר עברי ושם בארמית חדשה:

(1) שֵׁת עברי, כמו כל שֵׁת שאול בארמית חדשה, בדרך כלל אינו משתנה, ר-ל, אין בהכרח התאמה בין השם ובין תוארו (נשואו), למשל qamsan 'קמצן', יתאר ללא שינוי גם שמות ממין נקבה וברבים⁵⁶. כאלה הם שה־ת: awel 'אבל', asur 'אסור', banadam 'בן אדם', goyim 'גוי' (ר' לעיל), ziwug 'זיווג, בן/בת זוג', taher 'טהור', to 'טוב', misken 'מסכן', ani 'עני', anaw 'עני', qayyam 'קיים', ואפילו השם הנטוי ribbi 'רבי' משמש גם לנשים ribbi hawa 'הרבנית חוה'.

(2) יוצאים מן הכלל הם שה־ת דלקמן שיש להם נטייה מלאה או חלקית (צורת נקבה או רבים בלבד): hasid 'חסיד', hasida 'חסידה'; saddiq 'צדיק', sadaqit 'צדקת'; raša 'רשע', riš'elta 'רשעה'; mamzer 'ממזר', mamzerta 'ממזרת'.⁵⁷ šomer 'שומר', šomrim 'שומרים'.

ה. מין השמות העבריים. תופעה ידועה היא שהמין הדקדוקי של שמות שאולים עשוי להשתנות בשפה השואלת⁵⁸. סיבות השינוי ניתנות לפעמים להסברה, אך לעיתים השינוי נראה שרירותי או לא מחזור. המין הדקדוקי בוניבים שונים של ארמית חדשה עשוי להיות שונה לא רק לגבי מלים שאולות אלא גם לגבי מלים ארמיות עצמן⁵⁹. יש גם שמות שהמין הדקדוקי שלהם משותף (זוּג) או שבחלק מסוים של אותו טקסט מופיעים כזכר ובאחר כנקבה. בניא מלים עבריות ממין זכר עשויות להופיע כנקבה, ואלה הן: אמון (ר' לעיל 2, ח), ארגו, אתרוג, ביעור חמץ, גול, היכל, כבשן, מדרש (חדר), מזל, משפט, ניגן,

55. צורן הריבוי העברי והבסיס šomr- במקום בסיס היחיד šomer, הם הוכחה נוספת שהמלה שאולה מעברית ישראלית (ראה לעיל הערה 8 ולהלן הערה 57). ראה צבר, Impact, סעיף 3.3 והערה 48 שם: בא־ח ישראלית צורן הריבוי העברי מצוי ביותר במלים שאין להן משקל ארמי מקביל; השווה: 'חבר': 'חברים' אך 'ארמי' (במשקל daftar 'פנקס'): 'ארגוני' ~ ארמים; גה (במשקל jinna 'שד'): גי ~ גות. 56. הושה בניא, צבר, היסודות, סעיף 23: nāše rā' 'אנשים רעים', baxta rā' 'אשה רעה'. אך בא־ח ישראלית המצב שונה במידה רבה; ראה מאמרי Impact, סעיף 3.4.

57. מעניין התחום הסמנטי-תחום המוסר- של שֵׁת אלה, וכך בניא (צבר, היסודות, סעיף 19); הושה רבלין (תש"ז): עמ' 132. לגבי 'שומר' ראה הערה 55 לעיל. 58. ראה מאמרי Impact, סעיף 3.31 והערה 49 שם. הושה ביידיש, בירנבאום: עמ' 34; בן-גון: עמ' 143; א' וויגרייך (תשכ"א): עמ' 78. 59. כך, למשל, ימא יים' הוא זכר בא־ע, נקבה בניא, וזין בכתב־יד נירווא (צבר, מדרש). ובדומה בוניבים של יידיש, ראה א' וויגרייך (תשכ"א): עמ' 78.

סידור ("מחזור"), ספר, עולם, פסח, פשט, פשר, קידוש. חלק מאלה אפשר להסביר ע"י מין הנקבה של השמות הנרדפים בארמית חדשה או בלשונות שכונות⁶⁰: עולם ~ dunye, מערבית, מדרש ~ kništa, ארמית. מין השם "ישראל" הוא זכר כאשר מציין עם ישראל, יהודים, אך נקבה = מדינת/ארץ ישראל⁶¹. "המוציא" היא נקבה בהיותה קיצור של "ברכת המוציא". יש רק מקרה אחד של שם עברי ממין נקבה המופיע כזכר בני"א והוא "מצוה". המלה "אנא" שהיא חסרת מין בעברית מופיעה במין נקבה (ראה להלן ו, (2) (ה)). על המין של שמות תואר ראה לעיל, ד.

ו. הפעלים העבריים מעטים יחסית. החוקרת אינה מציינת חוץ מפועל אחד או שניים כשאוילים מעברית-ארמית יהודית⁶² (טבל, רחם). משום הקרבה בין העברית, הארמית והערבית זיהוי שרשים עבריים קשה או מסופק. השרשים דלקמן נראים לנו כשאוילים מעברית, הן בגלל מעתקים פוֹנְטִיִּים והן משום משמעם הקשור בחיי הדת היהודית:

(1) g-z-r "לגזור (גזירה); לימול"⁶³, g-n-z "להיגו, להיעלם (ומנית)", d-r-š "לדרוש את הכתוב, לדרוש דרשה; לחפש (בתרגומי המקרא)", z-k-y (בבנין גזרם) "לזכות: ה' - בני אדם בבנים זכרים", t-b-l "לטבול (במקוה)", t-m-š (?) "להיות טמא", m-h-y⁶⁴ "למחות, להימחות", n-d-r "לנדור", n-q-m "לנקום" (בתרגומי מקרא), p-s-y "לחגוג פסח", s-l-h ~ s-l-h-y "להצליח, להביא לידי הצלחה", q-d-š (?) "לקדש" (אך ר' להלן), q-r-y בתרגומי המקרא במשמע "קרא ל-", call (במשמע "קרא = read" השורש ארמי), הפועל הרגיל

60. השוה גרבל (1965א): עמ' 171 מין הנקבה של "ספר", "סידור", הוא בהשפעת הכורדית kiteb "ספר", אף היא לשון נקבה; השוה בידיש, בירנבאום: עמ' 34 (שינוי המין בהשפעת הגרמנית).

61. זאת השערת. בגלוסאר של ספרה (1965ב) פרוש' גרבל רק מציינת: israel f. "Israel" (cf. yisrael); שם אתה מוצא: "Israel" (cf. israel), yisrael m. בני"ו "ישראל" = (1) יהודי, יהודים (2) ישראל, בניגוד לכוחנים ולוויים.

62. לצורך הדין בשאלות עבריות בלשונות היהודים אין מבחינים בין עברית ובין ארמית יהודית, שכן היו חטיבה אחת בספרות התלמודית והמדרשית.

63. נראה שרק המשמע "לגזור" שאול מעברית; המשמע "לימול" הוא ארמי כללי (השוה יסטרוב; מקליין: "לימול", "לגזור עצים" בלבד). ואכן בני"ו שני המשמעים מובחנים ע"י הנחצה, שלרוב מציינת מלה שאולה; ראה הערה 15.

64. ייתכן גם שהוא שאול מערבית (אך לא ארמית, משום שאו היה מופיע כ- (m-x-y); עכ"פ בני"ו הקללה "ימח שמו וזכרו" (צבר, היסודות, סעיף 35), או תרגומה mähē šimme, נפוצה ביותר.

65. על הוספת עיצור רביעי y לשרשים שלשיים ראה גרבל, (1965ב): עמ' 40.

במשמע call הוא s-r-x (א-ע צרח? ערבית סרח?), q-š-y (בבנין גורם) להקשות, לשאול שאלות קשות או שלא בעיתן, r-h-m (עברית? ערבית?) לרחם; ⁶⁵r-š'-y להתנהג כרשע, š-m-y בחרגומי המקרא: יהבין, הוראה שאולה מעברית ישמע.

- (2) פעלים רבים נוצרים ע"י צירוף שם עברי עם פועל בארמית חדשה⁶⁶:
 (א) O-w-d - עשה: ⁶⁷haqdeš - לתרום למטרות צדקה, - atara לקרוא התרה = תפילת השכבה, - kawod לכבוד (זקן, חכם), - niggun לנגן, - neder לנדור, - awun לחטוא, לעשות עוון, - qidduš לקדש על היין, לערוך טקס קידושין, - qayyam לקיים הבטחה, לממש.
 (ב) p-l-t - יצא: - hayaw - לצאת חיב, - (š-q-l ~) - לקח naqam לנקום, - awunkar - לצאת רשע, חייב.
 (ג) p-y-š - נהיה: - niftar - למות, להיות נפטר, - puš šalomi היה שלום!

- (ד) h-w-l - נתן: - naqama להטיל דופי, להתנקם (במלים), - šalom (alexem) - לברך משהו בברכת שלום עליכם.
 (ה) O-m-r - אמר: - anna - להודות בחטא, לומר אנא (ה' סלח נא?).
 (ו) d-r-y - שם, ערך: - pesah - לערוך את קצרת ליל הסדר.
 (ז) m-t-y - הגיע: - yaruša mtela llew - הגיעה לו ירושה, ירש.

4. תחומי המילון

א. כמו בלשונות היהודים בכלל, אוצר המלים העבריות בנייא שייך ברובו לתחום הדת במובן הרחב, ר"ל, לרבות השקפת עולם יהודית, אמונות עממיות, פולקלור, טקסים משפחתיים, חגים, הלוח העברי, חיי יהודים בגולה וכיו"ב⁶⁸.

66. רגיל ביותר בלשונות היהודים; השוה צבר, היסודות, סעיף 24 והערה 33 שם; רבלין (תשיז): עמ' 313; בן-נן: עמ' 143. מתיר זיין 'להחיר' וכיו"ב.
 67. בנייא המושא קודם לפועל, בניגוד לנייז; ראה צבר, שם; עפ"י גרבל (1965א): עמ' 172, הסדר ההפוך הוא בהשפעת הפורדית והתורכית.
 68. אך לא נעדר גם מקומן של מלים עבריות לצורכי חול; ראה להלן (10); השוה צבר, היסודות, סעיפים 35-38, עברית פלשון סתרים, לקללות ולברכות וכיו"ב; רבלין (תשיז): עמ' 308 ואילך; א' וויינרייך (תשכא): עמ' 65 ואילך על שימושה של עברית בסלנג של יידיש (על ריבוי היסודות העבריים בעיקר בלשון סתרים ראה גועהיים-גרינברג): בלאדינג, מרכוס: עמ' 120. ברם, הבדלה זו בין קודש לחול קשה לגבי קהילות יהודיות בגולה שחייהן בכללם היו טבעיים בחוץ המסורת היהודית. מאידך, המלים העבריות בא"ח ישראלית שייכות לתחום חיי החברה המודרנית ומוסדותיה; פרטים ראה מאמרי Impact פרק 4. על מיון המלים העבריות השאלות מבחינה סמאנטית ראה צבר, היסודות, פרק ד; בלאו (תשיח) עמ' 191 ואילך; -, (1965) עמ' 150

- (1) בית כנסת וחינוך יהודי: מדרש (חדר-), ישיבה, תלמיד, היכל, שמש, ספר (תורה), תורה (ספר יהודי), סידור, תפילים, חכם, רבי (מלמד תינוקות), ניגון, שירה, פזמון, širači - חזן, פיטן.
- (2) טקס וברכות: הדס, ברכה, נטילה, חתן, חופה, כתובה, שהחינו, המוציא, ביעור חמץ, הגעלה, סדר, (הפרשת) חלה, אבי הבן, ברית מילה.
- (3) חגים יהודיים: ראש השנה, כיפור, סיכות, חנוכה, simhelane - שמחת (חג) האילנות, פורים, פסח, שבת, שמחה (חגיגה), סעודה.
- (4) כל חודשי השנה: ניסן, אייר, וכו'.
- (5) פולקלור יהודי: אשמדאי, שדים, שטן, גן עדן, מלאך, מעשה, מול, קמזן.

- (6) מוסר ומשפט: צדיק, חסיד, רשע, צדקה, הקדש, מצוה, עוון, משפט, דין, חייב, פסק דין, דיין, ממזר, טבילה, niddanta - נידה, zonula - זונה, טהור, טרפה, אסור, גול, אמון.
- (7) מלות צער ורחמים⁶⁹: עני, ענו, מסכן, רחמן, נפטר, נשמה, אבל, אוי.
- (8) חיי יהודים בגולה: גזרה, לגזר, ערל, גוים, קשיש (= כומר, זקן רשע), גואל, משיח.

- (9) ברכות שבין אדם לחברו: שלום, שלום עליכם, ברוך השם, תודה רבה, מול טוב, סימן טוב.
- (10) לשון קודש לצורכי חול: עולם, צפון, דרום, מזרח, מערב; בנין, מעדר, שומר, ארגו, כבשן; כבוד, בן אדם, מזון, שילחן, משפחה; ירושה, פסק דין (גם אזרחי), חייב (בדין אזרחי), משפט, מחשבה; סוכה (booth), שתיל, טיפה, אפילו, נקמה, חיות, יום דין = יום חול, דוגמה, טוב, קיים, kosot-hawa - כוסות רוח.

ב. כמו בלשונות היהודים בכלל יש מלים עבריות שקיבלו משמעות או גון משמעות חדשים⁷⁰: argaz - מסגרת המשמשת לאריגה, goymani - גוי, תורפני,

ואילך; לסלאו: עמ' 70 ואילך. חלוקה עפ"י המבנה המורפולוגי ראה בירנבאום: עמ' 49 ואילך; מין היסודות העבריים בידיש מבחינה סטטיסטית (בסה"כ 5.38%) ראה מארק: עמ' 36, 46.

69. על סיבות אפשריות לשאילת מלים עבריות בתחום צער וחמלה, לשון סגי נהור וכירב ראה בלאו (1965) עמ' 155, הערה 5; א' ווינרייך (תשכ"א) עמ' 66; מרפוס: עמ' 132 (לשון נקייה לגבי מוות או אברי מין). השוה בניז' בשוחת מכבגרים עם תינוקות, שבה מרביתם להזכיר אברי מין, כמעט כל המלים בתחום זה שאולות מפורדית, בשינויים מוטניים מסוימים, בניגוד למלים בלשון המכבגרים בינם לבין עצמם שהן ארמיות; פרטים ראה מאמרי Nursery.

70. השוה צבר, היסודות, סעיף 25 והמקורות בהערה 34 שם; והוסף: בלאדינ', מרפוס: עמ' 126 ואילך; בידיש, בירנבאום: עמ' 54.

arel - ערל, נוצרי, atara - התרה, תפילת השכבה, kašiš - קשיש, זקן רשע, כומר, tora - תורה, ספר יהודי פלשהי, mišpaha - משפחה, במובן הרחב בלבד; השוה: mišpahe-lan - אנו קרובי משפחה, qidduš - יין לקידוש, anna - אנה, הודאה באשמה⁷⁰, yom din - יום חול, בניגוד לשבת ומועד.

ג. למלים עבריות אחדות יש שמות נרדפים לועזיים (ארמיים או שאולים). נראה שלמלה העברית יש עומס יותר רגשי, או שהיא שייכת לרובד הלשון הספרותית⁷¹. דוגמאות לנרדפים ~ yaslu/taazdar - אבל, ~ kašib/faqir - עני, ~ xata ~ awun - עון, ~ dunye ~ olam - עולם, ~ šeytan ~ satan - שטן, ~ stol/mez ~ šulhan - שולחן, ~ halalala ~ taher - טהור, כשר, ~ haram ~ trefa - טרפה, ~ bigzare ~ barit-mila - ברית מילה, ~ patire ~ pesah - פסח, ~ haywanat ~ hayyot - חיות (טרף), ~ nmuna ~ dugma - דוגמה.

ד. למרות שרוב המלים העבריות משמשות לצרכים דתיים ישנן גם מלים לועזיות (ארמיות ושאולות) שמשמשות בפני עצמן, או יחד עם מלה עברית מלומדת - ולא שגורה, לצרכי הדת היהודית⁷²: kništa - בית כנסת, salamatye - (קרבות) שלמים; ~ halalala - כשר, ~ haram - טרף; ~ d-w-q yas / taazy - לשבת שבעה ימי אבל; ~ mone - חמין לשבת, ~ lalange (מפרסית: שאריות מזון לעניים, משלוח מזון) - פורים; ~ malim (מערבית: מזעלם - מזרח) - חכם, ואפילו הפיני עמוס הרגש אצל המוסלמים: molla - חכם דת יהודי או מוסלמי⁷³.

ה. נראה שהעברית השאירה את רישומה על הארמית של הניב גם בעקיפין, ר"ל, כגון תרגומי שאילה מעברית, הרחבת המשמעות של שורש ארמי בהשפעת השורש המקביל בעברית וכיו"ב⁷⁴. השוה: gal arāqit benew - בוצעת אפיו,

70. השוה בידיש על חטא = "תשובה, חרטה", מארק, עמ' 46.

71. השוה בירנבאום, שם; א' ויינרייך (תשכ"א): עמ' 66, על השימוש בנרדפים לצרכים סגנוניים, לשון נקייה, משמע דתי כנגד חילוני (שולחן: טיש). ראה גם רבלין (תשי"ח) עמ' 310; בלאו (תשי"ח) עמ' 194, מזכיר גם גורמים שמחוץ לבלשנות (extralinguistic).

72. השוה צבר, היסודות, סעיף 26 והערה 36 שם; רבלין (תש"ז) עמ' 311; מ' ויינרייך (1953) עמ' 497, 505; בירנבאום עמ' 53.

73. היהודים נמנעו בדרך כלל משימוש במלים לועזיות עמוקות רגש דתי נוכרי, אך יש דוגמאות חריגות; השוה רבלין (תש"ז) עמ' 311, הערה 11; מ' ויינרייך (1953) עמ' 509.

74. השוה בלאו (תשי"ח) עמ' 193, ד; בן-נן עמ' 144 (על פעלים לועזיים בידיש שהם תרגום שאילה מעברית ומקורם בתרגום התנ"ך); מ' ויינרייך (1953) עמ' 506 (על תרגומי פתגמים וביטויים תלמודיים); מרכוס עמ' 130.

čadir m-q-l-b -לנטות אוהל-⁷⁵, enew yiqte-la -עינו צרה, צר עין-⁷⁶, xre o-x-l -אכל צואה = ביש, הוכלם (פשקרון)-⁷⁷; liššana xilya tore garma siwya -לשון מתוקה תשבר עצם קשה- (= לשון רכה תשבר גרם, משלי כה, טו); š-m-y -שמע ← הבין, q-r-y -קרא ל- (בתרגומי המקרא); kosot-hawa -כוסות-רוח- (ראה לעיל, 3, ב, (5)), בתחום הצורני המלה sarta -שעורה- בתרגומי המקרא משמשת גם כשם קיבוצי כמו בעברית, אך בלשון יום-יום משמעה -גרגר שעורה- בלבד, יש לה צורת רבים: sare -גרגרי שעורה, שעורה (שם קיבוצי, שם המין)-.

ו. מלים עבריות עשויות לשמש כגרעין של ביטויים וניבים ארמיים:⁷⁸ mazzalew bahurte-la -מולו בהיר = הוא בר-מול-, raba kippure matetun -הרבה כיפורים תגיעו = תזכו לשנים רבות- (ברכה למוצאי יום-כ), miswox, ade qamox -מצוותיך יבואו לקראתך = יצורוך- (שבח לאחר מעשה צדקה), mišpahe-lan -אנו קרובי משפחה-, kosot-hawa -כוסות רוח- (אך ראה לעיל, ה), mkawodox lewa -אין זה לפי כבודך-, liššanit targum -לשון התרגום = ארמית יהודית-. על צירופי שם עברי עם פועל ארמי ליצירת פעלים חדשים ראה לעיל, 3, ו.

75. בדומה בידיש, בן-נן, שם.

76. פרוס' גרב'ל מביאה (1965: עמ' 177) מקבילות לביטוי זה מפורדית ומתורפית, אך בניגוד הביטוי העברי המקורי sar'ayin -צר-עין, קטנוני- שגור ביותר ונראה לי שהביטוי הארמי הוא תרגום שאילה ממנו. ברם, ייתכן שיש כאן התפתחות עצמאית בכל לשון ולשון. השוה הערה 77.

77. ברשימת המלים לספרה (1965: ב) פרוס' גרב'ל מרמזת להשוות הביטוי הזה עם הביטוי העברי -לאכול חרא- שבמל"ב יח: כו, ישעיה לו: יב. ברם, ביטוי זה, שהיה שגור בניגוד במשמע -דבר שקר בפיו, שטויות- (נאמר לאחר דברי רהב, איום וכירב), זכור לי היטב גם מפורמגית שבפי הכורדים המוסלמים של זאכו, ובדומה גם בניב הנוצרי של אורמיה, ע"ס קמפסמאיר, עמ' 8, משל 9 ונראה שיש כאן התפתחות עצמאית. השוה הערה 76.

78. השוה בלאו (תשיח) עמ' 194 (loanblends); בן-נן: עמ' 139 (מאמע-לשון וכירב); מרכוס: עמ' 133.

רשימת המלים העבריות לפי סדר הא"ב העברי

שים לב: מטרת הרשימה היא אינדקס גרידא; אין הכתיב משקף מבטא, צורה (מקורית או נזרת, בתוספת צורנים וכ"ב) או משמע. כל אלה מרומזים במראי המקומות המתאימים במאמרנו. המספרים מציינים את הפרק והסעיף. רוב המלים מלוקטות מהגלוסאר בספרה של פרוס' גרבל (1965) ומיעוטן מתוך גוף הספר או מתוך מאמריה. לגבי האחרונים ציינו את מראה המקום בסוגריים מרובעים. מלים שאינן נזכרות במאמרנו ציינו לידן את תעתיקן ואת מובנן, אם הוא מיוחד. פעלים צוינו עפ"י אותיות השורש.

אב (חודש)	ברכת המזון ד/2	זוהר (ספר) Zóhar
אבי הבן ד/2	גבריאל gawriel	זיווג ד/3
אבל ג/2, ב/3, ד/3, ג/4	גואל goel (-משיח)	זונה ב/3, ב/1
אברהם ב/2, ד/2	גויים ב/3, ג/3, ד/3, ג/4, ב/4	ז-כ-י ד/3
אדר ג/2	(הע' 48)	חזה (שם) ד/2, ד/2
אהרן ד/2	מזל ה/3	חופה ד/2
אוי oy	ג-ז-ר ד/3, (הע' 15, 63)	חייב ג/2, ג/2, ד/3
אייר ד/2, ד/2	מורה (הע' 15)	חיות ג/3, ג/4
אלול ד/2	גמרא gamara	חכם ג/3
אליהו הנביא eliyahu	ג-ז-י ד/3	חלה halla א/4, ב/2
hannawi	קן עדן ב/2, ד/2, ח/2	חמץ hames
אמן/אמונה ח/2, ח/3, (הע' 35)	דוגמה ג/4, (הע' 8)	חנוכה ב/2, ד/2, (הע' 29)
אנא א/3, א/3, ח/4	דוד המלך dawid hammélex	חסיד, חסידה ג/2, ד/3
אסור ד/3	דין א/4, ב/4, (הע' 6)	חשן ח/2
אסילו א/3	דיין dayyan	חתן ב/2, ג/2, ב/3, ב/1
אפיקומן afiqoman	דרום darom	טבילה ב/2, ד/2, ח/2, ט/2
אפרים (e)fráyim	ד-ר-ש ד/3	(הע' 30)
ארמו ח/3, א/4	ה"א השאלה א/3	ט-ב-ל ד/3, (הע' 30)
אשמדאי ד/2	הגדה haggada	טבת ב/2
אתרוג ג/2, ח/3	הגעלה ג/2, ד/2	טהור ח/2, ד/3, ג/4
בן אדם ד/2, ח/2, ג/3, ד/3	הדס ד/2	טוב ד/2, ג/3, ב/3, ב/1, ד/3
בנין binyan	היכל ח/3	ט-מ-א ד/3
ביעור חמץ ד/2, ח/3	המוציא ד/2, ח/3	טעם ד/2
בר יוחאי baryohay	הקדוש ברוך הוא haqqados	טיפה tippa
ברוך ב/3, ב/5, (הע' 52)	barux hu	טרסה ט/2, ג/4, (הע' 39)
ברוך השם ג/2	הקדש ח/2, ד/3	יבום ב/3, ב/5, (הע' 52)
ברית מילה ט/2, ג/4	התרה ד/2, ג/3, ח/4	יחזק yohanan
ברכה ג/2		

ערל 2/ב, 4/ב	מצה massa	יזכבד 2/ח
פזמון 2/ב, 3/ב (3)	מצוה 3/ג, 3/ה, 1/4	יוסף 2/ג, 2/ה, (הע' 19א)
פ-ס-ח 1/3	[1965, עמ' 16, 53]	יעקב (אבינו awinu)
פסח 2/ד, 3/ה, 3/ג, 1/4	מרדכי 2/6	2/ב, 2/ז
פסק דין 2/ט, 4/א (10)	מרים 2/ב, 2/ח	יצחק 2/ב, 2/ד, 2/ה
פשט 2/ח, 3/ה	משה moše	ירושלם 3/ו, 3/י
פשר 2/ח, 3/ה	משיח 2/ד	ישיבה yešiva ~ yašiva
	משניות 3/ג	(1965, עמ' 14)
	משפחה 2/ד, 4/ב, 1/4	ישראל 2/ה, 3/ה, (הע' 61)
	משפט 3/ה, 4/א (10)	
צדיק 2/ב, 3/ב (1), 3/ב (3)	נביא nawi	כבוד 3/ו, 4/ו
צדקה sadaqa	ניגון 3/ה, 3/ו	כבשן 3/ה
ציצית 2/ח, (הע' 5)	נדה 3/ב (1), 3/ב (3)	כהן 3/ב (1), 3/ג
צ-ל-ח 1/3	נ-ד-ר 1/3	כוסות (רוח) 3/ב (5), 4/ה
צפון 2/ב	נדר 3/א, 3/ג, 3/ו	4/ו
ק-ד-ש 1/3	נויר 3/ב (1)	כסלו 2/ח
קידוש 3/ה, 3/ו, 4/ב	נטילה 2/ו, 2/ט	כיפור 3/ג, 4/ו
קיים 3/ד, 3/ו	ניסן 2/ב	כשדים 3/ב (4), 3/ג
קמצן 3/ד	נסים (שמ) nissim	כתובה 2/ו
ק-ר-א 3/ו, 4/ה	נסטר 2/ג, 3/ו [1965, עמ' 173]	לוי lewi (גם שם פרטי)
ק-ש-י 1/3	נקם, נקמה 3/ו	מדי (שמ) maday
קשיש 4/ב	נ-ק-מ 3/ו	מדרש 3/ב (5), 3/ה
	נשמה 2/ט	מובח 2/ד
ראש השנה 2/ד, (הע' 23)		מזוזה mazuza
רבי 2/ח, 3/ד, (הע' 33א)	סידור 2/ו, 3/ה, (הע' 60)	מוזן mazon
ר-ח-מ 2/ב, 3/ו	סדר (פסח) séder	מזל 3/ה, 4/ו
רחמים (שמ) rahamim/ח	[1965, עמ' 34]	מזרח 2/ד
רחמנא (a) rahman	סוכה 3/ג	מ-ח-י 3/ו, (הע' 64)
רפאל rafacl	סופר sofer	מחשבה 2/ד
רשע 2/ד, 3/ב (1), 3/ב (3)	סימן siwan	מיכאל 2/ד
3/ד, (הע' 26, 46)	סימן טוב 2/ז	מלאך 2/ד, 3/ב (3)
ר-ש-ע 1/3	סעודה 2/ד	ממזר 3/ב (3), 3/ד
	ספר 3/א, 3/ג, 3/ה, (הע' 60)	מן (הע' 31)
שבת 2/ט		מנשה manašše
שבת 2/ג, 2/ז, 2/ח, 3/ג	עולם 2/ד, 3/ה, 4/ו	מסכן 3/ד, (הע' 8)
(הע' 5)	עוזן 2/ב, 2/ד, 3/ב (2), 3/ו	מעדר (הע' 8) maader
שדים 3/ג, (הע' 54)	4/ו	מערב maaraw
שהחיינו 2/ו, 2/ח	ענו 3/ב (1), 3/ד	מעשה 3/ג, 1965, עמ' 83
שולחן 2/ב, 4/ו	עני 3/ב (1), 3/ג, 3/ד, 4/ו	[177]

שומר ב(1), ג/3, ד/3,	שמחה ח/2, ב(5)	תורה ב/2, ג/3, ב(4), (הע' 15)
(הע' 8, 55)	שמטוב ו/2	תלמיד talmid
שוֹפָר šofar	ש-מ-ע ו/3, ה/4	תמוז tammuz
שטן ב(1), ג/4	שמע ישראל ד/2, ט	תפילים ט/2, ג/3
שירה ב(2)	שמש (ביכ"ג) šammaš	תרגום ו/4
שלום (עליכם) ד/2, ח/2,	שתיל ט/2, (הע' 39)	תשרי ח/2
ב(3), ג/3		
שלישי ח/2	תודה רבה toda rabba	
שלמה המלך ח/2, ג/2, ח/2	(הע' 8)	

נספח

בתמוז תשל"ה ערכתי מסע בפרס ושהיתי כשבוע ימים בעיר אורמיה, הידועה כעת בשמה הרשמי ריזאיה (ע"ש השאח ריזא), והיא העיר הראשית באזור ביג'אן הפרסית. בשבת פ' פינחס התפללתי בבית-הכנסת המקומי ומצאתי בו כשני מניינים בלבד. לאחר התפילה התארחתי בביתו של מנהיג הקהילה, מר מנשה הרוני, אשר משמש גם כחזן, והוא שולחני במקצועו. לדבריו נותרו בעיר רק כשלושים משפחות יהודיות, ורובן קשורות זו בזו בקשרי משפחה. בערים הסמוכות והקטנות יותר לא נותרו יהודים. רובם ככולם היגרו לישראל או לטהראן. שני בניו הצעירים של מארחי נקראו בשמות "ציונים" ידועים; כורש והרצל. בעיר יש בייס יסודי, שבו לומדים נערים ביהדות ונערים כלליים. כמנהלו משמש חכם חנוכה, המשמש גם כשוחט לקהילה והוא הוטמך בטהראן. שאר היהודים שפגשתי היו סוחרים בדים, רופאים, מהנדסי-חקלאות, בעל בית-חרושת לצימוקים ומזכירה בקולג' המקומי.

משקל, בניין תבנית

(סיום)

יג. הרחבת שיטתו של בארט
אף-על-פי שלא קיבלו מדקדקים מבארט¹⁶. ראוייה שיטתו שנקבלנה,
ואף ראוייה היא שנרחיבנה ושנפתחנה.

1. קטלבג וכו'

מה הדין בהיות בשורש יותר מארבע אותיות שונות זו מזו? זאת הצעתי:
אות השורש החמישית תהיה גימל, והשישית דלית, והשביעית זיין. כגון שְמַאכְר-
קְטַלְבִּג; אֲשַכְנֹ-קְטַלְבִּג; צִלְמָנַע-קְטַלְבִּג; קְלָקְנָתוֹס (מג' ב, ב, כ"י קאופמן) -
קְטַלְבִּגוֹד; קוֹרְדִיקוֹס-קְטַלְבִּגוֹד; אַחְשֹדֶרְפִּימִס-קְטַלְבִּגוֹד; אַנְדְרוֹגִינוֹס-קְטַלְבִּגוֹד.
2. פְעֵלֵב

מה שעשה בארט בשם המרובע אני מציע לעשות בפועל המרובע, כלומר
בפועל בן ארבע אותיות שורש שונות זו מזו, כגון פרשו, ויהא בניינו פְעֵלֵב.
בעברית שבמקרא לא מצאנו אלא ארבעה פעלים בתבנית פְעֵלֵב. אלו הם:
כרבל, כרסם, פרשו, רטפש. ואילו אחר המקרא נתרבו פועלי פעלב מאד,
כיון שהם יפים לעברת שרשים ולפַעֵל שמות לועזים בני ארבעה עיצורים, כגון
פרסם, טלפן, סמפט, פסטור.

3. פְעֵלֵבג וכו'

פועל מחומש כניל נהג בו כדרך שהצעתי בשם המחומש, ויהא סימנו
פְעֵלֵבג, היינו פְעֵל + בִּג; משושה - פְעֵלֵבגד, ומשובע - פְעֵלֵבגדז.
הפעלים המחומשים אי אפשר להם בלא צרור עיצורים, כיון שברגיל אין
בהם אלא שתי תנועות בלבד. צרור העיצורים אין מקומו קבוע.
(א) אפשר לו לצרור להיות באמצעה של תיבה, כגון טְלִגְרָף, הַתְאֲשַכְנֹ.
הַתְאֲנִלְזו. והרי פְעֵלֵבג, הַתְפַּעֲלִבִּג.

16. למעט דקדוק אחד: Israel Bursztyn Vollständige Grammatik der alt- und neuhebräischen Sprache, Wien 1929. ר' שם § 73. אף הרחיב בורשטין את שיטתו של בארט בשם בן ארבעה עיצורים על הפועל ובנה קְטַלְבִּג, ר' § 114. לא הכרת את הדקדוק הזה עד עכשיו, שעת קריאת ההגהה. ואף גם זאת בזכותו של מ' מישור.

(ב) אפשר לו לצרור להיות בראשה של תיבה על דרך פועלי פועל, כגון התפרסר. והרי פועל, התפעל (פלטט תבניתו פועל).
 (ג) אפשר לו לצרור להיות בסופה של תיבה, כגון אבסרד¹⁷, התאבסרד, והרי פועל, התפעל.

מה קובע מקומו של צרור? הרי, השם שממנו נגזר הפועל. השמות אשכנז, אנגלי צורם בתוכם. פרופסור צורו בראשו, ולא זו הצרור ממקומו בפועל העברי: התפרסר. הלעז אבסרד צורו בסופו, ולא זו משם בהתפעלו בעברית, ונשאה בירת דגשה כהיותה במקור.

בהיות בשם, שממנו נגזר הפועל, שלוש תנועות, דרכו של הפועל העברי להניח תנועה אחת, כיון שברגיל אין בגופו (למעט תחילות וסופיות) אלא שתי תנועות בלבד, ואז יש וצורר צור עיצורים: בשם טלגרף שלוש תנועות, ואחז הפועל העברי בשתי תנועות המוטעמות (טלגרף), והניח את התנועה שאינה מוטעמת, התנועה שאחר למד. כיוצא בזה הונחה תנועתו השנייה של פרופסור-תנועת פ, בפועל התפרסר. וסגר הפועל העברי את ההברה הראשונה שהיא פתוחה, פרו, בעיצורה המונח של ההברה השנייה, והפך פרופ- להיות פרפ-! יש שקשה לו לפועל העברי להבליע בגובה תנועה: נתאפפר (או: נתאפפר) קשה כשאל להגייה. בכגון זה אפשר לנו לבנות פועל בן שלוש תנועות: נתאפפר. יתאפפר.

פועל שצורר עיצורים בראשו אין הוא נוה לקבל תחילית שואה. אי אפשר: מסמרטט, מלמפר, מפרסר, והעם אומרים: מסמרטט, מלמפר, מפרסר, בהברת עור. וכן פועל, שצורר עיצורים בתוכו או בסופו, אין הוא נוה לספח סופית שואה: טלגרפו, התאגלו: נוה לדיבור וקשה לחוקי הלשון. והדקדוק צווח: טלגרפו, התאגלו. בצורת ההפסק אין צורר עיצורים: טלגרפו, התאגלו (או: התאגלו), ואפשר הפתרון בצורות ההפסק.

כיוצא בו אין הדקדוק סובל התאשכנז, אלא התאשכנז, או מוטב: התאשכנז, שכאן משומרת תבנית אשכנז.

נלדקה הביא בדקדוק הסורי שלז (1898), 1828, בהערה, את הפעלים "אתבעלדן" (> בעל דינא), להידיין; "אתקברנט" (הניקוד לפי מילון פיין-סמית הקטן), להיות קברנט; "אתבעלדבב" (> בעל דבבא, פועל משושה), "אתכרסטין",

17. י ינאי, לשוננו לח, עמ' 124, כתב על פלרטט, שהוא מטיפוס פעל XX (1.2.3.4.4). "היו, מבילי יכולת ינאי למצוא בנין ההוה לפועל פלטט מאין בידו כלי עברי לסמן את הפועל סימן מדויק, נוקק לאות X הלועזית ויוגה לאותיות פעל העבריות. וכן נוקק למספרים 1-4 לסמן את אותיות השורש.
 18. מן אבסרד. "פועל" זה בדיתי מלבי כדי להראות את השיטה.

להיות נוצרי – ואמר שיש לראותם תצורות-נפול מלאכותיות, שאינן מגופה של הלשון (הסורית). לשיטתנו אֶתְקַבְּרַנְט, אֶתְכַרְסִטִין, תבניתם אֶתְפַּעֲלָבְג, אֶתְפַּעֲלָבִיג.

יד. תוכית

תוכית אני מציע שיהא דינה כדין תחילית וכדין סופית, שמביאים אותן כמות שהן, כגון מקטל, הפעל, קטלות. והוא משקל שֶרְבִיט – קֶרְטִיל, סִנְפִיר – קִנְטִיל¹⁹. ובפועל: שֶרְבִיט, עֶרְגֵל תהא תבניתם פֶרְעֵל²⁰, ותבנית סֶרְהַב (בהנחה: סֶרְהַב > סֶרְבִי²¹) פֶעֶהֶל. פועל שרנוק הארמי (בהנחה: שרנוק > שנק * שזח/אזנק > זח/אזנק) תבניתו שרעל²².

טו. מלים כפולות-שורש

הרקמה, שער יב, עמ' קנח: יריבא על פֶעֶלֶל, כמו: שמידע. ואפשר שיהיה השם הזה מורכב. מורכבות השם לא יכול ריבג לסמן בשיטת פעלל. וזאת הצעתי: בהיות שם מורכב משני שרשים יהא השורש הראשון קטל, והשורש השני שצד. כגון: מִדָּחִם – קֶטְשֵׁץ, שְׁמִידֶע – קֶטִיָּצֶד. קֶטִיָּצֶד משמעו ארבעה: (א) שם, (ב) שני שרשים, (ג) שורש הראשון נטייתו עִיד לִי, (ד) שורש השני נפלה פִאוּ, כלומר יסודו הראשון. ארבעה אלו אנו שומעים בדיבור אחד. אם צֶלְפָּחֶד שם מורכב צל + פֶחֶד²³, הרי משקלו קֶטְשֵׁצֶד.

פיצא בשם אני אומר בפועל, אלא שנבנה את הרכיב הראשון מן פעלל, ואת השני מן שצד כבשם, כגון עֶדְכֵן – פֶעֶשֶׁץ (עד = פע, כן = שץ). שני הפעלים כפולי השורש שהביא נלדקה בדקדוקו הסורי, סעיף 182 (בהערה), אתבעלדן (> בַעֵל דִינָא), אתבעלדבב (> בַעֵל דִבְכָא) תהא תבניתם אֶתְפַּעֲלַשְׁד, אתפעלשצץ.

19. אכדית šappartu, ר' מילון קהלר-באומגארטנר, ולפי מילונו של י' לוי התלמודים ולמדרשים, ג', עמ' 558, הגרס שורש נפִיר וס' תחילית, תבנית סנפִיר סִקְטִיל.

ואין דברי לוי נראים, ור' הערתו של פליישר, שם, עמ' 725.

20. בארט, b137§, הערה 1, העיר על ארבעת פועלי פעלל שבמקרא (כרבל, פרסם, פרשו, רטפשו, ר' למעלה), שריש תוכית בשלושה מהם, וכנגד רטפשו בעברית הביא טֶרְפֶשֶׁמָא הסורית, šapašu האכדית. שטאדה, 149§, רואה ריש תוכית גם בשמות חֶרְגֵל, קֶרְדִם, כֶרְכַב (< *כֶרְכַב < *כֶרְכַב). ואילו 'פרשו' הוא גֶזֶר (a150§) מן פרש (וכך במילון גוזיס-בול), ו־רטפשו – מן רטף.

21. ר' ההערה לשורש סרב שבמילון בן-יהודה, עמ' 4198.

22. ר' מילון התלמודים והמדרשים של י' לוי, ד, עמ' 587.

23. תעתיק השבעים Σαλπααδ (= צֶלְפָּחֶד).

טז. עיצורים המשותפים לשני רכיביה של מלה כפולת-שורש עיצור משותף לשני שרשיה של תיבה יהא סימנו סמ"ך, כגון בְּדוּרְגֶל - קְטוּסָצַד, אוֹפְנוֹעַ - קוּטְסוֹד, מְחֻזָּר - מְקֻסָּד. עיצור משותף שני יהא סימנו כ"ף, כגון דְּחָפּוֹר - קְסָפּוֹד, כלומר $ק = ד$, מן השורש הראשון דחף שסימנו קטל; $סכ = חס$, יסוד משותף לשני השרשים; $וד = ור$, מן הרכיב השני חפור שסימנו סכוד.

יז. שמות בעלי תחילית או סופית קבועה

שמות כפולי-שורש, שבהם שורש אחד תחילית או סופית קבועה, כגון אָב־, אָבִי-, אָחִי-, אֵל-, אֱלִי-, בֵּינִי-, דִּי-, חֶד־, יוֹ-, רַב־, אֵל-, יָהּ-, הַבֵּאנִי בהם את התחילית ואת הסופית הקבועה כמות שהיא ממש, ולא בסימנים, ר' להלן, נספח ב, ג.

יח. סיכום

אם אנו מחזיקים בכלים הללו, דומה אין פועל שלא נוכל לבנות לו בניין ההולם אותו, ואין שם שלא נוכל לשקול את משקלו המדויק. הפועל טפּטָפָּ²⁴ אפשר לו להיבנות בשלוש תבניות: אם שורשו טפף, הרי פִּעְפַּעַ. אם שורשו טוף, הרי פִּלְפַּל. אם שורשו נטף, הרי עֲלַעַל. והפועל סרהב²⁵ מזוינות לו אף ארבע תבניות: (1) בדרך התיאורית, בלא שנבקש אטימולוגיות וחישבונות רבים, הרי פִּעְלַב. (2) אם סָרַהֵב לשון רַהֵב, וסמ"ך תחילית, הרי סִפְעַל. (3) אם סָרַהֵב לשון סירוב, ונכנסה ה־א, הרי פִּעְעַל. (4) אם סָרַהֵב לשון רִיב, וסמ"ך תחילית, ונכנסה ה־א תמורת י־ד, הרי סִפְהַל. ובשמות: סָרַק משקלו סָקַל, אם אמנם מקורו סמ"ך תחילית + ריק. וכן תִּשְׁנִיק משקלו תִּשְׁטִיל, אם אכן מקורו שפעל של אִנִּיק או של חִנִּיק²². עֲמּוּד משקלו קְטוּל. תִּפּוּחַ משקלו קְטוּשׁ, כלומר במקום היסוד השלישי של השורש הראשון הרי יסוד ראשון של השורש השני, ז(הב), וסימנו ש(צד). ואילו תִּפּוּד משקלו קְטוּץ, כלומר קְטוּל(ל) = תִּפּוּחַ(ח) + (ש)צָדָה(ה) = (א)דָּמָה(ה). סִנְדֵּל משקלו קְטֻלָּב. סִנְדֵּלָר (אבות ד, יא²⁸) משקלו קְטֻלָּר, כלומר קְטֻלָּב + סופית י־ר. והפועל סִנְדֵּלָר תבניתו פִּעְלָר.

יט. מגבלות השיטה

אל תבקש בשיטתנו מה שאין בה. (1) א קטילה אפשר שם הפעולה של בניין הקל, כגון: שְׁמִירָה; ואפשר נקבה של קטיל, כגון: רִגְלָה; ואפשר נקבה של קטיל, כגון נְצִיבָה.

²⁴. ר' טפּטָפָּ במילון התלמודים והמדרשים של י' לוי, ב, עמ' 178.

(ב) מְטַל משמע מים תחילית ונבלעה אות שורש הראשונה. אין מְטַל משמע לנו איזו אות נבלעה, אם נִין, כגון מָסַע; אם יוֹד, כגון מָדַע; אם למִד, כגון מָקַח.

(ג) הוא הדין משקל קְטִיצָד (שְׁמִידָע). כל שאנו יודעים, שחסר יסודו הראשון של שורש השני ש(צד), ולא ידענו אותה ש' מהי.

(ד) קָט משמע שם ובו שני עיצורי השורש הראשונים בלבד, וביניהם תנועת e. אין קָט בא להשמיענו מרתו של השורש מהי, אם ע־ע, כגון חָץ; אם ל־י, כגון בָּן; אם ל־א, כגון חָט.

(ה) קָטול אפשר ע־ד גָּדול, גָּדולה; ואפשר המשקל הארמי שבקיום הקמץ, כגון בָּגֹד, בָּגֹדָה.

(ו) תבנית קְטִיָּה אפשר לה להתפרש לארבעה פנים. (1) שם פעולה של בניין הקל בגזרת ל־י: רָאִיָּה; (2) נקבת קְטִי: בָּקִי – בָּקִיָּה; (3) נקבת קְטִי: שְׁנִי – שְׁנִיָּה; (4) נקבת קְטִי: גָּדִי – גָּדִיָּה.

(2) רִישׁ תוכית בשם שרביט ניכרת ב־קְרִטִיל, וכן ניכרת סופית ג־ן במשקל קְטִלָן – גִּרְוֹן²⁵. ואילו למִד תוכית או למִד סופית לא נוכל להביעה בפירוש אלא בסתם, היינו באות בית שהיא סמל ליסוד רביעי בשורש: וְלַעֲפָה משקלה קְבִטְלָה, כְּרָמֶל, גִּבְעֵל משקלם קְטִלָב, קְטִלָב. שאם נאמר קְטִלְטָה, קְטִלְל, קְטִלל, יחשוב אדם שלמִד השורש מצויה שתי פעמים בתיבה, כגון וְלַעֲפָה (מן זעף), כְּרָמֶם, גִּבְעֵץ. קטלל, פעלל משמעם אחד: כפל למִד השורש, כגון גִּבְעָנִים, אמלל, דבלל, ערבב.

נספחים

א. בניין פֻּעַל (פֻּעַל, התפעל) לתבניותיו

1. הרשימה העיקרית

פֻּעַל – שָׁלַם

פֻּגַל – כָּתַן²⁶

פֻּיַל – קָיַם²⁷

פֻּהַל – נָהַר, הִתְנַהֵר (בהנחה: נהר > נור)

פֻּהַע – סָהַד (בהנחה: סהד > שד, שדד, סד, ר' פליישר, מילון התלמודים של

לוי, נ, עמ' 721. ור' סהל, להלן)

25. גִּבְעָנִים משקלם קְטִלְלִים, ולא קְטִלְנִים, כלומר כפל העיצור השלישי, ולא סופית

י־ן, ר' בארט, I 143§.

26. להבדיל מן הפועל נָטַט (> נָטַט), שבו ע־ין השורש ו־יו עיצורית, ותבניתו פֻּעַל.

27. להבדיל מן הפועל פִּיטַט (> פִּיטַט), שבו ע־ין השורש יוֹד עיצורית, ותבניתו פֻּעַל.

פיעל, התפעל - מאבקים (שבי' ב, ב), ניתאכלו (תמיד ב, א), התחבר, ריכל, השתבץ

פועל - יודעתי, המאכלות (תמיד ה, ה), התנעש, תתיואש (אבות א, ז)²⁸
פועל - התאושש, סובב

פעיל - אבקק, אחז, אושש, אמלל, אנפף, אפלל, אפן, אשרר, בעטט, דבלל, לחשש, סחרר, ספרר, ערבב, צמרר, שקלל, שרקק, תכנן (ר' גם תפלל), תקנן

פולל - אותת, התבונן, כונן, קומם
פילל - איתת (> אות)

פעלע - מחספס

פעלב - טלפן, קנטר
פעבל - קטרג (>*קטגר > קטיגור)
פעלה - מתנונה, התעלפה
פעוה הפתעוה - מטחור, השתחוה (ר' גוניוס - קאוטש, § 75 kk. ור' שפעה, להלן)

פעלן - חמצן, חרבן, כזבן, סקרן, פחמן, קמצן, השתחצן
פענין - אפני, בכני, ענין
פען - חלן (> חלוני > חלל)
פלן - רקן, משמנים (> שום, ב-ב ז, ד)
פולן - רוקן

פעלר - קנטר (בהנחה: קנטר > קנט, ר' מילון התלמודים של לוי, ד', עמ' 336.
אך ר' מילון בן־יהודה, עמ' 6027, הע' 2; עמ' 6024, הע' 1)
פעלת - חברת, תכנת (ור' תפלת, להלן),
פיעת - אמת (> אמת *אמנת)

פעפע - בעבע, גלגל
פופע - (הת)כוכב, מכוכב
פפע - ככב, התככב, מככב
פרפע - כרכב (בהנחה: כרכב > כככב. ר' דקדוק קניג ב, א, עמ' 120, 465)
פלפל - טלטל, נענע
עלעל - טפסף (בהנחה: טפסף > נטף²⁹)

28. כל ההבאות ממשנה מכ"י קאופמן הובאו.

29. ר' לעיל, פרק יח.

פָּעַל - זָרַף, כָּרַכַּם

פָּעַל - סָרַחַב (בהנחה: סרהב > סרב²⁹)

פָּעַל - פָּרַנַס (בהנחה: פרנס > פרס. כך לוי במילון התלמודים. אך ר' בן-יהודה, עמ' 5193, הערה).

פָּעַל - עָרַגַל, שָׁרַבַט

אָפַעַל - אָבַחַן, אָבַטַח, הָתַאָנַרַף, אָזַכַר, אָזַרַח, אָחַזַק, אָכַזַב, הָתַאָכַזַר
אָעַל - אָמַן (בהנחה: אמן > איתן > יתן³⁰).

הָפַעַל - הִלְקַט

מָפַעַל - מִדְרַג, מִכְשָׁר, מִלְכָּד, מִסְפָּר, הִתְמַרְפֵּק, הִתְמַשְׁכַּל, מִמְשָׁמַע, מִמְשָׁקַף,

מָעַל - מִדּוּעַ, מִסָּד, מִקָּד, מִקָּשׁ

מָפַל - מָכַן, מָקַם

מָפַע - מָסַף

סָפַעַל - סָרַהַב (בהנחה: סרהב > רהב²⁹)

סָפַעַל - סָרַהַב (בהנחה: סרהב > ריב²⁹)

סָפַל - סִנּוּר

סָפַע - סָגַל (בהנחה: סגל > גל; ר' מילון התלמודים של לוי, ג', עמ' 474 אך

ר' שם, עמ' 720, הערתו של פליישר)

סָפַל - סָרַב (בהנחה: סרב > ריב²⁹)

סָפָה - סָמָה (בהנחה: סמה > סעמי, > עמי, ר' מילון התלמודים של לוי, ג' עמ'

(540

סָהַל - שָׁהַד (בהנחה: שָׁהַד > שָׁעַהַד > עָהַד > עוד). ר' מילון התלמודים של

לוי, ג', עמ' 484. ור' פֶּהַע, לעיל)

צָפַעַל - צָלַהַב

רָפַעַל - רָטַפַּשׁ, רָטַפַּשׁ (בהנחה: רטפּש > טפּש²⁰. ר' מילוני המקרא)

שָׁפַעַל - שָׁחַרַר, שָׁכַלַל, שָׁכַנַע, שָׁכַפַּל, שָׁלַהַב, שָׁנַטַע, שָׁעַבַד

שָׁפַעַה, הִשְׁתַּפְּעָה - הִשְׁתַּחֲוָה (באוגריתית: חוּ)

שַׁעַל – שָׁמַד (> *שָׁאֲמַד), שָׁנַק (> *שָׁחַנַק או *שָׁאֲנַק)³¹
 שָׁרַעַל – שָׁרִינַק (ע-פ הארמית שָׁרִינַק > שָׁנַק > *שָׁחַנַק או *שָׁאֲנַק)
 שָׁפַל – שָׁקַם, שָׁקַץ (בהנחה: שָׁקַץ > קוֹץ)
 תַּפְעַל – תַּדְלַק, תַּדְרִיךְ, תַּזְמַר, תַּחֲזֹק, מַתְחַכֵּם, תַּחֲמַשׁ, תַּחֲפֹשׁ, תַּסְבִּיךְ, תַּפְעַל,
 תַּפְקֹד, תַּקְצֹב, תַּקְצֹר, תַּרְגִּל, תַּרְנֵם, תַּשְׁכֵּל
 תַּפְעָה – תַּחְרָה³²
 תַּפַּע – תַּעַשׂ
 תַּפַּל – תַּעַד
 תַּעַל – תַּסֵּף (> תַּסְפֵּת > יסֵף)
 תַּפְלַל – תַּכְנֵן (בהנחה: תַּכְנֵן > תַּכֵּן > כוֹן)
 תַּפְעֵת – תַּרְבִּית (> תַּרְבוּת > רבֵה)
 תַּפְלֵת – תַּכְנִית (בהנחה: תַּכְנִית > תַּכְנֵן > כוֹן)
 אַתְפַּע – אַתְגֵּר (> אַתְגֵּר) ר' מַעְרִיב־ מִיּוֹם 25 בפברואר 1975, עמ' 25,
 טור ב'

2. פעלים מחומשים³³
2. א. שני יסודות השורש נכפלים
 פַּעֲלַעַל, הַתַּפְעֲלַעַל – בָּלַפֵּל, שָׂרַבֵּר, הַתַּחֲמַרֵּמֵר³⁴
 פַּעֲלַעַל – חִלְקֵלְקַל, הַתַּחֲלַקֵּלְקַל, חִמְקֵמֵק
 פַּעֲלַפֵּל, הַתַּפְעֲלַפֵּל – הַתַּלְהַבֵּל
 2. ב. חמישה יסודות השונים זה מזה
 פַּעֲלַבֵּג, הַתַּפְעֲלַבֵּג – הַתַּאֲנֵלֵל, אַרְנֵמֵן, הַתַּאֲשַׁכֵּנֵן, בִּלְדִזֹר, גִּשְׁפֹנֵק, טִלְזֹרֵף, סִנְכֹרֵן,
 רִנְטֵנֵן, שַׁעֲטֵנֵן, תַּרְנֵגֵל

-
31. ר' מילון התלמודים של לוי, ד, עמ' 587.
 32. ר' מילון בן-יהודה, עמ' 7726, הערה 3.
 33. רוב הפעלים מרובי העיצורים שמכאן ואילך ראיתם אצל יי, ינאי, לשוננו לח, עמ' 118–130, 183–194. הבאתים כאן לא לשם המלצה ולא לשם הפצתם בלשון, אלא להראות שהשיטה שאני מציע שורה עמהם ויכולה.
 34. מילון ביי, עמ' 2164: יִרְקֵרֵק, פִּיעַ – יִהֲסֵךְ לִירְקֵרֵק. כנעני, אוצר הלשון העברית, עמ' 1943, יִרְקֵרֵק, הביא אותה מובאה הכתובה אצל ביי, רק קיצרה והשמיט את רובה, ואת מראה המקום של ביי (קאנון ג יו א ב) הפך להיחזו "סיה-ב", את פִּיעַ של ביי הוציא ועשאו פִּי, את הגדרת ביי יִהֲסֵךְ לִירְקֵרֵק הפך לִהֲסֵךְ אותו

פֻּעֵלֶבֶג - (טֶרְקֶלֶן) מְטַרְקֶלֶן³⁵, פֶּרְגָּרֶס, מְפֶרְפֶּסֶר, הִתְפַּרְפֵּסֶר, פֶּרְקֶלֶט, מְשַׁלְמֶפֶר, שְׁנַרְקֶל

פֻּעֵלֶבֶג - אֲבִסְרֶד, הִתְאֲבִסְרֶד

פֻּעֵלֶבֶג, הִתְפַּעֵלֶבֶג - הִתְאֲפִסְקֶל, הִתְאֲפִפִּיר

פֻּעֵלֶבֶר - סִנְדֵּלֶר (ר' סוּף פֶּרֶק יח)

הִפְעֵלֶבֶג - הִשְׁלִמֶפֶר

2. ג. היסוד האחרון נכפל

פֻּעֵלֶבֶב - זִבְנִיג³⁶, סִמְרֶטֶט, מְסִמְרֶטֶט³⁷, פֶּלְרֶטֶט

סִפְעֵלֶל - סִמְרֶטֶט, מְסִמְרֶטֶט³⁸

3. פעלים משושים

פֻּעֵלֶבֶג - סִטְרֶפֶט

פֻּעֵלֶבֶג, הִתְפַּעֵלֶבֶג - הִתְפַּרְבֵּסֶלֶב, הִתְפַּרְבֵּסֶלְבוֹת

פֻּעֵלֶבֶג - צִנְטֶרֶפֶג

פֻּעֵלֶבֶג - אֲנִטְגֶרֶל³⁹

פֻּעֵלֶבֶג - קִמְפֶּלֶקֶס, מְקִמְפֶּלֶקֶס

פֻּעֵלֶבֶג - סִטְנִיגֶרֶף

לירקרק', ואת עצם הערך יִרְקֶרֶק, שהוא כנראה עִד אֶהֱבֶה, פִּיע, הפך לִיִּרְקֶרֶק', שהוא רחוק מן יִרְקֶרֶק. אתמהא.

35. ינאי, עמ' 187, הביא טֶרְקֶלֶן, מְטַרְקֶלֶת. מה נפשך. כשאתה אומר טֶרְקֶלֶן, הוּ טֶרְקֶלֶת (ואמנם כך הביא כנעני). וכשאתה אומר מְטַרְקֶלֶת, הוּ טֶרְקֶלֶן. ורואה אני טֶרְקֶלֶן מן טֶרְקֶלֶן, שהראשון נשתמר בו מבנה ההברות שבטֶרְקֶלֶן, כלומר צרור העיצורים בראשו ולא בתוכו.

36. "עשינו 'זבג' וגמרנו ... 'זבינענו וגמרנו' (ע' וייצמן, "ברברן" 3 [דצמבר 1972], אוניברסיטת הנגב, עמ' 2), ושם, עמ' 3, כותרת לתמונתו של ע' וייצמן: "זבינענו וגמרנו".

דוק: זִבְנִיג, פֶּלְרֶטֶט, ולא "זִבְנִיג", ולא "פֶּלְרֶטֶט", עִד פֶּרְנֶס. אלא נשתמרו ההברות כהיותן במקורן, בִּית דגושה אחר שוא שבראש תיבה, פִּיע בראשה של תיבה, ולא זו התנועות ממקומן במקורן, ולא פוצצו צורות העיצורים שבראשי השמות המקוריים. וכיון שהשמות המקוריים בני הברה אחת בלבד ובניין פֻּעֵל בן שתי הברות, נכפלה אות שורש הרביעית, היא בִּית השורש: פֻּעֵלֶבֶב.

37. ר' הערת פליישר, מילון התלמודים והמדרשים של לוי, ג, עמ' 724.

38. ר' לוי, מילון התלמודים והמדרשים, ג, עמ' 549, סִמְרֶטֶט.

39. ריכוכ התבנית הקודמת פֻּעֵלֶבֶג - *אֲנִטְגֶרֶל; במקום צרור עיצורים מרובע ניתוספה הברה, ונשתמר מבנה ההברות שבמקור הלועזי.

4. פעלים משובעים

פעל־בגדז - אבסטרקט

5. פעלים כפולי-שורש (פע-ל + שצ-ד)

על־שד - צברח (מצב+רנח = פ[על+שנ]ד)

פוש - דוח (ד[ן]+וח[שבון] = פ[יל]+וש[צדון])

פל־שץ - בגאם

פעל־ד - רמזר

פעצד - אלתר ($\text{אל} + \text{אל}[\text{א}] + \text{תר} = \text{פע} + \text{ש}[\text{צד}], \text{מברש}^{40}$)

פעשד - אלחש

פעשץ - בלעד ($\text{בל} + \text{עד} > \text{פל} + \text{עד}$), עדכן, התעזפןפפשד - ססגן (בהנחה: ססגוני > ססגנא > ססן + גנא⁴¹ = פ[נ]פ[ע] + ש[ן]ד[א])פשץ - אכן ($\text{א}[\text{י}] + \text{כן} = \text{פ}[\text{ע}] + \text{שץ}$)

6. מחומש כפול-שורש, ובו עיצור המשותף לשני השרשים

פעשצס - פנדרק (פנ[ק] + גרמנית דרק = פע[ס] + שצס. קרף המשותפת

סימנה ס).

ב. שמות כפולי-שורש שרכיבם הראשון תחילית קבועה

אבקל - אביר דוקיל - דושית

אבקטול - אבשלום הוקטל - הושמע

אבקיול - אבישוע חדוטל - חדופן

אבקיטל - אביעזר חידל - חדרף (חד + א[ף] = ק[ל])

אחיקול - אחיטוב חדקטלי - חדסטר

אחיקטל - אחיסמך יהוקיל - יהורירב

אליקיל - אליקים, אלישיב יהוקול - יהושע

אלקטל - אלחנן יוקטל - יונדב

אליקול - אליצור יוקטל - יועזר

אליקט - אליפז, אליפל עלמקטלתי - עלמפלגתי

בינמוטלי - בינמוסדי עלקולי - עלקולי

בינקטלי - בינלאמי רבקולי - רבגוני, רבקולי

דוקט - דוחי רבקטטי - רבצדדי

40. סורית: אַתְּבְּרִישׁ, ר' דקדוק סורי לנלדקה² (1898), 180§, עמ' 126.

41. ר' הערתו של פליישר במילונו של י' לוי לתלמודים ולמדרשים, ג, עמ' 725;

ור' נספח ד, קקשודי.

ג. שמות כפוליי-שורש שרכיבם השני סופית קבועה

מְשִׁיטָלַל מְשִׁיזְבָּאֵל	קְטִלְיָה חֲנִינְיָה
קְלִינָאֵל דְּנִינָאֵל	
מְקַטְלִיָּה מְשַׁלְמִיָּה	קְטִלְיָהוּ אֲדוֹנִיָּהוּ
	קְטִלְיָהוּ בְּרָכִיָּהוּ

ד. שמות כפוליי-שורש (קט-ל + שצ-ד)

אֶקְתַּשֵּׁץ - אֶשְׁתַּקֵּד	קְטִל־ד - קְרַנְיָה (קֶרֶן + א] = קטל + ש[ד)
הִקְטַטְשׁוּצִי - הִצְלִלְפוּנִי ⁴²	קְטִל־ד - יִרְקוֹר, רְמֹזוֹר
מְקַטוֹד - מְגֹזוֹר	קְטִלְשָׁד - קְצַרְדָּשׁ (= קומביין)
מְקַטְלוֹד - מְגִדְלוֹר	קְטִלְשֵׁץ - גִּזְרָקֶשׁ, שְׁמִרְדָּה, שְׁמִרְטָה
קוֹלְשׁוֹד - אוֹרְקוֹל, קוֹלְנוּעַ	קְטִלְשָׁצַד - אֶרְכִּדְקוֹן
קוֹלְשׁוֹדִי - אוֹרְקוֹלִי, קוֹלְנוּעִי	קְטִלְצַד - בְּרַנְשׁ (בְּרַ + א] + נָשׁ)
קוֹלְשֵׁץ - אוֹרִיצָל	קְטִשׁוֹד - מְדִרוּחַ
קטולד - תְּרוּמָה	קְטִשֵׁץ - מְדִחָן, סִלְקָל, עֲזוּפָן, שְׁלִדְגָן
קטולשוד - אוֹזוּבִיחַן	קְטִשֵׁץ - מְדַחֵם
קטוץ - תַּפּוֹד (תַּפּוּחַ + א]ד[מה)	קְטִשָׁצַד - זִלְדָּקוֹ, עֲבִדְקוֹן
קטוש - תַּפּוֹחַ (תַּפּוּחַ + ז[הב)	קְטִשָׁצַד - צִלְפִּיחָד ²³
קטושץ - רְאוּבֵן	קְטִשָׁצִיד - בְּנִימִין
קטושצד - יְרִשְׁלָם	קִישָׁצַד - גִּיהֶנֶם
קְטִיצַד - שְׁמִידָע	קְטִשׁוֹדִי - סִסְגוּנִי (> סִסְגוּנָא > סוֹסָן +
קְטִישׁוֹד - רְאוּנָע	גוּנָא ⁴³ = קוֹלְק[ט] + שוֹד[א])
קְטִישֵׁץ - בְּלִיעֵל (בְּלִי + יעל [לשון	
עלייה]. ור' נספח ה' 1, קטסצד)	

ה. שמות כפוליי-שורש ובהם עיצורים המשותפים לשני השרשים

ה. 1. עיצור אחד משותף (סמך)

מְקַסוֹד - מְרַעוֹל (מרעה + משעול, עין משותפת = סמך)
מְקַסָּצַד - מְחֻזָּמֶר
מְקַסָּצוֹד - מְדַרְחוֹב (מדר[כה] + רחוב, ר' משותפת: ור' נספח ה' 2, מְקַסָּכוֹד)

42. בהנחה שפירוש השם: "הצל", שאתה פונה אליי. ר' דקדוק אולסחאוזן, עמ' 618.

43. ר' לעיל נספח א. 5, פִּמְשָׁד.

סטצדת - קלצפת (קל+[ק]צפת, ק' משותפת)

קוטסוד - אופנוע

קטוסוד - קרונע

קטוסצד - כדורגל

קטסצד - בליעל (בלי+יעל - [לשון תועלת]. ור' נספח ד', קטישץ)

קטשס - סנקל (סנ[דל] + קל, ל' משותפת)

ה. 2. שני עיצורים משותפים (סמ"ך, כ"ף)

מקסכוד - מדרחוב (מדרכה + רחוב; ר' ח' משותפות בהיגוי האשכנזי. ור'

נספח ה 1 מקסצוד)

קסכוד - דחפור

עלי איתן

מחקר על פירוש ראב"ע לבראשית א'

רוב העוסקים בפירושי ר' אברהם אבן-עזרא למקרא בדין הם קובלים על הנוסחאות המשובשים והסתומים שבספרים הנפוצים. נפתלי בן-מנחם, למשל, כתב במאמרו 'לנוסח ראב"ע לתורה':¹ עד היום לא טרח איש להשוות באופן שיטתי נוסח אבן-עזרא שלפנינו עם שתי ההוצאות הראשונות... נאפולי רמ"ח וקושטדינה רע"ד. מי שיעשה זאת, שכרו יהיה גדול, שיתבהרו לו נוסחות מעורפלים, שדורות עמלו להאירם. 2. עד היום לא טרח אדם לבדוק עשרות כתבי-יד של ר"א אבן-עזרא, הנמצאים בספריות אירופה וארצות-הברית, ומי שטרח ובדק אחדים מהם בלבד, יצא ברכוש גדול...²

מפירושי ראב"ע לתורה נמלט מהזנחה זו רק הפירוש הקצר לספר שמות, שיצא מתוקן ומפורש מידי י"ל פליישר.³ מן הפירושים לשאר ספרי התנ"ך נמצא גואל לספר ישעיה במהדורתו המתוקנת ובתרגומו האנגלי של מיכאל פרידלנדר (לונדון תרל"ו), לשלוש מחמש המגילות ולדניאל.⁴ לפירוש על קצת פרקים או פסוקים מספרי המקרא הובאו תיקונים ובידורי עניינים במאמרים שונים, מפוזרים בכתבי העת, אולם אף חיבורים אלו עדיין אינם נותנים לנו פתרון מדעי מאושש לרבות מבעיות הנוסח וההסבר, פירושי המשנה המקיפים לפירושי ראב"ע לתורה, כגון צפנת פענח, מחוקקי יהודה ופירוש

1. בית מקרא, שנה ג, א-ב (ה-ו), ניסן תשי"ח, עמ' 63. – בן-מנחם עצמו רשם מקצת הנוסחאות שמצא ב-מגווי ישראל בואטיקאן, תיאור של שלושים וחמישה כתבי-יד, ירושלים תשי"ד.

2. ולפני כן פרסם י"ל פליישר ארבעה מאמרים על הפירוש לשמות ב-הוצפה מארץ הנרי, בודאפשט תרע"ד, וב-הוצפה לחכמת ישראל, בודאפשט תרס"ג, תרס"ד, תרס"ה.

3. שיר השירים, מהדורת ה"י מאתיאוס, לונדון 1874; איכה, מהדורת י"מ שנסלדר, מינכן 1887; אסתר, מהדורת י' זנדר, לונדון 1850 וברלין 1873; דניאל, מהדורת ה"י מאתיאוס, לונדון 1877.

4. כגון נ' בן-מנחם על בראשית א, א-ב, אוצר יהודי ספרד ב, ירושלים תשי"ט; הוא, קטעים מהפירוש הקצר על שמות לראב"ע, שם ד, תשכ"א; א' ויזר על בראשית א, א, בית מקרא, שנה ב, תשי"ז, ושנה ג, תשי"ח; הוא, ראב"ע כפרשן, סיני, שנה סב, כסלו-טבת תשכ"ח; א"ל פרייס, ביאור למקומות קשים בפירושו הקצר של ראב"ע לשמות, תרביץ כט, תש"ך; הוא, על תהלים א, תרביץ כח, תשי"ט; הוא, על תהלים ב, בית מקרא ד, תשי"ט; ש' שפייער, עינים בפירוש ראב"ע לתהלים, תרביץ כה וכו, תשט"ז ותשי"ח.

5. לר' יוסף בן אליעזר מן המאה הי"ד, מהדורת דוד הערצאג, קראקא תרע"ב וברלין תר"ץ.

6. המחבר י"ל קרינסקי, מהדורת צילום, בני-ברק תשכ"א.

שזו נעטטער שבמקראות הגדולות, אינם מבררים עפ"י רוב את עצם הנוסח של דברי ראב"ע, אלא סומכים על הנוסח הנתון בספריו.

הדפסות חדשות של פירוש ראב"ע יוצאות והולכות בספרי התנ"ך, ואין הן אלא תצלומים של הוצאות קודמות על טעויותיהן. לגבי פירוש ראב"ע בודאי אין לקבל, למשל, את המודעה הבאה מעבר לשער של מקראות גדולות דפוס שוקן (תל-אביב תשי"ט): "מהדורה חדשה מתוקנת...". ודוגמה אחרת: גם ב"אוצר תהלות ישראל" לסחרוב, שהוא אוצר פירושים לס' תהלים, פירוש ראב"ע מועתק בלא תיקונים.⁷

לפיכך יש לברך על כל צעד חדש, אפילו קטן, בדרך לליבונם ולתקנתם של פירושי אבן-עזרא. מעשה כזה חשוב לא פשוט לעצמו בלבד, אלא אף משום שהוא עשוי להורות דרך לממשיכים במלאכה ולגלות ולשקול את המקורות – כתבי-יד ודפוסים – העומדים לרשות החוקר. ובכך עיקר ערכו של הספר, שהוציא אריה פרייס על פירוש ראב"ע לבראשית פרק א.⁸

אלה חלקי הספר: מבוא; תצלום הפרק הנידון מדפוס קושטידינה רע"ד (1514), שנבחר ליסוד המהדורה: אפאראט קריטי; הערות לאפאראט; רשימת ספרים; פירוש-לפירוש, היינו הערות מבארות לפירוש אבן-עזרא. הפירוש-לפירוש כתוב בעברית, שאר חלקי הספר – בגרמנית.

במבוא נסקרת עבודת ההיסטוריונים, המהדירים והמפרשים, שעסקו עד עתה בחיבורי ראב"ע, ובפרט בפירושי לתורה. אחריו באה הבהרת השיטה, שנקט פרייס בהוצאת הפירוש ובייאורו. הוא אומר, שבעקבות פליישר העתיק את דברי אבן-עזרא והרחיבם בהוספות וביבירורים מפורטים. למעשה, אין זו דרכו של פליישר, שהביא את ביאורו שלו (משנה לעזרא) נפרד מפירוש ראב"ע, אלא היא דומה לדרכו של צפנת פענח⁹, שדבריו באים משולבים בתוך פירוש ראב"ע.¹⁰

באפאראט הקריטי אנו רואים, שהשוה המחבר את דפוס קושטידינה הנ"ל עם שבעה כתבי-יד שבספריות הואטיקאן, בֶּרֶן, פאריס ולונדון ועם דפוסי נאפולי, ונציה וזארה. חילופי הגרסאות שבכל המקורות האלה מוצגים הצגה ברורה מאוד בלוח ההשוואה, ובו גם טור הערות, המסבירות חילופים ומנמקות את דחייתם או העדפתם. רשימת הספרים, ששימשו את פרייס בעבודתו, כוללת לא חיבורים על ראב"ע בלבד, אלא אף כמה וכמה ספרים כלליים בתורת הלשון, בחקר המקרא, בפילוסופיה ובהיסטוריה.

בגוף העברי של הספר בא פירושו של ראב"ע וביאורו של פרייס בתוכו, ונוספו הערות מפורטות, התופסות כמחצית כל עמוד ומעלה; הן דגות בבעיות הנוסח והביאור לאור הדעות של אחרים, מביאות מדברי אבן-עזרא שבשאר חיבוריו ומוסיפות פרטים רבים

7. "סחרוב, אוצר תהלות ישראל, תל-אביב תשט"ז (5 כרכים). – ע"י בנוספח למאמר זה.

8. Leo Priejs, Abraham ibn Esra's Kommentar zu Genesis Kapitel 1, Einleitung, Edition und Superkommentar, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1973, LIX + 80 p. מלבד המאמרים הנ"ל (הערה 4) נתן לנו פרייס ספר מיוחד על מונחי הדקדוק של ראב"ע (באול (1950), שפרסם עליו ז' בן-חיים הערות ב"לשוננו" יז (תשי"א), עמ' 241–247.

9. לעיל, והערות 2, 5.

10. יש צד זכות בכל אחת משתי הדרכים, אבל דרכו של פרייס מונעת את העיין הרצוף בדברי ראב"ע, אעפ"י שהתוספות צוינו בקיום.

בענייני לשון, דת וכו'. כנראה, ספרו של פרייס הוא פרי שיעוריו באוניברסיטה בחוג-לארץ, שהמחבר מרצה שם לפני תלמידים, הלומדים עברית ומדעי הלשון, המקרא והיהדות; כך באו בספר פרטים והסברים, שאינם שייכים לעצם הנושא ואינם מגיעים לרמה המדעית של עיקר הספר.

כידוע, אף במקומות, שמתוקן ומאושש שם נוסח הפירושים, לשונו הקצרה והעמוסה רמזים של ראב"ע מקשה לעתים תכופות על מבארי דבריו וגורמת חילוקי דעות ביניהם. לא ייפלא אפוא, שגם בפרק זה מס' בראשית יש לחלוק על קצת הכרעותיו או הצעותיו של המהדיר בענייני נוסח או ביאור. והרי מקומות אחדים, שאין דעת המהדיר-המבאר נראית בהם, ומכל מקום הם צריכים עיון נוסף. (במובאות שלהלן דברי ראב"ע מודפסים כרגיל, ודברי פרייס – בפיוור.)

1) עמ' 1 (ברא' א, א): חכמינו אמרו אולי צ-ל חכמים אמרו או צ-ל יש אומרים כי הבית נוסף בתור אות יחס (...) כבית 'בראשונה', כי נמצא (במדבר ב, ט) 'ראשונה יסער', וכשם שפירוש 'בראשונה' הוא 'בהתחלה', כן פירוש 'בראשית' הוא גם כן 'בהתחלה'...

לפי הערה 1 שם בן-מנחם הוא שמצא את הגרסה 'חכמים אמרו' ובחר בה. וזה לשונו של בן-מנחם: יש כתבי-יד שגורסים: חכמים אמרו. ובאמת אין הדעה המובעת כאן דעת 'חכמינו', חכמי התלמוד והמדרש, אלא דעת חכמי הדקדוק...; עכ"ל. פרייס חוזר על דבריו, אעפ"י שבכתב-היד והדפוסים, המשמשים בעבודתו, אין אלא 'חכמינו'. ונראה, שהיא הנכונה. הרי לא סוף דבר, שהיא הנמצאת בכתב-היד והדפוסים, אלא מה שראב"ע מוסר כאן בשם 'חכמינו', היא דעתו של ר' יצחק בתנחומא ב, יא (בובר, עמ' ד), המובאת גם בפירש"י, ועי' בליקוטים שבמהדורת ברלינר, עמ' 424. ראב"ע מנסח דעה זו – ש'בראשית' הוא תואר-הפועל – ניסוח דקדוקי משלו באמרו 'כי הבית נוסף כבית בראשונה', כלומר, אין בין 'בראשית' ל'בראשונה' ול'ראשונה' כלום. המלים 'בתור אות יחס' שבהערת המהדיר מוכיחות, שלא עמד על פנות ראב"ע האומר בספריו 'נוסף' בשתי הוראות שונות. ההוראה המתאימה כאן היא: יתיר מצד המבטא או המשמע, שאין חסרונו מעלה ולא מוריד. השוה, למשל, מה שמובא בדבריו בספר 'ראבע המדקדק' לבז בכרמ' [אהוי] פעם נוספים ופעם נעדרים ופעם מתחלפים זה בזה. וכן, לדוגמה, בפירושו לאיוב כו, יד על 'ברוחו שמים שפרה': ההא נוסף ועניינו תקן מן שפר או מן שפיר או הבית במלת ברוחו נוסף. והשוה גם דבריו על 'לילה' בפירושו על ברא' א, ה (פרייס עמ' 33): הא לילה נוסף כי הוא מלעיל ולעולם לשון זכר הוא.

2) עמ' 1-2: יש אומרים שהבית נושא כלי צ-ל בלי טעם, כלומר: נוסף בלי משמעות של טעם, ר-ל של אות טעם, וטעמם שלא יעלה על לב שאין ראשית לשמים ולארץ, ולפי דעתי שהוא סמוך... התיקון המוצע פה – 'בלי' תחת 'כלי' – הוא, לפי הערת פרייס, תיקונו של פליישר ב'אוצר החיים' ה, עמ' 53 וכו', אך נראה, שאין צורך בו, אעפ"י שבארבעה כתבי-יד

11. אוצר יהודי ספרד ב, תשי"ט עמ' 43.

12. במקור הגרמני עמ' 60, הערה 1; בתרגום העברי (בהרחבה), עמ' 50, הערה 3.

ובדפוס וארשה כתוב 'בלי'. 'נִשָּׂא כלי טעם' אינו אלא לשון מליצית בהוראת 'משרת הטעם', ואם כן, ראביע אומר, שלדעת י"א אלו אין הביית יתרה, כדעת החושבים 'בראשית' לתואר-הפועל, כי אם מלת-טעם (מלת-יחס) היא בתפקידה המלא. הסבר זה לנִשָּׂא כלי טעם מערער את יסודות ביאורו של פרייס, הנסמך על תיקונו; ואכמ"ל.

(3) עמ' 3: ... וזה שיעור הפסוקים: בראשית, כשברא אלהים ... אז הארץ הייתה תהו ובהו...

ניתוח זה של פרייס אינו מדייק במסירת דעתו של אבן-עזרא, שאמר: 'לפי דעתי שהוא סמוך כמו 'בראשית ממלכת יהוים', ואל תתמה איך נסמך על פועל עבר, והנה כן: 'תחלת דְּבַר ה', 'קרית חנה דוד'. רבנו הולך כאן בעקבות רש"י: 'בראשית בְּרָא...'. נכונים יותר דברי המחבר להלן עמ' 16: בתחילת בריאתו של אלהים את השמים והארץ.

(4) עמ' 7: ... אלהים לשון רבים, ושורש זה מדרך הלשון, כלומר: שימוש שורש זה (אל-ף ל-מ-ד ה-א) בלשון רבים אינו שימוש יוצא מן הכלל... נראה, ש'שורש' כאן אינו המונח הדקדוקי הידוע, אלא בא במשמע הכללי: יסוד, עיקר, עיקרון. ר"ל: עיקר זה של השימוש בלשון רבים מדרך הלשון הוא.

(5) עמ' 9, הערה 40: הגרסה 'המרכבה הראשונה' נראית יותר גם מפני היותה הולמת את לשון הפסוק בזכריה ו, ב: במרכבה הראשונה.

(6) עמ' 17: על כן אמרו הגאון ואוחזי שיטתו שנבראו השמים והארץ בפעם אחת. במקום ההשלמה 'הגאון ואוחזי שיטתו' פשוט נזח יותר לומר: חכמים, כמו שהמחבר מביא עצמו מדברי רס"ג (בהערה 67).

(7) עמ' 21, הע' 89: 'שם' שבברייתא קיד' ענ ע"ב אינה דומה כלל ל-אין שם' במובן של 'אין במציאות', כמו ששנר בימי הביניים (נ"ך בערבית). הרי באותה ברייתא הפועל 'ברא' בא ליד 'שם' ('שלא קרא עליה שם ערער; אבל קרא עליה שם ערער...'). גם באותם המקומות בספרות חז"ל, שנמצא בהם 'אין שם' ו'יש שם', כגון תוספתא ב"ב ז, ב, הוראת 'שם' אינה אלא: במקום ההוא, באותו מעמד.

(8) עמ' 45, פס' ט: כפי דעתי צריך להסביר שזו הפרשה דבקה עם אשר עליה (זאת אומרת: על ידה).

לעניין התוספת המבארת 'צריך להסביר' ולהערה 183 שם ע"י מאמרו של י' בלאו 'תוארי-פועל כנושאים ובנושאים הגזויים ודקדוקיים בעברית', לשוננו כ (תשט"ז), עמ' 30-40. - 'עליה' שבדברי ראביע כאן פירושה: למעלה ממנה, היינו: בפסוקים ו-ח. (9) עמ' 46: פה רבנו מזכיר בפעם הראשונה בפירושו לתורה את הו"ו של ה-עבר לפני העבר...

בשום מקום אין ראביע מזכיר את האות ו-ו בנדרת משמעות זו לפועל.

(10) עמ' 72, הע' 296, 299: מבנה המשפט המורכב הארוך שבפירושו רבנו כאן קשה הוא, ולא עלה בידי פרייס להתיר את הספקות, שכן לא ייתכן, שהמשפט העיקרי ייפתח בוא"ו: וחלילה חלילה. אולי צ"ל: חלילה וחלילה.

13. גם בתחום הדקדוק מתחלפים אצל ראביע המונחים שורש ועיקר. ע"י בספרו

של פרייס על מונחי הדקדוק של ראביע, עמ' 17-18.

11) עמ' 76, הע' 319: קשה להבין, מדוע מצא פרייס דוסי בגרסת רוב כתבי-היד והדפוסים. הרי המשפט הוא: 'למלת פריה ורביה באדם ברכה כמו בבריאות המים', והמלה 'בבריאות' מתייבבת יפה, ואין 'בבריאת' עדיפה ממנה. 'בבריאות' (= בריאות, יצורים) המים- באה כנגד 'באדם' שלפניה.

לספר זה נועד ערך מדעי בזכות הבדיקה השקודה והניצול הזהיר של כתבי-היד והדפוסים ובזכות פיוסיה של הספרות הענפה, הדנה באותו העניין ובעניינים סמוכים לו. הוא גם ספר עזר מועיל (וחבל שטעויות דפוס רבות גורעות מתועלת זו) למי שבא ללמוד את לשונו של ראב"ע ואת שיטתו בפירוש המקרא ובדקדוק הלשון. דברי הביקורת האמורים לעיל גונעים רק למיעוט פרטים, ואילו רוב קשיי הנושא התגבר עליהם המחבר בהצלחה.

נספח

יובאו כאן מספר תהלים קצת דוגמות להראות את העובדה שבנוסח פירושו של ראב"ע בספרים המצויים:

במזמור ט, פס'ו על 'גערת גוים' כתוב בספרינו: בלא בית כדמות כריתת הגני גער לכם את הזרע. תחת כריתת ציל כרעותה (פכתוב במלאכי ב, ג). - במזמור כה, ט ציל: ... לצאת מהרשת (כך בדפוס ונציה - ולא: מהרשע). - כו, א ציל: ... על כן לא מעדתי (כך בדפוס ונציה - ולא: .. מדעתי). - לא, י ציל: ... החולה יתעבהו (כך בדפוס ונציה). - לא, כד ציל: ומלת עשה (עושה) - לא: לעשות, שהשתרבה הנה מתוך הפסוק המיוא (להלן). - מ, י ציל: ... ומלת בשרתי לחבר כל בשורה (בשרה - לא: בשר) להניד דבר חדש טוב או רע. - מג, ג ציל: ... משפט העברים לחסר הביית כמו הנמצא בית ה' (כך במליב יב, יא, ואילו בכתוב מציאתי בבית ה', מליב כב, ה, אין הביית חסרה). - מט, ז ציל: הפוטחים. אמר רבי משה כי הוא פעול (לא: פועל) למלת אירא. - נב, י: קטע הפירוש המודפס כאן 'השרשך מהבנין הכבד וכו' שייך לפסוק ז. - ס, ב ציל: בהצותו ... יא בהחריבו מגורת גלים (לא: ערים) נצים (ישע' לו, כו). - סו, ד ציל: ואין הפרש בין יזמרו שמך (לא: לך) או יזמרו לך. - סט, ה ציל: וככה ויקם (יהושע כד, ט - לא: וירא) בלק בן צפור. - עג, ח ציל: ימיקו. מגורת המק בשרו (זכ' יד, יב), הפועל יוצא והפעול (לא: הפועל) חסר. - עד, א ציל: והנה זה המזמור על אותו הנועם (לא: הטעם) שיבוש זה גם בדפוס ונציה)... - על כן נקרא אפך עשן (חסר גם בדפוס ונציה). - עז, מ ציל: יעציבוהו. דרך משל, מן עצבון כטעם מרי (לא: מר; השוה ריבג, שורשים עמ' 380 = אצול עמ' 540). - צה, א בדפוסים: לכו נרעה. לכו אלי כמו מלת סורו, וציל, כנראה: אסורה, והפונה לשמות ג (עי' פירוש רבנו שם). - צו, ז: בספרינו נשתרבה לתוך פירוש הפסוק הזה פתיחת הפירוש לפסוק הבא; כמה שורות למטה ציל: (ח) שמעה. ותשמח ציון... - קה, כד ציל: ויפר. שב אל שלח מלך (לא: מלאך - ר' פס' כ). - קיח, יג ציל: לנפול. שלם כמו לנדוח עליו גרון (דברים כ, יט - לא: לנדוח ידו).

אין זה אלא מעט מהרבה שיבושים בפירוש לתהלים, מהם שיבושים, שהמבין יכול לעמוד על תיקונם בנקל, ומהם שיבושים וסירוסים, המעמעמים את הפירוש ומוזעים את הבנתו.

מאיר רוטנברג

על המובנים של מלים במקראות, שאינן תואמות את מובניהן הרגילים

(בשולי המאמר "הערות בלשוניות י"ב", סעיף ב', לשוננו ל"ו, עמ' 245–256)

במאמרו הנ"ל חזר פרופ' ש' ייבין על סברתו מלפני שנים מספר, כי בכמה פסוקים אין תיבת 'ממלכה' נראית תואמת יפה את מובנה הרגיל, דהיינו 'ארץ או מדינה, ששולט בה מלך'; ועל הפסוק 'ויהי פחד ה' על כל ממלכות הארצות אשר סביבות יהודה ולא נלחמו עם יהושפט', דה"ב יז י, העיר: 'הצירוף "ממלכות הארצות" – אם תוסבר כאן תיבת "ממלכה" במובנה הרגיל – טאוטולוגיה גמורה, שאין לה שום צידוק; ולא עוד אלא שאין ממלכה עושה מלחמה, אלא מלך; משמע, שיש להבין את תיבת "ממלכה" כאן במובן מלך'. בהמשך המאמר הביא קבוצת מקראות נוספים, שלדעתו יש בה משום ללמד, כי אכן באה תיבת "ממלכה" במקרא במובן מלך; וסיים את המאמר בהפעת תמיהה על שלא מצאו נכון בעלי המילונים... לרשום ביאור זה במילונים. על דבריו אלה של ש' ייבין ברצוני להעיר קודם כול, כי המקראות שהביא בהם אינם כל המקראות, שהמלה "ממלכה" אינה תואמת בהם יפה את מובנה הרגיל; ישנם עוד מקראות כאלה, ובהם המלה "ממלכה" אינה תואמת גם את המובן מלך, אלא מובנים אחרים: ב"בראשית ממלכת יהוים", ירמ' כו, א, למשל, המלה "ממלכה" אינה תואמת יפה לא את מובנה הרגיל ולא את המובן מלך, אלא את המובן מלכות, כלו' שלטון המלך; וב"הבאת עלי ועל ממלכתי חטאה גדלה", ברא' כ, ט, למשל, גם כן אין המלה "ממלכה" תואמת יפה לא את מובנה הרגיל ולא את המובן מלך, אלא את המובן עם, כלו' יושבי ארץ או מדינה, ששולט בה מלך – באופן שאם נקבל את סברתו של ייבין, כי במקראות, שהמלה "ממלכה" אינה תואמת את מובנה הרגיל אלא מובן אחר, היא גם באה באותו מובן אחר – כלו' מובן אחר זה הוא אמנם מובנה של המלה "ממלכה" באותם המקראות – היא עלינו לתמוה על בעלי המילונים לא רק על שלא הביאו במילונים את המובן מלך של המלה "ממלכה", אלא גם על שלא הביאו במילונים שני מובנים נוספים של מלה זו, והם מלכות ועם.

עברתי על אלף מקראות ויותר, שמלים מסוימות בהם אינן תואמות את מובניהן הרגילים אלא מובנים אחרים, ושלפי סברתו של ש' ייבין עלינו לראות בהם מובנים

1. עשרים ושמונה מקראות כאלה מספר ירמיה הבאתי בהערה 2 למאמרי "הסומך הבודד, ריבוי וכינוי", שנפרסם ב"לשוננו" ל"ב, עמ' 247–258 וכרך ל"ג, עמ' 7–14, בדוגמאות מן המקראות הרבים באותו ספר, שמלים מסוימות נראות בלתי תואמות בהם יפה את מובניהן הרגילים, ולפי פירושים סבירים של קדמונים ואחרונים הן תואמות בהם מובנים אחרים. והנה שלושה מאותם כ"ח מקראות: ב"כי תלבשי שני", ירמ' ד, ל, המלה "שני", לפי פירושם הסביר של כל הפרשנים, תואמת את המובן בגדים, שצבע שני להם; ב"והנביאים יהיו לרוח", שם ה, יג, המלה "נביאים", לפי פירושם הסביר של רש"י, מצ"ד, סגל ואחרים, תואמת את המובן דברים שהנביאים משמיעים;

נוספים של אותן המלים – ומצאתי מקומות רבים, שבהם אין הדעת סובלת שנראה במובנים האחרים מובנים נוספים של אותן המלים! והנה דוגמה אחת מאותם המקראות: לפי פירושם הסביר של רד"ק, של מצ"ד, של ברתולט ואחרים של "ערות אב גלה בכ", יחז' כב, י, המלה "אב" אינה תואמת שם את מובנה הרגיל, היינו הוֹרָה, אלא את המובן אשתו של הוֹרָה, ולפי סברתו הנ"ל של ש"י יבין עלינו לומר, כי המובן אשתו של הוֹרָה הוא מובן נוסף של המלה "אב", והוא אמנם מובנה של המלה "אב" ביחז' כב, י – ודבר זה אין דעתנו סובלתו, מאחר שעצם ההנחה, כי בזמן מן הזמנים השתמשו הבריות במלה "אב" גם לביטוי של המושג הוֹרָה וגם לביטוי של המושג אשתו של הוֹרָה, נראית לנו רחוקה מאוד!

לכן אני אומר, כי בכל אלף המקראות יותר הנ"ל, שלפי פירושים סבירים של קדמונים ואחרונים מלים שבהם אינן תואמות את מובניהן הרגילים, אלא מובנים אחרים (באלף המקראות יותר האלה כלולים גם המקראות המובאים במאמרו הנ"ל של ש"י יבין), אין מובנים אחרים אלה מובניהן של אותן המלים כשלעצמן, אלא הם מובנים של צירופי סמיכות של אותן המלים ושל מלים אחרות, שהיו צריכות לבוא לסניחה, כנסמכיהן הדקדוקיים, אך מחברי המקראות האלה ראו בהן מלים, שהיו מובנות מאליהן לקוראי דבריהם מתוכניהם, ולכן השמיטון – לפי הכלל התחבירי השמטת נסמך, שתיארתי במאמרי "הסמך הבודד וכו'", שנוכר לעיל בהע' 1; ואנו, כדי שנוכל לעמוד על פנות מחברי המקראות האלה, חייבים להבינם, כאילו אותן המלים היו מצויות בהם.

לאמור, בדה"ב יז, י, למשל, עלינו להבין, כאילו היה כתוב: "יהי פחד ה' על כל /ראשו/ ממלכות הארצות אשר וגו'" (ובצורה דומה עלינו להבין את יתר המקראות, המובאים במאמרו הנ"ל של ש"י יבין – כגון "כי מקדש מלך הוא ובית /ראשו/ ממלכה הוא, וגו' עמ' ז יא; בירמ' כז, א, למשל, עלינו להבין, כאילו היה כתוב: "בראשת /שלטון/ ממלכת יהויקים" (ובצורה דומה עלינו להבין את יתר המקראות, שהמלה "ממלכה" נראית תואמת בהם את המובן מלכות); ובבר' כ, ט, למשל, עלינו להבין, כאילו היה כתוב: "הבאת עלי ועל /ושביו/ ממלכתי וגו'" (ובצורה דומה עלינו להבין את יתר המקראות, שהמלה "ממלכה" נראית תואמת בהם את המובן עם). והוא הדין בכל

בפתח שער ה' החדש, שם כו י, המלה "ה'", לפי פירושם הסביר של מצ"ד, סגל ואחרים, תואמת את המובן הבית שה' שוכן בו. ראה גם להלן, הע' 4.

2. לאמתו של דבר, גם את המובן מלך של המלה "ממלכה" אין הדעת סובלת יותר, מאחר שקשה להעלות על הדעת, כי בזמן מן הזמנים השתמשו הבריות במלה "ממלכה" גם לביטוי של המושג ארץ או מדינה, ששולט בה מלך, וגם לביטוי של המושג מלך.

3. "ראשו/ ממלכות" – הראשים של הממלכות, כל' המלכים; "ראשו/ ממלכה" – הראש של הממלכה, כל' המלך. עם זאת אין לדעת, אם אמנם נתפנו מחברי המקראות האלה לצירופים אלה בְּרָאָה, והשמיטו מהם את הנסמכים "ראשו" ו"ראש" – מכיון שייתכן, כי נתפנו לצירופים אחרים, כגון "שליט/ ממלכה", או "רבו/ ממלכה" וכד'. וכבר ציינתי בהע' 5 למאמרי, הנוכח בהע' 1: גם פשאנו מבחינים, שהשמיט המחבר המקראי נסמך מתוך משפטו, לא תמיד אנו יכולים לדעת בדיוק את שהעצ-שהתפן לו, ועפ"י נדמה לנו, כי שמות-עצם אחדים מתאימים לתפקיד זה.

אלף המקראות ויותר הנ"ל, שמלים מסוימות שבהם, לפי פירושים סבירים של קדמונים ואחרונים, אינן תואמות את מובניהן הרגילים אלא מובנים אחרים. בבר' א, ה, למשל, עלינו להבין, כאילו היה כתוב: "ויקרא אלהים לזמן ה/אור יום"; שם ד, יג, למשל, עלינו להבין, כאילו היה כתוב: "גדוד /עונש/ עוזי מנשא"; וכו' וכו'.⁴

וגם ביח' כב י, למשל, שהובא לעיל, עלינו להבין, כאילו היה כתוב: "ערות /אשת/ אב גלה בכ- (ובצורה דומה עלינו להבין גם את יתר המקראות, שלפי פירושים סבירים להם של קדמונים ואחרונים, מלים מסוימות שבהם אינן תואמות את מובניהן הרגילים אלא מובנים אחרים, שאין הדעת סובלתם כמובניהן של אותן המלים).

ועוד: בערך המלה "ברכה" מובאים במילונים לא רק מובנה הרגיל איחול, אלא גם המובנים הנוספים מתנה וחזוה; ובין המקורות, שבהם, לדעת בעלי המילונים, למלה "ברכה" שני מובנים נוספים אלה, מובאים בערכים הנ"ל המקראות: "ועתה קח נא את ברכתי אשר הבאת לך", בר' לד יא, "ועשו אתי ברכה", מל"ב יח לא. אבל לדעתי, אין שני המובנים האלה באותם המקראות מובנים נוספים של המלה "ברכה" כשלעצמה, אלא הם מובנים של צירופי סמיכות של מלה זו והמלים "מתנה" ו"חזוה". עלינו להבין אפוא את שני המקראות האלה, כאילו היה כתוב בהם: "ועתה קח נא את /מתנה/ ברכתי אשר הבאתי לך" ו"עשו אתי /חזוה/ ברכה", שפירוש: עשו אתי חזוה, שיביא לכם ברכה.

4. גם בשלושת המקראות מס' ירמיה, שהובאו לעיל בהע' 1, כדוגמאות, עלינו להבין, כאילו היה כתוב: "פי תלבשי /בגדי/ שני"; "ו/דברי/ הנביאים יהיו לרוח"; "יבסתח שער /בית/ ה' החדש" – פפי שאמנם ציינתי זאת בהע' 2 למאמרי "הסומך הבודד וכו' הנ"ל, שהובאו בה המקראות האלה.

“כללי לשון המקרא בפירוש רש”י לתלמוד”

במאמרו “כללי לשון המקרא בפירוש רש”י לתלמוד” (לשוננו ל”ח, עמ’ 243–456) פותח י’ פלורסהיים בדוגמה מתוך פירוש רש”י למסכת ברכות, וזה לשונו: “וכן כל לשון רעיון שבמקרא אינו לשון רצון, אלא לשון מחשבה, וזה יזכיר ‘ורעיוניה יבהלוגיה’ (דנ’ ד), וכי רצונו של אדם מבהלו אלא מחשבותיו מבהלין אותו”¹.

בניסוחו של כלל זה בולטים, בצד ההכללה, גם לשון הפולמוס ואריכות הלשון, ובצדק טוען המחבר, כי רש”י יוצא כאן נגד מפרשים כל שהם “ואיני יודע נגד מי הוא יוצא בפירוש זה”².

אגב בירור הכלל שקבע רש”י מגיע המחבר למסקנה, כי רש”י הבדיל בין “רעיון” מצד אחד, ובין “רעיון לב” ו“רעיון רוח” מצד שני³. נראה לי, כי העניין כולו דורש בירור רחב יותר.

הכלל שקבע רש”י מופנה לשני כיוונים: הפולמוס הגלוי מכוח נגד פירושיהם של הרשבים ור”י קרא לקהלת, ועם זאת יש בו חידוש ביחס לפירושיו של רש”י עצמו. אין להתפלא אפוא, כי “בצורת כלל לא מצינו לכך בפירושו למקרא”⁴.

רש”י מפרש את המלה “רעיון” בקה’ א, יז והוא קושר אותה לפירוש “רעות-רוח” שבקה’ א, יד, ואלה דבריו: “ורעות-רוח כמו שבר-רוח, כמו ‘לעו עמים וחתו’ (ישע’ ח, ט) – (לקה’ א, יד); ידעתי שגם זה הוא רעיון-רוח – ידעתי עתה שגם החכמה יש בו שבר-רוח” (לקה’ א, יז).

רש”י גזור את “רעות” ו“רעיון” משורש אחד, ומפרש בשני המקראות מלשון שבר, בעקבות התרגום הארמי. מאידך, בפירושו לספר דניאל הוא מפרש את המלה “רעיון” בכל מקום מלשון מחשבה, כגון בדנ’ ב, כט “רעיונו” – הרהור⁵. מקורו של ההבדל אינו בצירוף עם “רוח” ו“לב”, אלא בהבנה שונה של משמעות המלה “רעיון” בכל אחד מן הספרים. דבר זה מתברר לא רק מכך שהוא משאיר בכל מקום את הסומך – “רוח” – אלא בעיקר מן הציטט מישע’ ח, ט, המהווה אסמכתא לפירוש. בפסוק זה מצוי הפועל בלבד, וללא כל צירוף.

מנחם בן סרוק מוצא שש משמעויות שונות בערך “רע”. הקבוצה החמישית כוללת אותם מקראות, שבהם קיימת המשמעות “שבר”, “רצף”, וביניהם גם ישע’ ח, טז. בקבוצה השישית נכללים המקראות, שבהם משמש השורש כלשון מחשבה, וביניהם קהלת ודניאל⁶.

1. ברכות נה ע”ב; לשוננו ל”ח, תשל”ד, עמ’ 244. 2. שם עמ’ 245.

3. שם, שם, וראה גם הערה 7. 4. שם עמ’ 245.

5. שם, הערה 7. 6. וראה גם פירושו לדנ’ ב, ל; ד, טז; ה, ו; ד, כח.

7. צ’ סיליפאווסקי, מחברת מנחם, לונדון 1854, עמ’ 165. המקראות הנוספים הם:

תה’ ב, ט; ירמ’ טו, יב; מש’ כה, יט; איוב לד, כד; דנ’ ב, מ. וראה במילונים ערך רע-רצף.

8. שם עמ’ 165, והמקראות: קה’ ד, טז; ב, כב; דנ’ ב, כט; ד, טז.

המלה 'רעיון' עצמה נכללת אצל בן סרוק בקבוצה השישית בלבד, וכלשונו 'ענין מזמות המה'.⁹ פירושו של רשי למקרא שונה מדרכו של בן סרוק בכך, שהוא מוצא את שתי המשמעויות האלה לא רק בשורש 'רע' אלא גם בשם 'רעיון', וההישענות על ישע' ה. ט היא חד-משמעית.

הרשבים מפרש את השמות 'רעות' ו'רעיון' באותם מקראות שבהם מפרש אותם רשי, וכנראה מתוך פולמוס אתאי.¹⁰ גם הוא גוזר את שניהם משורש אחד, אלא שהוא שונה גם מפירוש רשי וגם מבן סרוק, הו' לשונו: 'רעות-רוח - רצון רוח, ורעות מן פעל של רעה, כמו דמות מן דמה ענות מן ענה' (לקה' א, יד); 'רעיון לשון רציו, כמו ורעות-רוח. וכאשר יאמר צביון מן צבה, אביון מן אבה, עליון מן עלה, הגיון מן הגה, כן יאמר רעיון מן רעה, לשון רציו'.¹¹

פירוש 'רעיון' כרצון מצוי גם בפירושו של ר' יוסף קרא לקהלת, פגראה בעקבות הרשבים, כדלקמן: 'וברעיון לבו פתרונו ובחפצון לבו, ודומה שגם זה רעות-רוח - תאוות רוח, תאוות רוח שטות, שרעיון לשון רצון ולשון תאוה, כמו 'רעיון על משכבך סליק' (דנ' ב, כט) - (לקה' ב, כב).¹² ר' יוסף קרא מסמיך לפירוש 'רעיון' - רצון גם את שימושו של השם בארמית המקראית, כלומר בדניאל ב, כט.

נוכל לסכם: פירושו של רשי למלה 'רעיון' במסכת ברכות, 'כל לשון רעיון שבמקרא... לשון מחשבה', בא לבטל את ההבחנה של רשי עצמו בין שתי המשמעויות של המלה, ועל כן יש בו חידוש לגבי הפירוש לקהלת. כמו כן הוא מתמודד בו עם הפירוש המקורי של הרשבים, נכדו. פירוש זה מהווה הוכחה מעשית לדבריו המפורסמים של הרשבים על רשי 'ואף אני שמואל ב'ר מאיר חתנו זצ"ל נתוכחתי עמו ולפניו והודה לי, שאילו היה לו פנאי היה צריך לעשות פירושים חדשים לפי הפשטות המתחדשים בכל יום-יו'.¹³ לאור דוגמה זו יש לשאול, שמא קלל רשי בתוך פירושו לתלמוד גם חידושים לפירוש המקרא, ואולי כדאי לבחון בכיוון זה גם את יתר הערותיו וכלליו למקרא המצויים בפירושו לתלמוד.

9. שם, שם.

10. כדרכו של הרשבים במקומות רבים אין הוא מנסח את דבריו בדרך של פולמוס אלא מציע פירוש אלטרנאטיבי, ואין כאן מקום להאריך.

11. א' יעללינעק, פירוש על קהלת ושיר השירים לרבינו שמואל בן מאיר ז"ל, ליפסיה התרט"ו (1855), עמ' 3-4.

12. B. Einstein, R. Josef Kara und sein Kommentar zu Koheleth, Berlin, 1886.

(נדפס מחדש בשנת תש"ל), עמ' 12.

13. ד' ראזין, פירוש התורה אשר כתב רשבים, ברסלויא תרמ"ב (Breslau, 1881),

עמ' 49 (לברא' לו, ב).

על "פרשת ספרדי ירושלמי"

ב"שלוש הערות" כתב ר' בן-גון ב"לשוננו" לח, עמ' 316: "בדין יוחזר אפוא הקמץ לא רק במלים 'בבלי', 'פרסי', אלא גם במלים 'ירושלמי', 'ספרדים', 'פרשה' ועוד". (א) ב"פרשה" דעתי כדעת בן-גון. ראון לקיים את שני הקמצים תמיד. הקמץ שתחת הפ"א, כיון שהוא לתשולם דגש; והקמץ שתחת הרי"ש, כיון שהוא קמץ של שם פעולה בבניין פעל, כגון בקשה - בקשת.

(ב) "ספרדים" - תיבה זו ניקדה בן-גון ר"ש קמץ: ספרדים. במקרא לא תמצא שם זה אלא פעם אחת בלבד: "בספרד", עו' כ, ושם ר"ש פתוחה. לפיכך מוטב: ספרדים, בדלת דגשה. השה חש"מל - חש"מלאי. לכאורה ריבוייה הראוי של ספרד "ספרדים", ע"ד צלצל - צלצל (כנסיים), צלצלים, ערפל - ערפלי (טוהר), צרצר - צרצרים, צרצרי, סמדר - סמדר, סמדרים, סמדרים. אלא לפי שדרך הלשון לקיים תנועות בינוניות בשמות פרטיים, דומה אין צורך בדיוק מחמיר זה. הרי אומר: ספרדים. (ג) "ירושלמי". (1) ניקוד "ירושלמי" שהציע בן-גון אפשר, אלא אין שם עירו של ירושלמי ירושלים, אלא ירושלים. שהרי (ירו)שלים - (ירו)שלימי כהרי פת"ל-הפ"מלי. ואמנם מצאנו ניקוד זה בקטעי גניזה מן המשנה בניקוד בבלי: לירושלם, כת' יג, יא, כ"י קמברני, ט"ש E1 89, ר' "אוסף קטעי הגניזה של המשנה בניקוד בבלי", בעריכת ישראל ייבין, מקור תשל"ד, עמ' 37. וכן: בירושלם, עד' ו, א, כ"י אנטונין 483a, שם, עמ' 37 (= "גניזת משנה" ע"י א"י כץ, מוסד הרב קוק תשל"ב, עמ' צה).

(2) מהו ניקוד שם-ייחוסה של ירושלים? א. שמות בעלי סופית "י", כשמיטתוספת עליהם הברה דין "י" ליהפך "י", כגון בית-בית. אמור מעתה: ירושלים - ירושלמי. לא מצאנו לה לדוגמא (הוספת שוא-נח) עד בלתי השאיר לה שריד ופליט, על תנועתה ועל יודה, משל פצתה הארץ את פיה ובלעתה. מה מן שמים שמיכם אי-אפשר. אף (ירו)שלים מן (ירו)שלים אי-אפשר. ב. מה דין הקמץ שתחת הסיני? כל זמן שהקמץ סמוך לטעם, מושבו איתן. משיירד הטעם ונתרחק מן הקמץ, דרך הקמץ להתקמץ לשוא נע. כך שמים - שמיכם, וכך (ירו)שלים - (ירו)שלימי. חש בן-גון לקימוצה של ירושלים - ליכא למיחש. ולא חש לדוגמא שביירושלים, שתיחפך תנועה אחת גדולה - איכא למיחש. קמצה של ירושלים כקמצם של שמים ושל שדים. הוי, אין הוא מתקיים בירידת הטעם, אלא הופך שוא נע: מה שדים - שדי, שדיהן, שמים - שמי, שמיכם, שמימי, אף (ירו)שלים - (ירו)שלימי.

1. כך ב"פיללים בנטיית השם", ר' זיכרונות האקדמיה ללשון העברית יג (תשכ"ז),

עמ' 8.

2. שם, עמ' 7.

3. ראה לשוננו לח, עמ' 155, הערה 10.

4. ר' לשוננו לו, עמ' 79-80.

3) כתיב השם במקרא חסר, "ירושלם", בלי יוֹד־ד (למעט יר' כו, יח; אסתר ב, ו; דה־א ג, ה; דה־ב כה, א; דה־ב לב, ט, שבהם ירושלים מלא), וירושלים הארמית כך תבניתה: יְרוּשָׁלַם (יְרוּשָׁלַם).

כמדומה, שורש יְרוּשָׁלַם כאן הוא נעוץ, שכשם שמן פְּרָמֶל – הַפְּרָמְלִי, ומן שוֹלַח – שוֹלַחִי, כך מן יְרוּשָׁלַם (יְרוּשָׁלַם) – *יְרוּשָׁלַםִי < יְרוּשָׁלַםִי. פתח של שִׁין תנועת־עוזר הוא, ושוא של ל־מִד "מרחף" הוא. כי לא סברה ריקה היא ממני, אעידה לי עדים נאמנים, את כתב יד רומי אססמאני 66 של ספרא ואת כ־י ירושלים Heb. 4° 1336 (לפי מסורת תימן) של משנה. בספרא, מהד' פינקלשטיין (ניו־יורק תשי"ז), עמ' קנו: יְרוּשָׁלַםִים, שתי פעמים, ובעמ' ריב: יְרוּשָׁלַםִית. ובאותה משנה (הוצ' מקור, ירושלים תש"ל), מנחות ז, א; ז, ב: יְרוּשָׁלַםִיות, ז, א: יְרוּשָׁלַםִית. כ־י אחרים של משנה אין מקפידים בחילופי קמץ-פתח.

סוף דבר: א. יְרוּשָׁלַםִי הרי בן יְרוּשָׁלַם הוא, ולא בנה של יְרוּשָׁלַםִים. ב. אין שם־ייחוסה של יְרוּשָׁלַםִים אלא יְרוּשָׁלַםִי. ג. יְרוּשָׁלַםִי כמקובל היום צאצאה של ירושלים ככתיבה במקרא ולא כקרי שלה, ואפשר צאצאה של יְרוּשָׁלַם הארמית.

5. אף כ־י קאופמן של המשנה נוהג קרי וכתיב בדרך המקרא: יְרוּשָׁלַם, ובכ־י רומי אססמאני 66 של ספרא: יְרוּשָׁלַם, ר' מהד' פינקלשטיין, עמ' עא (שורה שנייה בתוספת), רא, רלב, שא, שנב, תמו.

6. כך הניקוד בכ־י לניגראד B19 A, בכ־י קמבריי Add. 1753, במקראות גדולות (וארשה תר"ך-תרכ"ו), במהדורתו של לטריס, של Snaith (1962), של קורן, ושל גינצבורג (תרפ"ו) בגופו של מקרא, ובחילופי הנוסח כתב: ס־א יְרוּשָׁלַםִים.

7. כך הניקוד במהדורת יהואש (מסדה) ובמילון B.D.B. מילוניים של גוניס-בול, של באומגארטנר ומילון התנ"ך (משפט האורים) ל־י שטיינברג (תשכ"א) יש בהם שני הניקודים כאחד.

הערות להערות

(להערותיו של ד"ר יחיאל בן-נח, לשונו לח, תשל"ד, עמ' 313-317)

א. 'מיצף פומא'. ד"ר בן-נח מציע לגזור מונח זה, המשמש במסורה הבבליה לציתתה של הגיית הקמץ, מן השורש 'צפף', הקיים, כפי שהוא מעיר, גם בעברית. ככול שידיעתי מנעת, אין השורש נהוג, במשמעות זאת של דחיסות וצפיסות, בארמית, לא בלהגיה המורחיים, ולא במערכיים. נמצא, שהגיורון שהציעו בן-נח אין לו עמידה, עד שיימצא לנו מקור של ממש, המלמד על שימוש של השורש 'צפף' במשמעות הנזכרת, בלהג מורחי של ארמית (משמעויות אחרות של השורש, כגון משמעות ההשתקקות, הבעירה והקפיצה בסורית אינן מעניינינו; ל'צפצף' שהוא לשון בערה ושרפה בעברית ראה ילון, פרקי לשון, עמ' 29-30).

ועוד אעיר כאן על דבריו של ד"ר בן-נח, האומר, שהצעתו לגזור את 'מיצף' מן 'יצף', מקורה בניקוד מוטעה שניקדתי את התיבה, 'מיצף' ולא 'מיצף', ומאחר שטעיתי בניקוד טעיתי אף בגיורון. דברים אלה תמוהים בתכלית. כל בר-בירב בדקדוקה של ארמית-בבליה יודע, שאחד הוא כתיבן של צורות המקור בבניין פֶּעַל בפועלי פִּי, פִּא, עִי וְעֵי, והשוה למשל: 'מיתב', 'מימר', 'מיקם', 'מינן' (אין צורך לעמוד כאן על חריגים, ויעוין בספרי דקדוק). לא בעית הניקוד היא שהרתיעתי מלהציע את הגיורון של 'מיצף' מן 'צפף', שעלה אף בדעתי, אלא העובדה, שלא מצאתי, כאמור, את שימוש השורש בארמית במשמעות הצפיסות והדחיסות.

ב. לשאלת ערכה של מסורת. ד"ר בן-נח קובע, שרבה בימינו ההפרזה בסמכותן של המסורות - עקב הזלזול בהן בעבר - עד כדי הקלת ראש גמורה בכללי הדקדוק ההיסטורי. קביעה מעין זאת מחייבת דיון מפורט, ולא אבוא לומר כאן אלא דברים אחדים בעניינה. כל מסורת לשונית, אשר הוכחה יציבותה, יש לראותה כמערכת עצמאית, אשר לה חוקים משלה: את צורותיה של המסורת יש לדון ראשונה לאור חוקי המסורת; ורק לאחר מכן לאור הדקדוק ההיסטורי. אין כאן אפוא כלל עניין של 'הקלת ראש בדקדוק ההיסטורי'. קביעתו של בן-נח תמוהה, שהרי הוא עצמו מפרש את הצורה 'בבלי' שבמסורת אשכנז מתוך היצג רב-עניין של חוקי מעתקים פוטולוגיים שחלו במסורת העברית של יהודי אשכנז.

ג. 'ירושלמי' במסורת תימן. הצורה היא 'ירושלמי', הש' בשוא-גנז והל' בשוא גנז. השוא הנע אינו הגי כִּמִּין סגול; אלא בפתח חטוף. הצורה בגייה, ככל הנראה, על 'ירושלים' (לא על 'ירושלם'), בהיחסות הצירי. (ועי' בדברי בן-דוד, לעיל).

שלמה יורעאל

הערות להערותיי

1. להערתי על מצבת מישע (לשוננו ל"ט, עמ' 156): לאחר פרסומה ראיתי, כי כבר D. Inschrift auf d. Denkmal Mesa's Königs von Moab (Prag 1870) בספרו S.I. Kaempff הביא בקומנטאר את האפשרות שהצעתי, אף כי בהביאו את הטקסט מנוקד בסוף הספר, החזיק ב-הַמְשֵׁן. את האפשרות הַמְשֵׁן הביאו עוד כמה חוקרים, אף כי כולם החזיקו בדעה, כי הַמְשֵׁן עדיף. יש עוד להוסיף, כי שני שרשים הומונימיים לפנינו, שמקורם hms ו-hmš, ואין לראות את "חמושים" העברי כיצירה מאוחרת מן "חמש". על כך ראה במאמרי העומד להתפרסם באחת החוברות הקרובות של Tel-Aviv.
2. להערתי על השורש שחי באל-עמארנה (שם): נדמה לי, כי לא הובנה ההערה כיאות. אני כיונתי לדעה, כי אין קיים באל-עמארנה שורש שחי. השורש הוא ḫḫb (ולא ḫḫ, כפי שנדפס פעמיים בטעות), והוא שורש שנתפתח באזורי השפעה חורית מן השורש האכדי šukēnu. הקשר בין השורש ḫḫb לשרשים שחי או שחח העבריים אינו ברור. מכל מקום נראה לי, כי את השתחווה העברי יש לגזור (סינכרונית) מן השורש המרובע שחוי, שאולי הוא במקורו שְפַעַל מן חוי (הש', למשל, ח' רבין, ארץ-ישראל ט', תשכ"ט, עמ' 149), אלא אם כן יוכח הקשר בין ḫḫb החורי לבין הפועל הזה.

סרופ' י' בלאו (במכתבו אליי מיום 25 באוגוסט, שנה זו) ראה לגזור (כמקובל לפני גילוי האוגריתית) הן את השתחווה העברי והן את מקבילו האוגריתי מן שחח בבניין ת-של פעלל (לאור כמטוי קשת-מטחח, והשווה גם צחרר האוגריתי).

ש"א

תוספת ותיקון

לעמ' 64 ולעמ' 68

1. נְרוּעַ בלשון זכר נמצא עוד אצל הקליר בפיוט "אמיצי שחקים ממעל וכל צבא מעל אומרים קדוש (מוסף יוה"כ, מחזור גולדשמידט, עמ' 387), וזה לשונו: פדויי בורוע חוק, לנאלם חוק אומרים ברוך זרוע חוק" הוא זרוע חוקה; ואין לפרשו כמות שפירש המהדיר "בורועו של החוק".
2. שם, ד"ה הפירוש פשוט, ועמ' 68, ד"ה ולמה, צ"ל: מלשון נקבה ללשון זכר.

שלמה יורעאל

הערות להערותיי

1. להערתי על מצבת מישע (לשוננו ל"ט, עמ' 156): לאחר פרסומה ראיתי, כי כבר D. Inschrift auf d. Denkmal Mesa's Königs von Moab (Prag 1870) בספרו S.I. Kaempff הביא בקומנטאר את האפשרות שהצעתי, אף כי בהביאו את הטקסט מנוקד בסוף הספר, החזיק ב-הַמֶּשֶׁן. את האפשרות הַמֶּשֶׁן הביאו עוד כמה חוקרים, אף כי כולם החזיקו בדעה, כי הַמֶּשֶׁן עדיף. יש עוד להוסיף, כי שני שרשים הומונימיים לפנינו, שמקורם hml ו-hmš, ואין לראות את "חמושים" העברי כיצירה מאוחרת מן "חמש". על כך ראה במאמרי העומד להתפרסם באחת החוברות הקרובות של Tel-Aviv.
2. להערתי על השורש שחי באל-עמארנה (שם): נדמה לי, כי לא הובנה ההערה כיאות. אני כיונתי לדעה, כי אין קיים באל-עמארנה שורש שחי. השורש הוא hml (ולא hml, כפי שנדפס פעמיים בטעות), והוא שורש שנתפתח באזורי השפעה חורית מן השורש האכדי šukēnu. הקשר בין השורש hml לשרשים שחי או שחח העבריים אינו ברור. מכל מקום נראה לי, כי את השתחווה העברי יש לגזור (סינכרונית) מן השורש המרובע שחוי, שאולי הוא במקורו שפַעַל מן חוי (הש', למשל, ח' רבין, ארץ-ישראל ט', תשכ"ט, עמ' 149), אלא אם כן יוכח הקשר בין hml החורי לבין הפועל הזה.

סרופ' י' בלאו (במכתבו אליי מיום 25 באוגוסט, שנה זו) ראה לגזור (כמקובל לפני גילוי האוגריתית) הן את השתחווה העברי והן את מקבילו האוגריתי מן שחח בבניין ת-של פעלל (לאור "כמטוי קשת" מן שחח, והשווה גם צחרר האוגריתי).

ש"א

תוספת ותיקון

לעמ' 64 ולעמ' 68

1. נְרוּעַ בלשון זכר נמצא עוד אצל הקליר בפיוט "אמיצי שחקים ממעל וכל צבא מעל אומרים קדוש (מוסף יוה"כ, מחזור גולדשמידט, עמ' 387), וזה לשונו: פדויי בורוע חוק, לנאלם חוק אומרים ברוך זרוע חוק" הוא זרוע חוקה; ואין לפרשו כמות שפירש המהדיר "בורועו של החוק".
2. שם, ד"ה הפירוש פשוט, ועמ' 68, ד"ה ולמה, צ"ל: מלשון נקבה ללשון זכר.

LĒSONĒNU

Quarterly for the Study of the Hebrew Language and Cognate Subjects

Editor: Prof. S. Abramson

Editorial Secretary: M. Medan

Vol. LXXXIX, Nos. 1-2, 3-4 — 5735 (1974-1975)

ENGLISH SUMMARIES

alphabetically arranged

S. ABRAMSON: SOME LINGUISTIC REMARKS ON THE ŠĒLIḤA אֵל נָא רַפָּא (pp. 63-72)

1. זָרָע — זָרָע masc. against the Biblical fem. is to be found already in the poetry of Qalir and after him in many others. It is possible that this usage already appeared in Mišna *Hullin* 10,4; Tosefta *Šabbat* 9,29; *ibid.* *Hullin* 9,7, 11; Talmud *Hullin* 134.b

2. מֵאֲנָף we find also in Qalir's קָשַׁט שְׁעִינַת עֵץ, and in Mešullam's אַחֲדַת יוֹם זֶה בַּשָּׁנָה.

3. מִתְמָם מְרָחֵם — in the same בַּשָּׁנָה זֶה יוֹם אַחֲדַת.

4. מְשׁוֹי מִמִּים was taken from *Genesis Rabba*, ch. 98.

SHMUEL ĀḤITUV: THE MEANINGS OF *Šemadar* (pp. 37-40).

The range of meanings of the word *šemadar* is wider than the vine-flower of Canticles 2:13,15; 7:13. In Aramaic, Syriac and Mandaic it includes any flower. Epigraphical evidence (Hebrew and Akkadian) show that *šemadar* might be applied to wine or oil scented with vine-flowers, known also from Greek, Latin and Rabbinic sources. Rabbinic literature mentions also "water of *šemadar*", which might be equated with *omphacium*, extracted from unripe grapes, or with water scented with vine-flowers.

A. ĀHUVYA: שָׁב MEANING SOMETIMES יָשַׁב SAT, RESTED, WAS TRANQUIL (pp. 21-36).

Since Mēnaḥem ben Saruq explained שׁוּבָה in Is. 30,15 and Num. 10,36 as "peace and rest" it has been known that the root שׁוּב, akin to יָשַׁב, sometimes carries not the usual meaning of חָזַר but the meanings of יָשַׁב, נָח, שָׁקַט, etc. These meanings have been found by commentators in derivations of שׁוּב in many places, particularly where a state of rest and peace (as opposed to war) is described, and especially in the expressions שָׁב שְׁבוֹת (Deut. 30,3, and elsewhere) where it is interpreted as "gave rest", and הָשִׁיב אָפוֹ (Ps. 78,38) interpreted as "pacified his anger".

The author suggests that the following expressions can also be explained in the same way: הָשִׁיב יָדוֹ (Ez. 18,8 and elsewhere) “kept his hand in rest, did not act”; הָשִׁיב יָדוֹ עַל (Is. 1,25 and elsewhere) “rested his hand on” (cf. Ps. 28,3), “hit”; הָשִׁיב לִבּוֹ (Deut. 4,39 and elsewhere) “put into his heart, understood”; הָשִׁיב מִנַּח (King II 17,3 and elsewhere) “laid offering” (cf. Deut. 26,4; Judges 6, 18–19); עוֹבֵר וּשׁוֹב (Ez. 35,7; Zech. 7, 14; 9,8) “passing and sitting” (cf. Jer. 2,6; 9, 9–10, etc.); שָׁב מִדְרֹךְ (Sam. II 2, 24–28; 18, 16 and elsewhere) “rested from chasing after”. The author also suggests that מְשׁוֹבָה means “tranquillity which flows from self-confidence”, which is considered a grave sin. And שׁוֹכֵן is one who has tranquillity.

I. BEN-DAVID: PATTERN AND CONJUGATION (pp. 123–132; 296–307).

Most Hebrew grammarians failed in trying to denote conjugations and patterns, mainly of weak roots, and particularly of עִיׁע; e.g., Gesenius-Kautzsch, § 67: “Verbs עִיׁע”. Id. I: “In a few verbs also *Pilpél* is found, e.g., גִּלְגַּל... (from גָּלַל)”. If עִיׁע, it is not *Pilpel*, but *Pi’pa’*. If *Pilpél*, this verb class should be called לִׁלׁ.

The same mistake was made by grammarians in regard to the noun, e.g., Bauer-Leander, § 61 B. א. 1. *qal* I. (we present only one noun out of several in every paragraph) יָד; II. שְׁנָה; III. אָב. 2. *qil* I. בֶּן; II. מָאָה; ג. (p. 453) “Mit langem (geminierten) 2. Konsonanten”. 1. *qall* I. עָם, שָׂרָה; II. רַב, מִצָּה; III. בּוֹ. 2. *qill* I. אָם, פְּנָה; II. “Substantivierte Infinitive von Verbis עִיׁע” גָּזָה, גָּזָה. 3. *qull* I. דָּב; II. חָק; III. רַב — All these nouns have first and second radicals, namely, *qt*. None of them has a third radical *l*. Therefore not *qal*, *qil*, *qall*, *qill*, *qull*, but *qat*, *qit*, *qatt*, *qitt*, *qutt*. *Qall* means אָף (< אָנַף). *Qill* means חָטָה (< חָטָה). Thus Stade in his *Lehrbuch* classified the nouns, §§ 193a, 236a, 237, 238, 241.

When Hebrew (and Arab) medieval grammarians dealt with quadriliterals they simply added to *p’l* one more *l*: *p’ll*. Thus Yona ibn Ganah brought under *p’ll* the verbs כָּרַס, כָּרַס and the noun עֲכָבָר. Yet neither one is *p’ll*. כָּרַס is *p’p’* — a repetition of the first and second radical. Barth, *Nominalbildung* etc., § 106, 107, added *b* to *qtl* and called the quadriliterals *qtlb*, e.g., *qūtālib* — עֲרָפֶל — סִמָּר. Therefore עֲכָבָר — *qatlab*.

A second step in Barth’s direction: The *b* which Barth added to quadriliteral nouns we add to quadriliteral verbs as well. Thus כָּרַס is *p’lb*, neither *p’ll* nor *plpl*. *P’ll* are only roots whose third radical is repeated, e.g., אָמַל — pu’lal, נִאֲפִסִּים — pa’lulim, or, rather, *qatlulim*.

To polyliterals medieval grammarians added two *l*, e.g., האַחֲשֵׁרִי — *p’lll*. Here we take a third step: We add to the basis *qtl* or *p’l*: *bg*, *bgd*, *bgdz*, e.g., in nouns: צַפְרָע — *qētalbég*, אַחֲשֵׁרִי — *qētalbagdēzim*. And in verbs: טָלַגַּר — *pi’lbég*, אֲבִסְטָרְקַט — *pi’lbgédz*.

Inflix: שָׁרַבְנוּ we call *qartil*, סָרַב (if < סָרַב) — *pi’hél*.

Words composed of two stems: The first stem is *qtl* in nouns, *p'l* in verbs. The second is *šzd*. Thus *בְּנִימִין* — *qitšazid*. A common radical to both stems is *s*, e.g., *קַדְרָנָל* — *quattušezed*. The second common radical is *k*, e.g., *חֶסֶד* (+ *דָּחַף*) — *qasköd*, *דְּחָפָר* — *piskéd*.

RUTH BERMAN: GERUNDIVE AND DERIVED NOMINALS IN MODERN HEBREW (pp. 99–122; 217–235).

The paper aims at characterizing the similarities and differences between two distinct but related types of verbal nouns in contemporary Hebrew usage: the gerund and the so-called “action noun”. The former is traditionally treated together with the infinitive, but we show that the gerund in fact represents a distinct category in the grammar of Hebrew. With respect to the “action noun”, this very general heading includes a highly specific sub-category which we term the “derived nominal”. The latter is compared with the gerund from several points of view. First, a brief historical survey indicates that Modern Hebrew has taken over both the gerund of Biblical Hebrew and the action noun which entered the language at a later stage. The internal construction of expressions containing a gerund or a derived nominal as their head is then considered in the following terms: whether or not the nominal requires an overt surface subject; whether and how these nominals function in construct-state genitive structures; the types of complements and modifiers associated with each; and the manner in which such expressions are negated. It transpires that, while both the gerund and the derived nominal manifest certain traces of their verbal origin, the latter is far more noun-like than the former. Noun phrases containing either a derived nominal or a gerund as their head can quite generally be paraphrased by finite “that” clauses, but gerundive expressions will typically be restricted to a single major syntactic function: as time-adverbial sentence modifiers. Derived nominal expressions, however, have as wide a range of syntactic functions as any non-derived or simplex noun phrase. The conclusion is thus that derived nominals can replace gerundives in all and any of their occurrences, but that the converse is not the case. Moreover, while gerunds are both morphologically and semantically regularly related to their underlying verbs, derived nominals are less automatically predictable in form and in meaning.

J. BLAU: RUDOLF MEYER, *Hebräische Grammatik* 3, III SATZLEHRE, SAMMLUNG GÖSCHEN BAND 5765, pp. 118; IV, REGISTER, SAMMLUNG GÖSCHEN BAND 4765, pp. 88, WALTER DE GRUYTER, Berlin-New York 1972 (*review*) (pp. 153–155).

These two volumes complete Meyer's new Hebrew grammar. For its general framework the reader is referred to the reviews of the first two volumes in *Léšonenu* 31, pp. 318–320; 38, pp. 303–306. Three of the points raised in the review are mentioned here:

1. Meyer does not always distinguish between what a grammatical form denotes and what is meant by it (v.e.g., pp. 91, 100, where *wa* denotes only connection, but means contrast, explanation (p. 91) or comparison (p. 100).

2. Nothing can be inferred from *The Samaritan Chronicle II*, published by J. Macdonald (pp. 72–73), since, as Z. Ben-Hayyim has proved (*Lěšonēnu* 35, pp. 292 ff.), this is a compilation made at the end of the 19th century.

3. Even if Ugaritic is a Canaanite language, it is highly doubtful whether Hebrew passed through a stage of the verbal pattern exhibited by Ugaritic (as it is assumed to do p. 41).

N.M. BRONZNICK: The Meaning of Burial in אַרְוֹנִים (pp. 187–191).

The usual rendering of the term באַרְוֹנִים in the phrase קוֹבְרִין אוֹתָן בַּאֲרֹנִים as “in caskets” is untenable, since the plural of אַרֹן (casket) is always אַרְוֹנוֹת and not אַרְוֹנִים. However, based on the fact that אַרְוֹנִים is used elsewhere as the designation for laurel trees, באַרְוֹנִים should be rendered “in laurels”, i.e., in boxes made of laurel wood, as is the case in fact with the alternate version בַּאֲרֹיִם, which is rendered “in cedars”, i.e., in boxes made of cedar wood.

I. ELDAR (ADLER): THE VOCALIZATION OF THE HAGGADA IN *Maḥzor Vitry* (Ms. Sassoon 535) (pp. 192–216).

The manuscript discussed here is in Franco-German script, and can be dated to c. 1150.

The main features of its vocalization are as follows:

1. All letters are accompanied by vowel signs (אַחַד, צֶאֱתָהּ, מֶה, הַיְמִיָּם, דְּרוֹעֶכֶּי); this phenomenon is not always present.

2. Absence of *Ḥatéfs*. Only simple *Šewa* is used (אֲבוֹתֵינוּ).

3. Instead of a *Šewa* preceding a consonantal *Yod* with any type of vowel, a *Hireq* is used (אֶחָיָהּ, לְיַעֲקֹב).

4. A Tiberian *Šewa* preceding a *Yod* which has a *Hireq* as its vowel, is represented in our vocalization by a *Hireq*, while the following *Yod* is silent (לְיִשְׁרָאֵל).

5. *Holem* is used where the Tiberian system has *Qamez Ḥaṭuf*, except in the last syllable of the converted imperfect of עָוִי, in which *Pataḥ* is used (נִימַת, בְּנִסְתָּ).

6. *Pataḥ* is used where the Tiberian system has either *Qaméẓ* or *Pataḥ*; *Zéré* is used where the Tiberian system has either *Sēgol* or *Zéré*.

7. *Dagéš* is used a little only to distinguish between different pronunciations of the same consonant (*Bét, Kaf, Pé, Taw*, and *Yod*). *Dagéš* “forte” does not occur.

8. Absence of diacritical sign to distinguish between the two pronunciations of שׁ (*Šin* and *Šin*).

9. Absence of *Mappiq* with final *Hé*.

These features show the peculiarity and antiquity of this vocalization system, which can therefore be described as an example of the earliest stage yet known of Franco-German activity in pointing.

It is a system which uses a part of the Tiberian graphemes according to principles of different notation in vocalization and according to different traditions of pronunciation.

The traditional pronunciation of Hebrew, which had been used by ancient Franco-German Jewry (the "Pre-Aškenazi Tradition") contains a number of peculiar features. Some of these features — particularly in regard to the vowels — reflect the "Palestinian" pronunciation, i.e., the pronunciation reflected in manuscripts whose vocalization is Palestinian or Palestinian-Tiberian. Other features of the Pre-Aškenazi pronunciation — particularly in regard to the consonants — resulted from the influence of the European vernaculars on the pronunciation of Hebrew. In the opinion of the writer the term הניקוד שלנו ("our vocalization") in the commentary to Tractate *Avot* in *Maḥzor Vitry*, was given to the type of vocalization discussed here, while the term ניקוד ארץ ישראל (Palestinian Vocalization) was applied to the so-called Palestinian-Tiberian vocalization, which had been transplanted to Central Europe and rejected "our vocalization" within a short period.

E. ETAN: LEO PRIJS, ABRAHAM IBN ESRA'S KOMMENTAR ZU GENESIS (review) (pp. 307–311).

In his study on this part of Ibn 'Ezra's Bible commentaries (Abraham ibn Ezra's *Kommentar zu Genesis Kapitel 1, Einleitung, Edition und Superkommentar*, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden, LIX 80.p) Leo Priejs collates his basic printed text, Constantinoble 1514, which is given in facsimile, with three other early prints and seven manuscripts and exhibits all variant readings in a synoptic table with notes. In the German introduction he surveys the work of his predecessors who dealt with I.E.'s writings, particularly his Pentateuch commentaries, and expounds the method followed in his own edition. The Hebrew part contains the original with the editor's supercommentary interspersed between its words and with extensive footnotes. In some places I.E.'s difficult and covertly suggestive style and corrupt readings appear to have frustrated Priejs's efforts; e.g., נושא כ לי טעם in one of the first lines of the commentary (p 1f.) need not be read נושא כ לי טעם, but is a metaphorical expression for משרת טעם.

For students the book is a good introduction to I.E.'s writings and for scholars a useful example showing the road to be taken in emending the commentaries found in a corrupt state in the current Bible editions. In an appendix to the present review a number of corrupt versions from the commentary on the Psalms is listed.

Y.M. GRINTZ: ARCHAIC TERMS IN THE PRIESTLY CODE (pp. 5–20; 163–181).

The view held by the Wellhausenian school which attributed the so called Priestly Code (P) in the Pentateuch to a late, post-exilic date led to the compelling conclusion that the language used in it is also late. The aim of the paper is to show that in the light of the present stage of our knowledge this conclusion must be revised and extensively modified. There can be no further doubt that the terms used in the Priestly Code are really very old, some being of Egyptian origin and others deriving from archaic, patriarchal Hebrew or sharing common ground with Old Babylonian and Ugaritic. So the term אֲבֹנֶט (girdle) is from Egyptian *bnd*, and four of the twelve precious stones of the breastplate are Egyptian אֲחֻלְמָה from *hnm.t*; לִשֶׁם from *nsn.t*; נֶפֶךְ from *mfk.t*; סֹטְרָה from *pd.t*. Likewise אִיסָה (a kind of measure) is Egyptian from *'pt*. אֶפֶד, on the other hand, seems to have been originally connected with Old Assyrian *epadum*, but the *linen ephod* may also have derived from the Egyptian *'ifd*. Egyptian too is בָּד (linen), associated, most probably, with Middle Egyptian *bd*. Similarly, the following are Egyptian: הֵיךְ, from *hnw* (pot and measure); זֶרֶם (rim), from *dr* (limit, flank); זֶרֶת, from *drt* (hand); חֹשֶׁב (A.V. "curious girdle") from *hbs*; טֹטֶפֶת from *ddf* (stand at edge of the hair); יָעָה (shovel), from *i'i* (sweep away).

The same holds true in regard to many other words and expressions, most of them of cultic connotation such as, כַּפֹּרֶת, מִדָּה, כָּפֹר, נֹר, סֶלֶת, עֲדוּת (in אֲרוֹן הָעֲדוּת), אֶהָל, אֶהָל (תֹּלַעַת שָׁנִי; שָׁנִי תֹלַעַת), פָּדָה, קִטְרֶת, פָּדָה, פָּדָה (הָעֲדוּת), שָׁשׁ, (תֹּלַעַת שָׁנִי; שָׁנִי תֹלַעַת).

Unlike the noun כָּפֹר and the verb כָּפַר, most probably derived from, or connected with, the Babylonian *kuprum* and *kapārum* (the latter being still attested in Aramaic, in the sense of wipe, rub off), *Kapporet* "cover" clearly has its roots in the archaic Egyptian *kꜣpt* — roof, cover, by metathesis (which is almost normal in Hebrew words interchanging with Egyptian ones). On the other hand, מִדָּה is attested in Ugaritic (in religious epics). Again, נֹר as equivalent to צִיץ is surely of the same radical as the Egyptian *nzrt*, meaning Uraeus, and נֹר (שֶׁמֶן מִשְׁחַת אֱלֹהִי עָלָיו) in Lev. 21,22, seems most probably to be related to *nšr* in the Edwin Smith *Medical Papyrus* II, 22, of a similar connotation. The word סֶלֶת is attested in *Pap. Anast.* IV, 13,12; 17,4. עֲדָה (as in אֲרוֹן הָעֲדָה) the equivalent of בְּרִית in other passages, is already attested in the Turin Judicial Papyrus IV, 5. פָּדָה (Lev. 1,8,12; 8,20) is found in the Tale of the Two Brothers (*Bibl. Aegyptiaca* I, (B 434) 4,6. קִטְרֶת is tantamount to Egyptian *kꜣdꜣrti* in *Pap. Harris* 33b, 30; 64 c. שָׁשׁ is the Egyptian *šndt*, later *šndt*. The fact that the Tabernacle and its appurtenances were constructed of accacia wood was a unique phenomenon, entirely unknown in the cultic life of the Ancient Near East, and the later Israel. Similarly (mostly in the phrases תֹּלַעַת שָׁנִי, תֹּלַעַת שָׁנִי), in spite of the nearly universal connotation attached to it almost since the oldest translations and commentaries, as *scarlet*, really means some kind of woolen stuff, and is derived from the Egyptian *šnw*, with the same meaning (*Pap. Bologna*; *Caminos, Late Egypt. Misc.*

ell., 342). Apart from these we have to add שש long since recognized as Egyptian, and the word עמר (denoting a kind of a measure in Ex. 16) still in vogue among the Bedouins of Sinai.

Almost all these expressions either disappeared entirely in time (quite early), or changed to synonyms current in languages met in later periods of Jewish history. So כפרת became assimilated to כפר "propitiate" in most translations; פדר, עמר, מדר, נור, נדר, disappeared altogether; שני changed to Persian פרמיל; and שש became בוץ.

(to be concluded)

E. and H. GUGGENHEIMER: NOTES ON THE TALMUDIC VOCABULARY (pp. 59–62).

12. *Ptyly'*. The word appears in the Mishna, the Tosephta, and the Yerushalmi and denotes cakes of dried fruit including their wraps. According to the Geonic commentary to Tohorot, the word *ptyly'* is not identical with *ptyly*, "*pan*". The dictionaries, however, derive *ptyly'* from the Latin *patella* "*pan, cooking dish*" which would correspond only to the second word, *ptyly*, mentioned by the Geonim.

According to the Tosephta, the word *patella* (*ptyly'*) corresponds to *dērusa* "*cake of pressed fruit*", a Talmudic equivalent of the Biblical word *dēbēlāh*. We identify the word *ptyly'* with the Greek word *παλάθη*, ἡ "*a cake of preserved fruit*".

One may add that *dēvéla* in LXX is translated by *παλάθη*.

13. *Para*. In addition to the conventional meaning (beside, beyond) of the Greek preposition *παρά* in Palestinian sources, the word *para* also occurs in the sense of *less*, perhaps in assimilation to the Latin word *parum*, "*too little*", but in the sense of its comparative *minus*, "*less*". The same use of *παρά* in the sense of *minus* can be found in Imperial Greek sources (New Testament, Plutarch) including numerals.

14. *'ystwnnsyn*. The word occurs only once (Y. M. Š. 56 b) and denotes persons who appraise a crop according to its monetary value. The previously offered etymologies, such as *ἀστυνομος*, ὁ "*police chief*", or *ασθενής* "*feeble, sickly person*", are unconvincing. We derive the word *'ystwnnsyn* from the present participle of the Latin verb *aestimo* (*aestumo*), *-avi -atum*, "*to value, rate, appraise, assess*", *aestimantes*; the noun *aestimator*, *-oris, m.*, may also be compared. The sentence in question would then mean: "*R. Hošaya called on three (private) persons who would evaluate his property.*"

15. *h'stṭw*. The word occurs in the Yerushalmi (Šév. 35a, Sanh. 21b) in the sense of "*hey, you there*", an exclamation used to catch someone's attention. While various improbable explanations are offered by the dictionaries, the correct etymology (from the Latin *heus-tu*, "*you there*") is given in a conjecture in Levy's dictionary, vol. 4,

s.v. *qob'ata*. A modern parallel to the Talmudic *hastu* and the Latin *heus tu*, *høf-ty*, "hey, you" may be found in the contemporary Allemanic dialects of Switzerland, which likewise belonged to the Roman Empire.

D. LANDAU: THE METONYM AND THE SYNECDOCHE (pp. 264–272).

The metonym differs from the metaphor in being not a transfer from one sphere to another distant one but a carry-over to a neighboring, adjacent sphere.

Also, the metonym shows no focus consisting of some characteristic shared by both vehicle and tenor. The linguistics approach, which postulates the metonym as a first step towards metaphor, would seem unsatisfactory, because this might well be a short step and a long step in different directions, quite independent of one another; the short step is not a station on the way to the long one.

Some see the metonym as a variety of synecdoche, or, vice versa, the synecdoche as a variety of metonym. The difference between the two is, however, clear. The metonym shows extrinsic, emotive, subjective and arbitrary connections between tenor and vehicle, with no common characteristic serving as a focus of similarity, and no analogical relationship between them. The connection is between adjacent or neighboring spheres, one of which is a flexible, symbolic expression of the other.

The synecdoche, on the other hand, has intrinsic, objective connections which are evident in shared characteristics that constitute a focus of similarity between the particular case and the general within that sphere. For that reason tenor and vehicle must stand in analogical relationship to one another, and their representation is dogmatic, rigid, fixed and, consequently, close to allegorical; it is like the microcosm representing the macrocosm.

Both forms are more transparent and more comprehensible than the metaphor, and serve for the succinct expression of lyric content.

R. MERKIN: MODERN HEBREW LEXICOGRAPHY. ARTICLE 1: THE BEGINNINGS OF THE BEN YEHUDA DICTIONARY (*concl.*) (pp. 73–98).

The third edition consisted of six fascicles (308 pp.), including the entries for א to אָמץ. The first four fascicles were published between December 1900 and August 1902. Two further fascicles were published after an interval of three years (July to December 1905). A comparison between the corresponding material of the B and C edition shows the latter to be two and a half to three times larger than the former. The entries are much more detailed; the number of quotations is larger and they are longer. The quotations from Post-Biblical literature are arranged chronologically. There is a special section for etymological, philological and grammatical comments.

The last two fascicles contain a large number of foreign words (Aramaic, Greek,

Roman and Persian). Another innovation introduced into the last two fascicles: the root of the word and all its derivations appear as different entries.

Two misstatements which appeared in the English Summary of the first part of this article (*Lěšoněnu* 37) call for correction. 1) Ben Yehuda had intended to compile a dictionary for practical purposes “for those who want to write and speak Hebrew”, and not, as stated, ... for practical purposes which would make the user “want to write and speak Hebrew”. 2. Most of the etymological comments consist of comparisons with the Arabic language and not with the Hebrew language.

E. QIMRON: INITIAL *Alef* AS A VOWEL IN HEBREW AND ARAMAEAN DOCUMENTS FROM QUMRAN COMPARED WITH OTHER HEBREW AND ARAMAEAN SOURCES (pp. 133–146).

Whereas in the Bible the initial *alef* does not appear as a vowel letter unless it is etymological, the Second Temple period developed the usage of the initial *alef* for indicating the vowel *a* and sometimes also *e*. In Qumran there are 48 occurrences of the initial *alef* as a vowel letter, most of them in the Isaiah Scroll and in the Genesis Apocryphon. In most cases the *alef* is written after the consonantal *yod* or *waw*. This practice is usually to be found in Christian Aramaic and in Samaritan Aramaic. On the other hand, it seldom appears in Mishnaic Hebrew or in Galilaean Aramaic, most probably because another system for indicating the consonants *yod* and *waw* predominated, namely, the double *yod* or double *waw*. But one may also find there remnants of the other practice.

Not enough material has been collected as yet either from Mishnaic Hebrew or Aramaic dialects; however, from the material presented in this article it is clear that the usage of *alef* was not arbitrary, but it appears especially in certain circumstances, such as after *waw* or *yod*, to differentiate between homographs, near another guttural, etc.

C. RABIN: *Avneṭ* AND *piṭdah* (pp. 182–186)

Derivation of *avneṭ* from Egyptian is vitiated by doubt whether there is in Eg. a noun *bnd* and what it means, and by the attestation of the verb *bnd* “wrap, clothe” mainly in the 6th–7th cent., apart from a single appearance of *bnd* and *bdn* in Papyru Anastasi I.

Derivation of Hebrew *piṭdah* and Greek *topazos* from a hypothetical Egyptian **pḏdt* assumes in the *ṭ* of the former a Coptic sound-change, and thus much later borrowing than of the Hellenistic Greek word. Derivation from the Dravidian source of Sanskrit *pīta*– “topaz” puts the borrowing into Semitic close to the earliest Dravidian from **paitta*– (from the Indus Culture?) and the Greek to the palatalized later Tamil forms.

Y. SABAR: THE HEBREW ELEMENTS IN THE ARAMAIC DIALECTS OF THE JEWS OF AZERBAIJAN (pp. 273–295).

The late Professor Irene Garbell made a thorough study of the Jewish Neo-Aramaic dialects of Azerbaijan (see bibliography), but the Hebrew elements in these dialects were discussed only in *passim* in her works. The purpose of this paper is to collect all the Hebrew elements scattered in Professor Garbell's publications (mainly the glossary in her book on these dialects) and to give a complete description of them, comparing them with Hebrew elements in other Neo-Aramaic dialects and Jewish languages in general. The paper includes: (1) General Introduction, (2) Phonology, (3) Morphology, (4) Vocabulary, (5) List of Words and Appendix.

G.B. SARFATTI: POPULAR ETYMOLOGY IN MODERN HEBREW (pp. 236–263).

The English summary will be published together with the final section of the article.

DANIEL SPERBER: ETYMOLOGICAL STUDIES IN RABBINIC HEBREW: *ḥrakateia* – פרקטיא (pp. 55–58).

In Gen. Rab. 1. 12 we read that it is the way of mankind that a king be praised by his subjects even before he has built them public buildings or given them פרקטיא. This latter word appears in a variety of readings, which, however, may be analysed as representing two traditions: (a) פריבטיות = *privata*, private buildings, a usual counterpart to *demosia* (public ones), and (b) probably the more primary tradition פרקטיא, corresponding to the Greek *ḥrakateia*. This rare Greek word appears in a Syrian inscription of the late 5th or early 6th cent. C.E., and in the Glossae Basilic., and means “official positions”. Thus the passage according to tradition (b) means that the king is praised even before giving public buildings (i.e., services) or delegating the official posts.

E. WAJSBERG: THE DIFFERENCE BETWEEN THE MIDRASHIC TERMS תלמוד לומר AND תלמוד לומר (pp. 147–152)

In Tannaic and Amoraic literature, according to the printed editions, we come across the term תלמוד לומר [(the Scripture) teaches by saying] in two different contexts: a) Before a Biblical verse, as an introductory expression. The component לומר in this case serves the same purpose as the Biblical לאמר i.e., that of a colon. b) After a Biblical verse, as for example: Verse X, מה תלמוד לומר (verse X, what does it teach by saying?) In this case the component לומר (by saying) has no meaning and is superfluous. In the exact manuscripts of the Tannaic literature we find תלמוד לומר as in case a), but only תלמוד in case b).

Both combinations, מה תלמוד לומר + verse and verse + מה תלמוד, may raise questions concerning difficulties in the verse.

The difference between תלמוד לומר and תלמוד is also discernible in the better manuscripts of the Babylonian Talmud.

R. WEISS: VARIANTS IN MS. BARBERINI 1 OF THE SAMARITAN PENTATEUCH (pp. 41–51)

Ms. Barberini 1, which is one of the most important mss. of the Samaritan Pentateuch (circa 13th cent.), was used by B. Blaney and A.F. von Gall in the preparation of their respective editions of that Pentateuch. However, Blaney and von Gall mention only a few of the manuscript's variants. The present author lists 112 of the manuscript's variants which were not included in von Gall's edition, neither in the eclectic text nor in the apparatus of different versions. Some of these variants are identical with those which appear in the editions of Blaney and Zēdaqa (either in both or only in one), and others from Deuteronomy are identical with those found in the Book of Avīša'.

Of the 55 variants absent in all editions, several testify to a genuinely different version which is occasionally identical with the Massoretic text.

The author criticizes von Gall's edition both on the basis of its artificial and eclectic text, and the non-inclusion of many mss. preserved in the libraries of Europe. The crux of the criticism is derived from the author's investigation of Ms. Barberini 1 : 1. von Gall neglected to list all the variants in the mss. to which he referred; 2. in 53 of the examples listed von Gall's variants are identical with those from other editions, while in 35 others von Gall's variants differ from other editions. In these latter examples von Gall's version is identical with that of the Massoretic text, which bears witness to a major fault in that work and therefore requires us to use it with caution.

SHORT NOTES BY Z. BEN-HAYYIM (pp. 51–54), S. IZRE'EL, S. YEIVIN, S. ABRAMSON (pp. 156–160), M. ROTTENBERG, S. YEFET, I. BEN-DAVID, S. MORAG, (pp. 313–320)